

Izlazak ovog broja *Pisma* finansijski su potpomogli:

Filozofski fakultet u Sarajevu

Mit freundlicher Unterstützung von:
Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Sarajewo
Ambasada Savezne Republike Njemačke
Veleposlanstvo Savezne republike Njemačke
Амбасада Савезне Републике Њемачке

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO

Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

II/1

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2004

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 2, BROJ 1

SARAJEVO, 2004.

Izdavač:
Bosansko filološko društvo,
B. Nušića 15d, Sarajevo

Savjet:
prof. dr. Esad Duraković (Sarajevo), prof. dr. Dževad Karahasan
(Graz – Sarajevo), prof. dr. Svein Mønnesland (Oslo), prof. dr. Angela
Richter (Halle), prof. dr. Norbert Richard Wolf (Würzburg)

Redakcija:
Adnan Kadrić, Munir Mujić, Merima Osmankadić, Ismail Palić,
Vahidin Preljević, Vedad Smailagić i Amela Šehović

Glavni urednik:
Ismail Palić

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Enisa Kafadar: <i>Rani bilingvizam: za i protiv</i>	11
Refik Bulić: <i>Ekavska zamjena dugog jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima "Pitanja o govoru prostoga naroda" iz 1897. godine</i>	32
Alen Kalajdzija: <i>Jezički karakter pjesme Ašiklijski elif ba u kontekstu novoštokavske folklorne koine i redigiranja njezine jezičke izvornosti</i>	40
Denita Imamović-Haverić: <i>Značenja prijedloga به [be] u perzijskom jeziku i njegovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku</i>	54
Sabaheta Gačanin: <i>Prilog klasifikaciji glagolskih vremena u perzijskom jeziku</i>	70
Elma Dizdar: <i>O restriktivnim i nerestriktivnim relativnim rečenicama u arapskom jeziku</i>	84
Jasmin Džindo: <i>Leksičke deformacije i nove tvorenice u priči Quattro figlie ebbe e ciascuna regina Carla Emilija Gadde</i>	99
Alma Čović: <i>Ein Beitrag zur kontrastiven phraseologischen Untersuchungen</i>	119
Amela Sejmenović: <i>Modifizierte Phraseologismen Zur klassifizierung modifizierter phraseologismen</i>	151

KNJIŽEVNOST

Damir Arsenijević: <i>Intellectual debates and the French revolution</i>	175
Vahidin Preljević: <i>Verfallsbilder und Ordnungskritik</i> <i>Die Negativität der Moderne in Rainer Maria Rilkes Die</i> <i>Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge und Robert Musils</i> <i>Der Mann ohne Eigenschaften</i>	187
Ljubinka Petrović-Ziemer: <i>Ingeborg Bachmanns Roman Malina und Peter Handkes</i> <i>Kurzroman Die Angst des Tormans beim Elfmeter im Zeichen</i> <i>des Neuen Romans</i>	210
Muhamed Šator: <i>Intertekstualnost kao polazište u tumačenju Kamenog spavača</i>	231
Dino Mededović: <i>Bosanskohercegovačka ratna proza (dva romana)</i>	247
Sanjin O. Kodrić: <i>Dramatološki aspekti teodramskog diskursa</i> <i>u Hazreti Fatimi Safeta Plakala</i>	267
Sead Šemsović: <i>Tematsko-fabularni nivo utjecaja balade Hasanaginica</i> <i>na dramu Hasanaginica Nijaza Alispahića</i>	275

II. GOSTUJUĆI PRILOG

Nijaz Ibrulj: <i>Holizam identiteta</i>	289
--	-----

III. OSVRTI I PRIKAZI

Vedad Smailagić: <i>Riječi ovog vremena</i>	311
Vedad Smailagić: <i>Sprachwissenschaft. Ein Reader</i>	314

Snježana Kordić: Ada Vidovič Muha: <i>Slovensko leksikalno pomenoslovje</i> (Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 2000)	316
Snježana Kordić: Stephen M. Dickey: <i>Parameters of Slavic Aspect: A Cognitive Approach</i> (Center for the Study of Language and Information, Stanford, 2000)	319
Merima Osmankadić: Duška Klikovac, Katarina Rasulić (ur.): <i>Jezik, društvo, saznanje – profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata</i> (Filološki fakultet, Beograd, 2003)	322
Sabina Bakšić: Ekrem Čaušević: <i>Turkološka čitanka. Izbor tekstova iz turskog tiska s glosarom i komentarima</i> (IBIS grafika, Zagreb: 2002).....	327
Vahidin Preljević: <i>Kulturološka književna znanost u Njemačkoj</i> Die Negativität der Moderne in Rainer Maria Rilkes <i>Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge</i> und Robert Musils <i>Der Mann ohne Eigenschaften</i>	329
Naser Šećerović: <i>Problematična ekskluzivnost</i> (Franz Haas / Hermann Schlösser / Klaus Zeyringer, <i>Blicke von außen: Österreichische Literatur im internationalen Kontext / Pogledi izvana: Austrijska literatura u internacionalnom kontekstu</i>), Haymon-Verlag, Innsbruck, 2003).....	333
Podaci o autorima	337
Upute za autore	339

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Enisa KAFADAR

RANI BILINGVIZAM: ZA I PROTIV

KLJUČNE RIJEČI: *monolingvizam, bilingvizam, multilingvizam, jači / slabiji jezik, socijalni prestiž jezika, emocionalna komunikacija, neuronalna reprezentacija jezika, metalingvistička svijest, dvostruka "polujezičnost"*

U danasnje vrijeme, u vrijeme kad je neophodno upoznavati druge kulture i druge jezike, neizbježno se kao tema nameće diskusija o poznavanju stranih jezika, odnosno o što je moguće ranijem učenju/usvajanju dvaju ili eventualno više jezika. Budući da se u Bosni i Hercegovini o tome još ne govori dovoljno, autorica se opširnije pozabavila ovom temom. U ovom se tekstu definiraju pojmovi poput monolingvizma, bilingvizma i višejezičnosti, nakon čega se govori o uvjetima koji moraju biti ispunjeni kako bi dijete naučilo još jedan ili više jezika. Veći dio rada posvećen je prednostima i nedostacima višejezičnosti koje su posebno i opširno obrađeni. Na kraju je ukazano na mogućnosti didaktičke primjene rane višejezičnosti, uz napomenu da se autorica ograničila na iskustva Njemačke i na situaciju u Bosni i Hercegovini.

Postoji li optimalno vrijeme za početak učenja stranog jezika? Uče li djeca lakše i brže nego odrasli? Mora li se izuzetno dobro savladati prvi jezik da bi se počelo sa učenjem drugog? Postoji li bolji ili lošiji redoslijed jezika koji se uče? Da li su djeca intelektualno opterećena ako u isto vrijeme usvajaju dva jezika?

Tragajući za odgovorima na ova pitanja, počela sam se baviti ranim bilingvizmom, njegovim prednostima i nedostacima.

U ovom radu ću najprije pokušati razgraničiti pojmove mono- i bi-odnosno multilingvizam, navesti uvjete koji moraju biti ispunjeni da bi jedno dijete postalo bilingvalno, a zatim predstaviti prednosti i nedostatke ranog bilingvizma spomenute u dosadašnjim istraživanjima na tom polju.

U završnom dijelu navest ću didaktičke konsekvence koje su u mnogim evropskim zemljama već pretočene u konkretnu reformu cjelokupnog koncepta učenja stranih jezika – o kojima bi se u našoj zemlji trebalo početi barem ozbiljno razmišljati.

0. DEFINICIJA BILINGVIZMA

Čini se da je vrlo teško povući jasnu granicu između monolingvalizma i bilingvizma.

Da li govornike dva sociolekta ili dva dijalekta treba nazvati bilingvalnim? Da li se samo govornici stranog jezika koji dosegnu nivo izvornog govornika mogu nazvati bilingvalnim? Ovakva i slična pitanja još uvijek su aktuelna.

Dugo vremena se težilo tome da se svaka osoba označi ili kao mono- ili kao bilingvalna kao da je to očigledna činjenica. U međuvremenu se došlo do zaključka da između mono- i bilingvizma postoji mnogo nijansi te da se granica između njih mora povući više ili manje svojevolumino (Porsché 1983:55).

Appeltauer opisuje bilingvizam kao sposobnost naizmjenične upotrebe dvaju jezika (Appeltauer 2001:628–630).

Još je jasnija Heuchertova definicija: Bilingvizam odnosno multilingvizam postoji kada govornik može u većini situacija bez poteškoća preći s jednog na drugi jezik kada je to potrebno (Hammes-Di Bernardo 2001:7).

1. UVJETI ZA BILINGVIZAM

Svjedoci smo mnogih slučajeva u kojima se djeca nalaze u bilingvalnoj situaciji, ali ipak ne postaju 'sama od sebe' bilingvalna. Razlog tome je što postoje mnogi preduvjeti koji moraju biti ispunjeni kako bi dijete postalo bilingvalno. Kielhöfer navodi četiri glavna uvjeta (Kielhöfer 1995:432):

▪ **Funkcionalna podjela i korištenje jezika**

koja podrazumijeva da dijete ne može koristiti i mijenjati date jezike po svojoj volji, već da je svjesno činjenice da svaki jezik služi određenim socijalnim i afektivnim svrhama i zadacima i da se u skladu s tim i upotrebljava.

Kada su jezici podijeljeni na pojedine oblasti (npr. kuća i škola) ili pripisane određenim osobama, dijete ih može razlikovati i adekvatno prelaziti s jednog na drugi. To će spriječiti miješanje jezika u upotrebi i – u ekstremnom slučaju – nastajanje novog jezika (koji je ustvari mješavina dvaju korištenih jezika).

▪ **Pozitivan odnos prema bi- odnosno multilingvalnosti**

Ovdje je riječ i o odnosu roditelja, odnosno okoline, prema multilingvalnosti djeteta kao i o odnosu djeteta prema toj pojavi. Dati jezici

se najčešće prihvataju ili odbijaju u zavisnosti od socijalnog prestiža koji im se pripisuje. Osim toga, postoje mnoge predrasude kao: bilingvalna djeca su preopterećena, takva djeca ne nauče nijedan jezik pravilno, zaostaju u mentalnom razvoju i nemaju identiteta. Nijedna od ovih predrasuda nije naučno dokazana, ali takve predrasude, nažalost, ipak postoje. Stoga kad roditelji ili okolina prilaze bilingvalnoj djeci s ovakvim strahovima i predrasudama, ovakva negativna očekivanja će se sama od sebe ispuniti. Za razliku od toga, pozitivan odnos prema bilingvalnosti djelovat će stimulirajuće i voditi ka pozitivnim rezultatima.

▪ **Pozitivan prestiž jezika koji se uče**

Uvijek moramo imati na umu da jezik nije samo sredstvo za komunikaciju već i simbol socijalnog ili grupnog identiteta.

”Both as an instrument of communication and as a symbol of group identity, language is accompanied by attitudes and values held by its users and also by persons who do not know the language.”¹ (Grosjean 1982:117). Mišljenje ili odnos prema jednom jeziku se, dakle, teško može odvojiti od odnosa prema ljudima koji govore dotični jezik. Iz tog razloga njemački jezik nije bio omiljen nakon Drugog svjetskog rata, a slična pojava se posljednjih godina dešava i u Bosni i Hercegovini, gdje se određeni jezici negativno posmatraju zbog zločina koji su učinjeni u ime nacija koje govore tim jezikom.

▪ **Emocionalna i jezička komunikacija s djetetom na svim jezicima**

koja podrazumijeva da se oba jezika moraju emocionalno doživljavati, u oba jezika se mora «tješiti, voljeti, upozoravati i kažnjavati» (Kielhöfer 1995:434). Samo na taj način će oba jezika djetetu postati maternji jezici. Ako jedan roditelj npr. nema dovoljno vremena ili volje da govori svoj jezik sa djetetom ili ako je dijete emocionalno slabije vezano za jednog roditelja, onda će jezik ovog roditelja postati slabiji jezik djeteta, dok će draži jezik postati jači jezik.

Afektivna i jezička komunikacija sa djetetom ne mora neophodno biti sa roditeljima nego može biti ostvarena i sa braćom/sestrama, drugim članovima porodice, prijateljima ili drugim osobama iz bliže okoline.

¹ I kao sredstvo komunikacije i kao simbol grupnog identiteta, jezik prate stavovi i vrijednosti koje mu pripisuju njegovi korisnici kao i osobe koje ne znaju dati jezik. (prijevod E. K.)

2. PREDNOSTI RANOG BILINGVIZMA

Ako su svi navedeni uvjeti ispunjeni, dijete će bez poteškoća postati bi- ili multilingvalno. U tom slučaju se (u poređenju sa učenjem stranih jezika u školi) mogu navesti sljedeće prednosti ranog bilingvizma (Kielhöfer 1995:435):

- lakhoća kojom se jezici usvajaju
- kvalitet koji se dostigne, posebno na fonetskom i idiomatskom polju
- jačanje jezičke kompetencije u socijalnokulturalnim i sociopsihičkim dimenzijama
- sposobnost brzog i tačnog prebacivanja sa jednog jezika na drugi
- rani razvoj metajezičkih i jezičkokritičkih sposobnosti
- interes za druge nepoznate jezike i kulture, relativna lakhoća s kojom se uče novi jezici

2.1. *Lakhoća kojom se jezici usvajaju*

Djeca doživljavaju jezik kao šum, kao glas i zvuk. Upravo to ih u jeziku privlači i zanima. Zvuk je za komunikaciju veoma značajan i u isto vrijeme intiman (List 2001:14). Glas često odlučuje o primanju u neku zajednicu ili o izdvajanju. Zbog toga djeca imaju veliku motivaciju da se prilagode "zvuku" grupe. Ona žele biti prihvaćena u određenu grupu.

Jedna bilingvalna osoba koja govori arapski i engleski jezik opisuje kako se u djetinjstvu trudila izgubiti strani akcenat samo da se ne bi razlikovala od svojih prijatelja:

As an adolescent I pretended I did not know Arabic, and I tried very hard to lose my foreign accent. I did this because I wanted very badly not to be any different from the rest of my friends. (Grosjean 1982:163)

Čini se da osim toga djeca razvijaju vlastitu fascinaciju za strane glasove, za nepoznate riječi (Jampert 2002:38). Doživljaj stranih glasova ili riječi, asocijacije koje djeca povezuju s nekom stranom riječju ili sama riječ koju djeca povezuju s aktuelnom situacijom ili radnjom mogu predstavljati posebnu draž za djecu. To im onda, naravno, olakšava usvajanje stranih jezika.

Služenje riječima (bez obzira na to da li su one lahke ili teške) je za djecu igra. Djeca često vode razgovore sama sa sobom, pjevaju ili kombiniraju jezik sa pokretima. Jampert navodi dva takva primjera (Jampert 2002:38):

Dijete vježba da skoči sa jedne stepenice na nižu ne držeći se za ogradu. Samo sebe hrabri tako što svaki pokret počinje sa jednim 'hopa'.

Dijete sjedi za stolom i pravi toranj od kocki. Uz to ono pjevuši neku melodiju. Sve što je toranj viši ono mora pažljivije redati kocke. Paralelno sa svjesnim, tj. sve sporijim pokretima, i njegovi tonovi postaju sve sporiji i tiši. Nakon što je toranj gotov, dijete svoju pjesmu pjeva bez prekida i u početnom tempu do kraja i pritom zadovoljno posmatra svoje djelo.

Činjenica je da se usvajanje prvog (tj. maternjeg) jezika, svejedno da li se radi o jednom ili više jezika, ističe time što djeca i ne znaju šta rade kada putem interakcije usvajaju ono što će ih osposobiti da ubuduće, ne samo samostalno i ravnopravno interaktivno djeluju, već i da – mada tek kasnije – razmišljaju o toj interakciji i o upotrijebljenim instrumentima (List 2001:12).

2.2. Kvalitet u upotrebi jezika

Tokom prve godine života djeteta dešava se nešto veoma važno. Istraživanja na dojenčadima pokazuju da su bebe u početku u stanju razlikovati glasove najrazličitijih jezika (Jampert 2001:18). Dakle, kada dijete dođe na svijet, ono je 'otvoreno' za sve jezike, za sve glasove. Ono u tom trenutku može naučiti svaki jezik na svijetu.

Ova sposobnost i otvorenost novorođenčadi se, međutim, nakon nekoliko mjeseci gubi. U sljedećoj fazi njegovi se slušni i govorni organi navikavaju na glasove koje čuje odnosno izgovori. Naime, iz početne sposobnosti da nauče svaki jezik, u ovom periodu se kod beba razvija preferencija za glasove jezika (odnosno jezikâ) okoline (List 2001:12). Otprilike u desetom mjesecu bebe su u svojoj sposobnosti razlikovanja i percepcije naviknute na glasove svoje okoline (Jampert 2001:18) – u ovom periodu gugutanje beba preuzima melodiju jezika okoline.

Dakle, ako se dijete već u ovom periodu susreće sa dva jezika, ako sluša glasove obaju jezika, onda će ih i kasnije moći tačno percepirati i reproducirati.

Iz navedenog se, međutim, ne smije izvući zaključak da u kasnijem periodu života nije moguće postići dobar izgovor. To je svakako moguće, ali sa većom starošću to postaje sve teže i zahtijeva više vježbe. Mi, kao odrasle osobe, određene glasove nekog stranog jezika ne čujemo sasvim tačno, već onako kako smo navikli, tj. kao najsličniji glas iz našeg maternjeg jezika.

Gudula List napominje da ova poteškoća odraslih da dosegnu izgovor izvornih govornika stranog jezika počiva, pored navedenog, i u činjenici da se oni ne mogu 'upustiti u melodiju stranog jezika'. Ovakvo ponašanje se može objasniti strahom da se izgubi oslonac vlastite jezičke grupe ili stidom da se ne uđe u intimnu sferu neke druge jezičke kulture (List 2001:14).

2.3. Jačanje jezičke kompetencije u socijalnokulturalnim i sociopsihičkim dimenzijama

Za dijete je usvajanje jezika samo jedna komponenta u njegovom razvoju ka članu određenog društva. Putem jezika ono uči izražavati osjećaje, mišljenja i želje na socijalno normiran način. Putem jezika djetetu se prenose kulturne, moralne i druge vrijednosti određenog društva (Klein 1984:18).

Jezik je očigledno jedan od značajnih faktora pripadnosti. Zajedno s razvojem jezika dijete razvija i svijest o svom socijalnom identitetu. Dijete posmatra šta se oko njega dešava, ko su osobe koje ga okružuju. Ono razvija istančan osjećaj za to da li pripada nekoj grupi ili ne. Jezik mu dozvoljava da se integrira u porodicu. Vremenom ono počinje osjećati svoju pripadnost porodici, zemlji i kulturi.

U slučaju da dijete odrasta uz dva jezika, oba jezika, naravno, postaju dio njegovog identiteta, oba postaju njegovi maternji jezici.

Jedan frankofoni Amerikanac veoma upečatljivo opisuje svoj bilingvizam i svoju bikulturalnost:

To što sam dvojezičan u SAD-u i, još specifičnije, što sam Frankoamerikanac u našem pluralističkom društvu, za mene znači da imam dva jezika, dva naslijeđa, dva načina razmišljanja i pogleda na svijet. Ponekad ova dva elementa mogu biti odvojena, dok su ponekad spojena. Kada sam sa anglofonim Amerikancima, mogu pričati engleski jezik i identificirati se sa njihovim američkim vrijednostima isto kao što sa Frankoamerikancima mogu pričati francuski i identificirati se i sa njihovim vrijednostima. U pojedinim situacijama, kao u porodici ili sa bliskim prijateljima koji su Frankoamerikanci, osjećam se i kao Francuz i kao Amerikanac, ali niti kao ijedan od njih... više kao mješavina od tog dvoga. U svakom slučaju, osjećam se ugodno u oba okruženja.² (Grosjean 1982:166)

2.4. Sposobnost brzog i tačnog prebacivanja sa jednoga na drugi jezik

Djeca mogu sasvim spontano i bez prijevoda mijenjati jezik kojim govore. Jedna odgajateljica iz vrtića u Njemačkoj svjedoči o jednom takvom primjeru (Jampert 2002:76):

Djeca mogu često i bez poteškoća mijenjati jezike kojim govore. To ne zavisi od starosti. Mislim da to ovisi o tome na kojem ih jeziku oslovite ili o to-

² Prijevod E. K.

me na kojem se jeziku trenutno priča, npr. nedavno je ovdje bio jedan otac Turčin da bi prijavio svoje dijete u vrtić. Razgovarala sam s njim na njemačkom jeziku. Druga djeca su stajala oko nas i slušala. Onda je jedan dječak rekao tom čovjeku: "I ja sam Turčin!", on je to rekao na njemačkom jeziku. Mada je to mogao reći i na turskom. Ali pošto smo mi sve vrijeme pričali na njemačkom jeziku, tako je i on to rekao na njemačkom. Na to je čovjek nastavio razgovarati s dječakom na turskom jeziku i dječak je odmah i odgovarao na turskom.

Ovo tačno i brzo mijenjanje jezika počiva, pored ostalog, sigurno i na fizičkoj, tj. nervnoj, reprezentaciji jezika u mozgu. Već je dokazano da osobe koje su od ranog djetinjstva bilingvalne posjeduju tzv. 'preklopljenu' reprezentaciju obaju jezika u mozgu (tj. nervne oblasti u mozgu koje se aktiviraju prilikom upotrebe dvaju datih jezika se preklapaju, one su na skoro istom mjestu), dok one osobe koje postanu bilingvalne nakon puberteta moraju pri upotrebi stranog jezika koristiti nervnu mrežu koja je udaljena od mreže maternjeg jezika.

U skladu s tim, jasno je da osobe koje su od djetinjstva bilingvalne brzo te, prije svega, tačno prelaze sa jezika na jezik, pošto se kod njih, bez obzira na to da li se radi o prvom, drugom ili trećem jeziku, aktiviraju isti areali u mozgu.

2.4.1. Reprezentacija jezika u mozgu

Rita Franceschini sa Odsjeka za romanistiku na Univerzitetu u Saarbrückenu bila je uključena u interdisciplinarni projekat "Neurobiologische Korrelate der Mehrsprachigkeit" Univerziteta u Bazelu, koji je tretirao pitanje organizacije multilingvalnosti u mozgu. Ispitivane su multilingvalne osobe putem jezičkih zadataka na tri jezika kojim vladaju, a ove osobe su zadatke morale riješiti u tomografu³. Pri tome je korištena tzv. fMRI-metoda (functional magnetic resonance imaging⁴), koja spada u nove, tzv. "slikovne" metode (Franceschini 2002:47).

Jedno od pitanja na koje se našao odgovor tokom istraživanja bilo je: Postoje li razlike u aktiviranju areala u mozgu pri korištenju ranije i kasnije naučenih stranih jezika? (Franceschini 2002:49) Odgovor koji je istraživački

³ Tomograf = uređaj u kome pacijent leži i u kojem se putem izotopa koji se daju pacijentu - a koji u mozgu postaju vidljivi - mogu pratiti aktivnosti u mozgu.

⁴ Metodom fMRI se dokumentiraju promjene regionalnog krvotoka u mozgu polazeći od činjenice da se nervna aktivnost ogleda u jačoj lokalnoj prokrvljenosti mozga (Franceschini 2003:2).

tim dao bio je: Naša istraživanja pokazuju da jezici koji su usvojeni u ranom djetinjstvu imaju preklaplenu ako ne i identičnu reprezentaciju u mozgu – neovisno o tipološkoj distanci između uključenih jezika. Tokom produkcije u trećem jeziku vide se razlike kod osoba koje u djetinjstvu nisu usvajale dva jezika: kod njih su vidljive aktivnosti u jednoj drugoj oblasti mozga (Franceschini 2002:53).

Iz ovih rezultata se može zaključiti da osobe koje su od djetinjstva bilingvalne posjeduju jednu nervnu mrežu koja je dovoljno prilagodljiva da kasnije u životu integrira i treći jezik. Osobe koje drugi jezik nauče kasnije (obično se za granicu uzima vrijeme puberteta) moraju za treći jezik aktivirati dodatni nervni supstrat.

2.5. Rani razvoj metajezičkih i jezičkokritičkih sposobnosti

Multilingvalna osoba razvija metalingvističku svijest o svom učenju jezika, a to je u njenoj kognitivnoj kompetenciji razlikuje od monolingvalnih osoba. Razviti metalingvističku svijest znači ”poznavati strukturu jezika, razmišljati i pričati o tome, te moći, u skladu s tim, analizirati i kreativno mijenjati vlastiti jezik” (Hufeisen 2003:8). Ove aktivnosti podrazumijevaju i jezičku i kognitivnu kompetenciju.

Djeca su već vrlo rano u stanju svjesno razdvajati jezike – tako što sa različitim osobama pričaju različite jezike. Dijete se uvijek prilagođava jeziku sagovornika i može, osim toga, ocijeniti da li su ”mješavine” dozvoljene ili ne. Tako ono već vrlo rano pokazuje prihvatljivo jezičko ponašanje.

Osim toga, bilingvalna djeca pokazuju svoju metalingvističku kompetenciju tako što u razgovoru sa sobom prevode riječi sa jednog na drugi jezik. Oni se također angažiraju kao prevodioci za druge osobe. Djeca preuzimaju ovaj zadatak već u starosti od dvije godine i dva mjeseca i sve to doživljavaju kao igru (Grosjean 1982:201).

Da bi bilo jasnije kako izgleda razvoj metalingvističke kompetencije kod bilingvalne odnosno multilingvalne djece, ovdje ću navesti primjere djevojčice Sofije (Belliveau 2002) i dječaka Nike (Porsché 1983). Otac i jednog i drugog djeteta govori engleski a majka njemački jezik, tako da su djeca od rođenja odgajana na dva jezika. U razvoju njihove metalingvističke kompetencije razlikuju se tri faze:

- 1) faza pasivnih prijevoda
- 2) faza aktivnih prijevoda
- 3) svjesno imenovanje jezika

2.5.1. Pasivni prijevodi

Prvo spontano povezivanje riječi s jezicima odnosno osobama koje se tim jezicima koriste kod Sofije se dešava u dobi od jedne godine i pet mjeseci, tokom vožnje autom. Ona pokazuje na naočale svoje majke i kaže "Brille". Nedugo zatim, ona pokazuje na naočale svog oca i kaže "glasses" (Belliveau 2002:147).

Nekoliko dana poslije snimljen je sljedeći razgovor:

Mutter: Sophia, wie sagt denn der Daddy zu 'Pferd'?

Sohia: Horse.

Mutter: Und zu 'Kater'?

Sophia: Kitty.

Mutter: Und wie sagt der Daddy denn zu 'Kissi'?

Sophia: ... Pillow.

Slično se ponaša i dječak Niko. Već sa devetnaest mjeseci on za doručkom traži od oca 'spoon', a od majke 'Löffel' (Porsché 1983:121).

Kao i Sofija, i on povezuje jezike najprije sa osobama, u ovom slučaju sa svojom majkom Elfi (Porsché 1983:165):

Nico: Elfi sagt?

Vater: Hum?

Nico: Elfi sagt?

Vater: What does Elfi call it?

Nico: Ja.

Vater: Elfi calls it 'Reißverschluss'.

Nico: Rei-ver-kluß.

Vater: And I call it a zipper.

Nico: Zipper.

Vater: Yeah.

U dobi od jedne godine i osam mjeseci Sofija prvi put svrstava riječi pod jezik (Belliveau 2002:147):

Sophia: Hot, hot, hot! (ponavljajući riječi svoga oca)

Mutter: Wie heißt das auf Deutsch?

Sophia: Heiß.

2.5.2. Aktivni prijevodi

S jednom godinom i osam mjeseci Sofija prvi put sama od sebe povezuje pojedine riječi s osobama, bez nagovaranja drugih osoba (Belliveau 2002:148):

Mammi sagt "Kasperle", Daddy "puppetshow".
"Gelb" sagt die Oma, Daddy "yellow".

Osim toga, ona pronalazi ekvivalente u oba jezika koji se razlikuju samo po izgovoru: (Belliveau 2002:148):

Daddy "sandman", Mami sagt "Sandmann".

Sa dvije godine i pet mjeseci prvi put se angažira kao prevodilac za svog djeda (Belliveau 2002:148):

Der Vogel sagt: "That's funny" – Das ist lustig!

Zatim pokušava da englesku frazu "look for the cow" prevede na njemački jezik (Belliveau 2002:148):

"Look for the Kuh ... look for die Kuh ... Wie sagt der Daddy ...
Such die ... Schau für die Kuh."

2.5.3. Imenovanje jezika

Metalingvistički iskazi su najjasniji tokom 'govora o jeziku'. To znači da dijete nije samo svjesno činjenice da govori dva jezika već to može i verbalno iskazati i imenovati jezike (Belliveau 2002:149).

Dječak Niko povezuje njemački jezik uglavnom sa majkom, dijelom, međutim, također s bakom, što je za njega jasnije s obzirom na to da ona govori samo njemački jezik. To se dešava u sljedećem razgovoru (Porsché 1983:166):

Vater: Okay, we'll get the book.
Nico: Heißt? English?
Vater: No, that one's in German.
Nico: Kanna Erna Oma das vorles.
Vater: Yes, your Erna Grandma can read it.
Nico: Nicht englisch bücher.

Kasnije on pokušava razlikovati jezike nezavisno od osoba koje te jezike govore (Porsché 1983:167):

Nico: Don das lesen. Das englisch? Das deutsch?
Vater: No, that's all written in English.
Nico: Anschauen writ englisch.

Sofija u dobi od dvije godine izjavljuje da govori dva jezika (Belliveau 2002:149):

”Sophia sagt auch ’grape juice’, sagt auch englisch.”

Kada na televiziji čuje neku ženu da priča engleski, ona kaže (Belliveau 2002:149):

”Die Frau sagt englisch.”

Ona imenuje jezike i kada je majka oslovi na engleskom (Belliveau 2002:149):

Mutter: ”Sophia, is Mommy allowed to speak English?”

Sophia: ”Nein... Na.”

Mutter: ”Hm?”

Sophia: ”Nein. Wir sprechen Deutsch.”

(...)

Mutter: Deutsch sprichst du und wer spricht Englisch?”

Sophia: ”Der Daddy.”

Sa dvije godine i devet mjeseci ona na engleskom pripisuje sebi jedan jezik (Belliveau 2002:150):

”I speak German.”

2.6. Interes za druge nepoznate jezike i kulture, relativna lahkoća s kojom se uče novi jezici

Istraživanja na multilingvalnoj djeci o kasnijem usvajanju novog stranog jezika su imala sljedeće rezultate (Apeltauer 2001:636):

- Multilingvalne osobe su pri implicitnom učenju novog jezika uspješnije i od bilingvalnih i od monolingvalnih.
- Čini se da multilingvalne osobe bolje apstrahiraju i lakše prepoznaju jezičke paradigme, da fleksibilnije reagiraju na zadatke te da znaju efektivnije upotrijebiti strategije pamćenja.
- Ranije naučeni jezici pozitivno utječu na nove jezike koji se uče, pogotovo kada su jezici srodni.
- Čini se da već i dobro poznavanje dva različita pisma pozitivno djeluje na usvajanje trećeg jezika.

Grosjean u svojoj knjizi *Life with two languages* opisuje rezultate naučnih radnika koji su se bavili multilingvizmom u ranom djetinjstvu: "They note that the bilingual child has a better awareness of language differences and is better at learning new languages, and they report that in school he or she is more motivated and often ahead of other classmates"⁵ (Grosjean 1982:221).

Ona također opisuje dva eksperimenta o semantičkom razvoju kod spomenute djece:

U prvom istraživanju je rekla svojim ispitanicima: "I have three words: cap, can and hat. Which is more like cap? Can or hat?" Ako bi djeca odabrala "can", to bi ukazivalo na fonetsku preferencu; ako bi odabrala "hat" to bi značilo semantičku preferencu. U grupi sa mladmom djecom više bilingvalne djece je odabralo semantički odgovor nego što su to učinila monolingvalna djeca, iz čega ona izvodi zaključak da su dotična bilingvalna djeca dosegla određeni stepen u semantičkom razvoju dvije ili tri godine prije svojih vršnjaka. (Grosjean 1982:222)

U drugom zadatku ona je rekla djeci: "Pretpostavite da izmišljate nazive za pojedine stvari, da li biste kravu mogli zvati "pas" a psa "krava"?" I ovdje je ona otkrila da se bilingvalna djeca razlikuju od monolingvalne. Većina bilingvalnih je odgovorila sa "da", dok je samo veoma mali dio monolingvalnih učinio to isto. (Grosjean 1982:222)

Iz svega navedenog možemo zaključiti da djeca koja od djetinjstva govore više jezika razmišljaju o jeziku na jednom višem, metajezičkom, nivou i da im to olakšava kasnije učenje drugih stranih jezika.

3. "NEDOSTACI" RANOG BILINGVIZMA

Tokom dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog vijeka još se vjerovalo da je dvojezičnost u većini slučajeva štetna za intelektualni razvoj djeteta. Bilo je čak naučnih istraživanja koja su na prvi pogled potvrđivala ovaj negativni stav (Porsché 1983:54).

Kako bismo razumjeli ove predrasude, bitno je spomenuti dvije najpoznatije teorije o jeziku, od kojih je jedna izazvala takva razmišljanja i stavove. Riječ je naime o:

⁵ Oni primjećuju da su bilingvalna djeca svjesnija razlika u jeziku i da bolje uče nove jezike i oni kazuju da su ta djeca, i muška i ženska, u školi više motivirana i često bolja od svojih drugova. (prijevod E. K.)

- idealističko-romantičkoj teoriji (koja je povezana sa imenima kao Humboldt, Weisgerber, Trier) i
- racionalističkoj teoriji (koja je povezana sa imenima Descartesa, Leibniza, Chomskog, Hjelmsleva).

Po idealističkoj teoriji, jezik ne odražava stvarnost već je tumači i prenosi u "duhovnim međusvjetovima" (Kielhöfer/Jonekeit 1983:84).

Nasuprot tome, predstavnici racionalističke teorije shvataju jezik kao instrument mišljenja i percepcije.

3.1. Dvostruka slika o svijetu

Po idealističkoj teoriji, slika o svijetu koju nam prenosi maternji jezik utječe na našu percepciju i naše razmišljanje, stvara našu, sasvim specifičnu, nacionalnu stvarnost (Kielhöfer/Jonekeit 1983:84). Dakle, prilikom usvajanja maternjeg jezika mi preuzimamo i sliku o svijetu i norme stvarnosti toga jezika. U skladu s tim, svaka bi dvojezična osoba morala imati dvije slike o svijetu, u ekstremnom slučaju morala bi, dakle, biti šizofrena (Kielhöfer/Jonekeit 1983:84).

U to vrijeme se smatralo da je slika o svijetu kod pojedinca u najvećem dijelu predodređena jezikom te da bi najgore što bi se čovjeku moglo desiti bilo da dobije dvije slike o svijetu koje zajedno ne bi mogle egzistirati, što bi pojedincu zasigurno nanijelo duševnu, intelektualnu i moralnu štetu.

U isto vrijeme, međutim, nije se došlo na ideju da bi ovakav stav mogao podržavati dvojezičnost. Porsché naglašava da su naučnici koji su se bavili dvojezičnošću upravo zbog navedenog mišljenja svoju djecu najčešće odgajali dvojezično kako ona ne bi odrasla uz samo jednu sliku o svijetu (Porsché 1983:39).

Kielhöfer i Jonekeit navode primjer bilingvalnih dječaka Oliviera i Jensa (oba govore njemački i francuski jezik) koji su francusku riječ "pain" u njenom značenju najprije poistovjećivali sa njemačkom riječju "Brot", ali koji su već nakon svoje prve posjete Francuskoj brzo primijetili da riječi "pain" i "Brot" u francuskom i njemačkom jeziku označavaju dvije različite stvari⁶. Oba autora smatraju da ih ovo iskustvo ne čini neorijentiranim ili čak šizofrenim, već da oni iz toga uče da njihova dva maternja jezika različito vide stvarnost i da je mogu različito tumačiti i raščlaniti, da jedan jezik

⁶ U njemačkom jeziku, *Brot* je kompaktno pecivo (najčešće tamno i malo tvrde), od kojeg se režu kriške na koje se maže puter, a po puteru neki drugi namaz. U francuskom, *pain* je najčešće dugi tanki hljeb, svijetao i hrskav, koji se tokom obroka komada i jede uz glavno jelo (Kielhöfer/Jonekeit 1983:84).

u poređenju s drugim može imati «rupe» ili da može preciznije diferencirati (Kielhöfer/Jonekeit 1983:85).

Ostaje pitanje da li jezik i njegove kategorije toliko utječu na našu ličnost da bilingvalne osobe stječu podijeljenu sliku o svijetu. Mnogo argumenata ide u prilog tvrdnji da ne postoji jedna određena slika o svijetu koju daje maternji jezik već da, neovisno o jeziku, postoji mnogo drugih mogućih slika o svijetu. Zbog toga se dešava da se npr. jedan njemački i jedan francuski intelektualac bolje razumiju i imaju više zajedničkog nego taj isti francuski intelektualac i francuski radnik – dvije osobe koje govore istim maternjim jezikom.

3.2. Dvostruka "polujezičnost"

Protiv bilingvalnosti se često navodi sljedeći argument: bilingvalna djeca se odgajaju polovično u oba jezika te tako nijedan jezik ne nauče pravilno.

Na ovom mjestu moram podsjetiti na uvjete navedene u prvom poglavlju koji moraju biti ispunjeni kako bi dijete savladalo oba jezika. Osim toga, bitno je istaći da je potpuno normalno da djeca ne nauče oba jezika savršeno i podjednako. Skoro uvijek postoji jedan jači jezik koji bilingvalna djeca govore jednako dobro kao i monolingvalna djeca i jedan slabiji kod kojeg su vidni nedostaci i u čijem savladavanju djeca kasne u poređenju sa monolingvalnom djecom. Međutim, i ovaj slabiji jezik oni govore tako dobro da ga mogu upotrijebiti kao ravnopravno sredstvo komunikacije (Kielhöfer/Jonekeit 1983:83).

Ovdje možemo još spomenuti da se djeca integriraju u određenu jezičku sredinu čim se u njoj nađu i u tom trenutku njihov dotada slabiji jezik postaje jači.

Razliku između savladavanja jednog ili dva jezika u djetinjstvu možemo sebi dočarati na sljedeći način: Ako djetetu damo slagalicu od 20 dijelova, ono je može sastaviti npr. za deset minuta. Međutim, ako mu damo 40 dijelova od dvije slagalice koje mora sastaviti, trebat će mu više od dvadeset minuta jer mu najprije treba vremena da odvoji dijelove jedne i druge slagalice. Tako je i sa jezicima. Činjenica je da bilingvalno odgajana djeca često kasnije propričaju nego monolingvalna, zasigurno i zbog vremena koje im je potrebno kako bi razvrstali riječi jednog i drugog jezika.

Kielhöfer i Jonekeit tvrde da bilingvalna djeca često miješaju jezike kako bi se tačnije izrazili (ako u drugom jeziku ne nalaze odgovarajuću riječ). Miješanje jezika u ovom slučaju, dakle, ima funkciju što preciznijeg izražavanja, ono pomaže da se prevaziđe različitost jezika (Kielhöfer/Jonekeit 1983:88).

Ako se, međutim, desi da dijete veoma često miješa jezike i nijedan ne priča na nivou monolingvalne djece, onda to zasigurno nije direktna posljedica bilingvizma, već ono imitira neki uzor iz svoje okoline koji se također služi mješavinom tih dvaju jezika.

3.3. *Preopterećenje*

Iz evropske perspektive, bilingvizam odnosno multilingvizam se doživljava kao nešto rijetko, dragocjeno i nešto što se teško može postići. Međutim, činjenica je da već dvije trećine ljudi na cijelome svijetu govore dva ili čak tri jezika. Mi, Evropljani, predstavljamo, dakle, manjinu u tom smislu. Multilingvizam je, ipak, nešto normalno i ne zahtijeva nikakvu posebnu nadarenost niti prevelik napor. Naravno da srećemo i djecu koja su preopterećena istovremenim učenjem dva jezika, no u tom slučaju ponovo je povrijeđen jedan od principa iz prvog poglavlja.

Ako su svi navedeni principi ispunjeni, onda se lahko primijeti kako djeca bez velikog truda u prirodnom okruženju uče dva jezika. Preopterećenja se javljaju samo u slučaju kad roditelji ili nastavnici zahtijevaju besprijekornu ispravnost u upotrebi slabijeg jezika (Kielhöfer/Jonekeit 1983:82). Kielhöfer i Jonekeit savjetuju i da se interference i miješanje jezika toleriraju do određene granice te da se pismo oba jezika ne savladava istovremeno (Kielhöfer/Jonekeit 1983:82).

3.4. *Osobe bez domovine*

Već je spomenuto da se jezik često posmatra zajedno sa mišljenjem i stvarnošću. Dakle, ako monolingvalne osobe povezuju svoj maternji jezik sa domovinom, onda se naravno postavlja pitanje da li bilingvalne osobe imaju domovinu ili se osjećaju "rastrgane".

Kielhöfer und Jonekeit (1983:89) navode riječi dječaka Oliviera i Jensa:

"Chez nous, à Berlin..."

"Mon école est à Berlin."

"Je peux pas rester chez toi parce que les vacances sont finies."

"Quand est-ce qu'on va en vacances en France?"

"Je suis allemand, mais aussi un peu français parce que je parle français et j'ai une carte d'identité, mais je suis quand même allemand!"

Ovi iskazi dokazuju da se djeca ne osjećaju rastrgana između dvije zemlje, već da razlikuju stalno mjesto stanovanja (Berlin, Njemačka) i zem-

lju u kojoj provode školski raspust – Francuska. Djeca, dakle, vrlo dobro znaju gdje pripadaju te, osim toga, razvijaju svijest o evropskoj tj. većoj domovini (Kielhöfer/Jonekeit 1983:89).

4. DIDAKTIČKE KONSEKVENCE

Pošto se u mnogim naučnim istraživanjima usvajanje stranih jezika u ranom djetinjstvu pokazalo kao naročito uspješno i pošto za djecu jezik predstavlja igru i radost, mišljenja sam da se danas ovakvo učenje jezika može uistinu podržati. U poređenju sa školom, vrtići imaju mnogo bolje prilike da osiguraju uspješno usvajanje stranih jezika.

Tokom hospicovanja u više bilingvalnih njemačko-francuskih vrtića u Saarbrückenu, imala sam priliku da primijetim sljedeće prednosti usvajanja stranog jezika u tako ranoj dobi:

- Djeca su veoma spontana i lahko pokazuju svoja osjećanja, što za sigurno pospješuje usvajanje jezika.
- Ni usvajanje maternjeg jezika nije okončano tako da je razlika u poznavanju maternjeg i stranog jezika mala i ona održava procese učenja jezika općenito aktivnim.
- U većini vrtića djeca su podjeljena ne u starosne grupe već u miješane grupe raznih uzrasta tako da ona mlađa i u jeziku i u drugim oblastima mogu učiti ili dobiti pomoć od one starije.
- Osim toga, vrtići, za razliku od škola, imaju prednost slobodne podjele vremena tako da djeca tokom cijelog dana povremeno komuniciraju na stranom jeziku te postaju svjesna da im i taj jezik služi za svakodnevnu komunikaciju, kao i maternji jezik.
- Djeca putem raznih oblika rada (pjevanja, plesa, spravljanja jela, proslave praznika itd.) upoznaju u isto vrijeme dvije kulture i tradicije, te idu i na izlete u susjednu državu kako bi stekli vlastita iskustva s datom kulturom.
- Sa djecom rade po jedan govornik maternjeg i stranog jezika, od kojih svako sa djecom komunicira samo na svom jeziku, što djeci omogućava da razlikuju oba jezika.
- Više odgajateljica je izjavilo da bilingvalna djeca (npr. djeca turskih ili italijanskih roditelja) mnogo brže savladavaju francuski jezik od monolingvalne njemačke djece.
- Dobro vladanje maternjim jezikom pozitivno se odražava na usvajanje stranih jezika.

Zbog svega navedenog mislim da bismo u Bosni i Hercegovini trebali razmisliti o dva vrlo važna pitanja:

- a. o osnivanju većeg broja dvojezičnih vrtića u kojima bi bilo angažirano kvalificirano osoblje
- b. o jačanju svijesti o bosanskom jeziku

4.1. Dvojezični vrtići u Bosni i Hercegovini

Nije mi poznat tačan broj dvojezičnih vrtića u Bosni i Hercegovini, ali pretpostavljam da njihov broj nije tako velik te da i oni vrtići koji imaju takvu ponudu često nemaju stručni nadzor niti razrađen plan i program.

U Evropi se osim engleskog jezika (koji se obično uči u centralnim dijelovima država) u vrtićima najčešće uči jezik susjedne države, jer će na taj način djeca upoznati susjednu kulturu a istovremeno će taj jezik, u svakodnevnom životu, moći, bez sumnje, često slušati i koristiti.

S obzirom na to da se jezici Bosne i Hercegovine i susjednih država razlikuju samo u jezičkoj normi i da za nas nisu strani jezici, te s obzirom na relativnu blizinu njemačkog govornog područja, mislim da bi njemački jezik mogao biti jedan od jezika koji bi se trebali početi učiti već od ranog djetinjstva. Polazeći od činjenice da će djeca u kasnijem obrazovanju svakako savladati engleski jezik i u životu neminovno biti u kontaktu s njim, mišljenja sam da bi se u ranoj dobi trebalo početi upravo s učenjem nekog drugog jezika jer će to zasigurno pospješiti kasnije učenje engleskog, a možda i trećeg stranog jezika, kako je to slučaj u Luksemburgu ili Danskoj. Ne mislim da bi sva djeca trebala neophodno početi s učenjem njemačkog, a ne nekog drugog jezika, jer na samom jugu Bosne i Hercegovine to može biti i italijanski i u nekim vrtićima po želji roditelja francuski, turski ili neki drugi jezik, ali djeca moraju osjetiti da to učenje ima smisla i da će oni to znanje moći iskoristiti u svakodnevnoj komunikaciji.

S obzirom na veliki broj apsolvenata njemačkog jezika u Bosni i Hercegovini koji su proveli više godina na njemačkom govornom području i na taj način približno dosegli nivo izvornih govornika, vjerujem da nije neophodno angažiranje velikog broja odgajatelja sa njemačkog govornog područja već se može iskoristiti kadar iz Bosne i Hercegovine koji je adekvatno školovan.

U slučaju uvođenja stranog jezika u većinu vrtića neophodno je usklađivanje nastavnog plana i programa između vrtića i škola, tj. u školama bi se moralo uzeti u obzir dotada savladano gradivo, a ne počinjati opet ispočetka, što uništava motivaciju kod učenika.

Ministarstvo obrazovanja bilo bi dužno izraditi sveobuhvatni koncept za strane jezike u kome bi bili uzeti u obzir svi stepeni, te koji bi omogućio da djeca bez poteškoća prelaze iz vrtića u školu i iz škole u školu.

4.2. *Svijest o bosanskom jeziku*

Jedna od posljedica rata u Bosni i Hercegovini je i migracija velikog broja naših sunarodnjaka u inozemstvo. Često smo svjedoci nemarnog odnosa mnogih tamošnjih roditelja prema bosanskom jeziku. Roditeljima je jedino važno da djeca savladaju jezik zemlje u kojoj žive, te da ga što više koriste, čak i nauštrb maternjeg jezika.

S obzirom na to da je dokazano da dobro vladanje maternjim jezikom pozitivno utječe na usvajanje stranih jezika te na činjenicu da se djeci može prenositi samo onaj jezik kojim se istovremeno prenose i emocije, mislim da bismo morali uraditi još mnogo na podizanju svijesti o bosanskom jeziku. To bi uključivalo sljedeće komponente:

- da roditelji postanu svjesni toga da je svaki jezik jedno veliko blago te da takav odnos prenesu i na svoju djecu, a ne da djeca od početka stječu dojam da je njihov maternji jezik manje vrijedan od drugih;
- da nije pravilno po svaku cijenu pričati s djecom na stranom jeziku (pogotovo ako i sami ne vladamo dobro tim jezikom) jer će tako djeca strani jezik naučiti pogrešno, a svoj maternji nedovoljno;
- da razmislimo o tome na kojem jeziku najbolje možemo iskazati svoje emocije i da se na njemu i izražavamo (vjerovatno je to u većini slučajeva naš maternji jezik).

Mislim da je potrebno još mnogo truda i rada na informiranju ljudi i u BiH i u inozemstvu ovoj tematici te na osnivanju barem sedmičnih časova iz bosanskog jezika. Oni bi trebali biti privlačni za djecu, a roditelji bi ih trebali smatrati neophodnim a nikako suvišnim, kako je to danas često slučaj.

5. ZAKLJUČAK

Sve više ljudi govori o ujedinjenoj Evropi u kojoj bi se trebala sačuvati njena raznolikost. Svi ti različiti jezici, različite kulture, religije i tradicije se trebaju očuvati i njegovati.

Idealni Evropljanin, dakle, ne govori samo jedan jezik i to engleski, već govori najmanje tri jezika: svoj maternji i još dva svjetska jezika. Kod ovako velikih očekivanja trebali bismo na vrijeme početi s usvajanjem stranih jezika. U prilog tome govori i činjenica da se s tim slažu i mnogi nauč-

nici. U više navrata oni su dokazali da je u dobi prije puberteta usvajanje jezika naročito uspješno. U tom slučaju se i za prvi i za drugi jezik aktiviraju isti areali u mozgu, djeca mijenjaju jezike brzo i tačno i pokazuju zanimanje za druge strane jezike.

Staru predrasudu da su bilingvalna djeca preopterećena nauka je uspjela odbaciti. To smo, međutim, mogli i sami otkriti već na osnovu činjenice da je dvije trećine ljudi na Zemlji bilingvalno ili čak multilingvalno, a da to nije dovelo do očekivanih negativnih posljedica. Višejezičnost je, dakle, ono što je u većem dijelu svijeta normalno i time se niko ne preopterećuje. Ali ostaje pitanje: "Kako se mi odnosimo prema tome?"

Evo na kraju jedne pjesme koja je bila moto projekta dvojezičnih vrtića u njemačkoj pokrajini Saarland, a koja bi nas mogla potaći na razmišljanje o našem odnosu prema djeci i njihovim sposobnostima:

Ein Kind hat hundert Möglichkeiten:	Dijete ima stotinu mogućnosti:
Ein Kind hat hundert Sprachen,	Dijete ima stotinu jezika,
hundert Hände, hundert Gedanken.	stotinu ruku, stotinu misli.
Es besitzt hundert Weisen zu denken,	Dijete posjeduje stotinu načina
hundert Weisen zu spielen,	da razmišlja,
hundert Weisen zu sprechen.	stotinu načina da se igra,
	stotinu načina da priča.
Ein Kind hat hundert Sprachen,	Dijete ima stotinu jezika,
aber neunundneunzig werden ihm geraubt. ⁷	ali mu se devedeset devet ukrade.

Loris Malaguzzi

LITERATURA

- Apeltauer, Ernst (2001): *Bilingualismus – Mehrsprachigkeit*. In: G. Helbig; L. Götze; G. Henrich und H. J. Krumm (Hrsg.): *Handbuch Deutsch als Fremdsprache*, Berlin: de Gruyter, S. 628–638.
- Belliveau, Corinna (2002): *Simultaner bilingualer Spracherwerb unter entwicklungs- und kognitionspsychologischen Aspekten*. Aachen: Shaker
- Franceschini, Rita (2002): *Das Gehirn als Kulturinskription*. In: Müller-Lancé J., Riehl C. M. (Hrsg.): *Ein Kopf – viele Sprachen: Koexistenz, Interaktion und Vermittlung*, Aachen: Shaker, S. 45–62.

⁷ Prijevod E. K.

- Franceschini, Rita (2003): *Der Wechsel der Sprachen im Gehirn. Neue Einblicke in das "code-switching" mittels funktioneller Kernspintomographie*. Magazin Forschung, Heft 2, Universität des Saarlandes, S. 2–7.
- Grosjean, François (1982): *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press
- Hammarberg, B. (2001): *Roles of L1 and L2 in L3 production and acquisition*. In J. Cenoz, B. Hufeisen & U. Jessner (eds.), *Cross-Linguistic Influence in Third Language Acquisition. Psycholinguistic Perspectives*. Clevedon et al.: Multilingual Matters, 21–41.
- Hammes-Di Bernardo, Eva (2001): *Sprache als Chance für ein Leben in der Wissensgesellschaft? Spracherwerb und Zwei- bzw. Mehrsprachigkeit*. KiTa aktuell HRS, Nr. 1
- Hufeisen, Britta (2003): *L1, L2, L3, L4, Lx - alle gleich? Linguistische, lernerinterne und lernerexterne Faktoren in Modellen zum multiplen Spracherwerb*. In: *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht* 8 (2/3). 1–13.
Online: <http://www.ualberta.ca/~german/ejournal/Hufeisen1.htm>
- Jampert, Karin (2002): *Schlüsselsituation Sprache. Spracherwerb im Kindergarten unter besonderer Berücksichtigung des Spracherwerbs bei mehrsprachigen Kindern*. Opladen: Leske+Budrich
- Kielhöfer, Bernd (1995): *Frühkindlicher Bilingualismus*. In: K. R. Bausch, H. Christ und H. J. Krumm: *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. Tübingen und Basel: Francke, 3. Auflage, S. 432–436.
- Kielhöfer, Bernd / Jonekeit, Sylvie (1983): *Zweisprachige Kindererziehung*. Tübingen
- Kim, Karl H. S.; Relkin Norman R.; Lee, Kyoung-Min; Hirsch, Joy (1997): *Distinct cortical areas associated with native and second languages*, *Letters to Nature*, 388, 171–174.
<http://www.nature.com/cgi/taf/DynaPage.taf?file=/nature/journal/v388/n6638/full/38817...>
- Klein, Wolfgang (1984): *Zweitspracherwerb. Eine Einführung*. Königstein/Ts.: Athenäum
- List, Gudula (2001): *Das Gehirn hat Platz für viele Sprachen*. In: Jampert, Karin/Berg, Ulrike (Hrsg): *Treffpunkt deutsche Sprache*. München: Deutsches Jugendinstitut
- Mägiste, E. (1984): *Learning a third language*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 5 (5), 415–421.
- Porsché, Donald C. (1983): *Die Zweisprachigkeit während des primären Spracherwerbs*. Tübingen: Gunter Narr Verlag

VORTEILE DES FRÜHEN BILINGUALISMUS

Zusammenfassung

In der heutigen Zeit, in der die Welt durch neue technische Mittel immer kleiner wird, in der das schon erworbene Wissen ganz schnell veraltet und in der es unentbehrlich wird, andere Sprachen und Kulturen zu kennen, kommt man unausweichlich zur Diskussion über Mehrsprachigkeit. Es gibt immer mehr Argumente, die für Mehrsprachigkeit sprechen und zwar für eine möglichst frühe Mehrsprachigkeit. Aus den genannten Gründen und auch weil man in Bosnien-Herzegowina darüber nicht ernst nachdenkt, hat sich die Autorin mit diesem Thema ausführlich befasst.

In der vorliegenden Arbeit werden zuerst die Begriffe Mono- und Bi- bzw. Multilingualismus voneinander abgegrenzt. Danach wird auf die Bedingungen eingegangen, die erfüllt sein müssen, damit ein Kind zwei- oder mehrsprachig wird. Der größte Teil der Arbeit ist den Vor- und "Nachteilen" der Mehrsprachigkeit gewidmet, die alle einzeln und umfangreich erörtert werden. Im Schlussteil werden Möglichkeiten der didaktischen Umsetzung des frühen Fremdsprachenlernens vorgestellt, wobei sich die Autorin auf ihre Erfahrungen in Deutschland und die Situation in Bosnien-Herzegowina beschränkt.

Refik BULIĆ

EKAVSKA ZAMJENA DUGOG JATA U GOVORIMA
TEŠNJA I MAGLAJA PREMA POPUNJENIM
KVESTIONARIMA "PITANJA O GOVORU
PROSTOGA NARODA" IZ 1897. GODINE

KLJUČNE RIJEČI: *dugi jat, kratki jat, ekavska zamjena jata, ekavizam, ekavski govor, ijekavski govor, ikavski govor*

Analiza podataka datih u kvestionarima pokazuje da oni ne pružaju potpuno pouzdanu sliku o zamjeni dugog jata u govorima Tešnja i Maglaja na kraju devetnaestog stoljeća. Kvestionari su, ipak, dragocjeni za bosanskohercegovačku dijalektologiju jer sadrže dosta podataka i o drugim govornim osobinama i mogu pomoći stvaranju vjerodostojne slike stanja tih govora na kraju devetnaestog stoljeća.

O prisustvu ekavizama u govorima Maglaja i Tešnja stručnu javnost obavijestio je Rešetar početkom dvadesetog stoljeća.¹ Za tu se dijalekatsku specifičnost znalo i ranije, ali podaci nisu bili objavljeni. Prvi podaci o ekavskim oblicima leksema s dugim *jatom* nalaze se u popunjenim kvestionarima *Pitanja o govoru prostoga naroda*².

Kvestionar *Pitanja o govoru prostoga naroda* popunjen je u više mjesta tešanjsko-maglajskoga kraja, a primjeri s ekavskim refleksima dugog *jata* zabilježeni su u popunjenim primjercima za *Tešanj i najbližu okolicu te za grad Maglaj*.

¹ V.: Rešetar 1907:72–73.

² Dvjesto dvadeset devet popunjenih kvestionara za razne dijelove Bosne i Hercegovine čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Kvestionare su po nalogu direkcije Zemaljskog muzeja u Sarajevu najčešće popunjavali učitelji iz krajeva za koje su upitnici popunjavani, a nekada i drugi pismeni ljudi iz toga kraja. Kvestionar se pripisuje Rešetaru (Ivić²1984:42; Vujičić 1974:16–17). Kraljačić piše da su pitanja sastavili Jagić i Rešetar i da je anketa prema pitanjima uspješno sprovedena, ali da su rezultati ankete ostali neiskorišćeni te da čak ni Rešetar nije mogao dobiti materijal ankete (Kraljačić 1982:175).

Kvestionar za Tešanj i okolicu popunio je Ilija Terzić, "učitelj II, III i IV razreda (...) K(otarski) starješina".³ Kvestionar za Maglaj popunio je učitelj Derviš Čolaković.

Kvestionar počinje općim pitanjem: "Govori li se u Vašem mjestu:", a potom dolaze pitanja s odgovarajućim oblicima ili konstrukcijama. U prvom se pitanju provjeravaju oblici: *dijete, mlijeko, rijeka, sijeno, vrijeme, lijep, slijep, dijeliti, kolijevka, cijena, nijesam ili dite, mliko, rika, sino, vrime, lip, slip, diliti, kolivka, cina, nisam*.⁴

Postojanje ekavizma u Tešnju i okolici obrazloženo je na četvrtoj strani Kvestionara, primjedbom uz prvo pitanje: "Jevreji, rimo-katolici, istočni pravoslavni i stariji muhamedanci ikavci su, ali mješovito sa južnim narječjem, dok opet mlagji u mnogom su ekavci".⁵

I prisustvo ekavizama u Maglaju obrazloženo je na prostoru za zabilješke uz prvo pitanje: "Prosti narod u ovom mjestu govori: *dete, lepo, mleko, reka, seno, vreme, lepo, slep, deliti, kolevka, cena, nesam (muhamedanci i istočno-pravoslavni, jer katolika ovdje i nema). Vidi primjedbnu na zadnjoj strani (str. 22.)*".

Na posljednjoj strani napisana je primjedba: "Na pitanja o govoru prost. naroda odgovarano je ovdje samo za mjesto Maglaj n/B (kotar magl. okruže donjo-tuzlansko.) Stanovnici u općini maglajskoj jesu muh. i istoč. pravosl. Većinom je prostoga naroda i muh. i ist. pravosl. koji govore ekavski".

Napomenama u oba popunjena primjerka kvestionara potvrđeno je prisustvo ekavizama. To se prisustvo u Tešnju odnosi samo na "mlade mu-

³ Pitanja o govoru prostoga naroda za Tešanj, str. 4. Na osnovu napomena koje je Terzić unio u Pitanja i na osnovu moga poznavanja tešanjskih govora, zaključujem da on nije dovoljno dobro poznao govor okolice Tešnja, a možda ni tešanjski. Pored pitanja na prvoj strani on je zapisao napomenu: "(...) Moj teritorij je mjesto Tešanj u najbližoj mu okolini. Vrijeme mi ne dopušta da ispitam okolicu kako sam želio, da tim zadužbu slavne Direkcije odužim (...)". Vrlo je moguće da prije popunjavanja Pitanja i nije dugo boravio u Tešnju. Iz napomene na str. 11 zna se da poznaje govor Koraća kod Dervente: "Ovim pozdravima pozdravljaju se momci u Koraću kod Dervente".

⁴ Kao što se vidi iz ovoga pitanja, pri sastavljanju Kvestionara nije računato na mogućnost ekavskih likova navedenih leksema.

⁵ Nema podataka o broju stanovnika po vjeroispovijesti iz 1897. godine, a vremenski najbliži popis bio je 1895. godine pa se ti podaci mogu uzeti kao približni za broj stanovnika i u vrijeme popunjavanja kvestionara Pitanja o govoru prostoga naroda za Tešanj: muhamedanci – 5.588, istočno-pravoslavni – 453, jevreja – 32 (Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sastavio Statistički odjel Zemaljske vlade, izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896, XCVIII). Prvo doseljavanje jevreja u Tešanj bilo je 1877. godine (Ćeman, Hronologija ličnosti i događaja tešanjskog kraja, rukopis, 72).

hamedance”⁶, dok se za starije kaže da su ikavci, ali mješovito sa južnim narječjem, a u Maglaju nema takve diferencijacije.

Na osnovu podataka navedenih u kvestionaru za Tešanj može se zaključiti da su potkraj devetnaestog stoljeća svi stanovnici toga mjesta bili ”ikavci, ali mješovito sa južnim narječjem”⁷, osim muslimanskih mladića, koji su bili ekavci.

Iz podataka datih u kvestionaru za Maglaj može se vidjeti da su muslimani i pravoslavni imali ekavsku zamjenu jata u dugim slogovima, a da katolici nisu ni živjeli u Maglaju u to vrijeme.

Podaci u navedenim kvestionarima nisu najpouzdaniji, što se može pokazati njihovom analizom.

Teško je povjerovati u konstataciju da u Maglaju svi muslimani govore ekavski, a u Tešnju samo mlađi.⁸ Prihvatimo li kao tačno Terzićevo zapa-

⁶ Da se ”mlagji” odnosi samo na muhamedance, jasno je u napomeni uz pitanje 43: ”(...) Mjesto vrijeme kod muhamedanskih mladića: vreme, belo, seno. Inače su stari muhamedanci i rimo-katolici ikavci”, te u napomeni uz pitanje 147: ”(...) Ostalo svi izuzevši mlađe muhamedance, koji su ekavci općenito. Tako i muhamedanska školska mladež, tj. ekavci”.

⁷ Diskutabilan je Terzićev termin ”ikavci mješovito s južnim narječjem”. Prije će biti da su bili ijekavci koji u svome govoru imaju ikavizama. V. i Ružičićevu konstataciju za govor sela ”Hrvatinići” i Medakovo (Ružičić 1936:237). Nema drugih podataka na osnovu kojih bi se mogla prihvatiti mogućnost da su pravoslavni u to vrijeme u Tešnju bili ikavci, iako postoje potvrde ikavizama u govoru pravoslavnih za neka druga mjesta u Bosni.

⁸ Nije isključeno da je Terzić u Tešnju slušao muslimane ”ikavce mješovito s južnim narječjem”, koji su mogli biti iz ijekavske tešanske okoline, ali i one Tešnjake koji u to vrijeme nisu bili ekavci. Zanimljivo je da je i Remetić slično pisao o govoru Kladnja: ”Kladnjska djeca, radnici, pa i niži službenici, dakle prije svega mlađi svijet, na mjestu dugoga jata gotovo nepogrešivo izgovaraju dugo e (...), dok su kod kratkog jata tipični jekavci. Na drugoj strani među pravim, vjerodostojnim nosiocima dijalekta, znači među najstarijim stanovnicima, rođenim u ovoj bosanskoj varošici, rjeđe će se čuti primjeri tipa sěno, lěpo, sněg” (Remetić 1981:183). Da u Plahovićima kod Kladnja i stariji govore ekavski u dugim slogovima s *jatom*, uvjerio sam se slušajući Osmana Mazalovića (1913), tipičnog predstavnika toga govora, kojega je snimio prof. dr. Senahid Halilović samo nekoliko godina poslije Remetićevega istraživanja. (Kasete sa snimljenim govorom ustupio mi je prof. Halilović, na čemu mu se najsrdačnije zahvaljujem.)

Sličan odnos govora mlađi – stariji opisao je i Vujović za Mrkoviće: ”(...) ja sam ove ijekavizme čuo od starijih Mrkovića koji su mi služili kao najbolji informatori za cjelokupnu dijalekatsku ilustraciju ovoga govora. I zato sam sklon da ih smatram autohtonim. Ali ima razloga da se odnosimo skeptički prema ovom shvatanju. Naime, žene mrkovičke su pretežno čisti ekavci, bez obzira na svoje godine, kad je u pitanju izgovor dugog jata. Ako se oprezno posmatra govor Mrkovića u porodičnom životu gdje dolaze do punog izražaja sve njihove dijalekatske crte, onda se vidi da ekavizam u dugim slogovima suvereno vlada” (Vujović 1958: 236), te: ”Posmatrajući starije ljude, ja sam došao do zaključka da se taj proces kod njih još vrši, dok je mlađa generacija sasvim ekavska” (Vujović 1969:120). Ova Vujovićevega zapažanja o govoru žena i starijih ljudi nisu prihvatljiva za tešansko-maglajski kraj.

žanje da mladi muslimani govore ekavski, a da su stariji ikavci mješovito s južnim narječjem, onda se postavlja pitanje o tome kako su mladi muhamedanci usvojili ekavski izgovor. Takva nagla promjena govora u kojoj bi roditelji govorili ikavski ili ijekavski, a djeca ekavski, nikako se ne može prihvatiti u uvjetima zajedničkog života djece i roditelja.⁹

Potvrdu Terzićeva zapažanja ne možemo naći ni u Rešetara.¹⁰ Rešetar je građu za svoj rad sakupljao početkom dvadesetog stoljeća,¹¹ nedugo poslije popunjavanja *Pitanja o govoru prostoga naroda*, pa je potvrdio da je ekavske likove slušao od jednog starog muslimana iz Žepča. Rešetar ne pravi diferencijaciju u govoru mlađih i starijih muslimana.

Da su u Tešnju i stariji imali ekavsku zamjenu jata u dugim slogovima na kraju devetnaestog stoljeća,¹² može se utvrditi i jezikom pjesama koje je početkom dvadesetog stoljeća u Tešnju zapisao Salih Mešić.¹³

Iako pjesme ne mogu uvijek biti siguran dokaz porijekla jezičkih osobina u njima, ekavizmi iz Mešićevih zapisa mogu se smatrati vjerodostojnim.¹⁴ Naravno, nisu pjesme samo sa *e* u dugim slogovima – one su ijekavske, sa ponekim ikavizmom i ekavizmom, jer su vjerovatno nastajale na drugim mjestima, a poneki ekavizam može biti samo "jezička inovacija" kazivača, nastala u mjesnom govoru. Mešić je svoje pjesme zapisivao početkom stoljeća, ali su one zapisivane od osoba koje su bile starije i za koje

⁹ Ne bi bilo logično očekivati da se govor djece razvija mimo utjecaja govora porodice.

¹⁰ V.: Rešetar 1907.

¹¹ Izvještaj o svome istraživanju Rešetar je objavio 1901. godine. V.: Ivić 1984:30.

¹² Sigurno i ranije, ali nisam uspio pronaći pisane dokumente iz ranijeg perioda u kojima bi se utvrdilo postojanje ekavskih likova.

¹³ Mešićeva rukopisna zbirka ima 314 pjesama, "pretežno lirskih i lirsko-epskih, nekoliko pjesama koje su na granici od lirsko-epskih prema epskim, a na izdvojenom papiru, mimo ovog broja, nalazi se izrazita epska pjesma 'Omerica Hrnjičić i Troglav', od preko sedamsto stihova" (Buturović 1987:277). Rukopisna zbirka čuva se u Muzeju književnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a njegova fotokopija u Biblioteci u Tešnju. Izbor od sto dvadeset pjesama iz Mešićeve rukopisne zbirke objavili su Munib Maglajlić i Smail Terzić (*Sa gornjeg čardaka*, Narodni univerzitet, Tešanj, 1976, 191).

¹⁴ Sve su zapisane u Tešnju i okolici, a ekavizam u takvim pjesmama i u toj mjeri nije potvrđen na drugim prostorima gdje su bilježene slične pjesme (naravno, isključujem ekavska govorna područja), kazivači su starije osobe koje ekavske oblike misu mogle usvojiti na drugom mjestu. U pjesmama koje su bilježili drugi zapisivači a koje se svojim sadržajem odnose na Tešanj i okolice, ili su tu zapisane, kakve su pjesme *Mijat Tomić i Tešanjski kadija* (*Bosanska pjesmarica ili junačka djela naših djedova*, priredili fra Grga Martić i fra Ivan Jukić, tisak i naklada knjižare L. Hartmana, Zagreb, 208–211), *Nevjerna ljepota* (*Ženske pjesme, sveska prva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1909, 299–300. Pjesma je zapisana u Zenici.) i pjesma *Buna u Bosni* (Tešnjak, 229–230) nema ekavskih likova.

se ni 1897. godine, u vrijeme popunjavanja *Pitanja o govoru prostoga naroda*, ne bi moglo reći da su "mlađi muhamedanci".¹⁵

Postojanje ekavizama u vrijeme austrougarske okupacije mogu potvrditi i neki nazivi u katastarskim planovima i gruntovnim knjigama za područje Tešnja i Maglaja, koji se čuvaju u odgovarajućim službama općina Tešanj i Maglaj a koji su upisivani petnaestak godina prije popunjavanja *Pitanja o govoru prostoga naroda*.¹⁶ Sigurno je da su nazive saopćavali oni koji se u vrijeme popunjavanja kvestionara nisu mogli smatrati "mlađim muhamedancima".¹⁷

Navedeni podaci pokazuju da su, najvjerojatnije, ekavsku zamjenu jata u dugim slogovima u Tešnju u vrijeme popunjavanja kvestionara *Pitanja o govoru prostoga naroda* imali i stariji muslimani.

U popunjenim primjercima kvestionara za Maglaj nalazi se još jedan podatak u koji se može sumnjati. To je zamjena jata u govoru pravoslavnog stanovništva. U tome je kvestionaru naznačeno da su pravoslavni ekavci kao i muhamedanci.¹⁸

Prema popisu stanovništva iz 1895. godine, koji je najbliži vremenu popunjavanja kvestionara, u Maglaju je živjelo 229 pravoslavnih, a prema popisu iz 1879. godine samo dvanaest.¹⁹ Podaci pokazuju da se pravoslavno stanovništvo doseljavalo u Maglaj, ali nema podataka na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da je to doseljavanje bilo i s ekavskog područja.

¹⁵ U vrijeme Mešićeva zapisivanja kazivači pjesama imali su između šezdeset i osamdeset godina (Buturović 1987:279). Neke od pjesama Mešić je zapisao i od svoje majke Dilfe Mešić.

¹⁶ Katastarski su planovi iz 1882. godine, ali se njima i danas služe u ovim općinama. U Općinskom sudu u Maglaju pregledao sam i gruntovne knjige, koje su iz 1891. godine. Dobio sam ih na uvid zahvaljujući predusretljivosti općinskih i sudskih službenika. Ipak, zabilježeni ekavski likovi imena iz katastarskih podataka moraju se uzeti s rezervom jer se u njima susreću različiti fonetski likovi istih leksema, što je zavisilo od toga ko je službenicima saopćavao nazive i kako su ih oni percepirali.

¹⁷ Ekavski refleksi u dugim slogovima nisu zabilježeni u Ljubušakovoj onomastičkoj građi iz Maglaja i Tešnja (Vujičić 1982:288–289; 299). Razlog može biti prilagodavanje popisivača općeprihvaćenoj ijekavskoj praksi.

¹⁸ Zanimljivo je da se podaci o ekavskom govoru pravoslavnih nalaze i u jednom popunjenom primjerku kvestionara *Pitanja o govoru prostoga naroda*, koji je za "cijeli kotar D. Tuzlu" 30. aprila 1897. godine popunio Ešrefbeg Azabagić (Zemaljski muzej u Sarajevu, FAZM, Inventar folkl. zapisa III, N° 14573). U njemu uz prvo pitanje stoji napomena: "Stanovnici muhamedanskog i katoličkog vjerezakona govore ovako (ijekavski, nap. R. B.), dočim oni pravoslavnog govore dete, mleko, reka, seno, lep itd.". Podatak o ekavskom izgovoru za tu oblast ne može se uzeti kao tačan. Takav bi se izgovor mogao, eventualno, uzeti samo uvjetno za pravoslavno stanovništvo koje se doseljavalo u Tuzlu s ekavskog područja, a sigurno je bilo doseljavanja i s toga područja. Tu tvrdnju opravdava podatak da je u Tuzli 1879. godine bilo 947 pravoslavnih stanovnika, 1885. godine 1.072, a 1895. godine 1.495 pravoslavnih stanovnika. Podaci su prema: Hadžibegović 1991:68.

¹⁹ Hadžibegović, n.d., 69.

Za sada nema pouzdanih dokaza koji bi potvrđivali da je govor pravoslavnog stanovništva u Maglaju mogao biti ekavski. Ne mogu se, međutim, potpuno isključiti utjecaji brojnijeg muslimanskog stanovništva na tadašnji govor pravoslavnih, ali s obzirom na mali broj pravoslavnih stanovnika 1879. godine i kasnije doseljavanje ostalih, utjecaji se svakako ne mogu precjenjivati. To pokazuju i znatne razlike između govora muslimana i pravoslavnih koje se ne odnose na zamjenu jata, a prisutne su u kvestionaru za Maglaj.²⁰

Po svoj prilici neće biti tačan ni Čolakovićev podatak da u Maglaju u to vrijeme nema katolika. Prema popisu stanovništva u Maglaju je 1895. godine živjelo 2.986 muhamedanaca, 229 istočno-pravoslavnih, 174 rimokatolika i 39 jevreja.²¹ Nema podataka o tome da su se dvije godine poslije popisa iz Maglaja iselila 174 rimokatolika. Broj rimokatolika u Maglaju rastao je od 31, koliko ih je bilo 1879. godine, do 174, koliko je bilo 1895. godine.²²

Analizirani podaci pokazuju da kvestionari popunjeni u Tešnju i Maglaju ne pružaju potpuno pouzdanu sliku o zamjeni dugog jata u govori-ma tih mjesta na kraju devetnaestog stoljeća. Oni su, ipak, dragocjeni za bosanskohercegovačku dijalektologiju jer sadrže dosta podataka i o drugim govornim osobinama i mogu pomoći stvaranju vjerodostojne slike stanja tih govora na kraju devetnaestog stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

- Andrić, Nikola (uredio): *Hrvatske narodne pjesme*, knjiga peta: *Ženske pjesme*, sveska prva, Matica hrvatska, Zagreb, 1909.
- Buturović, Đenana: *Narodna poezija u tešanjskom kraju*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Sarajevo, 1987, 275–333.
- Ćeman, Mustafa: *Hronologija ličnosti i događaja tešanskog kraja*, rukopis, 72.
- Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine*, sastavio Statistički odjel Zemaljske vlade, izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896, XCVIII.
- Hadžibegović, Ilijas: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Oslobođenje Public, Sarajevo, 1991, 291.

²⁰ Ekavski govor pravoslavnih u Maglaju ne spominje se ni u *Rešetar 1907* ni u *Ružičić 1936*. Ne spominje ga petnaestak godina poslije popunjavanja kvestionara ni Risto Jeremić, koji navodi da se veliki dio muslimanskog stanovništva u Maglaju služi ekavskim izgovorom (Jeremić 1922:154).

²¹ Hadžibegović, n.d., 66–73.

²² Hadžibegović, n.d., 71.

- Ivić, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1985, drugo izdanje, 214.
- Jeremić, Risto: *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd, 1922, 141–157.
- Kraljačić, Tomislav: *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini*, Književni jezik, 11/4, Sarajevo, 1982, 165–177.
- Martić, fra Grga i fra Ivan Jukić (priredili): *Bosanska pjesmarica ili junačka djela naših djedova*, tisak i naklada knjižare L. Hartmana, Zagreb, 208–211.
- Pitanja o govoru prostoga naroda*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14573/1973, popunio u Tuzli učitelj Ešref-beg Azabagić 30. aprila 1897. godine.
- Pitanja o govoru prostoga naroda*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14497/1973, popunio za grad Maglaj učitelj Derviš Čolaković 30. aprila 1897. godine.
- Pitanja o govoru prostoga naroda*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14543/1973, popunio za Tešanj i najbližu okolicu učitelj Ilija Terzić.
- Remetić, Slobodan: *O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 11, 1981, 181–186.
- Rešetar, Milan: *Der štokavische Dialekt*, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, I, Südslavische Dialektstudien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien, 1907, Heft IV, 320.
- Ružičić, Gojko: *Jedan nezapažen bosanski govor*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 16, Beograd, 1936, 236–254.
- Ružičić, Gojko: *Izveštaj o ispitivanju govora katolika i muslimana na levoj obali Bosne, između Bosanskog Broda i Lašve*, Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića, III, Beograd, 1936, 35–37.
- Tešnjak: *Privredno-kulturni informator*, Tešanj, 1989, 301.
- Vujičić, Dragomir: *Ciljevi i zadaci istraživanja u okviru projekta "Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks – sinhronijska deskripcija i odnos prema savremenom standardnom jeziku"*; u: *Proučavanje bosansko-hercegovačkih govora: Dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive*, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik, Posebna izdanja, 2, Sarajevo, 1974, 15–33.
- Vujičić, Dragomir: *Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, III, Institut za jezik, Sarajevo, 1982, 259–305.
- Vujović, Luka: *Kako se razvio ekavizam mrkovićkog govora*, Južnoslovenski filolog, XXIII, knj. 1–4, Srpska akademija nauka, Institut za srpski jezik, Beograd 1958, 235–246.
- Vujović, Luka: *Mrkovički dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore)*, Srpski dijalektološki zbornik, Rasprave i građa, knjiga XVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1969, 77–399 (5–326).

EKAVIAN SUBSTITUTION OF THE LONG *YAT*
IN THE SPOKEN LANGUAGE OF TEŠANJ AND MAGLAJ
ACCORDING TO THE QUIESTIONNIARES "QUESTIONS
ABOUT THE SPOKEN LANGUAGE OF THE COMMON
PEOPLE" DONE IN 1897

Summary

Questionnaires "Questions about the spoken language of the common people" carried out in Tešanj and Maglaj in 1897, do not offer a completely reliable picture of Ekavian *yat* substitution in the spoken language of these places at the end of the 19th century. They are, nevertheless, valuable for the Bosnian dialectology because they include many facts about some other features of the spoken language. They can also help to create a true picture of the situation in which the spoken language in that region was at the end of the 19th century.

Alen KALAJDŽIJA

JEZIČKI KARAKTER PJESME *AŠIKLIJSKI ELIF BA* U KONTEKSTU NOVOŠTOKAVSKE FOLKLORNE KOINE I REDIGIRANJA NJEZINE JEZIČKE IZVORNOSTI

KLJUČNE RIJEČI: *novoštokavska folklorna koine, izmjena strukture pjesme, alhamijado književnost, usmena književnost*

U ovom se radu provodi ograničena lingvistička analiza pjesme *Ašiklijski elif ba* Fejze Softa. Ova pjesma pripada naslijeđu alhamijado književnosti (bosanske erebičke književnosti) u Bosni i Hercegovini. U njoj je primjetan utjecaj novoštokavske folklorne koine. U radu se ukazuje na konkretne primjere toga utjecaja te na primjere redigiranja njezine jezičke izvornosti.

UVODNE NAPOMENE

U našim dosadašnjim zbirkama alhamijado književnosti¹ neizostavno je ime Fejzo Softa² i njegova pjesnička tvorevina *Ašiklijski elif ba*³, premda nijedan od autora spomenutih zbirki ne navodi razlog zašto je ona uopće uvrštena u ovu književnost.

S obzirom na to da autografski primjerak originalnoga rukopisa na arebici nije sačuvan, nedvosmisleno se postavlja pitanje kriterija koji je poslužio za uvođenje ove pjesme kao alhamijado proizvoda jer "u alhamijado pismenost (*literaturu / književnost*) svrstavamo tekstove napisane na našem jeziku arebicom – arapskim pismom nužno adaptiranim za fonetske potrebe našega jezika. U užem smislu to obuhvata samo tekstove pisane sa literar-

¹ Up. Muhamed Huković, *Zbornik alhamijado književnosti*; Abdurahman Nametak, *Hrestomatija alhamijado književnosti*; Muhamed Hadžijahić, *Alhamijado književnosti u: Stara književnost i dr.*

² Ime Fejzo Softa najprije je zabilježio Vladimir Ćorović kao Fejzo softa u *Bosanskoj vili* 1913. da bi vremenom, nominiranjem ovoga nepoznatog pjesnika po njegovu zvanju, ono preraslo u vlastito pjesničko ime *Softa*.

³ Sintagmu *Ašiklijski elif-bah* prvi je zapisao Petar Mirković.

nim pretenzijama (otud alhamijado *književnost*), a u širem smislu i sve druge takve napise što su na našem terenu nastajali i objavljivani tokom nekoliko stoljeća (već od 16. pa sve do 20. stoljeća), bilo da su sačuvani kao rukopisni zapisi bilo da su štampani kao alhamijado periodika, vjerski udžbenici, pa i rječnici i slično..." (Vajzović 2003:14).

Na samome početku potrebno je skrenuti pažnju na neke činjenice koje su važne za sagledanje lingvističkog problema ovoga rada. Petar Mirković značajno je ime od kojega se u promatranju navedene teme mora poći budući da je on bio prvim zapisivačem ove pjesme. Također, treba napomenuti da je pjesma objavljena u zbirci *Ašiklijske doskočice sa gjul-pendžera* 1913. u Sarajevu: "Ašiklijski elif-bah kazao mi je u pero još godine 1892. Šeh M. B. u Z. Kako mi je isti pričao sastavio ga je neki softa u Travniku – davno, učeći svoju dragu i ašikujući s njome na gjul-pendžeru" (Mirković 1913:III). Informacije koje daje Mirković štire su i najosnovnije. No, već će Vladimir Ćorović u prikazu spomenute zbirke u *Bosanskoj vili* donijeti još neke podatke. "Prva od saopštenih pjesama je 'Ašiklijski elif-bah' vrlo zanimljiva stvar. Neki Fejzo softa jedan dosad nepoznat muslimanski pjesnik... učio je svoju draganu arapskoj azbuci" (Ćorović 1913:229). Otada se počinju nizati pojedinačni podaci do kojih su istraživači ove literature dolazili. Tako će se utvrditi da je pjesma zapisana u Zenici (Huković 1978:13 / 1986:129), objašnjavajući da skraćunica "Z." u navodu Petra Mirkovića upućuje na ovaj grad, mada se ne pojašnjavaju indicije koje navode na taj zaključak! Potom će se ustanoviti da je pjesma nastala krajem 18. st. (Huković 1986:138, Nametak 1981:72), odnosno početkom 19. st. (Balić 1973:145, Grozdanić 1982:116), da bi, napokon, Muhamed Huković upozorio na to da se zbog nedostatka podataka ne može precizno utvrditi datacija rukopisa (Huković 1997: 33). Konačno, zanimljiv je podatak da se pjesma u okolici Travnika, gdje je i nastala, u narodu sačuvala u sjećanju pod nazivom *Seljačka rič* (Kemura 1969:512). Dakako, ovdje sam pobrojao relevantne podatke koji mogu ukazivati na određene zaključke u vezi s utvrđivanjem jezičkoga karaktera ove pjesme, te su stoga u fokusu, kako se da primijetiti, biografski i historiografski podaci; inače su književnohistorijski podaci i književnostilski postupci u objašnjenju literarnoga karaktera u zbirkama i prikazima ove pjesme znatno brojniji.

Kada govorimo o lingvističkome karakteru alhamijado književnosti, jasno je da on ni do danas nije bio izrazitim objektom istraživanja. Razloge za tu pojavu ne možemo komentirati na ovome mjestu. Međutim, jezičkim karakteristikama alhamijado literature bavili su se neki lingvisti. Potrebno je spomenuti Wenera Lehfeltda, njemačkog slavista, koji se posebno bavi istraživanjem ortografije alhamijado književnosti (Lehfeldt 1969); Asima Pe-

cu, koji ustanovljuje, govoreći o jezičkome karakteru alhamijado književnosti, da je jezik "verna slika fonetsko-morfoloških osobina živog narodnog jezika kojim su govorili ti pesnici." (cit. prema Okuka 1991:20); Miloša Okuku, koji utvrđuje neke načelne osobine, ne strogo filološke, i to uglavnom sociolingvističke u kontekstu bosanskohercegovačkih kulturnih strujanja u vremenu Osmanske carevine (Okuka 1987:13–14); Dževada Jahića, koji govori o potrebi i načinu jezičkog istraživanja alhamijado književnosti (Jahić 1991:92–99); te u posljednje vrijeme Hanku Vajzović.⁴

Ako se međutim uzmu u obzir i druga lingvistička sredstva (npr. sintagmatski sklopovi, leksika), onda možemo ustvrditi da je pod uticajem novoštokavskog folklornog koinea više alhamijado stvaralaca u Vukovo doba, a osobito se izdvajaju Fejzo Softa, kraj XVIII i početak XIX stoljeća... (Okuka 1987:14)

U kontekstu lingvističkoga proučavanja poći ćemo od zaključka Miloša Okuke, ali i Dževada Jahića⁵ da se pjesma *Ašiklijski elif ba* uključuje u novoštokavsku folklornu koine (u nastavku: NŠFK). Naime, NŠFK predstavlja jednu vrstu interdijalekta na širem novoštokavskom području, koji nije konkretan jezički idiom, ali je objedinio neke zajedničke crte na širem terenu, ujednačavajući neke leksičke i gramatičke osobine koje su činile svojevrsan tip poetizama, stiliziran tradicijom i dobrim dijelom normiran s obzirom na teritorij na kojem se rasprostirala (Brozović 1970:104–105), te je na taj način NŠFK imala snažan utjecaj na formiranje zajedničkoga standarda Bošnjaka, Srba, Hrvata i Crnogoraca. Budući da su NŠFK izgrađivali najvećim dijelom usmeni stvaraoci, to znači da je pjesma *Ašiklijski elif ba* svojim jezičkim idiomom naslonjena na usmeno bošnjačko stvaralaštvo. Miloš Okuka uzgred spominje neka obilježja koja povezuju ove dvije jezičke pojave (usmenu književnost i alhamijado pjesmu *Ašiklijski elif ba*), mada ne nudi cjelovitu jezičku analizu na temelju koje bismo mogli govoriti o utjecaju spomenutoga koinea, ali napominje da u pjesmi nema mnogo nefunkcionalnih turcizama te da posjeduje specifične sintagmatske sklopove.

Proučavajući jezički materijal⁶ spomenute pjesme uočio sam određene zakonitosti. Moram istaći da ni ova analiza ne ulazi u sve detalje jezičke

⁴ Up. citirani rad kao i izlaganje o alhamijado književnosti na simpoziju *Jezik u Bosni i Hercegovini*.

⁵ "Novoštokavska folklorna koine izvršila je snažan uticaj na alhamijado književno-jezički izraz, što se naročito odnosi na Umihanu Čuvidinu (XIX v.) i Fejzu Softu (XVIII–XIX v.) kod kojeg npr. ima malo turcizama." V. u *Bošnjački narod i njegov jezik*, str. 24.

⁶ Potrebno je naglasiti da će svi navedeni primjeri iz pjesme biti predstavljeni onako kako se pojavljuju u svome izvoru.

strukture djela, već samo u one koje bi se mogle tumačiti utjecajem folklorne koine (unutar koje se mogu uočiti i određene redaktorske intervencije) te ću se stoga baviti nekim pojedinačnim pitanjima, što je razumljivo s obzirom na to da jedna pjesma, kakva je *Ašiklijski elif ba*, ne može, a i ne mora imati sve zajedničke jezičke crte u odnosu na širi korpus usmene književnosti⁷. I pored toga, ipak se uočavaju neke pojedinačne zakonomjernosti.

UPOTREBA GLASA H

Zanimljiva jezička karakteristika ove pjesme tiče se upotrebe glasa h. Ovaj glas, sudeći prema ponuđenome materijalu pjesme, ne čuva se i ne bilježi u onoj mjeri koju bismo očekivali, iako se može uočiti specifikum njegova (ne)pojavljivanja u određenim kategorijama. Glas h u pojedinim primjerima ili se gubi, ili se naknadno dodaje, ili se ostavlja u pozicijama koje mu pružaju mjesto po etimologiji (up. Vuković 1974:189–192).

Glas h ima svoju najslabiju artikulaciju u finalnoj poziciji tako da nalazimo sljedeće odlike: oblik 1. l. jd. aorista redovno je bez ovoga glasa: *bi* se pojavljuje sedam puta u ovome obliku, što ne odstupa od bitne jezičke prakse Bošnjaka (up. Halilović 1991:46); riječ *gjunah* u značenju *đunah*, grijeh javlja se također bez finalnoga -h: *gjuna*, dok se, npr. u finalnoj poziciji -h čuva u zamjenici *njih*. Naravno, naći ćemo još neke uobičajene primjere čuvanja glasa h u ovoj poziciji.

U inicijalnom položaju može se lahko uočiti nedosljednost i kategorijalna nepodudarnost s obzirom na distribuciju ovoga glasa, jer pored sačuvanih inicijalnih h- u riječima kao npr. *hair* i *hasta*, nalazimo, na veliko iznenađenje, i sljedeće primjere: *arfe* i *air*, tj. *harfe* i *hair*.

U medijalnoj poziciji uočava se gubljenje ovoga glasa u riječima *zahir* i *lahko*, koje su zapisane kao *zair* i *lako*.

Epenteza glasa -h- događa se u primjeru potpuno nekarakterističnom za bošnjačke govore. Riječ je o leksemu *salamet*, odnosno *selamet*, koja je zabilježena kao *shalamet!* Zanimljiva je činjenica da ovaj glas, uistinu, ponekad odstupa od prakse u njegovu čuvanju i njegovanju. Postavlja se pitanje zašto se to dešava ako ne postoje nikakvi lingvistički uvjeti za takvo što. Jasno je da je glasu h u finalnoj poziciji najslabija artikulacija, ali se u medi-

⁷ Princip na temelju kojega sam pratio jezički karakter ove pjesme u odnosu spram usmene bošnjačke poezije zasnovan je na radu Herte Kune: *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*. Također, napominjem da je izvor na kojem sam vršio analizu prvi zapisani tekst koji daje Petar Mirković u *Ašiklijskim doskočicama sa gjul-pendžera*.

jalnom i inicijalnom položaju ovaj glas mora čuvati, barem je dosadašnja jezička praksa Bošnjaka tako pokazala jer, da nije tako, bilo bi besmisleno govoriti o tome "mitskom" statusu glasa h u bosanskome jeziku, toj izuzetno prepoznatljivoj jezičkoj crti za koju se ustanovljuje da je odlika bosanskoga jezika *par excellence*. Isto tako, u prilog mišljenju da je pjesma prilikom bilježenja doživjela određene transformacije svjedoči i postupak u kojem se glas h zapisuje kad mu ni u govornoj praksi Bošnjaka, niti po etimologiji nije mjesto: shalamet, elif bah.

Tabela 1. Eksplikacija glasa h u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji riječi⁸

h-	-h-	-h
Ha- <i>hasta</i> sam kad te vidim	Dobićeš <i>shalamet</i>	Iz <i>njih</i> biju plamenovi
Hi- <i>hajir</i> je softom stati		
Softi malu sreću <i>hiti</i>		

Tabela 2. Neeksplikacija glasa h u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji riječi

h-	-h-	-h
Sinoć sam ti <i>arfe</i> svezao	Ajin- je <i>zair</i>	Dao <i>bi</i> mu altun sade
Ko ga uči <i>air</i>	<i>Lako</i> ga je napamtiti	Ne <i>bi</i> danas vako kuko
		Dal, gdje <i>bi</i> te dušo tuko
		Ondje <i>bi</i> ti u džan puko
		Kna metnuti <i>gjuna</i> pući
		Kad <i>bi</i> tebe ukr'o zlato
		Ja <i>bi</i> sretan hajduk bio
		Šerijata ne <i>bi</i> s' krio

⁸ U navedenoj tabeli nisu uvršteni svi primjeri u kojima se pojavljuje ovaj glas, već samo oni koji su specifični po svojoj formi i obliku pojavljivanja, ili kao primjeri koji potvrđuju stabilnost ovoga glasa u određenim pozicijama.

REFLEKS GLASA JAT

Refleks glasa jat značajan je element na koji se, također, mora obratiti pažnja. On je istovremeno i najuočljiviji jezički fenomen. Promatrajući refleks ovoga starog glasa uočio sam da se on slaže s onim jezičkim stanjem kakvo je karakteristično za ijekavskoštokavske govore, a samim tim odgovora i standardnoj ijekavskoj praksi. U tekstu se uočava i ikavska i ekavska i (i)jekavska zamjena glasa jat. No, i ikavska i ekavska zamjena jata sasvim je uobičajena i za standardnu ijekavsku praksu i za narodne ijekavske govore. Ikavizam se nalazi u sekvenci *ě + j*, *zagrijava*, ekavizam u sekvenci *r + ě* (kratko!), *sretan*, *sreća*, *reže*, dok se javlja i ekavska zamjena jata u glagolu *jesti*, što je također odlika ovih govora. Ijekavizam, odnosno jekavizam uočljiv je u dugom, odnosno kratkom slogu: *mjesec*, *gnijezdo*, *ondje*, *gdje*, *zvijezdama*, *zavoljela*, *bježi*, *dolje*, *bježimo*, *cvijeće*, *cvijetak* (up. Vuković 1974:66–90).

Tabela 3. Refleks glasa jat u pojedinim riječima⁹

ě > i	ě > ije / je	ě > e
Nokta mjesec <i>zagrijava</i>	<i>Mjesec</i> noktu obasjava	Softi malu <i>sreću</i> hiti
	”Džim” džamija tursko <i>gnijezdo</i>	I <i>pojesti</i> šećer krušku
	”Dal” <i>gdje</i> bi te, dušo, tuko	Koja majci zlato <i>reže</i>
	<i>Ondje</i> bi ti u džan puko	Ja bih <i>sretan</i> hajduk bio
	Sa <i>zvijezdama</i> zakitati	
	Ti si njega <i>zavoljela</i>	
	<i>Bježi</i> meni, zlato moje	
	Ozgor nokta, <i>dolje</i> peta	
	Pa <i>bježimo</i> na livade	
	<i>Gdje</i> sa lamom <i>cvijeće</i> sade	
	Ti ćeš biti <i>cvijetak</i> prvi	

Indikativan je problem da se ni u jednome primjeru ne uočava bilo kakvo odstupanje od standardne norme te da nema dijalekatskih nanosa. Postavlja se pitanje zašto se to dešava.

ELIDIRANJE GLASOVA

Zanimljiv fenomen koji ulazi u domen fonetsko-fonoloških istraživanja svakako je i pitanje elidiranja pojedinih glasova. Afereza, sinkopa i apokopa (up. Katnić-Bakaršić 2001:310) u ovoj poeziji, kao i u usmenoj, često dobijaju na značaju budući da se u njima ukidaju pojedini slogovi radi dobijanja zaokružene ritmičke cjeline. Na ovome mjestu ja ću spomenuti samo neke primjere, ne sve!, koji upućuju na spomenuti fenomen: *vako*, *medna*, *k'o*, *svezo*, *učit*, *odvest*, *al'*, *viš*...

Tabela 4. Primjer elidiranja pojedinih fonema u riječima

Afereza	Sinkopa	Apokopa
Ne bi danas <i>vako</i> kuko	Ti si moja <i>medna</i> patka	Se- sevap je tebe <i>učit'</i>
	<i>Zi-</i> je isto <i>k'o</i> ti	Softa će te <i>odvest</i> kući
	Džejlešanum 'fe' nas <i>svezo</i>	<i>Al'</i> milije – softa ja
		<i>Viš</i> gjulova crne oči

MORFOLOŠKE OSOBINE

Među morfološkim karakteristikama ove alhamijado pjesme imamo primjere koji potvrđuju specifikum ove umjetnine:

- socijativ bez prijedloga s(a): *Hi- hair je softom stati*;
- fakultativni fonem: *Ti- je jela tvoga stasa*;
- proširena množina: *Viš gjulova crne oči / tamo dragi kamenovi / iz njih biju plamenovi*;
- frekventna je upotreba perfekta, prezenta, futura prvog, aorista glagola *biti*; – oblici zamjenica, puni i enklitički, uglavnom odgovaraju standardu: *Iz njih biju plamenovi, U kosi joj sadžmakovi, Da ih meni ko ukrade...*;

⁹ U tabeli neće biti navedeni primjeri leksema sa glasom jat koji se u tekstu pjesme ponavljaju na različitim mjestima.

– oblici posesivnog dativa: *Ako li ti mati znade*;

– zbirni broj devetere zabilježena je kao devotere: *Na dušake devotere...*

Neke morfološke osobine moraju se promatrati upravo kao postupci pomoću kojih se dobijaju zaokružene značenjske i formalne odrednice poezije – stoga se dešava da se usljed ritma upotrebljava socijativ bez prijedloga, fakultativni fonem, proširena množina i sl. Međutim, nejasni su morfološki oblici kao *dušake, devotere*, koji su, čini se, štamparska greška.

SINTAGMATSKI SPOJEVI

Od sintaksičkih karakteristika ovdje ću spomenuti jednu izrazitu crtu koja povezuje ovu pjesničku umjetninu i usmenu književnost. Riječ je o spojevima sintaksema u verbalnoj i posebno supstantivnoj sintagmi, među kojima se može naći i inverzija kao dodatni stilski postupak, karakterističan za usmenu poeziju. Razumljivo je da se takvi spojevi pojavljuju kao čvrsti kohezioni elementi u strukturi pjesme koji svojim samim morfološkim oblikom i sintaksičkom pozicijom vrlo diskretno skreću pažnju na književnoumjetnički proizvod ili barem na intenciju toga teksta da bude "književnost". Ti se primjeri uočavaju u narednome nizu: *prsi zlatne, muku mučit, medna patka, mučit muku, zlato moje, mezar hladni, cvijetak prvi, crne oči, dragi kamenovi, nokta zlatna, utvu zlatnu, čelik tvrdi, kremen živi, živu vatru*.

Tabela 5. Primjer stilski obilježenih sintagmatskih spojeva

Verbalna sintagma	Supstantivna sintagma
A i meni <i>muku mučit</i>	U tebe su <i>prsi zlatne</i>
Tad će softa <i>mučit muku</i>	Ti si moja <i>medna patka</i>
	Bježi meni <i>zlato moje</i>
	Il u <i>mezar hladni</i> leći
	Ti ćeš <i>cvijetak prvi</i> biti
	Viš gjulova <i>crne oči</i>
	Tamo <i>dragi kamenovi</i>
	Na njem plovi <i>nokta zlatna</i>
	<i>Utvu zlatnu</i> da ulovi
	Je- je čakmak <i>čelik tvrdi</i>
	Ti si draga <i>kremen živi</i>
	Koji <i>živu vatru</i> kreše

LEKSIČKE OSOBINE

Na leksičkome planu pokazuje se u dovoljnoj mjeri odklon od nefunkcionalnih orijentalizama (Okuka 1987:14). Kako uočavaju istraživači (Okuka, Huković, Nametak), leksem orijentalnoga porijekla najčešće dolazi iza harfa koji se objašnjava, što je zanimljiv metodički postupak. Međutim, nas zanima, prvenstveno, lingvistička funkcija orijentalnih i domaćih leksema. Softin izraz nije opterećen turcizmima i malo ih je uopće upotrijebljenih. Ovdje ću iznijeti jedan statistički podatak koji će preciznije predstaviti odnos riječi orijentalnoga porijekla spram ukupnog leksika pjesme. Naime, u pjesmi koja se sastoji od dvadeset osam strofa, od čega svaka strofa, prosječno uzevši, ima pet stihova (tačnije 5,07) nalazimo šezdeset devet orijentalizama. Prema tome, broj orijentalizama po strofi iznosi 2,46, što nije velik broj, posebno ako uzmemo u obzir da se među tim riječima leksem *softa* ponavlja 12 puta i da je značajan broj upotrijebljenih funkcionalnih orijentalizama, kao i onih koji dolaze uza samu oznaku arapskoga slova precizirajući mu značenje. Moramo potvrditi da su sami orijentalizmi funkcionalno transparentni i da su zauzeli status onih riječi za koje nema sinonima u našem jeziku, kao "riječi koje su se odomacile na srpskohrvatskom jeziku" (Škaljić 1965:15), up. samo lekseme kao *softa*, *šećer*, *kna*, *dušak* (kako je zapisano), *Alah* (kako je zabilježeno). No, frekventnost stilski markiranih orijentalizama ljubavne usmene poezije upravo odgovara njihovoj poetskoj funkciji, za koje ipak moramo reći i da su ograničenog broja i iz tačno određene sfere upotrebe: *hair*, *hasta*, *gjuna(h)*, *tefter*¹⁰, *mezar*, *gjul*, *gjul-bašča*. Ovakva raspodjela riječi orijentalnoga porijekla dovedena je na jednu srazmjerno prihvatljivu mjeru i odgovara zapažanjima koja su dali neki naši istraživači promatrajući ovu pojavu u kontekstu uključenosti ove pjesme u novoštokavsku koine.

Treba spomenuti i neke naše, slavenske riječi, specifične po sferi upotrebe i po tvorbi. To je najprije riječ *utva*, za koju Petar Skok ustanovljuje da se javlja u pjesmama nekih Vukovih narodnih pjesama (Skok 1973, III knjiga:553). Druga je zanimljiva riječ, kako rekoh, po tvorbi – *imenjača*, *Fe-je naša imenjača / ti si Fata a ja Fejzo*. Ovaj leksem *imenjača* zabilježen je u Rječniku SANU-a, ali sa značenjem "ona koja u odnosu na nekog drugog (na nešto drugo) ima isto, jednako ime" (Rječnik SANU 1971, knjiga 7:709) te i u tom kontekstu valja naglasiti da ovaj leksem, istina, ima približno slično značenje koje je dato u odrednici leksema u Rječniku, s tim da se njezi-

¹⁰ Čini se da i ovaj primjer upućuje na izvjesno redigiranje pošto bi se očekivalo da u govoru Bošnjaka ovaj leksem bude upotrijebljen kao *tefter*, a ne *tever*! (usp. Halilović 1991:49)

no značenje zapravo može dodatno (pre)definirati kao ime ili imena koja imaju isti glas na njegovu početku.

Na temelju navedenih primjera možemo u određenoj mjeri opisati lingvistički aspekt pjesme *Ašikljski elif ba*. Ona se, uistinu, može promatrati u kontekstu NŠFK prateći kontrastivnu sliku jezika usmene bošnjačke književnosti i ove pjesme. S obzirom na intenciju ovog istraživanja moramo zaključiti da se neke jezičke karakteristike specifične za usmeno stvaralaštvo u njoj uopće ne pojavljuju, što je jasno s obzirom na spominjani odnos jedne pjesme prema širem korpusu usmenih pjesama. Također, namjera rada nije bila da se predstavi cjelovita jezička slika, nego samo ona koja objašnjava dodir ove pjesme s usmenom tradicijom poetskog stvaralaštva u Bošnjaka. Međutim, to nije sve kad govorimo o ovome djelu.

PROBLEM JEZIČKE IZVORNOSTI PJESME

Uvidom u obrađeni jezički sloj na prvi pogled mogu se vrlo lahko predočiti neka zapažanja. U tom kontekstu neminovno se postavlja pitanje o originalnosti zabilježene pjesme i jezičkoj intenciji pjevača i zapisivača ove pjesničke tvorevine. Stoga se utvrđuje *non-sense* ove pjesničke tvorevine u odnosu na ostale pjesme alhamijado književnosti. Naime, ova pjesme dovodi se u vezu sa NŠFK, kao i pjesme Umihane Čuvidine, a jedino su one pod snažnim utjecajem usmenoga stvaralaštva, pa se valja zapitati zašto se i poezija Umihane Čuvidine uopće uvrštava u alhamijado književnost, kad i ona, kao i *Ašikljski elif ba*, nije uopće sačuvana u originalnom obliku na arebici.¹¹

Pošto zapisivač i izdavač ove pjesme ni u jednoj jedinjoj rečenici ne govori o svojoj "jezičkoj politici", a na osnovu nekih historiografskih podataka, uz neka lingvistička objašnjenja ili zavrzlake, možemo se sasvim opravdano zapitati da li je ova pjesma pretrpjela određene jezičke transformacije u odnosu na svoj originalni autografski primjerak. Te transformacije mogle su ići od usmenoga koda pamćenja i prenošenja umjetnine do samoga pjevača koji "kazuje u pero" zapisivaču koji, kako stvari stoje, nema dovoljno "sluha" za neke umjetničke, pjesničke varijetete. Dovoljno je uporediti samo neke jezičke crte (refleks glasa *jat*, upotreba glasa *h* i *f*, ili pak neke morfološke oblike – *devotere*) da bi se moglo posumnjati u vjerodostojnost pisanoga teksta. Ne smijemo zaboraviti da je odavna postojao trend normiranja usmenog stvaralaštva, što nam i danas pruža mnogo problema ako želimo govoriti o lingvističkome karakteru ove poezije, koji su započeli sakupljači usmenog blaga – up. rad Koste Hörmanna, Luke Marjanovića, koji ujednačavaju

¹¹ Up. citat (Vajzović 2004:14) na prvoj stranici teksta.

ijekavski refleks glasa jat do Kemura-Ćorovićeve zbirke alhamijado književnosti, koja je dijelom jezički preinačena i ijekavizirana, te i ne može poslužiti za relevantno lingvističko proučavanje (Lehfeldt 1969:26–29). Prihvatimo li tezu nekih lingvista (Nakaš 2003) da je alhamijado poezija pretežno ikavska, onda možemo postaviti tezu da je originalni, autografski rukopis Fejze Softe jezički korigiran i da je u skladu s tim i glas jat bio ikavski. Više indicija upućuje na taj zaključak.

Prvo, autor pjesme bio je Travničanin, a Travnik je uvijek bio ikavski (up. Peco 1980:114). Drugo, pjesma je prenesena iz "druge ruke", mogli su je promijeniti i pjevači i posljednji M. B., pa čak i sam Mirković, na što upućuju neki jezički podaci – jat je u skladnu i u potpunosti odgovarajućem standardnom ijekavskom refleksu; glas h ili se gubi gdje se nikad ne bi smio izgubiti u govoru Bošnjaka, ili se umeće, također, gdje se to nikad ne bi očekivalo, kao što je i primjer upotrebe glasa f; neki su morfološki oblici dokaz grubih štamparskih pogrešaka za koje se ne može tvrditi da su rezultat dijalekatskog nanosa ili pjesničkog stvaralaštva. Treće, ne postoji razlog da se ijekavski idiom nametne u jeziku pjesnika Fejze, Travničanina, ako je već, uzmemo li i to u obzir, pjesma nastala krajem 18. ili početkom 19. stoljeća; naime, ne postoji lingvistički razlog da se takvo što desi, pogotovo stoga što je nemoguće da se npr. novoštokavski, "istočnohercegovački" ijekavizam ustabili u novoštokavskom ikavskom dijalektu, a dotadašnja jezička praksa potvrđuje naporedno postojanje ovih dvaju tipova – ijekavskoga novoštokavskog i ikavskoga novoštokavskog (up. Brozović 1970:108). Četvrto, ako se ikavizam ustanovio vitalnim u alhamijado literaturi, zašto bi se desio presedan s pjesmom *Ašiklijski elif ba?* Peto, pjesma je u narodu sačuvana pod imenom *Seljačka rič*. Pitam se da li je moguće da se **jaka** pozicija teksta, sam naziv, naslov, sačuva i zabilježi kao **rič**, a da se u ostalome dijelu pjesme integrira ijekavizam? Šesto, teorija da je pjesma bila ikavska ne odstupa od naučne istine da se NŠFK realizira kao novoštokavski interdijalekt, razgraničen na osnovu vjerskoga kriterija sa samo jednom većom, ali uočljivom razlikom – refleksom glasa jat, koji je mogao biti ekavski, ijekavski, ali i ikavski (Brozović 1970:107), a područje ikavskoga novoštokavskog dijalekta svakako odgovara teritoriju zapadne štokavštine (Jahić 1999:115), u koji ulaze i govori centralne Bosne.

UMJESTO ZAKLJUČKA

U proučavanju jezika alhamijado književnosti moramo biti vrlo osjetljivi, fleksibilni i senzibilni da bismo mogli sa sigurnošću utvrditi osnove lingvističkoga istraživanja i zakonomjernosti u jezičkoj evoluciji ove lingvi-

stičke pojave. Mislim da je refleks glasa jat najuočljiviji fenomen koji, na temelju i jezičkog istraživanja, ali i s obzirom na okolnosti koje su mogle diktirati tačno određeno "ponašanje" jedne jezičke pojave, to najbolje svjedoči. Može se zaključiti da je jasno je da se na opasku o uključenosti ove pjesme u NŠFK odgovor treba tražiti upravo u aktivnome narodnom sudjelovanju u njezinu kreiranju, ali i intencionalnom standardiziranju pjesme pri njezinu bilježenju.

Naime, NŠFK predstavljala je preduvjet stvaranja standardnih jezika na središnjem južnoslavenskom tlu i da je nije bilo, upitno je da li bi se uopće mogao razviti *jedan*, ali *nejedinstven* jezik kakav je srpsko-hrvatski/srpsko-hrvatski, odnosno kasnije srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski. Ono što se može uočiti u ovoj analizi jeste i to da je proces standardiziranja bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika krajem 19. i početkom 20. stoljeća ostavio definitivan trag i na pjesmu *Ašiklijski elif ba*, u kojoj se ponajprije uvida utjecaj NŠFK, koja je uopće omogućila njenu konačnu tendenciju standardiziranosti, a potom i redaktorskih intervencija zapisivača ove pjesme – Petra Mirkovića. Jasno je da "standardiziranost" ove pjesme ne bi bila tako uočljiva da nije postojao temelj koji je omogućio njenu daljnju jezičku izgradnju – NŠFK, baš kao što je to slučaj sa standardnim srpskim, hrvatskim, bosanskim i crnogorskim jezikom, koji su svoj proces standardizacije započeli upravo na temeljima NŠFK. Na taj način može se pratiti i razvoj jezičkih tendencija u pjesmi *Ašiklijski elif ba*. To potvrđuju analizirani primjeri, jer bi se npr. i u okviru NŠFK pojavio ikavizam, ali je proces standardnog ijekaviziranja ostavio konačan trag u ovoj pjesmi – zato nema nijednog primjera koji odstupa od standardne zamjene ovoga glasa. Odnosno, ova pjesma predstavlja potvrdu razvoja središnjih južnoslavenskih jezičkih standarda, koji je započeo inventivnim narodnim folklornim koineom, a završio utjecajem redaktorskih, i za to vrijeme, normirajućih poduhvata.

IZVOR

Mirković, Petar (1913), *Ašiklijske doskočice sa gjul-pendžera*, Štamparija "Narodna", Sarajevo

LITERATURA

Balić, Smail (1973), *Kultura Bošnjaka - Muslimanska komponenta*, Wien
 Brozović, Dalibor (1970), *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb
 Čorović, Vladimir (1913), "Ocjene i prikazi. Ašiklijske doskočice sa gjul-pendžera", *Bosanska vila*, Sarajevo

- Grozdanić, Sulejman (1982), "Pisana riječ na orijentalnim jezicima i alhamijadu", *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, prir. Alija Isaković, Veselin Masleša, Sarajevo
- Halilović, Senahid (1991), *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Huković, Muhamed (1978), "Fejzo Softa i njegov abecedni vijenac", *Zemzem*, XI, Sarajevo
- Huković, Muhamed (1986), *Alhamijado književnost i njeni stvaraoči*, Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Huković, Muhamed (1997), *Zbornik alhamijado književnosti*, Preporod, Sarajevo
- Jahić, Dževad (1990), *Jezik bosanskih muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Jahić, Dževad (1999) *Bošnjački narod i njegov jezik*, Ljiljan, Sarajevo
- Jahić, Dževad (1999a), *Školski rječnik bosanskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo
- Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
- Kemura, Ibrahim (1969), *Iz stare bosanske muslimanske književnosti. Fejzo softa i njegov ašiklijski elif-ba*. GVIS, Sarajevo
- Lehfeldt, Werner (1969), *Das Serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der Bosnisch-Hercegovinischen Muslime*, München
- Nakaš, Lejla (2003), *Jezički izraz usmene književnosti. Naučni skup o jezicima u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik, Sarajevo, 26.-28. 9. 2003. (Up. Kršo, Aida, *Međunarodni naučni skup "Jezik u Bosni i Hercegovini" (Sarajevo, 26. i 27. 9. 2003)*, Književni jezik 21/2, Sarajevo, 2003)
- Nametak, Abdurahman (1981), *Hrestomatija alhamijado književnost*, Svjetlost, Sarajevo
- Okuka, Miloš (1987), *Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Okuka, Miloš / Stančić, Ljiljana (1991), *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, München
- Peco, Asim (1980), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, knjiga 7, (1971) Srpska akademija nauka i umjetnosti, Institut za jezik, Beograd
- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskosrpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetosti, Zagreb
- Škaljić, Abdulah (1965), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Vajzović, Hanka (2003), "Sociolingvistički aspekti alhamijado pismenosti u nas", *Književni jezik* 21/2, Sarajevo
- Vuković, Jovan (1974), *Istorija srpskohrvatskog jezika, Uvod i Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd

LINGUISTIC CHARACTER OF THE POEM
AŠIKLIJSKI ELIF BA IN THE CONTEXT OF THE
NEO-ŠTOKAVIAN FOLKLORISTIC KOINE AND EDITING
OF ITS LINGUISTIC ORIGIN

Summary

This paper presents an analysis of the poem *Ašiklijski elif ba* from the linguistic point of view. This poem belongs to the tradition of alhamiado literature in Bosnia-Herzegovina. The reflex of the phoneme *jat* is the most remarkable trait of the linguistic aspect of this poem. There are still many linguistic problems that this analysis poses and that are to be solved in future studies of the alhamiado literature.

Denita IMAMOVIĆ-HAVERIĆ

ZNAČENJA PRIJEDLOGA به [BE] U PERZIJSKOM JEZIKU I NJEGOVI PRIJEVODNI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *prijedlog, prijedložna fraza, prijedložno-padežne veze, složeni prijedlozi, prijevodni ekvivalent*

Predmet ovog rada jeste perzijski prijedlog به [be], odnosno njegova glavna značenja u perzijskom jeziku. Tragajući za odgovarajućim prijevodnim ekvivalentima ovoga prijedloga u bosanskom jeziku vidjet ćemo da ovaj perzijski prijedlog odgovara velikom broju prijedloga u bosanskom jeziku, između ostalih, to su: *prema, ka, na, u, za, kroz...*

Mada naizgled male riječi, prijedlozi, kako u perzijskom tako i u ostalim jezicima, imaju veliki značaj. Njihova uloga u perzijskom jeziku je utoliko veća što oni zamjenjuju neke padežne nastavke koji su vremenom izgubljeni.

Prijedlog sa najraznovrsnijim značenjima u perzijskom jeziku jeste prijedlog به [be], koji ima veoma široku upotrebu. Spada u tzv. prave prijedloge¹ i dolazi ispred imenice ili zamjenice na koju se odnosi, a ime koje dolazi iza prijedloga ne trpi nikakve promjene.

Cilj ovoga rada je navesti osnovna značenja koja ovaj prijedlog ostvaruje u perzijskom jeziku, a pri tome navesti i prijevodne ekvivalente u bosanskom jeziku.

¹ Perzijski prijedlozi se po postanku dijele na prave i neprave prijedloge. U prave prijedloge, pored prijedloga به [be] – *ka, prema*; spadaju sljedeći prijedlozi: از [āz] – *iz, od*; با [ba] – *sa*; بر [bār] – *na*; در [dār] – *u, unutar*; تا [ta] – *do*; جز [džoz] – *osim*; بی [bi] – *bez*. Nepravi prijedlozi su oni čije se značenje može povezati sa značenjem i osnovom neke druge riječi. Oni mogu biti izvedeni i složeni.

1. Osnovno značenje ovoga prijedloga je dativno, tj. on označava pravac u kojem je radnja usmjerena, cilj do kojeg radnja dopire, te adresat glagola. U bosanskom jeziku prevodi se prijedlogom *prema*, koji ima značenje okrenutosti, upravljenosti i kretanja u pravcu pojma s imenom u dativu (Stevanović II, 1969:357).

... در فغان خویش پنجه استخوانی بِآسمان بر افراشته.

[...där fägan-e xiš pändže-je ostoxani be asman bär äfrašte.]

... i koja kao da je u svojoj žalosti ispružila koščatu šaku prema nebu. (S:1)

Pored prijedloga *prema* isto ovo značenje ima i prijedlog *k* (*ka*) sa imenicom u dativu. Ovaj prijedlog dolazi samo sa oblikom dativa. Upotrebljava se uz glagole kretanja ili okrenutosti čemu. Pokazuje u kom je pravcu nešto upravljeno ili označava završetak i kraj tog kretanja na samom cilju do koga se kretanjem htjelo dospjeti (Stevanović II 1969:357).

U klasičnom perzijskom jeziku, uz glagole koji zahtijevaju dativ, prijedlog به [be] je često bio zamijenjen sufiksom را [ra].

... و آنگاه دختر را گفت که... (B:113)

[vä angah doxtär ra goft ke...]

Zatim joj (djevojci) ispriča... (B:110)

U savremenom perzijskom jeziku umjesto sufiksa را [ra] dolazi prijedlog به [be], pa bi prethodna rečenica glasila:

... و آنگاه به دختر گفت که...

[vä angah be doxtär goft ke...]

Zatim djevojci ispriča...

Iz ovog primjera očigledno je da se prijedložna fraza u perzijskom jeziku prevodi besprijedložnom dativnom konstrukcijom u bosanskom jeziku.

Pri označavanju adresata glagolske radnje, ovaj se prijedlog uglavnom upotrebljava sa sljedećim glagolima:

گفتن [goftän] - reći, kazati:

به او گفتم.

[be u goftäm]

Rekao sam mu.

فرمودن [färmudän] - narediti, reći:

به نوکر چه فرمودی؟

[be noukär če färmudi]

Šta si naredio slugi?

دادن [dadän] – dati:

آنرا بده به من

[anra bädeh be män]

Daj to meni.

2. Ovaj perzijski prijedlog može označavati mjesto završetka kretanja na površini nekoga pojma, odnosno na njegovom gornjem kraju ili da se nešto stavlja na gornju stranu nečega. Prevodi se našim prijedlogom *na* sa imenicom u akuzativu (Stevanović II, 1969:392).

... خسته و مانده بمیدان بر گشت (SV:16)

[...xäste vä mande be mejdan bär gäšt.]

Umoran i iznemogao, Pat se vratio na trg. (PL:498)

شاهنشاه تاجی بسر بر نهاد. (DN:130)

[šahänšah tadži be-sär bär nähad.]

Kralj je stavio krunu na glavu.

3. Nekada se prijedlog به [be] pojačava prijedlogom تا [ta]², koji ima značenje našeg prijedloga *do* sa imenicom u genitivu, a označava dokle nešto doseže, odnosno dokle se proteže (Stevanović II 1969:280).

گفت تا بشهر چه مقدار راه باشد. (B:71)

[goft ta be šähr če meqdar rah bašäd.]

“Koliko ima do grada”? - upita jemenski kralj. (B:77)

Jedan prijedlog ispred drugog, u ovom slučaju prijedlog تا [ta] ispred prijedloga به [be], može se pojaviti i u bosanskom jeziku. Prijedlozi koji se pojavljuju ispred već gotove prijedložno-padežne veze su: *do* (ode *do na iz-*

² تا [ta] može imati i funkciju vremenskog veznika i tada ga prevodimo našim veznikom *dok*.

vor), *od* (sve je njegovo *od iznad kuće* do niže rijeke i *za* (sprema se *za u Sarajevo*).

Prijedlog *do* se javlja uz sljedeće prijedložno-padežne veze: genitiv s prijedlozima *ispred, iznad, ispod, između, iza, preko, uvrh, navrh, udno, naspram* i dr.; akuzativ s prijedlozima *pred, nad, pod, među, za, u, na* i sl.; i lokativ s prijedlogom *naprama* (Gortan-Premk 1963:66).

4. Prijedlog به [be] upotrebljava se za označavanje promjene jednog položaja, stanja ili raspoloženja u drugo. Prevodi se našim prijedlogom *u* sa imenicom u akuzativu (Stevanović II 1969:400). Uglavnom dolazi uz glagole koji znače transformiranje jednog pojma u drugi.

آب به بخار تبدیل می شود. (RPR:227)

[ab be boxar täbdil mi šäväd.]

Voda se pretvara u paru.

5. Ovaj perzijski prijedlog ukazuje na mjesto završetka radnje, odnosno pokazuje da je nešto palo ili udarilo o drugi predmet i prevodi se našim prijedlogom *po* sa imenicom u lokativu (Stevanović II 1969:487; Raguž, 1997:149).

... لگد محکمی بیهلویش خورد... (SV:18)

[...lägäd-e mohkämi be pählujäš xord...]

... ovaj ga snažno udari nogom po slabinama. (PL:948)

مشتی به میز زد. (RPR:227)

[mošti be miz zäd]

Udario je šakom po stolu.

Ranije je prijedlog *po* dolazio uz tri padeža: dativ, akuzativ i lokativ. Kada su se izjednačili padežni oblici za dativ i lokativ, došlo je do smjene konstrukcije *po + dativ* konstrukcijom *po + lokativ*.³

6. Ponekad značenje ovoga prijedloga odgovara našem prijedlogu *u* sa imenicom u akuzativu i označava završetak kretanja, odnosno usmjere-

³ O semantičkim razlozima koji su doveli do prelaska prijedloga *po* iz veze sa jednim padežom u vezu sa drugim i općenito o značenju prijedloga *po* pisala je opširnije Milka Ivić u svom radu *O prijedlogu po u srpskohrvatskom jeziku* (Ivić, 1951–1952:173).

nosti u unutrašnjost pojma s imenicom u akuzativu (Stevanović II 1969:398; Raguz 1997:144).

بِهزاد بَدامِ عشقِ افتاد. (B:46)

[behzad be dam-e 'ešq oftad.]

U zamku ljubavi Behzad je pao. (B:55)

7. Ovaj prijedlog se upotrebljava kod zakletvi.

ملکه گفت بجان قبول کردم. (B:110)

[mäleke goft be džan qäbul kârdäm.]

“Tako mi života, na sve sam spremna” - odgovori kraljica. (B:107)

او را گفتم بخدای بر تو نمیدانی که من خدای و رسول را دوست دارم.. (HE:155)

[u ra goftäm be xodaj bär tu nämidani ke män xodaj vä räsul ra dust daräm.]

Rekao sam mu tako ti boga zar ne znaš da ja volim Boga i Poslanika.

U prethodnim primjerima prijedložna fraza u perzijskom jeziku prevodi se dativom bez prijedloga u bosanskom jeziku.

Međutim, u primjeru koji slijedi prevodi se instrumentalom bez prijedloga. Pojam kojim se neko zaklinje ustvari je sredstvo za zaklinjanje, pa je sasvim jasno otkuda ime takvog pojma u instrumentalu uz glagole koji znače *zakleti se* (Stevanović II 1969:425).

به جان پسرم قسم! (RPR:228)

[be džan-e pesäräm qäsäm]

Kunem se životom svog sina!

8. Prijedlog به [be] može stajati umjesto perzijskog pravog prijedloga با [ba], koji je ekvivalentan našem prijedlogu *sa* i u tom slučaju ima instrumentalno-socijativno značenje.

U ovom značenju prijedlog به [be], s obzirom na to da ima manje konkretno značenje, uglavnom dolazi ispred apstraktnih imenica.

.... و نمی دانست که آفریدگار عالم جل جلاله ویرا بکرم خود نگاه داشته است. (B:16)

[...vä nä-mi danäst ke afäridgar-e 'aläm džäl džälale vejra be-käräm-e xod nägah dašte äst]

Međutim, nije znao da je Svevišnji Stvoritelj svojom plemenitošću zaštitio nemoćno dijete. (B:31)

Komplementi formirani od prijedloga به [be] i apstraktne imenice su, u većini slučajeva, jednaki pravom prilogu za način, npr.:

آهسته = بآهستگی
[be ahestegi = aheste]
lagahno, polahko.

Dakle, spajanjem prijedloga به [be] i apstraktne imenice آهستگی [ahestegi], koja znači *sporost*, nastaje prilog za način بآهستگی [be ahestegi] - *lagahno, polahko.*

بآهستگی راه میرفتند. (GCP:201)
[be-ahestegi rah miräftänd]
Polahko su šetali.

9. Ovaj prijedlog može označavati uzrok usljed kojeg se vrši neka radnja. Prevodi se našim prijedlogom *zbog* sa genitivom pojma od koga neka radnja, stanje ili raspoloženje potječe kao od uzroka (Stevanović II, 1969:246).

بجرم خیانت بکیفر رسید. (DN:130)
[be džorm-e xejanät be kejfär räsüd.]
Kažnjen je zbog zločina izdaje.

بدان أي پسر که حق ، سبحانه و تعالی ، این جهان را بحکمت آفرید نه خیره آفرید. (HE:148)

[bādan ej pesār ke häqq, sobhanāhu vä tä'ala, in džāhan ra be hekmät afärid nä xire afärid.]

Znaj, o mladiću, da je Bog stvorio ovaj svijet zbog mudrosti, a ne zbog hrabrosti.

10. Prijedlog به [be] ponekad može označavati lociranje u prostoru i vremenu. Ovim značenjem sličan je pravom perzijskom prijedlogu در [dār], koji ima lokativno značenje i odgovara našem prijedlogu *u* sa imenicom u lokativu.

– *lociranje u prostoru:*

به سرزمین ایران (RPR:228)

[be sārzāmin-e iran]

U zemlji Iranu.

– *lociranje u vremenu:*

به روزگار ساسانیان (RPR:228)

[be ruzgar-e sasanijan]

U vremenu Sasanida.

U klasičnom jeziku, u slučajevima kada se prijedlog به [be] upotreb-
ljavao u ovom značenju, da bi se preciziralo i pojačalo lokativno značenje,
poslije riječi sa prijedlogom به [be] dolazio je jedan od sljedećih prijedloga:

در [dār]

اندر [ändär]

اندرون [ändärun]

Sva tri navedena prijedloga imaju isto značenje i jednaka su našim
prijedlozima *u*, *unutar*.

به دریا در منافع بیشمار است (HDF:41)

[be dārja dār mānafa' bišomar äst]

U moru su bezbrojne koristi

بخواب اندر بود.

[be xab ändär bud]

Spavao je. (doslovni prijevod: Bio je u snu.)

11. Ovaj prijedlog nekada se upotrebljava uz imenice nekih vremenskih jedinica i prevodi se našim izrazom, čiji se prvi dio sastoji od prijedloga *sa* i vremenskog pojma u genitivu, a drugi dio od prijedloga *na* i istog vremenskog pojma u akuzativu (Stevanović 1988:217).

فقط صدای ناله سگی فاصله بفاصله سکوت را میشکست. (SV:10)

[fäqät säda-je nale-je sägi fasele be-fasele sokut ra mišekäst.]

Samo, s vremena na vrijeme, tužno zavijanje jednog psa remetilo bi ovu tišinu. (PL:495)

12. Prijedlog به [be] označava neprekidnost, trajnost radnje uz ponavljanje iste imenice. U bosanskom jeziku prevodi se konstrukcijom koja se sastoji od prijedloga *iz* sa imenicom u genitivu i prijedloga *u* sa imenicom u akuzativu (MS–MH, 1967:351).

روز به روز [ruz be ruz] – *iz dana u dan*

دم به دم [däm be däm] – *iz trenutka u trenutak*

13. Nekada ovaj prijedlog ima distributivno značenje. Prijevodni ekvivalent u našem jeziku je prijedlog *po* u značenju pojedinačnog izdvajanja svake jedinice iz vjesnog mnoštva.

شهر به شهر [šähr be šähr] – *grad po grad*

یک به یک [jek be jek] – *jedan po jedan*

Distributivno *po*, u našem jeziku, može se upotrijebiti uz razne padeže. Ako je pojam obuhvaćen distribucijom subjekat rečenice, onda uz *po* dolazi nominativ (jedna po jedna žena ulazi u kuću). Ako je pojam obuhvaćen distribucijom objekat rečenice, onda dolazi akuzativ (prima samo po jednog pacijenta). Uz *po* se može javiti i dativ (prilazi jednoj po jednoj ženi). S obzirom na to da se ne vezuje za pojedini padež, ovdje je *po* u priloškoj upotrebi (Ivić 1951–1952:198).

14. Prijedlog به [be] se može upotrebljavati kod upoređivanja i tada dolazi uz pojam sa kojim se nešto poredi. Prijevodni ekvivalenti u našem jeziku su prijedlozi *na* sa imenicom u akuzativu i *poput* sa imenicom u genitivu.

بستان بیهشت می نماید. (B:44)

[bostan be-behešt mi nāmajād.]
Cvijetnjaci na rajske perivoje liče. (B:53)

لطفش ببهار شادمانی است
(HE:159) قهرش بسموم زندگانی است
[lotfāš be-bāhar-e šadāmani āst]
[qāhrāš be-somum-e zendegani āst]
Njegova ljubaznost je poput radosti proljeća.
Njegovo nasilje je poput životnih otrova.

15. Ovaj perzijski prijedlog može označavati cijenu nečega, odnosno visinu cijene. Prijevodni ekvivalent u našem jeziku je prijedlog *za* sa imenicom u akuzativu (Raguž 1997:147; Stevanović II 1969:417). Ovom prijedložno-padežnom vezom označava se “mjera uopće, određuje se za koliko se nešto uradi, za koliko jest ili nije, za koliko biva ili ne biva” (Stevanović 1961:215).

(RPR:228) این کتاب را بچند خریدی.
[in ketab ra be-čānd xāridi.]
Za koliko si kupio ovu knjigu?

16. Prijedlog به [be] upotrebljava se za označavanje količine, u nekim određenim mjerama. Prevodi se instrumentalom bez prijedloga.

(RPR:228) گندم را بتن می خریدند.
[gāndom ra be-ton mi xāridānd.]
Kupovali su žito tonama.

17. Pomoću ovoga prijedloga iskazuje se usmjerenost osjećanja prema nekome ili nečemu i prevodi se našim prijedlogom *prema* sa imenicom u dativu.

(SV:19) او احتیاج داشت که مهربانی خودش را بکسی ابراز بکند...
[u ehtejadž dašt ke māhrābani-je xodāš ra be-kāsi ebraz bo-konād]
Želio je da iskaže svoju privrženost prema kome... (PL:499)

18. Ovaj perzijski prijedlog ukazuje da se nešto obavlja saglasno sa nečim, prevodi se našim prijedlogom *po* sa imenicom u lokativu. To je u našem jeziku kategorija “kriterija”, kako se naziva upotreba prijedloga *po* u značenju prijedloga *prema* (u prenesenom smislu) (Ivić 1951–1952:181)

... و بحکم شریعت او را بحرم حضرت پادشاه فرستم چنانکه لایق باشد ... (B:83)
 [...vā be-hokm-e šāri'āt u ra be-hārām-e hāzrāt-e padešah ferestām čonanke lajeq bašād...]
 A kada pristane, onda ću je kako treba po šerijetskim propisima predati u padišahov dvorac. (B:86)

19. Prijedlog به [be] se upotrebljava za označavanje imena ili naziva neke institucije ili ličnosti. Prevodi se prijedlogom *po* sa lokativom. Može se prevesti i instrumentalom.

دوستانش او را همیشه به نام صدا می کردند (RPR:228)
 [dustanāš u ra hāmiše be nam sāda mi kārdānd.]
 Njegovi prijatelji su ga uvijek dozivali po imenu (imenom).

20. Ovaj prijedlog može označavati jezik na kojem se govori, piše i čita. Prevodi se prijedlogom *na* sa imenicom u lokativu i instrumentalom bez prijedloga.

به زبان فارسی حرف می زنند.
 [be zāban-e farsi harf mi zānānd]
 Govore na perzijskom jeziku (perzijskim jezikom).

21. Prijedlog به [be] ukazuje na rezultat dijeljenja čega, elemente na koje se nešto dijeli. Prevodi se prijedlogom *na* sa akuzativom (MH–MS 1967 :480).

به دو بخش تقسیم کنید! (RPR:228)
 [be do bāxš tāqsīm konid]
 Podijelite na dva dijela.

22. Ovaj prijedlog se upotrebljava za označavanje sličnosti između nekoga ili nečega. Ekvivalentan je našem prijedlogu *na* s imenicom u akuzativu.

پسر به پدر شبیه است. (RPR:228)
 [pesār be pedār šābih āst]
 Sin liči na oca.

23. Prijedlog به [be] može stajati umjesto perzijskog pravog prijedloga بر [bār], u tom značenju odgovara našem prijedlogu *na* sa imenicom u lokativu. Ovom prijedložno-padežnom vezom određuje se mjesto na gornjoj površini, na početku ili kraju nečega, na spoljnoj strani ili na nekoj visini (Stevanović II 1969:468).

...ولي ديگر قلاده به گردنش نبود... (SV:20)
[vāli digār qelade be gārdānāš nābud...]
Na Patovom vratu više nije bilo ogrlice... (PL:499)

24. Ovaj prijedlog ukazuje na prolazak nečega kroz nešto i odgovara našem prijedlogu *kroz* s imenicom u akuzativu.

پس شیخ بیامد تا بدروازه بیرون شود. (HE:159)
[pās šejx bājamād ta be-dārvaze birun šāvād]
Potom je šejh došao da bi izašao kroz vrata.

25. Prijedlog به [be] može ukazivati na upravljenost nasuprot nekome ili nečemu. Prevodi se našim prijedlogom *protiv* s imenicom u genitivu, koji označava da se nešto radi ili zbiva nasuprot želji, interesu i koristi pojma u genitivu ili da se vodi borba protiv toga pojma (Stevanović II 1969:337).

این مسلمانان بآن لشکر جنگ کردند و آن لشکر را قهر کردند. (HE:160)
[in mosālmanan be-an lāškār džāng kārdānd vā an lāškār ra qāhr kārdānd]
Ovi muslimani borili su se protiv te vojske i tu vojsku su pokorili.

26. Ponekad ovaj prijedlog može ukazivati na pratnju nekoga ili nečega. Odgovara našem prijedlogu *uz* sa imenicom u akuzativu. Ovom vezom kazuje se da se nešto nalazi sa onim što označava ime u akuzativu (Stevanović II 1969:389).

... باستقبال بیرون آمدند و پسر را باعزاز و اکرام بشهر در آوردند... (B:70)
[...be esteqbal birun amādānd vā pesār ra be- e'zaz vā ekram be šāhr dār avordānd...]
...izašao im je daleko u susret i uz veliku radost i slavlje uveo sina u svoj grad. (B:76)

U radu su navedena glavna značenja koja ovaj prijedlog ostvaruje u perzijskom jeziku do kojih sam došla tragajući za odgovarajućim primjerima iz odabranog korpusa.

Važno je spomenuti da prijedlog به [be] ulazi u sastav mnogih složeenih prijedloga, kao što su:

بجز [be-džoz] – *osim*

بجز تو در جهان أي مرد عاقل

(B:69) بدین معنی کسی را دسترس نیست.

[be-džoz to dār džāhan ej mārde-e 'aqel]

[bedin mā'ni kāsī ra dāstrās nist]

Na ovom svijetu, o mudri čovječe, osim tebe,

Ovom poslu niko dorastao nije.

بسوي [be-suje] – *prema, ka:*

(B:76) ... بدین نیت سنگ بر گرفتم و بسوي زاغ اداختم.

[...bedin nijjāt sāng bār gereftām vā be-suje zay āndaxtām]

S tom namjerom bacih kamen prema vrani. (B:81)

بروي [be-ruje] – *na:*

(B:70) شش شبانه روز بروي آب مي رفت.

[šēš šābane ruz be-ruje ab mi rāft.]

Plutao je tako na vodi šest dana i šest noći. (B:76)

بنزد [be-nāzd-e] – *kod:*

(B:34) ... و بنزد جوهر فروشي آمد که امین و لایت بود

[...vā be-nāzd-e džouhār foruši amād ke āmin-e velajāt bud.]

Ušao je u radnju kod jednog juvelira koji je bio vrlo ugledan i povjerljiv majstor. (B:45)

بدون [be-dun-e] – *bez:*

(SV:14) ... بدون زحمت و دونگی شیر بیرون میآمد.

[...be-dun-e zāhmāt vā dunāgi šir birun mi-amād]

... i bez muke sisati mlijeko. (PL:497)

بطرف [be-tārāf-e] – *prema, ka:*

(SV:20) بزحمت بلند شد و با احتیاط بطرف میدان رفت.

[be-zāhmāt bolānd šod vā ba ehtijāt be-tārāf-e mejdan rāft.]

Ustao je i s teškom mukom, oprezno i bojažljivo, krenuo prema trgu. (PL:499)

Zatim:

بجاي [be-džaje] – umjesto, poput, kao;

به بالاي [be bala-je] – *na, iznad*;

به جهت [be džehät-e] – *zbog, radi*;

به سبب [be säbäb-e] – *zbog, radi*;

به توسط [be tävässot-e] – *pomoću, posredstvom*;

به وسیله [be väsile-je] – *pomoću, posredstvom*;

به واسطه [be vasete-je] – *pomoću, posredstvom*.

Prijedlog به [be] služi i za tvorbu složenih priloga:

بحقیقت [be-häqiqät] – *uistinu*:

گفت ای ملکه، بختیار فرزند ماست بحقیقت (B:151)

[goft ej mäleke, bächtejar färzänd-e mast be-häqiqät.]

O kraljice, Bahtijar je uistinu naš sin!!! (B:140)

Zatim:

بروشنی [be-rušäni] – jasno;

بسادگی [be-sadägi] – jednostavno, lahko.

Ponekad se upotrebljava samo radi povezivanja dviju riječi. U tom slučaju njegova uloga je slična prijedložnoj kesri (-e) i sa njom se može zamijeniti, npr.:

نزدیک = نزدیک به

[näzdik be = näzdik-e]

blizu.

Jedan broj glagola u perzijskom jeziku zahtijeva upotrebu prijedloga به [be] da bi se izrazio indirektni objekat u rečenici, a najfrekventniji su sljedeći glagoli:

گفتن [goftän] – *reći, kazati (nekome)*,

احتیاج داشتن [ehtijadž daštän] – *imati potrebu (za nečim)*,

ارسال داشتن [ersal daštän] – *poslati (nekome)*,

اعتراض کردن [e'teraz kârdän] – *protestirati*,

شبيه بودن [šābih budān] – *ličiti (na nekoga, nešto)*,
 مربوط بودن [mārbut budān] – *biti povezan (sa nečim)*,
 رسیدن [rāsīdān] – *doći, stići*,
 دادن [dadān] – *dati*,
 معروف بودن [māʿruf budān] – *biti poznat (po nečemu)*.

Nadam se da sam ovim radom uspjela barem djelimično upoznati čitaoce sa značenjima koja prijedlog به [be] ostvaruje u perzijskom jeziku. Važnost ovoga rada je u tome što sam nastojala navesti odgovarajuće prijevodne ekvivalente ovog prijedloga u bosanskom jeziku, što će, nadam se, biti od pomoći prilikom prevodenja sa perzijskog na bosanski jezik i obratno.

IZVORI

- B** – Š. M. Deqajiqi Mervezi (1968) *Bahtijarnama*, kritičko izdanje Zebihullah Safa, Teheran.
- B** – Š. M. Deqajiqi Mervezi (1968) *Bahtijarnama*, prijevod sa perzijskog Bećir Džaka (1989) *Bahtijarnama*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- SV** – Sadek Hidajet (1953) *Säg-e velgärd*, Teheran.
- PL** – Sadek Hidajet (1953) *Säg-e velgärd*, Teheran, prijevod sa perzijskog Bećir Džaka (1972) *Pas litalica*, Život, god.XXI/XL, 5–6, str. 495–501, Sarajevo.
- H** – Sadek Čubek (1976) *Hämrahan*, Teheran.
- S** – Sadek Čubek (1976) *Hamrahan*, prijevod sa perzijskog Bećir Džaka, *Saputnici*, Sarajevo.
- GCP** – Gilber Lazard (1992) *A Grammar of Contemporary Persian*, Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers.
- HE** – Hatib Rahber (1988) *Horuf-e ezafe*, Teheran.
- DN** – M. Dževad Meškur (1971) *Dästurname dār särf vä nähv-e zäban-e farsi*, Teheran.
- HDF** – S. Abdurrešid Sehba (1992) *Härfhaji: Räbt, ezafe vä näšane dār dästur-e zäban-e farsi*, Teheran.
- RPR** – M. H. Osmanov (1983) *Персидско-русский словарь*, Moskva.
- RPE** – S. Haim (1991) *New Persian-English Dictionary*, Teheran.

LITERATURA

- Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V. i Znika, M. (1997) *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

- Bugarski, Ranko (1996) *Predlozi over, under, above, below i beneath u savremenom engleskom jeziku*, Beograd.
- Ellwell-Sutton, L. P. (1963) *Elementary Persian Grammar*, Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Faršidvard, Xosrow (1966) *Qojudi ke ba härf-e ezafe be kar mirävänd*, Mädzälle-je Vähid. Teheran.
- Gortan-Premk, Darinka (1963) *Sintagme s predlogom do s obzirom na svojstva predloga uopšte*, Naš jezik XIII, sv. 1–5, Beograd.
- Homajun, Farrux (1957) *Dästur-e džami'-e zäban-e farsi*, Teheran: Elmi.
- Ivić, Milka (1951–1952) *O predlogu po u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog XIX, knj. 1–4, Beograd.
- Jahić, Dž., Halilović, S. i Palić, I. (2000) *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
- Lambton, A. K. S. (1966) *Persian Grammar. Students ed.* London, England: Cambridge Univrsity Press.
- Lazard, Gilbert (1992) *A Grammar of Contemporary Persian*, Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers.
- Mrazović, P., Vukadinović, Z. (1990) *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad: Biblioteka Matice srpske.
- MS–MH (1967) *Rečnik srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad–Zagreb.
- Raguž, Dragutin (1984) *S kojim se padežom slaže prijedlog prema?*, Jezik 4, 97–128, Zagreb.
- Raguž, Dragutin (1997) *Praktična hrvatska gramatika*, Zagreb: Medicinska naklada.
- Rahber, Xatib (1988) *Dästur-e zäban-e farsi, Horuf-e ezafe vä räbt*, Teheran.
- Sikirić, Šaćir (1952) *Gramatika perzijskog jezika*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Stevanović, Mihailo (1969) *Savremeni srpskohrvatski jezik I i II*, Beograd: Naučna knjiga.
- Stevanović, Mihailo (1961) *Padežne sintagme s predlogom za*, Naš jezik XI, sv. 7–10, Beograd.
- Stevanović, Mihailo (1988) *Studije i rasprave o jeziku*, Valjevo.
- Stevanović, Mihailo (1934) *Upotreba predloga prema*, Naš jezik II, Beograd.
- Stevanović, Mihailo (1961–62) *Dativske sintagme s predlozima prema i ka*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, IV–V, Novi Sad.
- Stevanović, Mihailo (1939) *Upotreba i značenje predloga zbog i radi*, Naš jezik, VI/5–6, Beograd.

MEANINGS OF THE PREPOSITION ۴ [BE] IN PERSIAN AND ITS TRANSLATIONAL EQUIVALENTS IN BOSNIAN

Summary

Central to this paper is the Persian preposition ۴ [be]. Its main meanings in Persian were analyzed, and examples for each individual meaning quoted from the selected corpus. At the same time, Bosnian translational equivalents of this preposition were presented. We can see that Persian preposition ۴ [be] has several meanings in Bosnian as: to, on, at, with, in, like, towards, etc.

Persian preposition ۴ [be] is also frequently used in compounds with other prepositions.

Sabaheta GAČANIN

PRILOG KLASIFIKACIJI GLAGOLSKIH VREMENA U PERZIJSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *perzijski jezik, klasifikacija glagolskih vremena, glagolski korijen i glagolska osnova, tvorba, semantika*

Glagolske forme u modernom perzijskom jeziku su složeni oblici od četiri gramatičke jedinice: aspekatski marker, glagolski korijen, marker za glagolsko vrijeme i odgovarajući nastavak za lice i broj. Partikula za negiranje *na/e-* nije obligatorni element glagolske forme već afiks glagolu.

Pravilni glagoli u perzijskom jeziku uvijek imaju bazni morfem (bilo slobodni bilo vezani), tj. korijeni morf od kojeg se tvore i prošla vremena i sadašnje vrijeme (ili *neprošlo vrijeme*). Korijeni morf za prošla vremena većine nepravilnih glagola može se izvesti iz korijenog morfa za neprošlo vrijeme primjenom serije fonoloških pravila. Tako, glagolski korijen je korijeni morfem glagola i podrazumijeva ono što se u tradicionalnim gramatikama naziva prezentska osnova, a preteritska osnova odnosno, osnova za prošla vremena, je glagolska forma koju čine glagolski korijen proširen preteritskim arhisegmentom /-D/.

Osnova za prošla vremena služi za tvorbu infinitiva, preterita, imperfekta, participa perfekta, participa futura (gerundiva), a glagolski korijen za tvorbu prezenta i participa prezenta, imperativa, participa aktiva i pasiva.

Namjera ovog rada je iznijeti neka zapažanja koja se odnose na klasičnu klasifikaciju gramatičkih vremena, gramatikaliziranih semantičkih pojmova anteriornosti, posteriornosti i simultanosti, čija detaljnija analiza u perzijskom jeziku doprinosi i razumijevanju univerzalnosti vremena kao gramatičke kategorije i u drugim jezicima.

MORFOLOŠKA STRUKTURA GLAGOLA U PERZIJSKOM JEZIKU

Infinitiv perzijskih glagola, koji karakterizira jedinstven alomorfnu nastavak *-dan /-tan* (ekvivalent u bosanskom jeziku *-ti* i *-ći*), izraz je glagol-

skog pojma kojim se ne može izraziti kategorija lica, broja, vremena, a za razliku od infinitiva u bosanskom jeziku, i aspekatski je neutralan.

Na samom početku analize glagolskih vremena u perzijskom jeziku potrebno je napraviti distinkciju između pojma glagolskog korijena i glagolske osnove, budući da zamjena ova dva termina u tradicionalnim gramatikama unosi stanovitu konfuziju. Naime, pravilni glagoli u perzijskom jeziku uvijek imaju bazni morfem (bilo slobodni bilo vezani), tj. korijeni morf, od kojeg se tvore i prošla vremena i sadašnje vrijeme (ili *neprošlo vrijeme*, kako se u nekim gramatikama naziva prezent, budući da se on često upotrebljava za izražavanje buduće radnje). Korijeni morf za prošla vremena većine nepravilnih glagola može se izvesti iz korijenskog morfa za neprošlo vrijeme primjenom serije fonoloških pravila. Prošla glagolska vremena se tvore dodavanjem markera /d/, koji se može realizirati kao alomorf /t/, /d/, /id/ – zavisno od fonološkog oblika korijenog morfa – i odgovarajućih afiksa koji se dodaju korijenu.

Većina tradicionalnih gramatičara¹ među osnovna obilježja glagolske morfologije postulira postojanje dviju glagolskih osnova (pravilnih i nepravilnih glagola)²: preteritske i prezentske, koje označavaju osnovni oblik od kojih se tvore svi ostali gramatički glagolski oblici.

Tako se, prema tradicionalnim gramatikama, preteritska osnova koristi za tvorbu infinitiva, preterita, imperfekta, participa perfekta, participa futura (gerundiva), a prezentska osnova za tvorbu prezenta i participa prezenta, imperativa, participa aktiva i pasiva.

Prema tradicionalnim gramatikama ovako bi izgledao jedan primjer kontinuuma morfonoloških odnosa preteritske i prezentske osnove:

<i>infinitiv</i>	<i>preteritska osnova</i>	<i>prezentska osnova</i>
šekaftan (cijepati)	šekaf.t	šekaf
xandan (čitati)	xan.d	xan
xandidan (smijati se)	xand.id	xand
raftan (ići)	raf.t	rav
amadan (doći)	ama.d	a
didan (vidjeti)	di.d	bin

¹ Dr. Parviz Hanlari (1373), *Dastur-e farsī*, Entešarat-e Tus, Tus; dr. Hasan Givi, dr. Hasan Anvari (1375), *Dastur-e zaban-e farsī II*, Entešarat-e fatemi, Tehran; Lambton, A. K. S. (1960) *Persian Grammar*. Cambridge: University Cambridge Press; Lazard, G. (1992) *A Grammar of Contemporary Persian*. Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers & Bibliotheca Persica; dr. Šaćir Sikirić (1952), *Gramatika perzijskog jezika*, Sarajevo.

² Za ove osnove gramatičari koriste neujednačene termine, npr. *made*, *asl*, *riše*.

Primjeri pravilnih glagola su *šekaftan*, *xandan* i *xandidan*, čije su preteritske i prezentske osnove – po tradicionalnoj terminologiji – identične, s tim da je preteritska osnova proširena morfemom /D/, realiziranim kao /t/ u *šekaftan*, kao /d/ u *xandan* ili kao /id/ u *xandidan*.

Glagoli *raftan*, *amadan* i *didan* su nepravilni glagoli, budući da im je fonološka sličnost osnova unekoliko izmijenjena u odnosu na pravilne glagole, a u glagolu *didan* čak je izostala i formalna sličnost.

Po definiciji pravilni glagoli u perzijskom jeziku su oni čiji je glagolski korijen identičan sa glagolskom osnovom za prošla vremena, ne uzimajući u obzir funkcionalni morfem za prošlo vrijeme jer je on dio osnove a ne korijena. A nepravilni su oni glagoli čiji korijen i osnova za prošla vremena imaju nizak stepen formalne sličnosti ili je ta sličnost potpuno izostala. Odatle se može izvesti pravilo da pravilni glagoli u perzijskom deriviraju preteritsku osnovu, tj. osnovu za prošla vremena, afiksacijom preteritskog arhisegmenta /-D/ na glagolski korijen:

$$\text{xan} + \text{d} \rightarrow \text{xan.d}$$

Dakle, glagolski korijen je korijeni morfem glagola i podrazumijeva ono što se u tradicionalnim gramatikama naziva prezentska osnova, a preteritska osnova, odnosno osnova za prošla vremena, je glagolska forma koju čine glagolski korijen proširen preteritskim arhisegmentom /-D/.

Kao i u svakom jeziku i u perzijskom jeziku postoje glagoli koji imaju supletivne osnove. Među njima je nepravilni glagol *budan* (biti), čiji se glagolski oblici tvore od supletivnih korijena: supletivni alomorf *bu-* za prošla vremena, a za sadašnje vrijeme alomorfi *hast-* i *baš-*, kao i niz enklitičkih oblika³ koji korespondiraju sa sufiksima za oznaku kategorije lica i broja (izuzev trećeg lica jednine).⁴ Ove enklitike se dodaju i na imenice ili pridjeve i tako generiraju nominalne ili pridjevske predikate, npr.: *afsorde.am* (neraspoložen/-a sam) ili *danišyar.i* (ti si profesor), a sa participom perfekta tvore perfekt. Međutim, postoje gramatička ograničenja u distribuciji upotrebe ovih osnova sa perfektivnim i imperfektivnim aspekatskim markerima.⁵

³ -am (1. lice jednine), -i (2. lice jednine), -ø (3. lice jednine), -im (1. lice množine), -id (drugo lice množine), -and (3. lice množine).

⁴ Glagol *biti* u bosanskom jeziku je, također, nepravilan glagol, jer glagolske oblike tvori od supletivnih osnova *biti*, *jesam* i *budem*, pa tako on ima četiri formalno različita glagolska korijena: *bi-*, *jes-*, *s-* i *bud-*.

⁵ Semantika perfektivnih glagola nepromjenljivo izražava datu situaciju kao nedjeljivu cjelinu (a ne kao svršenu) koja se ne može dijeliti na faze, dok imperfektivni (a ne nesvršeni) oblici opisuju situaciju u njenom trajanju, tj. situacije koje se mogu dijeliti na faze; progre-

GLAGOLSKI OBLICI KOJI SE TVORE IZ KORIJENA

Već je rečeno da se od korijena glagola, između ostalih gramatičkih oblika, grade prezentski oblici - perfektivni, imperfektivni i progresivni. Markeri perfektivnih oblika su *be-* i *ø-* (*be.zanam*, *be.giram*, *bar gardam*), a afiksacijom imperfektivnog prefiksa *mi-* na glagolski korijen grade se imperfektivni prezentski oblici (npr. *mi.zanam*, *mi.giram*, *bar mi.gardam*). Naravno, svi oblici dobivaju lične sufikse na glagolski korijen. Derivacioni proces prezentskih oblika je *mi-/be-*, *ø-* + glagolski korijen + lični nastavak

Semantičko polje prezenta u perzijskom jeziku je široko budući da ne postoji jasna distinkcija između tačke ili tačaka referencije i momenta govora. Kontekstualno neovisno značenje perzijskog prezenta je izražavanje simultanosti, tj. situiranje radnje ili situacije u datu referencijalnu tačku; informacija da li je ova referencijalna tačka sam momenat govora ili neka tačka u prošlosti ili budućnosti u odnosu na momenat govora proizlazi iz lingvističkog i/ili ekstralingvističkog konteksta.

Imperfektivni oblici prezenta izražavaju nepromjenjivo pojam simultanosti (djelimične ili potpune) i kao takvi izražavaju trajanje označene situacije u momentu govora ili trajanje kroz vrijeme bez početka ili kraja ili van vremena i prostora. Ukoliko se u rečeničnoj strukturi s imperfektivnim prezentskim oblikom nalaze i prilozi sa referencom za buduće vrijeme oni će nesumnjivo situaciju locirati u nekoj posteriornoj tački u odnosu na sadašnji momenat ili neki deiktički centar ustanovljen kontekstom. Međutim, referenca za budućnost nije dio značenja imperfektivnog prezenta već viđenje date situacije u trajanju u datoj vremenskoj tački. Perfektivni prezent ili subordinirani perfektivni oblik uvijek dolazi u zavisnim rečenicama i situacija iskazana ovim oblikom vidi se kao cjelovita bez obzira na trajanje, dok je vremenski posteriorno locirana u odnosu na vrijeme glagolskog oblika u glavnoj rečenici.

Kod većine perzijskih glagola, i pravilnih i nepravilnih, postoje ograničenja u distribuciji perfektivnih i imperfektivnih oblika, osim nekoliko glagolskih formi čiji se imperfektivni i perfektivni prezentski oblici u određenom diskursu mogu međusobno zamjenjivati.

Glagol *budan* (biti) u prošlom vremenu ima samo perfektivne oblike, a u prezentu ima perfektivne oblike *hastam*, *hasti*, (*h*)*ast...* kao i *bašam*, *baši*, *bašad...*, čija je distribucija ograničena samo na zavisne rečenice, i imperfektivne oblike *mi bašam*, *mi baši*, *mi bašad...*, čija je upotreba stilski obilježena.

sivni aspekt, karakterističan za perzijski jezik, opisuje situaciju u progresu, tj. obuhvata kvalitativne i kvantitativne promjene u njenom trajanju. Vidi: S. G. "Glagolski aspekt u perzijskom i bosanskom jeziku", POF 51/2001 (2003).

Stativni glagol *daštan* (imati) u prezentu ima samo perfektivne oblike *daram, dari, darad...*, a i u prošlom vremenu kad je u nekauzativnom značenju (*daštam, dašti, dašt...*).

U ovoj grupi glagola je i *xas t an* (željeti, htjeti), u modalnom i nemođalnom značenju. U nemođalnom značenju, npr. *man yak livan e ab mi xah am* (želim čašu vode), koriste se samo imperfektivni oblici, a u modalnom značenju, npr. *man mi xah am be rav am / man xah am raef t⁶* (hoću da idem / ići ću), koriste se i imperfektivni i perfektivni oblici.

Defektni glagoli *bayestan⁷* i *šayestan⁸* sačuvali su samo svoje perfektivne prezentske oblike. Impersonalni oblici *bayad* i *šayad* su, formalno rečeno, perfektivni prezentski oblici 3. l. j. koji se u modernom perzijskom jeziku upotrebljavaju za izražavanje obaveze i vjerovatnoće, npr. *man bayad beravam* (moram ići) i *man šayad beravam* (možda idem) i u impersonalnoj konstrukciji *bayad raft* (mora se ići). Ovo su jedini glagoli u modernom perzijskom jeziku čiji se isključivo perfektivni oblici koriste u prezentu.

Karakteristična je upotreba perfektivnog prezenta u gnomskom izražavanju, poslovicama i klišeiziranim izrazima, kako u standardnom jeziku tako i u kolokvijalnom jeziku.⁹

Npr.

-dozd čo ba čerag ayad (pfv), *gozide.tar barad* (pfv) *kala / Lopov sa svjetiljkom u ruci ukrade vredniju robu.*

-qatre qatre ġam' gardad (pfv) *vangahi darya šavad* (pfv) / Kap po kap postane more.

-giram (pfv) *ke to dorost mi.guyi, xob ke či?!* Uzmimo da si u pravu, dobro, pa šta?

⁶ Oblik *raft* je skraćeni infinitiv bez infinitivnog markera *-an*, stoga on ne izražava kategorije vremena, broja i lica, nego samo leksičko značenje glagola. Kratki infinitiv se koristi nakon impersonalnih modalnih glagola *tavanestan, bayestan, šayestan* i *xastan* (u modalnom značenju). Razlika između primjera sa imperfektivnim prezentom *xastan* i prezentskim perfektivnim oblikom (*b ravam*) i primjera sa perfektivnim prezentom i kratkim infinitivom glavnog glagola jeste u tome da prva glagolska konstrukcija locira situaciju 'htijenja' u momentu govora, a drugi locira situaciju 'htijenja' u budućnosti. Perfektivni prezent je uglavnom inkompatibilan sa prezentskom vremenskom referencom i kao takav logično upućuje na događaje poslije vremenske tačke govorenja. Kombinacija perfektivnog *xastan* i kratkog infinitiva glavnog glagola tradicionalno se naziva futur.

⁷ Perfektivni oblik *bayest* i imperfektivni oblik *mi bayest* u prošlom vremenu slobodne su varijante u modernom perzijskom i mogu se zamjenjivati u kontekstu, npr. *anha bayest/mi bayest mi raftand* (morali su otići).

⁸ U upotrebi se zadržao particip perfekta koji se adjektivizirao, *šayest e* (podesan, zaslužan).

⁹ Ako se perfektivni oblik glagola u poslovicama, gnomskim i klišeiziranim izrazima zamijeni sa njegovim imperfektivnim parnjakom, konstrukcija nije više poslovice, gnomski ili klišeizirani izraz.

Gornji primjeri eksplicitno ukazuju na distribuciju perfektivnog prezenta u određenom diskursu gdje nije dozvoljena zamjena sa imperfektivnim parnjakom jer se u suprotnom mijenja značenje, mada je uputno napomenuti da se perfektivni prezentski oblici većine glagola rjeđe upotrebljavaju u konverzaciji i neformalnom govoru.

U vezi sa pitanjem postojanja *progresiva* kao gramatičke kategorije u perzijskom jeziku javljaju se tri grupe gramatičara. Prva grupa, kao Qarib i dr. (1950), Maškur (1971), čiji je pristup gramatici u potpunosti preskriptivan, ne razmatraju glagolske konstrukcije u neformalnom i kolokvijalnom govoru i smatraju da perzijski nema gramatičku kategoriju *progresiva* ignorirajući perifrastične progresivne konstrukcije u svakodnevnom govoru, tj. pomoćni glagol *daštan* i imperfektivni oblik leksičkog (punoznačnog) glagola.

Druga grupa, na čijem je čelu lingvista Farroxpaj (1979), u svojoj analizi perzijskog sistema glagolskih vremena, ukazuje na perifrastične konstrukcije koje se tvore kombinacijom pomoćnog glagola *daštan* i imperfektivnog oblika glavnog glagola, ali ujedno tvrdi da se "progresivni marker... prefiks *mi-* (se) može identificirati u konstrukciji *mi nevešt*, gdje se glagol *daštan* upotrebljava redundantno..." (Farroxpaj 1979:23), npr.: *vaqti amad am dašt mi nevešt*

Trećoj grupi pripadaju lingvisti poput Dehqana (1972), Kesharza (1962), Porxosrowa (1980) i Madanija (1984), koji ne samo da razmatraju glagolske konstrukcije sa pomoćnim glagolom *daštan* kao zasebne pojave u gramatici nego detaljno ispituju različita im značenja i distribuciju. Porxosrow naziva ove glagolske oblike progresivima i smatra ih nezavisnim od imperfektivnih oblika, koje podvodi pod termin 'durativni aspekt'.

Lingvisti navode različite razloge zbog kojih se progresivni oblici ne smatraju nezavisnom gramatičkom kategorijom u perzijskom, pa tako Farroxpaj (1979) tvrdi da se glagol *daštan* kao u primjeru: *u (hala) darad qaza mi xorad* (on jede), koristi redundantno, pa reduciranjem ove glagolske konstrukcije ostaje imperfektivni oblik, koji uključuje i progresivno značenje. Windfuhr (1978:102) navodi razloge gramatičkog ograničenja negacije u glagolskim konstrukcijama sa *daštan*, tako da je **na daram kar mikonam* negramatična rečenica, dok Dehqan (1972:200) ističe da progresivni oblici dolaze samo u indikativu.

Međutim, sve navedene činjenice ne opravdavaju odsustvo semantičke i sintaksičke deskripcije progresivne konstrukcije u savremenim gramatikama perzijskog jezika, tim više što su "...danas ove glagolske forme prihvaćene u standardnom kolokvijalnom perzijskom jeziku kao i u književnim djelima". (Windfuhr 1979:102)

Stoga je neophodno ispitati i semantička i sintaksička obilježja ovih glagolskih konstrukcija, posebno ako se ima u vidu semantika kontinuiteta a ne progresivnosti imperfektivnih oblika, kao i postojanje perifrastičkih progresivnih konstrukcija u drugim jezicima, gdje imperfektivni aspekt ne isključuje progresivno značenje, npr. u španskom i francuskom (Comrie 1976).

Progresivna glagolska konstrukcija u sadašnjem vremenu tvori se od perfektivnog prezenta pomoćnog glagola *daštan* (korijen *dar* + lični nastavak) i imperfektivnog prezenta glavnog glagola, tj. u perifrastičnoj konstrukciji, gdje su i operator i glagol markirani licem i brojem, npr. *daram mi ravam*.

Imperativ u perzijskom jeziku formalno je identičan sa subjunktivnim prezentskim oblikom. Imperativna paradigma svakoga glagola u perzijskom jeziku uključuje šest a ne dva lica. Sva lica u imperativnoj paradigmi izuzev drugog lica jednine, koje nema ličnog nastavka, izvode se afiksacijom perfektivnog markera *be/o-* i ličnog nastavka na korijen glagola, tako da po morfološkom, tj. obličkom kriteriju, subjunktivne i imperativne paradigme imaju identične oblike.

Imajući u vidu da imperativ i subjunktiv pripadaju kategoriji načina, nije neobično da se prefiks *be-* u tradicionalnim gramatikama naziva imperativno-subjunktivnim markerom. Gledano sa semantičkog kriterija, teško je odrediti značenjsko pomjeranje markera *be-* zbog visokog stepena apstrahiranosti, međutim, po kriteriju funkcije i distribucije, marker *be-* nosi značenje perfektivnosti. Obrazac tvorbe imperativa je *be- + korijen glagola*.

Određena budućnost se gradi od perfektivnog prezentskog oblika modalnog glagola *xastan* (*xah* + lični nastavak) i skraćenog infinitiva glavnog glagola, npr. *man xaham raft* (ići ću). Međutim, u svjetlu novih lingvističkih istraživanja (Windfuhr 1987:537), ove konstrukcije ipak pripadaju kategoriji načina a ne kategoriji gramatičkog vremena, pogotovo ako se ima u vidu da moderni perzijski jezik nema gramatikaliziranu kategoriju reference budućeg vremena.

GRAMATIČKI OBLICI KOJI SE TVORE OD GLAGOLSKE OSNOVE

Kako je već rečeno, preteritska osnova je kombinacija (pret.)¹⁰ korijena i preteritskog markera /D/.

¹⁰ Pravilni glagoli imaju samo jedan korijen za prošlo i neprošlo vrijeme. Zagrada, ustvari, implicira da je obavezna upotreba termina 'preteritalni' za osnovnu formu nepravilnih glagola, dok je za osnovnu formu pravilnih glagola redundantna ili po slobodnom izboru.

Perfektivna prošlost (apsolutni ili prosti preterit u tradicionalnoj terminologiji) gradi se dodavanjem markera za prošlo vrijeme i ličnog sufiksa na (pret.) korijen glagola: (pret.) korijen + /-t/, /-d/, /-id/ + lični nastavak, npr. *raf.t.am* (otišao sam), *di.d.i* (vidio si), *xar.id.ø* (kupio je). Preterit ili perfektivni oblici prošlog vremena imaju relativnu vremensku referencu jer anteriorno situiraju datu radnju ili situaciju u odnosu na deiktički centar ustanovljen kontekstom; dakle, njegovo osnovno značenje je anteriornost, gdje je jedan od mogućih deiktičkih centara sadašnji momenat, kada kontekst ne sugerira drugu referencijalnu tačku. Sva druga značenja koja mu se pripisuju kao sekundarna značenja su, ustvari, predvidiva iz interakcije njegovog općeg značenja i konteksta.

Imperfektivna prošlost (imperfekt ili prošlo trajno vrijeme u tradicionalnoj terminologiji) gradi se afiksacijom prefiksa *mi-*, markera za prošlo vrijeme, i morfa kojim se izražava broj i lice na preteritski korijen datog glagola:

mi- + korijen + /-t, -d, -id/ + lični nastavak, npr. *mi.xan.d.am* (čitao sam).

Imperfektivno prošlo vrijeme ima apsolutno-relativnu vremensku referencu i locira vrijeme date situacije u vremensku tačku ustanovljenu nekim vremenskim adverbom, ali i bez vremenske odrednice, sam marker za prošlo vrijeme ukazuje na anteriornost date situacije u odnosu na tačku markiranu kontekstom ili u odnosu na momenat govora.

Npr.:

Bahram diruz be padaraš name mi navaš t / Behram je jučer svom ocu pisao pismo (apsolutna referenca).

Be u mi guy am name mi neveš t am ke in etefaq oftad / Reći ću mu da sam pisao pismo kada se ovo desilo (relativna referenca).

Progresivna glagolska konstrukcija u prošlom vremenu tvori se perfektivnim oblikom za prošlost pomoćnog glagola *daštān* i imperfektivnoga glagolskog oblika glavnoga glagola za prošlost. Markirani su i pomoćni i glavni glagol gramatičkim kategorijama lica i broja, npr. *daš t am mi raf t am*, *daš t mi xan d*.

Particip¹¹ prošli tvori se afiksacijom markera za prošlost /-d/ i participskog sufiksa /-e/ na (pret.) korijen glagola. Npr., tvorba participa prošlog od pravilnoga glagola *pasand id an* (birati) izgleda ovako: *pasand* + id + e →

¹¹ Za razliku od finitnih glagolskih oblika u perzijskom jeziku, koji imaju i apsolutnu i relativnu vremensku referencu, participi – nefinitni glagolski oblici, imaju samo relativnu vremensku referencu.

pasandide (izabran) ili nepravilnog glagola *pox t an* (kuhati): $pox + t + e \rightarrow poxte$ (kuhan).

Ovaj particip ulazi u glagolske konstrukcije perfekta, perfekt imperfekta, progresivnog imperfekt perfekta, subjunktivnog perfekta i dvostrukog perfekta.

Perfekt se gradi dodavanjem prezentskih enklitičkih oblika pomoćnog glagola *budan*, tj. *-am, -i, ast*¹², *-im, -id* i *-and* na particip prošli. Osnovno značenje perfekta je rezultativnost, tj. gotova sadašnjost, kada se posljedice prošle radnje protežu sve do momenta govora, npr.: *danešgu toudihat e ostad ra na.fahmide ast* / Student nije shvatio izlaganje profesora.

Značenje perfekta može signalizirati i neuključenost govornika u tok prošle radnje, tj. da nismo bili sudionici događaja, kao i izražavanje određenih činjenica (npr. *šah Reza dar afriqa morde ast* / Šah Reza je umro u Africi), stoga se ovo glagolsko vrijeme nerijetko upotrebljava kada je izvor informacija pisani tekst (štampa), radio, televizija i sl.

Glagolsko vrijeme imperfekt-perfekt navode jedino Windfuhr (1979) i Madani (1984) u svojoj analizi sistema perzijskih glagola. Javlja se u književnom i novinskom diskursu, kao i u svakodnevnom govoru, i ograničen je na 3. lice jednine ili množine, npr. *u sal.ha dar in šahr zendagi mi kar d e (ast)*¹³ (Živio je u ovom gradu mnogo godina). Imperfekt-perfekt se konstruira afiksacijom imperfektivnog prefiksa *mi-* na perfekatski oblik u 3. licu jednine ili množine, npr. *vaqti vared mi šav ad, anha qaza mi xord e and* (Kada on uđe /hist. prezent/, oni jedoše). Opozicija imperfektivnog markera *mi-* i perfekta donekle implicira aspekatsku suprotstavljenost, čiji je rezultat relativna upotreba ovoga glagolskog oblika, koji gramatičari često nazivaju i imperfekt II. Upotreba ovog oblika karakteristična je za opis radnje u prošlosti na čijem se kontinuitetu insistira (tj. radnje koja se dešavala po običaju, navici, ustaljenom toku i sl.) ili kvalificira neko stanje, svojstvo ili subjekt radnje. Često ovakve glagolske oblike prate odgovarajući adverbijali.

Progresivni imperfekt-perfekt je u svojim opservacijama sistema glagolskih vremena naveo jedino Madani, ali nije specificirao kako se tvori ovo kompleksno glagolsko vrijeme. Madani ga naziva narativnim prošlim progresivom i zapaža da se ograničava na 3. lice jednine. Navedeni su sljedeći primjeri: *Yazdegerd daš t e televizion ra ta'mir mi kard e ke barq u ra gereft e ast* (Yazdegerd je pretrpio električni šok kada je popravljao televizijaki aparat (i

¹² Kopula *budan* u prezentu za sva lica izuzev u trećem licu jednine ima enklitičke oblike, a za 3. l. j. je neenklitički oblik.

¹³ U kolokvijalnom govoru kada je subjekat 3. l. j., pomoćni glagol se obično ispušta pa se *xar id e ast* i *mi xar id e ast* bez problema zamjenjuju sa *xar id e* odnosno *mi xar id e*.

posljedice toga još osjeća)) i *bače ha daš t e and bazi mi kard e and ke u an ra bar dašt e ast* (djeca su se igrala kada ga je uzeo (i sada više nije tu)). Tvorbeni obrazac progresivnog imperfekt-perfekta bi izgledao ovako: perfekt pomoćnog glagola *daštan* + imperfekt-perfekt glavnoga glagola.

Ovaj glagolski oblik se koristi u pripovijedanju, kada se insistira na progresu radnje, tj. kvalitativne i kvantitativne promjene u trajanju gotove radnje, a posebno kada se upotrebljava paralelno s perfektom, gdje su posljedice radnje, zbivanja ili stanja važniji od njihovog protezanja u vremenu.

Ovdje bi se svakako mogla povući paralela sa izražavanjem apsolutne gotove sadašnjosti u bosanskom jeziku, gdje se u pripovijedanju koristi perfekt s neutraliziranom oprekom po gotovosti i bez spone. Upotrebljava se u pripovijedanju i stilski je neobilježen, i u tom značenju ne može ga zamijeniti imperfekt ili historijski prezent.

S obzirom na to da se ove glagolske konstrukcije javljaju u svakodnevnom diskursu, njihov semantički i sintaksički opis bi bio nužan u savremenim gramatikama.

Subjunktivni perfekt se gradi od participa prošlog glavnog glagola i perfektivnog prezenta glagola *budan*¹⁴, npr. *raft e bašam, raft e ba i* (budem otišao, budeš otišao).

Lingvisti koji ovaj složeni glagolski oblik nazivaju subjunktivnim perfektom u svojim opservacijama primjećuju da se on gradi kao i druge perfekatske konstrukcije u perzijskom - particip prošli i jedan od oblika kople *budan*, ali ne primjećuju da i perfekt i subjunktiv-perfekt imaju isto značenje, a različitu distribuciju; prvi je, uglavnom, ograničen na zavisne rečenice, a drugi na glavne rečenice. Modalnost, koju pripisuju subjunktivnom perfektu u npr. *mi tarsam u raft e bašad* (Bojim se da je otišao), ustvari je implicirana modalnim izrazom *mi tarsam* (Bojim se), čija je uloga (pre)oblikovanje gramatičkog ustrojstva rečenice, a ne subjunktivnim perfektom.

Dvostruki perfekt, termin koji je koristio Windfuhr (1987), gradi se od participa prošlog glavnoga glagola i participa prošlog i enklitike pomoćnog glagola *budan*, npr. *xarid e bud e ast* (Već je bio kupio).

Windfuhr tvrdi da se ova glagolska konstrukcija teško može prevesti na druge jezike, međutim, ona je sasvim prevodiva na slavenske jezike, čija je raznolikost glagolskih oblika veća od broja gramatičkih kategorija vremena, pa tako i na bosanski. Semantička referenca ove glagolske konstrukcije jeste gotova prošlost, kada nije važna sama radnja nego i stanje stvoreno njezinim posljedicama, pa se to stanje posebno ističe i ima anetriornu

¹⁴ Kopulativni glagol *budan* ima i treći korijen *bov*, koji se koristio u klasičnom perzijskom jeziku i poeziji, npr. "...*tavana bovad har ke dana bovad*" (Ko god zna moćan je).

vremensku referencu. Ova glagolska konstrukcija je općenito ograničena na 3. lice i često je u govoru mijenja pluskvamperfekt, npr.:

Anha moallam ham da'vat kard e bud e and / da'vat kard e budand /
Bili su pozvali i učitelj.

SLOŽENI GLAGOLI

Sintaksička i semantička analiza glagolskih konstrukcija, tradicionalno nazvanih složenim glagolima, pokazuje da je takva klasifikacija glagola lingvistički neopravdana. Prvi razlog je bespotreban porast broja glagola, što praktično komplicira proces glagolske klasifikacije, a sam prijevod ovih glagolskih konstrukcija pokazuje da se na većinu jezika prevode prostim glagolima, npr. *hes kardan* (osjećati), *rah raftan* (šetati) itd. A drugi razlog su komponente koje ulaze u složene glagole, koje, bez izuzetka, mogu biti razdvojene infleksionim elementima aspekatskih markera *mi-* i *be-* ili negacijom *na-/ne-*, npr. *Kava darad dar aftab mi nišīnad* (Kava se sunča) ili *Ali mi xahad sigar ra ataš be zanad* (Ali hoće da zapali cigaretu) ili *anğa sar na zan* (Tamo ne svraćaj!)

Pridjevi, koji modificiraju nominalni element, i modali također mogu doći između elemenata složenih glagola. Npr. *zan geraftan* (oženiti se), može biti razdvojen bilo pridjevskom frazom koja modificira nominalni element bilo modalnim glagolom:

Bahram zen e xeili xubi gereft e ast (Behram se oženio vrlo dobrom ženom)

Bahram zan xah.ad. gereft (Behram će se oženiti)

Ako pogledamo glagole koji najčešće ulaze u glagolske konstrukcije, nameće se zaključak da bi najjednostavnija podjela ovih glagolskih konstrukcija bila na dinamičke i stativne glagolske konstrukcije, ovisno o tome da li su njihovi glagolski elementi kao prosti glagoli dinamički, npr. *ehsas kardan* (osjećati), *ta'sir kardan* (utjecati), *hadaf zadan* (pogoditi) ili im je glagolska komponenta stativni glagol, npr. *arezu daštan* (željeti), *bavar daštan* (vjerovati), *ašeq budan* (voljeti), *be deh kar budan* (dugovati) i treba ih posmatrati kao kolokacije glagol-objekat.¹⁵

¹⁵ Tabaian (1979:208) kaže da je bilo kakva distinkcija između prostih i složenih glagola u perzijskom jeziku nepotrebna i ne može se opravdati ni semantičkim ni sintaksičkim razlozima. Glagolske konstrukcije, nazvane složenim glagolima, deriviraju tri različite dubinske strukture i njihovo grupiranje u jednu homogenu klasu je neopravdano. Glagoli koji se sa-

Glagoli koji najčešće ulaze u složene glagolske konstrukcije su:

1) *šodan* (postati), inkoativan glagol, dolazi u kolokaciji sa pridjevima stanja da označi procese koji rezultiraju početak novog stanja, *sard šodan* (zahladnjeti), *asabani šodan* (naljutiti se) itd.

2) *gereftan* (uzeti, dobiti), pored osnovnog značenja, koristi se i kao inkoativni glagol u tzv. složenim glagolima *ataš gereftan* (zapaliti se), *xašm gereftan* (razgnjeviti se)...

3) *daštan* (imati, posjedovati), pored osnovnog značenja, služi kao pomoćni glagol za izražavanje progresivnog aspekta. Ima i kauzativno značenje, npr. *Parviz mašin.ra negah dašt* (Perviz je zaustavio auto), gdje kauzativno *daštan* pokazuje da objekt radnje ulazi u novo stanje.

4) *kardan* (činiti, raditi) ima i kauzativno značenje u kolokaciji sa pridjevom kada agens podvrgava objekt nekom procesu i time ulazi u novo stanje, npr. *Parvin mahi.ra sorx kard* (Parvin je ispržila ribu).

ZAKLJUČAK

Glavne su značajke glagola i sistema glagolskih vremena u perzijskom jeziku sljedeće:

– Glagolske forme u modernom perzijskom jeziku se sastoje od četiri gramatičke jedinice: aspekatski marker, glagolski korijen, marker za glagolsko vrijeme i odgovarajući nastavak za lice i broj. Partikula za negiranje na/e- nije obligatorni element glagolske forme već afiks glagolu kada govornik / pisac želi da negira propoziciju realiziranu izričajem.

– Glagolske kategorije vrijeme, aspekt i način su nezavisne gramatičke kategorije u stalnoj interakciji. Glagolsko vrijeme je referencijalna tačka i odnosi se na zadano vrijeme, aspekt je gramatička kategorija koja se odnosi na govornikov stav prema datoj situaciji u vanjezičkoj stvarnosti, dok je način gramatička kategorija koja se odnosi na govornikovo angažiranje s obzirom na činjenično stanje onoga što se govori (njegova emfatična izvjesnost, izvjesnost ili sumnja). Dok se vrijeme i aspekt realiziraju infleksijom

stoje od prefiksa i prostog glagola ne mogu se diferencirati od prostih glagola ni na semantičkoj ni na sintaksičkoj osnovi. Veliki broj tzv. složenih glagola su obično glagolske fraze koje se sastoje od glagola i komplementa. Perzijski jezik ima glagolske predikacije koje obuhvataju glagol kao osnovu i nominalne predikacije koje obuhvataju imenicu, pridjev ili prilog. Glagolske i imenske predikacije su ili radnje, stanja, procesi ili benefaktivni. Nominalna glagolska konstrukcija koja se odnosi na radnju realizira se pomoćnim glagolom *kardan*, procesualni glagol sa *šodan*, stativni sa *budan* i benefaktivni sa *daštan*. Pošto je umetanje pomoćnih glagola nesumnjivo predvidivo iz matrice obilježja glagola, nužno ih je postulirati u dubinskoj strukturi.

glagola, način se realizira sistemom modalnih glagola (*bayestan*, *šayestan*, *tavanestan* i *xastan*) a ne sistemom načina (indikativ, subjunktiv, imperativ), po tradicionalnom tumačenju.

– Anteriornost i neanteriornost su morfološki obilježeni na glagolu, prisustvom, odnosno odsustvom markera /D/ za prošlo vrijeme, koji se realizira kao /-t/, /-d/ ili /-id/, ovisno o fonološkom kontekstu.

– Imperativno-subjunktivni marker *be/o-* je ustvari perfektivni marker; jer je i u srednjoperzijskom jeziku njegova funkcija bila izražavanje perfektivnosti, te nema razloga vjerovati da se funkcija prefiksa *be-* drastično izmijenila u odnosu na moderni jezik.¹⁶ Dok u srednjoperzijskom jeziku distribucija perfektivnog prezenta nije bila ograničena, jer se koristio i u zavisnim i u nezavisnim rečenicama, u modernom jeziku perfektivni prezent se ograničava, uglavnom, na zavisne rečenice i imperativne rečenice (dubinski zavisne rečenice).

– Aspekatski sistem perzijskog jezika je troaspekatski: perfektiv vs. imperfektiv vs. progresiv. Perfektiv je markiran nultim morfemom /ø/ (prošlo vrijeme) i markerom *be-* (sadašnjost i zavisne rečenice), imperfektiv je markiran prefiksom *mi-*, a progresiv je markiran pomoćnim glagolom *daštan*.

– U kompleksnim perfekatskim konstrukcijama – progresiv-perfekt, imperfekt-perfekt, i dvostruki perfekt, koje su općenito ograničene na treće lice, kongruencija između subjekta i (analitičkog) glagola se iskazuje relativnim oblikom kopule *budan*.

LITERATURA

- Hanlari, P. (1373) *Dastur-e farsi*. Entešarat-e Tus: Tus.
- Givi H., Anwari H. (1375) *Dastur-e zaban-e farsi II*. Entešarat-e Fatemi: Tehran.
- Lambton, A. K. S. (1960) *Persian Grammar*. Cambridge: University Cambridge Press.
- Lazard, G. (1992) *A Grammar of Contemporary Persian*. Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers & Bibliotheca Persica.
- Sikirić, Š. (1952) *Gramatika perzijskog jezika*. Sarajevo.
- Dehqan, I. (1972) "Dashten as an Auxiliary Verb in Contemporary Persian". *Archiv Orientalni Praha*. 40/3. p.p.198–205.
- MacKinnon, C. (1977) "The new preverb bi-". *Journal of the American Oriental Society* 97. Pp. 8–26.
- Maraši, M. (1972) "Modals and Auxilliaris in Persian". *Orbis* 221. p.p. 417–442.

¹⁶ C. MacKinnon (1977) "The new preverb bi-." *Journal of the American Oriental Society* 97. Pp. 8–26.

- Amin Madani, S. (1984) *Dastur-e zaban-e farsi*. Tehran: Hevdah-e šahrivar Publications.
- Persian Profile. The UCLA Language Materials Project (dostupno na Internet adresi: <http://www.lmp.ucla.edu/profiles/profp01.htm>).
- Tabaian, H. (1979) "Persian Compound Verbs". *Lingua* 47. p.p. 189–208.
- Windfuhr, G. L. (1979) *Persian Grammar: History and State of its Study*. The Hague, Paris & New York: Mouton.
- Farahani, X. (1990) *A Syntactic and Semantic Study of the Tense and Aspect System of Modern Persian*. (Ph. D. Thesis, University of Leeds, G. Britain)

A CONTRIBUTION TO THE CLASSIFICATION OF TENSES IN PERSIAN LANGUAGE

Summary

The modern Persian verbal forms are all complex forms constructed from four linguistics items: the aspect marker, the verbal root, the tense marker and appropriate person-number suffix.

The two main terms of Persian tense system are past and non-past that are marked morphologically on the verb by the presence and absence of past tense marker. The past tense marker is realized as /-t/, /-d/ or /- id/ depending on the phonological context of the given verb.

Each Persian irregular verb has two roots: a past and a non-past; the regular verbs have just a single root for both the past and non-past tense. Term "past stem" is used to refer to the combination of (past) root and tense archisegment /D/.

The verbal forms that are constructed from non-past root are non-past perfective (present), non-past imperfective and imperative, and forms that are constructed from the past stem are perfective past (simple past), imperfective past (imperfect), perfect imperfective, progressive imperfective perfect, perfect subjunctive and double perfect.

Elma Dizdar

O RESTRIKTIVNIM I NERESTRIKTIVNIM RELATIVNIM REČENICAMA U ARAPSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *relativna rečenica, restriktivnost / nerestriktivnost, određenost / neodređenost*

Tradicionalni opis arapske relativne rečenice ne samo da se ne bavi razlikom između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica, nego ne posjeduje ni odgovarajuće termine kojima bi označio ove dvije vrste rečenica. U radovima objavljenim u novije vrijeme, autori iznose različite stavove o prirodi razlike između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica u arapskom jeziku. Na osnovu analiziranoga korpusa, ovaj rad prvo iznosi stav o odsustvu formalne razlike između arapskih restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica, a zatim ističe i ilustrira relativno novu pojavu obilježavanja takve razlike zarezi i crticama, koja je, iako van postojeće jezične norme, sve prisutnija u novinskom stilu. Konačno, u radu se otvara i pitanje postojanja različitih intonacijskih kontura arapske restriktivne i nerestriktivne relativne rečenice.

Restriktivnost, odnosno nerestriktivnost, jedno je od najznačajnijih svojstava atributivnih relativnih rečenica. Ono se odnosi na utjecaj koji relativna rečenica može, ali ne mora imati na referenciju antecedenta. Restriktivna relativna rečenica sužava opseg potencijalnih referenata na one referente na koje se odnosi u njoj iznesena tvrdnja, dok nerestriktivna relativna rečenica ne utječe na opseg referenata svog antecedenta. Ova semantička razlika, međutim, kako to pokazuje S. Kordić, proteže se i na strukturu imeničke fraze u čijem se sastavu nalazi relativna rečenica¹, a podrazumijeva i različit stepen zavisnosti dviju vrsta rečenica² (1995:26–30).

¹ Naime, S. Kordić na primjeru hrvatske relativne rečenice pokazuje kako se u imeničkoj frazi s restriktivnom relativnom rečenicom "na imenički pojam prvo primjenjuje atribucija, potom determinacija", dok se u odgovarajućoj imeničkoj frazi s nerestriktivnom rečenicom prvo primjenjuje determinacija, a tek naknadno atribucija.

² Karakterizirajući nerestriktivnu relativnu rečenicu kao "samo formalno zavisnu", S. Kordić navodi mišljenja niza autora koji njen odnos prema glavnoj rečenici opisuju kao vrstu

Spomenuta razlika u odnosu restriktivne i nerestriktivne relativne rečenice prema nadređenoj rečenici ujedno je i najveća prepreka jedinstvenom opisu i definiciji relativne rečenice u lingvističkoj tipologiji. Naime, semantički zasnovana definicija relativne rečenice, kakvu nalazimo u E. Keenan, B. Comrie (1977:63), E. Keenan (1985:142), te B. Comrie (1989:143), obuhvata samo restriktivnu relativnu rečenicu, koja je "važnija za pojam relativne rečenice" (Comrie 1989:143) i predstavlja "najprominentniji i univerzalno prisutan tip relativne rečenice" (Andrews 1985:10). Uzmemo li u obzir kompleksnost semantičkog odnosa između nadređene i nerestriktivne relativne rečenice kao semantički nezavisne, te mnoštvo njegovih logičkih implikacija, a time i mogućnosti parafraze kojima takav odnos otvara put³, nimalo ne čudi činjenica da ovaj tip relativne rečenice lingvistička tipologija ostavlja po strani.

Cilj ovoga rada, međutim, nije dublje poniranje u definiciju same relativne rečenice, niti istraživanje fascinantnog područja logičkih implikacija odnosa nadređene i nerestriktivne relativne rečenice. Naprotiv, njegov je cilj odrediti pojam restriktivnosti / nerestriktivnosti u opisu arapskih relativnih rečenica, preispitati postojeće stavove o arapskim restriktivnim i nerestriktivnim relativnim rečenicama, te opisati novije pojave u arapskom jeziku vezane za obilježavanje restriktivnosti / nerestriktivnosti relativne rečenice.

Naime, uprkos postojanju prikazane bitne razlike između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica općenito, u tradicionalnom opisu arapske relativne rečenice⁴ ova razlika u potpunosti izostaje. Štaviše, u arapskoj

"pseudosubordinacije" ili "semantičke koordinacije" (1995:28). Osim autora spomenutih u navedenom izvoru, interesantno je da i P. Mrazović i Z. Vukadinović restriktivne rečenice nazivaju "atributskim dopunskim rečenicama", a nerestriktivne "atributskim dodatnim rečenicama" (1990:553–60).

³ Upravo je zahvaljujući takvom ambivalentnom ili, pak, polivalentnom semantičkom odnosu nerestriktivne i njoj "nadređene" rečenice moguće naići na opis "uzročnih relativnih rečenica" u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom, odnosno srpskom jeziku (Kovačević 1992: 130–44; 1998:181–92), te na različite ekvivalente i oblike supstitucije nerestriktivne relativne rečenice u arapskom jeziku (Beeston 1970:50).

⁴ Ovdje imam na umu kako djela arapskih autora tako i djela nastala van arapskog svijeta koja po svojoj sadržini pripadaju tradicionalnom morfološki orijentiranom opisu jezika (al-'Antākī 206–08; al-Hāšimī 99–103; al-Ġulāyīnī 130–137; Göschl 1881:36–37; Durand, Cheikho 1910:36–37; Sikirić 1936 vol. I: 55–56, vol. II: 100–101; Cowan 1958:71–73; Fleisch 1961:85–101; Гранде 1963:380–385; Sulaymān, Hawrī 1964:77–78; al-Bustānī 1965:87–92; Haywood, Nahmad 1965:284–286; Wright 1967 vol. II: 14, 317–22; Fischer 1972:207–208; Ni'ama 1973:123–124; 'Abd al-Ḥamīd 1975:141–176; Blohm, Reuschel, Samarraie 1981:424–435; Ḥātim 1982:479–483; Qabbiš 1982:247–48; Ḥasan 1996 vol. I: 340–400; Attar 1998:164–167; al-Rāḡihī 1998:56–59; al-Wazzānī 1999:61–65).

sintaksi, koja inače ne posjeduje ni jedinstven termin što bi istovremeno obuhvatao sve manifestacije arapske relativne rečenice, ne postoje odgovarajući termini pomoću kojih bi se razlika između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica mogla objasniti⁵.

S druge strane, jedina oštra podjela arapskih relativnih rečenica na koju u njihovu opisu nailazimo jeste podjela na "određene", tj. relativne rečenice s određenim antecedentom, i "neodređene", odnosno relativne rečenice s neodređenim antecedentom⁶. Možda je upravo veza koja postoji između određenosti / neodređenosti antecedenta, s jedne strane, i definiranosti, odnosno nedefiniranosti njegove referencije, s druge strane, u novije vrijeme potakla neke autore na pretpostavku da je razlika između "neodređenih" i "određenih" relativnih rečenica direktno povezana s razlikom između restriktivnih i nerestriktivnih (Killean 1966⁷; Al-Khuli 1979:71⁸).

Krenemo li, naime, od pretpostavke da su, s jedne strane, neodređeni antecedenti prirodno podložniji restriktivnoj modifikaciji, i da se, s druge

Gramatika T. Muftića ovdje pravi mali iskorak u odnosu na druga djela tradicionalne orijentacije. Tako su u njoj, kao posebna vrsta zavisnih rečenica, pored atributivnih navedene i apozitivne rečenice, za koje autor kaže da "redovno imaju oblik *odnosnih* rečenica", pri čemu za primjer daje nerestriktivnu relativnu rečenicu (1997:630). Ipak, sami termini restriktivna i nerestriktivna rečenica, kao ni semantička ili bilo kakva druga razlika među njima, u djelu se ne spominju.

⁵ Da su termini "restriktivna rečenica" i ili "nerestriktivna rečenica" (Al-Khuli 1991:242, 186) navedeni tek kao prijevod odgovarajućih engleskih termina, dokazuje i činjenica da autor za primjere navodi englesku rečenicu i engleske relativne zamjenice.

⁶ Određenost antecedenta u arapskom jeziku ujedno povlači i obaveznu upotrebu relativne zamjenice, dok su relativne rečenice koje slijede poslije neodređenog antecedenta uvedene nultim relativizatorom. Izuzetak u tom smislu predstavljaju relativne rečenice čiji je antecedent određen članom za određenje cijele vrste referenata, budući da one poslije tako određenog antecedenta mogu biti uvedene nultim relativizatorom. Interesantno je da je upravo u vezi s ovim odstupanjem od navedenog pravila opisana i jedina potencijalna formalna razlika između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica u arapskom jeziku, tj. upotreba nultog relativizatora u nerestriktivnoj, i relativne zamjenice u restriktivnoj relativnoj rečenici poslije antecedenta određenog članom za određenje vrste (Cantarino 1975:150-151). Iako je V. Cantarino usamljen u opisu date razlike, a imeničke su fraze koje razmatra veoma rijetke i obavezno u poziciji komplementa prijedloga sa značenjem poređenja, smatrala sam vrijednim navesti ovu razliku budući da je u analiziranoj arabističkoj literaturi jedinstvena.

⁷ Podatak preuzet iz Al-Bazi (1983:91).

⁸ Iako razlici između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica posvećuje svega nekoliko redova, poredeći je s odgovarajućom razlikom između relativnih rečenica u engleskom jeziku, M. Al-Khuli ipak tvrdi kako je jedino obilježje nerestriktivnosti u arapskom jeziku "sustained juncture", odnosno upotreba relativne zamjenice .

strane, određenost antecedenta može lahko povezati s određenosti, tj. definiranosti njegove referencije, ne bi bilo ni najmanje teško požuriti sa zaključkom kako je razlika između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica u arapskom jeziku još davno opisana, ali pod drugim imenom, tj. kao razlika između "neodređenih" i "određenih" relativnih rečenica. U takvom opisu, na koji nailazimo kod dvoje gore navedenih autora, arapske bi restriktivne relativne rečenice obavezno imale neodređeni antecedent i bile uvedene nultim relativizatorom, dok bi nerestriktivne relativne rečenice poslije uvijek određenog antecedenta bile uvedene relativnom zamjenicom.

Kako bismo provjerili gornju pretpostavku, potrebno je postaviti dva pitanja. Prvo je: moraju li sve relativne rečenice koje za antecedent imaju neodređenu imenicu uistinu biti restriktivne? Drugo pitanje, još opasnije za navedenu postavku, jeste: jesu li baš sve relativne rečenice s određenim antecedentom nerestriktivne?

Čak i kad bi odgovor na prvo pitanje bio pozitivan, što, kako će se vidjeti iz donjih primjera, nije slučaj, teško da bismo mogli ustvrditi kako je samo određeni član⁹ dovoljan da u toj mjeri odredi opseg potencijalnih referenata antecedenta da je svaka relativna rečenica poslije njega neminovno nerestriktivna. Naprotiv, kako to nesporno pokazuje analiza obrađenog korpusa, i restriktivne i nerestriktivne relativne rečenice u arapskom jeziku pojavljuju se bez razlike¹⁰ i s određenim i s neodređenim antecedentima, odnosno, u arabističkoj terminologiji, i kao "određene" i kao "neodređene" relativne rečenice.

Stoga se ne bih mogla složiti s autorima koji u opisu arapske relativne rečenice distinkciju određena / neodređena na bilo koji način povezuju s distinkcijom nerestriktivna / restriktivna rečenica. Umjesto toga, slažem se sa stavom L. Drozdika (1999:75–76) i M. Al-Bazija (1983:91–95) da, na planu formalnih jezičnih sredstava, razlika između arapskih restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica uopće i ne postoji¹¹. To, vjerovatno, i jeste naj-

⁹ Ovdje namjerno ne spominjem druge načine određivanja imenice u arapskom jeziku kao što su, naprimjer, pronominalni sufiksi sa značenjem prisvojnih zamjenica, koji definitivno utječu na nerestriktivnost relativne rečenice.

¹⁰ Naravno, kako se vidi iz fusnote 9 i kao što studije pokazuju i u drugim jezicima, razlika u procentualnoj zastupljenosti arapskih restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica poslije pojedinačnih tipova determinacije zasigurno ima, ali moj cilj ovdje nije govoriti o takvim razlikama nego tek preispitati i odbaciti gore iznesenu, veoma strogu pretpostavku.

¹¹ Takvo što nije ni najmanje neobično. Naprotiv, B. Comrie, na osnovu tipološke analize, iznosi zaključak kako je "formalna razlika između restriktivnih i nerestriktivnih rečenica u jezicima svijeta samo sporadično prisutna", te da u većini jezika takva formalna razlika ili ne postoji ili se svodi samo na razliku u intonaciji (1989:139). Ono što je, međutim, posebno interesantno, jeste da E. Keenan, kao primjer jezika u kojem se nerestriktivna relativna

bolje objašnjenje za činjenicu da takva razlika u tradicionalnoj gramatici nije opisana. Kao ilustracija će poslužiti sljedeće arapske restriktivne i nerestriktivne relativne rečenice:

... (الكرنك، ٢٦)¹² لَيْسَ مِنَ النَّوْعِ الَّذِي يَبِيعُ نَفْسَهُ ...

(...) nije on od one sorte što prodaje svoju dušu... (Karnak, 24)

حِكَايَاتُهَا السَّحْرُ الْحَلَالُ، تَفَتَّحَتْ عَنْ عَوَالِمَ تَدْعُو لِلتَّأْمُلِ.. (ليالي ألف ليلة، ٤)

Njene bajke su halal magija. Ona razotkriva čaroliju koja izaziva ne-doumice. (Kao u hiljadu i jednoj noći 2001:12), ili: *Njene priče su čarolija. Otkrile su mi svetove nad kojima se treba zamisliti.* (Hiljadu i jedna noć, 2000:6)

لي مَشْرُوعٌ جَمُّ الْفَوَائِدِ يَسْتَحِقُّ الْعِنَايَةَ وَ الْجِدِّيَّةَ... (الكرنك، ٢٥)

Imam jedan višestruko koristan plan koji zaslužuje svu pažnju i ozbiljnost. (Karnak, 24)¹⁴

عِنْدَمَا بَلَغَ السَّيِّدُ أَحْمَدُ عَبْدِ الْجَوَادِ دُكَّانَهُ الَّذِي يَقَعُ أَمَامَ جَامِعِ بَرْقُوقِ بِالْحَنَّاكِينِ كَانَ جَمِيلَ الْحَمْزَاوِيِّ وَكَيْلَهُ قَدْ فَتَّحَهُ وَ هَيَّأَهُ لِلْعَمَلِ، (... (بين القصرين، ٣٦)

Kad je gospodin Ahmed Abduldževad stigao u svoj dućan, koji se nalazio ispred Barkukove džamije u ulici Kazandžija, njegov pomoćnik Džemil Hamzavi bio je već otvorio radnju i pripremio se za posao. (Put između dva dvorca, 53)¹⁵

rečenica u pisanju zarezom odvaja od nadređene, spominje baš hebrejski jezik (1985:169), čije su relativne rečenice po nekim drugim svojstvima veoma slične arapskim.

¹² U navedenim primjerima, relativne rečenice i njihovi ekvivalenti bit će podvučeni, a antecedenti označeni masnim slogom i podvučeni dvostrukom crtom.

¹³ Uz primjere iz korpusa bit će navedeni naslov djela i broj stranice. Puni bibliografski podaci dati su u popisu korištenih izvora na kraju rada. Samo u onim slučajevima gdje su poručene dvije varijante prijevoda, bit će, pored naziva djela i broja stranice, navedena i godina izdanja.

¹⁴ U ovom slučaju u prijevodu nije upotrijebljen zarez koji bi trebao odvajati nerestriktivnu relativnu rečenicu od nadređene.

¹⁵ Relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom ni u arapskoj ni u bosanskoj rečenici nije označena. Razlog tome je omogućavanje jasnijeg prikaza nerestriktivne relativne re-

Primjeri su namjerno izabrani tako da i u restriktivnom i u nerestriktivnom paru rečenica bude po jedna "određena" i jedna "neodređena" relativna rečenica. Osim toga, kao ilustraciju činjenice da se restriktivna rečenica u arapskom jeziku može pojaviti i uz vlastito ime¹⁶, navest ću rečenicu:

لَيْسَ هَذَا بِصَنَّاعَانَ الَّذِي كَانَ! (ليالي ألف ليلة، ١٨)

prevedenu: *To više nije onaj stari dobri Sanan!* (Kao u hiljadu i jednoj noći, 2001:28), odnosno: *To nije onaj isti San'an!* (Hiljadu i jedna noć, 2000:17), koja bi, s prevedenom relativnom rečenicom, mogla glasiti: *Nije to onaj San'an kojeg je poznavala.*

Uz gornju tvrdnju da formalne razlike, opisane i propisane, među arapskim restriktivnim i nerestriktivnim relativnim rečenicama nema¹⁷, ovdje bih, međutim, ipak opisala jednu interesantnu pojavu u modernom arapskom jeziku. U njemu se, naime, u novinskom stilu daleko češće nego u književnom, dešava da relativna rečenica od nadređene bude odvojena zarezom ili, rjeđe, crtom. Ova pojava, pak, sama po sebi ne bi bila toliko interesantna da tako odvojene rečenice nisu bez izuzetka nerestriktivne. Nešto slično naglašava i C. Killean spominjući kako su nerestriktivne relativne rečenice često odvojene od nadređene "dugim crtama da bi se jasno razlikovale od restriktivne modifikacije" (1972:151)¹⁸. Znači li to da se pravila pred našim očima mije-

čenicu o kojoj je ovdje riječ, a koja je u sastavu relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom.

¹⁶ To se, istina, dešava samo u posebnim slučajevima, gdje se često, kao u datom primjeru, rečenica ne odnosi na referenta u cjelini, nego na neko njegovo svojstvo ili svojstva.

¹⁷ Iako to nisam posebno naglašavala, u svim dosadašnjim tvrdnjama o odsustvu formalne razlike između arapskih restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica, imala sam na umu prvenstveno razlike u pisanju. O eventualnim razlikama u intonacijskim konturama dviju vrsta rečenica, bit će riječi malo kasnije.

¹⁸ Ovu tvrdnju autorica ustvari iznosi usput, govoreći o općoj tendenciji izbjegavanja upotrebe nerestriktivnih relativnih rečenica u arapskom jeziku, koju spominje i A. Beeston (1970:50). Dok A. Beeston, kao alternativu upotrebi nerestriktivnih relativnih rečenica, navodi konkretno nezavisne i zavisne adverbijalne rečenice, C. Killean se zadržava na tvrdnji da se upotreba nerestriktivnih rečenica "zaobilazi" pomoću različitih oblika rečenične modifikacije.

Dodala bih ovdje i to da sama, na osnovu korpusa na kojem sam radila, ne bih mogla potvrditi da su nerestriktivne relativne rečenice uistinu u arapskom jeziku rijetke u odnosu na restriktivne. Ono što bi u svakom slučaju utjecalo na mnogo veći broj arapskih restriktivnih rečenica, jeste veliki broj slobodnih relativnih rečenica, koje S. Kordić svrstava u restriktivne relativne rečenice (1995:33–34; vidi također: Emonds 1979:231–32), a s čim se, na osnovu semantičkog i sintaktičkog kriterija, u potpunosti slažem. Ipak, mislim da to nije ono što su navedeni autori imali na umu. U vezi s njihovim gornjim stavom, u biti smatram

njaju i hoće li zarez i crta uskoro postati i formalno sredstvo razlikovanja restriktivnih od nerestriktivnih relativnih rečenica u pismu, pitanje je koje treba prepustiti budućnosti. Ipak, analizirajući primjere relativnih rečenica sa stranica *al-'Ahrāma*, nisam mogla da se ne upitam počinje li takvo pravilo, nezavisno od jezične norme i, možda, pod utjecajem drugih jezika¹⁹, već živjeti u svijesti arapskih novinara. Naime, među primjerima nerestriktivnih relativnih rečenica iz dijela korpusa koji pripada novinskom stilu, gotovo da se teško može naći nerestriktivna rečenica koja, poslije vlastitog imena²⁰, nije odvojena od nadređene rečenice zarezom ili crtom. Navest ću nekoliko primjera iz književnog i novinskog stila:

فَلَمْ أَرَ عَلَيْهِ سِوَى بَدَلَةٍ وَاحِدَةٍ، يَرْتَدِّيهَا صَيْفًا وَ شَيْئًا، (...) (الكرنك، ٤٥)

Stalno sam ga viđao u jednom te istom odijelu koje je nosio i ljeti i zimi. (Karnak, 43)

تُنَاسِبُ مِنْهَا أَلْوَانٌ عَجِيبَةٌ مُتَدَاخِلَةٌ حَتَّى اصْطَبَعَ الْأَفْقُ بِحُمْرَةِ نَقِيَّةٍ مُنْبَاهِيَةٍ، تَلَاشَتْ

²¹أَطْرَافُهَا فِي زُرْقَةِ الْقُبَّةِ الصَّافِيَةِ، وَ (...) (ملحمة الحرافيش، ٦٢)

Zrače čudesne i isprepletene boje. Vidik se presvlači u prozračno, čisto i predивно crvenilo čiji rubovi iščezavaju u blistavom plavetnilu svoda. (Saga o bednicima, 44)

da odnos restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica može zavisiti od mnoštva činilaca, među kojima su vrijeme u kojem nastaju, stil, sadržaj bilo kojeg datog teksta i slično. Smatram, dakle, da bi bilo kakvo naučno utemeljeno određivanje prema tvrdnji A. Beestona i C. Killeana zahtijevalo proučavanje mnogo obimnijeg korpusa, koji bi obuhvatao jezični materijal iz različitih funkcionalnih stilova i različitih perioda.

¹⁹ C. Killean tvrdi kako je općenito povećana upotreba nerestriktivnih relativnih rečenica u modernom arapskom jeziku "bez sumnje rezultat utjecaja autorova poznavanja engleskog ili francuskog jezika na njegov stil pisanja" (1972:151).

²⁰ Nezavisno od gornjeg primjera s restriktivnom rečenicom poslije vlastitog imena, koji je i naveden kao svojevrsni izuzetak, ovdje namjerno navodim za primjer upravo vlastita imena jer ona, skupa s ličnim zamjenicama, u najvećoj mjeri ograničavaju referenciju antecedenta i time najviše i utječu na nerestriktivnost relativne rečenice.

²¹ Relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom , a prevedena nezavisnom rečenicom, ovdje nije označena radi jasnijeg prikaza nerestriktivne relativne rečenice odvojene zarezima.

هَوَيْتُ صَارِحَةً وَ لَكَيْتِي لَمْ أُرْتِطِمُ بِالْأَرْضِ (...) بَلْ وَقَعْتُ عَلَيَّ جَوَادِي، حَمَلَنِي وَ طَارَ. (بين القصرين، ٣١)

Padala sam s tim krikom, ali nisam udarila o zemlju (...), nego sam pala na jednog konja koji me ponese i poletje... (Put između dva dvorca, 45)²²

(...) إِنَّهُ قَدْ يَمُرُّ أُسْبُوخٌ قَبْلَ حُصُولِ الدُّوَلِ دَائِمَةً العُضْوِيَّةِ فِي مَجْلِسِ الأَمْنِ عَلَيَّ نُسخَةً مِنَ التَّفْهِيرِ، الَّذِي سَيُنْتَرَجَمُ إِلَى عِدَّةِ لُغَاتٍ. (الأهرام، ٨ ديسمبر ٢٠٠٢، ١)

Mogla bi proći i sedmica dana prije no što države stalne članice Savjeta bezbjednosti dobiju kopije izvještaja, koji će biti preveden na više jezika. (al-'Ahrām, 8. decembar 2002, 1)

وَ مِنْ نَاحِيَةِ أُخْرَى أَعْلَنَ المَسئُولُونَ العِرَاقِيُّونَ أَنَّ المُفْتَشِينَ الدُّوَلِيِّينَ وَاصَلُوا جَوْلَاتِهِمُ المَفَاجِئَةَ أَمْسَ بِزِيَارَةِ سِتَّةِ مَوَاقِعَ، مِنْهَا أَحَدُ مَرَاكِزِ بَحْوثِ الفِضَاءِ، الَّذِي تَمَّتْ زيارَتُهُ لِلْمَرَّةِ الأُولَى. (الأهرام، ٢٣ ديسمبر ٢٠٠٢، ١)

S druge strane, irački zvaničnici saopćavaju da su međunarodni inspektori jučer nastavili sa iznenadnim obilascima posjetivši šest lokacija, među kojima je i jedan od centara za istraživanje svemira, kojem je ovo bila prva posjeta. (al-'Ahrām, 23. decembar 2002, 1)

يَسْتَقْبِلُ الرَّئِيسُ حُسْنِي مَبَارَكَ اليَوْمِ وَ زَيرَ الدَّوْلَةِ البَرِيطَانِيَّ لِلشُّنُونِ الخَارِجِيَّةِ مَبَارَكَ أَوْبِرَاينَ، الَّذِي وَصَلَ إِلَى القَاهِرَةِ مَسَاءً أَمْسَ (...) (الأهرام، ١٢ ديسمبر ٢٠٠٢، ١)

Predsjednik Hosni Mubarak danas će primiti u posjetu britanskog državnog sekretara za inostrane poslove, Mikea O'Briana, koji je (...) sinoć stigao u Kairo. (al-'Ahrām, 12. decembar 2002, 1)

وَ أَشَارَ كُولَنَ بَاوَلِ (...) إِلَى أَنَّ مُنْقَذِي هَجمَاتِ الحَادِي عَشَرَ مِنْ سِبْتَمْبَرِ عَامِ ٢٠٠١، الَّتِي أَدَّتْ إِلَى مَقْتَلِ آلافِ الأَمْرِيكِيِّينَ، قَدْ نَسُوا وَ تَطَرَّفُوا فِي العَالَمِ العَرَبِيِّ، (...) (الأهرام، ٢٠ ديسمبر ٢٠٠٢، ١)

²² Ni u jednom od tri navedena primjera, u prijevodu nije upotrijebljen zarez koji bi trebao razdvajati nerestriktivnu relativnu rečenicu od nadređene.

(...) Colin Powell ukazao je na to da su počinitelji napada izvršenih jedanaestog septembra 2001. godine, koji su u smrt odveli hiljade Amerikanaca, odrasli i prihvatili fanatizam u arapskom svijetu. (al-'Ahrām, 20. decembar 2002, 1)

وَ أَكَّدَتْ مَصَادِرُ رُوسِيَّةٍ أَنَّ نِيَتَانِيَا هُوَ - الَّذِي يُطَالِبُ بِطَرْدِ عِرْفَاتِ خَارِجِ الْأَرْضِي
الْفِلِسْطِينِيَّةِ، لَنْ يَجِدَ آدَانَا صَاغِيَةً لِدَعْوَتِهِ فِي رُوسِيَا أَيْضًا. (الأهرام، ٢٤ ديسمبر ٢٠٠٢،
23(1)

Ruski izvori potvrdili su da Natanyahu, koji traži protjerivanje Yassera Arafata s palestinske teritorije, ni u Rusiji neće naići na razumijevanje za svoj zahtjev. (al-'Ahrām, 24. decembar 2002, 1)

وَ قَلْبُهَا الْمَشْتُوبُ - الَّذِي يَنْمَطِي مُسْتَيْقِظًا لِأَوَّلِ مَرَّةٍ - يَنْتَظِرُ هَذِهِ الْخُطَّةَ فِي لَهْفَةٍ
(...) (بين القصرين، ٢٦)

(...) a usplamtjelo srce, koje se po prvi put veselo i žustro budilo, željno je očekivalo ovaj trenutak (...) (Put između dva dvorca, 37)

وَ كَانَتْ الْأُمُّ - الَّتِي أَلْفَتْ هَذَا النَّقَارَ - قَدْ اتَّخَذَتْ مَجْلِسَهَا فَقَالَتْ بِرَجَاءٍ (...) (بين
القصرين، ٢٧)

Majka koja je bila navikla na ovu prepirku i već sjedila na svom mjestu, zamoli kćeri (...) (Put između dva dvorca, 40)²⁴

وَ ذَكَرَتْ الدَّرَاسَةَ - الَّتِي أُجْرَتْهَا أَسْتَاذَةٌ فِي جَامِعَةِ سَان دِييجُو - أَنَّ الْأَطْفَالَ الَّذِينَ
يَجُونُ آبَاءَهُمْ أَوْ أَشْخَاصًا مُقَرَّبِينَ مِنْهُمْ يُدَحْنُونَ، غَالِبًا مَا يَلْتَقِطُونَ عَادَةَ التَّدخينِ. (الأهرام،
٣١ ديسمبر ٢٠٠٢، ١)

²³ U ovom je primjeru početak nerestriktivne relativne rečenice označen crtom, a njen kraj zarezom.

²⁴ Prijevod navedene arapske rečenice koji bi po strukturi rečenice bio bliži originalu i uvažavao nerestriktivnost relativne rečenice, glasio bi: Majka, koja je bila navikla na ovu prepirku, već je sjedila na svom mjestu, te zamoli kćeri.

Studija, koju je provela jedna profesorica sa Univerziteta San Diego, ističe kako djeca čiji očevi ili druge njima bliske osobe puše, često i sama postaju pušačima. (al-'Ahrām, 31. decembar 2002, 1)

وَقَالَ التَّفْهِيمُ - الَّذِي أُصْنَرَتْهُ الْأُمَّمُ الْمُتَّحِدَةُ أُمْسُ - إِنَّ اسْتِثْمَارَ الْأَمْوَالِ فِي الصِّحَّةِ،
وَالتَّعْلِيمِ، وَتَقَدُّمَ الْمَرْأَةِ فِي الْعَمَلِ عَامِلٌ أَسَاسِيٌّ لِيَجْعَلَ الْمَرْأَةَ تُنْجِبُ عَدَدًا أَقَلَّ مِنَ الْأَطْفَالِ،
(...) (الأهرام، ٤ ديسمبر ٢٠٠٢، ١)

U izvještaju, koji su jučer objavile Ujedinjene nacije, stoji da je ulaganje novca u zdravstvo, obrazovanje i napredovanje žene na poslu, osnovni činilac koji može utjecati na to da žene rađaju manje djece. (al-'Ahrām, 4. decembar 2002, 1)

وَيَضُمُّ الْمَعْرُضُ - الَّذِي تَفْتَتِحُهُ الْيَوْمَ فِي هَافَانَا حَفِيدَةُ تشرشل سيليا سانديس -
مُرَاسَلَاتٍ وَرُسُومًا بَخَطَ الزَّعِيمِ الْبَرِيطَانِيِّ الرَّاجِلِ عِنْدَمَا كَانَ شَابًا عَامَ ١٨٩٥. (الأهرام،
٢٥ ديسمبر ٢٠٠٢، ١)

Izložba, koju će danas u Havani otvoriti Churchillova unuka Celia Sandys, objedinjuje korespondenciju i spise pokojnog britanskog vođe iz vremena kad je bio mladić, godine 1895. (al-'Ahrām, 2. decembar 2002, 1)²⁶

Konačno, sve dosad govorila sam o takvoj formalnoj razlici između arapskih restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica koja bi bila vidljiva u pismu. Ono što sam, međutim, ostavila za kraj kao pitanje na koje se ovdje ne bih usudila dati odgovor jeste eventualno postojanje pauze u izgovoru između antecedenta i nerestriktivne relativne rečenice, odnosno potencijalne razlike u intonacijskoj konturi restriktivne i nerestriktivne relativne rečenice u arapskom jeziku²⁷.

²⁵ Mada ovdje nije predmetom razmatranja, u navedenom primjeru je označena i relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom .

²⁶ Iako su u novinskom stilu i relativne rečenice s rečeničnim antecedentima, koje su po svojoj prirodi obavezno nerestriktivne, često od nadređene rečenice odvojene zarezi-ma, tu pojavu ovdje ne bih posebno ilustrirala.

²⁷ Interesantno je da S. Kordić (1995:89–90), na osnovu mjerenja instrumentima s uzorcima iz hrvatskog i njemačkog jezika, ustanovljava kako je pauza o kojoj se obično govori kod nerestriktivne relativne rečenice ili neznatna ili je uopće nema. Mjerenje pokazuje da je ono što ljudi osjete kao pauzu ustvari tek drugačija intonacijska kontura nerestriktivne re-

Naravno, razlog iz kojeg na ovo pitanje ni ne pokušavam ponuditi odgovor jeste činjenica da se korpus korišten pri izradi rada sastoji isključivo od pisanih izvora, koji mi tu ne bi mogli biti od pomoći. Stoga ću ovdje tek navesti dva međusobno suprotstavljena stava o ovom pitanju. U prvom, M. Al-Bazi odbacuje spomenutu pauzu tvrdeći da "sve relativne rečenice u arapskom jeziku, čini se, imaju istu intonacijsku konturu" (1983:92)²⁸. Drugi stav, koji iznosi H. Wise²⁹, a navodi L. Drozdik (1999:75), odnosi se, istina, samo na egipatski dijalekt arapskog jezika, ali ga ovdje spominjem jer u njemu autorica tvrdi kako su u egipatskom kolokvijalnom arapskom nerestriktivne relativne rečenice u govoru obilježene pauzama na granici između uklopljene i nadređene rečenice, kao i specifičnim intonacijskim obrascem.

Iako svjesna da postojanje spomenutog općeg pravila arapske ortoepije samo po sebi postavlja ovo pitanje van granica jezične norme, ipak sam smatrala ispravnim navesti gornje stavove uz napomenu kako bi vjerovatno jedini pravi način traganja za konačnim odgovorom na otvoreno pitanje bio naučno utemeljena studija s relevantnim uzorkom i informantima i uz upotrebu preciznih mjernih instrumenata.

Umjesto zaključka, mogla bih reći kako ovaj rad, uz iznošenje jasnog stava o odsustvu formalne razlike između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica u arapskom jeziku, te opisivanje i ilustriranje sve učestalije pojave obilježavanja takve razlike u arapskom jeziku, tek otvara i ukazuje na potrebu za istraživanjem novih područja u analizi arapske relativne rečenice. Među takvim novim i neistraženim područjima lingvističke analize svakako vrijedi spomenuti semantički odnos nadređene i nerestriktivne relativne rečenice, utjecaj determinatora na restriktivnost / nerestriktivnost arapske relativne rečenice, te potencijalnu razliku u intonacijskim konturama arapske restriktivne i nerestriktivne relativne rečenice.

čenicama s općenito nižom intonacijom u poređenju s restriktivnom i bez intonacijskog vrhunca na determinatoru karakterističnog za restriktivnu rečenicu.

²⁸ Ovaj stav u svakom se slučaju uklapa u opće pravilo arapske ortoepije, prema kojem se riječ uvedena "alifom coniunctionisom", tj. nosiocem pomoćnog vokala što ga zahtijevaju pravila strukture arapskog sloga, uvijek izgovara spojeno s prethodnom riječi, pri čemu se granica sloga u izgovoru pomjera, tako da on obuhvata kraj jedne i početak druge riječi (vidi npr.: Janković 1987:132-39). U slučaju relativnih rečenica, ovo bi se pravilo trebalo primjenjivati na svaku relativnu rečenicu uvedenu relativnom zamjenicom , na čijem čelu stoji "alif coniunctionis", bez obzira na to je li ona restriktivna ili nerestriktivna.

²⁹ Podatak preuzet iz Drozdik (1999:75).

IZVORI

- al-'Ahrām*. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 2. decembar, 2002.
al-'Ahrām. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 4. decembar, 2002.
al-'Ahrām. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 8. decembar, 2002.
al-'Ahrām. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 12. decembar, 2002.
al-'Ahrām. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 20. decembar, 2002.
al-'Ahrām. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 23. decembar, 2002.
al-'Ahrām. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 24. decembar, 2002.
al-'Ahrām. al-Qāhira, god. 127, br. 42380, 31. decembar, 2002.
 Maḥfūz, N. (1983) *Bayna al-qaṣrayn*. al-Qāhira: Dār Miṣr.
 Maḥfūz [Mahfuz], N. (2000) *Hiljadu i jedna noć*. Prijev. D. Kujović. Beograd: Pai-
 deia.
 Maḥfūz [Mahfuz], N. (2001) *Kao u hiljadu i jednoj noći*. Prijev. M. Kico. Travnik:
 Preporod.
 Maḥfūz, N. (1986) *al-Karnak*. al-Qāhira: Dār Miṣr.
 Maḥfūz [Mahfuz], N. (1989) *Karnak*. Prijev. H. Bjelak. Tuzla: Univerzal.
 Maḥfūz, N. (1987) *Layālī 'alf layla*. al-Qāhira: Dār Miṣr.
 Maḥfūz, N. (1985) *Malḥama al-ḥarāfiš*. al-Qāhira: Dār Miṣr.
 Maḥfūz [Mahfuz], N. (1990) *Put između dva dvorca*. Prijev. S. Grozdanić. Saraje-
 vo: Svjetlost.
 Maḥfūz [Mahfuz], N. (1989) *Saga o bednicima*. Prijev. R. Božović. Beograd: Pro-
 veta.

LITERATURA

- 'Abd al-Ḥamīd, M. M. (1975) *Šarḥ Ibn 'Aqīl*. I. al-Tab. XVII. al-Qāhira.
 Andrews, A. D. (1985) *Studies in the syntax of relative and comparative clauses*.
 New York & London: Garland Publishing.
 al-'Anṭākī, M. (bez datuma) *al-Muḥīt fī 'aṣwāt al-'arabiyya wa naḥwahā wa*
ṣarfahā. I. al-Tab. III. Bayrūt: Dār al-šarq al-'arabī ((1975) III. al-Tab. II).
 Attar, S. (1998) *Modern Arabic: Grammar in context. An advanced course for fore-*
ign students. Beirut: Librarie du Liban.
 Al-Bazī, M. A. (1983) "Scopal properties of the Arabic relative clause". Diss.
 University of Washington.
 Beeston, A. F. L. (1970) *The Arabic language today*. London: Hutchinson Univer-
 sity Library.
 Blohm, D., Reuschel, W., Samarraie, A. (1981) *Lehrbuch des Modernen Arabisch*.
 II. Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
 al-Bustānī, 'A. M. (1965) *Qawā'id al-'arabiyya*. I. Bayrūt: Dār al-kitāb al-lubnānī.
 Cantarino, V. (1975) *Syntax of modern Arabic prose: The compound sentence*. Blo-
 omington: Indiana University Press.

- Comrie, B. (1989) *Language universals and linguistic typology*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- Cowan, D. (1958) *Modern Literary Arabic*. Cambridge University Press.
- Drozdiak, L. (1999) *Some aspects of relativization in Egyptian colloquial Arabic*. Asian and African Studies, 8, 1: 74–82. Online. Asian and African Studies. Internet. 9. 8. 2002.
- Durand, A., Cheikho, S. J. (1910) *Elementa grammaticæ arabicæ*. Beryti: Typographia Patrum Societatis Jesu.
- Emonds, J. (1979) "Appositive relatives have no properties". *Linguistic Inquiry*, 10, 2: 211–243.
- Fischer, W. (1972) *Grammatik des Klassischen Arabisch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Fleisch, H. (1961) *Traite de philologie arabe*. Vol. II. Beyrouth: Imprimerie Catholique.
- Göschl, L. (1881) *Kurze Grammatik der Arabischen Sprache*. Wien: Von Bermann & Altmann.
- Гранде, Б. М. (1963) *Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении*. Москва: Издательство восточной литературы.
- al-Ġulāyīnī, M. (bez datuma) *Ġāmi' al-durūs al-'arabiyya*. I. Ṭaharān: 'Intiṣārāt Nāṣir Ḥasrū.
- Ḥasan, 'A. (1996) *al-Naḥw al-wāfi*. al-Tab. XIII. I, IV. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif ((1982) al-Tab. VII. II. (1981) al-Tab. VI. III.).
- al-Hāšimī (bez datuma) *al-Qawā'id al-'asāsiya li al-luġa al-'arabiyya*. 'Istānbūl: al-Maktaba al-'islāmiyya.
- Ḥātim, 'I. (1982) *al-Luġa al-'arabiyya: Qawā'id wa nuṣuṣ*. al-Tab. III. Ṭarābulus.
- Haywood, J. A., Nahmad, H. M. (1965) *A new Arabic grammar of the written language*. 2nd ed. London: Lund Humphries.
- Janković, S. (1987) *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*. Sarajevo: Svjetlost.
- Keenan, E. L., Comrie, B. (1977) "Noun phrase accessibility and universal grammar". *Linguistic Inquiry*, 8, 1: 63–99.
- Keenan, E. (1985) "Relative clauses". U: *Language typology and syntactic description: Complex constructions*. Ed. T. Shopen. Vol. II. Cambridge University Press: 141–170.
- Al-Khuli, M. A. (1979) *A contrastive traditional grammar: Arabic and English*. Leiden: E. J. Brill.
- Al-Khuli, M. A. (1991) *A dictionary of theoretical linguistics: English-Arabic*. Beirut: Librarie du Liban.
- Killean, C. G. (1972) "Arabic relative clauses". U: *The Chicago which hunt: Papers from the Relative Clause Festival*. Ed. P. M. Peranteau, J. Levi, G. C. Phares. Chicago: Chicago Linguistic Society. Pg. 144–152.
- Kordić, S. (1995) *Relativna rečenica*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kovačević, M. (1992) *Kroz sintagme i rečenice*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kovačević, M. (1998) *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*. Beograd: Raška škola.

- Mrazović, P., Vukadinović, Z. (1990) *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Novi Sad: Dobra vest.
- Muftić, T. (1997) *Gramatika arapskog jezika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Ni'ama, F. (1973) *Qawā'id al-luġa al-'arabiyya*. al-Tab. XIII (bez datuma) al-Qāhira: Nahḍa Miṣra.
- Qabbiš, 'A. (1982) *al-Kāmil fī al-naḥw wa al-ṣarf wa al-'i 'rāb*. al-Tab. IV. Dimāšq: Dār al-kitāb.
- al-Rāġihī, 'A. (1998) *al-Taṭbīq al-naḥwī*. al-Tab. II. al-'Iskandariyya: Dār al-ma'rifa al-ġāmi'ya.
- Sikirić, Š., Pašić, M., Handžić, M. (1936) *Gramatika arapskog jezika*. Vol. I–II. Sarajevo: Vakufska direkcija u Sarajevu.
- Sulaymān, M., Hawrī, F. (1964) *Luġatay al-'arabiyya: silsila ġadīda fī 'ulūm al-luġa*. I. Bayrūt: Dār al-kitāb al-lubnānī.
- al-Wazzānī, Q. 'A. (1999) *Muḥāḍarāt fī al-naḥw al-'arabī*. Sarajevo: Visoki saudij-ski komitet za pomoć BiH.
- Wright, W. (1967) *A grammar of the Arabic language*. 3rd ed. Vol. I–II. Cambridge University Press.

ON RESTRICTIVE AND NON-RESTRICTIVE RELATIVE CLAUSES IN THE ARABIC LANGUAGE

Summary

The traditional description of Arabic relative clause not only fails to treat the difference between restrictive and non-restrictive relative clauses, but it at the same time lacks the appropriate terms whereby the two types of relative clauses could be labeled. The authors of a number of recent papers propose various assumptions about the nature of distinction between Arabic restrictive and non-restrictive relative clauses. Based on the study of primary sources, this paper first proposes the assertion that there is no formal difference between Arabic restrictive and non-restrictive relative clauses. Thereafter it draws attention to and illustrates a relatively recent phenomenon, i.e. indicating the difference between restrictive and non-restrictive relative clauses by the use of commas and dashes, which is, although existing outside of the proposed norm, ever more present in the language of journalism. Finally, the paper focuses on the issue of potential differences of intonation patterns of Arabic restrictive and non-restrictive relative clauses.

Jasmin DŽINDO

LEKSIČKE DEFORMACIJE I NOVE TVORENICE
 U PRIČI *QUATTRO FIGLIE EBBE E CIASCUNA REGINA*
 CARLA EMILIA GADDE

KLJUČNE RIJEČI: *leksičke deformacije, nove tvorenice, konotativna vrijednost, Gaddin ekspresionizam*

Članak se bavi leksičkim deformacijama i novim tvorenicama u priči *Quattro figlie ebbe e ciascuna regina* Carla Emilija Gadde. Radi se o autoru koji je naročitu pažnju posvećivao aplikativnoj analizi leksike u svojim djelima. Izdvojeni su svi slučajevi novotvorenih leksičkih jedinica koji odstupaju od klasičnih postupaka tvorbe riječi u italijanskom jeziku (sa naročitim akcentom na davanje glagolskih svojstava imenicama i pridjevima), čime je dobijena 'mobilnost' teksta u odnosu na kontekst i objekat pripovijedanja, te uveden čitalac kao aktivni sudionik / tragač za smislom.

*La lingua, lo stile, l'ideologia di un testo possono essere connotati non solo dall'uso di determinate unità lessicali, ma anche, e forse più, dal ricorso a determinati processi derivativi, dalla frequenza di prefissi e suffissi caratteristici...*¹

Četvrti dio zbirke *Disegni milanesi* Carla Emilija Gadde, čija se redaktorska priča završava pojavljivanjem priče o "Književnosti" u januaru / martu 1942. godine, iz više razloga je podoban za razmatranje upotrebe leksičkih deformacija i novih tvorenica. Njihovo korištenje ostaje konstantna i veoma značajna karakteristika cjelokupne produkcije Carla Emilija Gadde.

¹ Serianni, L., *Saggi di storia linguistica italiana*, Napoli, Morano, 1989, str. 347. "Jezik, stil, ideologija jednog teksta mogu biti konotirani ne samo korištenjem određenih leksičkih jedinica, već također, možda i više, pribjegavanjem određenim derivacijskim procesima, frekvenciji upotrebe karakterističnih prefiksa i sufiksa." (prijevod J. Dž.)

Glossario di Carlo Emilio Gadda 'Milanese', koji je priredila Paola Italia², može poslužiti kao strateška i sistematska polazna tačka, imajući u vidu da se tu ne samo registriraju i objašnjavaju riječi, već daju i hipoteze o organizaciji i načinu upotrebe jezičkih lukavstava. Smjernice koje je naznačila Paola Italia mogu poslužiti kao vodilje u istraživanju koje, ispitujući pojedine tekstove, pomažu da se detaljnije individualiziraju leksički fenomeni, te da se svaki put iskaže njihova specifična stilistička vrijednost.

Ova kratka analiza priče *Quattro figlie ebbe e ciascuna regina*, koja je sastavni dio djela *L'Adalgisa*, želi ići u tom pravcu, zadržavajući prije svega karakter članka koji na jasnim primjerima ima namjeru pokazati osobine jezičkog stvaranja Carla Emilija Gadde. Izostavit ćemo primjere koji imaju ekspresivnu konotaciju od važnosti koja nije relevantna za ekspresionizam ovog pisca. Nakon uvodnih razmatranja slijedi popis fenomena deformacije i novotvorenih složenica tipičnih za "jezik" Gadde. Paola Italia, u uvodu u *Glossario*, ističe fonetsku vrijednost koju Gadda svjesno i eksplicitno potencira. Riječi kao *acciaccare*, *ammodernare* ili čak najobičnije *allungare* mogu poprimiti primarno retoričku ulogu ako se smjeste u sintagmatski kontekst i postave u određeni odnos sa okolnim leksičkim jedinicama³.

KNJIŽEVNI PRETHODNICI I IDEOLOŠKE PRETPOSTAVKE GADDINIH TVORENICA

Književna upotreba složenica u proznom diskursu 20. stoljeća je sve drugo samo ne nova. Neke studije otkrivaju da Gaddin angažman na tom polju veoma podsjeća na stileme prisutne kod Boinea. Analizirajući djela Boinea, Contini je otkrio izrazitu tendenciju ka fuziji pridjeva, što se očitovalo jako funkcionalnim pri izražavanju kontemplativne dimenzije⁴. Lucchini također otkriva, u ranijim Gaddinim radovima, preferiranje imeničkih složenica, ali i potvrđuje pozivanje na Boinea putem tekstualnih sučeljavanja

² Italia, P., *Glossario di Carlo Emilio Gadda "Milanese"*; *Da "La Meccanica" a "L'Adalgisa"*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 1997.

³ Istu opciju koja teži obuhvatiti sve forme sa preoblikom pronalazimo i kod Maurizia Vitalea u vezi sa romanom *Il Mulino del Po* Riccarda Bacchellia; usp. Vitale, M. (1999), str. 35–94.

⁴ Up. Contini, G., *Alcuni fatti della lingua di Giovanni Boinea*, u: *Varianti e altra linguistica*, Torino, Einaudi, 1970, str. 250; Gianfranco Contini izdvaja tri signala kojima je moguće "lokalizirati" Boinea: "deverbalna produkcija; fuzija pridjeva; sintaksička inverzija priloga".

nja, što upućuje na to da je Gadda ne samo intenzivno iščitavao Boinea već da se u njegovim djelima mogu pronaći i naznake citiranja⁵.

Iako nesumnjivo ovaj milanski pisac nije pristupio ideološkim i filozofsko-stilističkim sadržajima futurizma, manje transparentnim se čini pitanje odnosa Gadde i ovoga pravca. Naime, neke, pa bile to i opće, sličnosti su neprijeporne: naprimjer, sa tačke gledišta ekspresivnih intencija, kako futuristi tako i Gadda teže ka sintetičkom i globalnom predstavljanju realnosti, pomoću "okvira" koji reflektiraju njeno kretanje. Na stilističkom planu, sličnost namjera se prevodi u skoro pa paralelna formalna rješenja. Eksperimentalna "forma" futurista zasigurno sačinjava solidnu osnovicu pri rekonstrukciji Gaddina jezika: ono što nas ovdje zanima, u leksici priče *Quattro figlie ebbe e ciascuna regina*, susrećemo isto pribjegavanje složenicama i jukstapozicijama riječi, kao i prihvatanje pravila "dvostrukosti" koje je formulirao Marinetti (prema njemu se analogije trebaju realizirati postavljanjem bez veznika jedne do druge dvaju imenica vezanih analognim odnosom). Isto tako, kod Gadde je vidljiva "futuristička" namjera da predstavi kompleksnost i raznolikost fenomena na naj sintetičkiji i najbrži mogući način, putem direktnog približavanja pojmova koji pripadaju udaljenim semantičkim poljima od konteksta, ostavljajući čitaocu u zadatak da rekonstruira međuprocese. Ipak, bilo bi previše smiono i jednostavno pripisati sintetičku napetost Gaddinih tekstova samo i jedino "futurističkoj školi". Heterogena kulturna i filozofska interesovanja Gadde, još od vremena njezove diplomskog rada o *Nuovi saggi*⁶, konvergiraju u tendenciju za *kombiniranjem*, što će na leksičkom polju značiti deformaciju (novu tvorbu) i slaganje riječi, upotrijebljeno kao instrument spoznaje i predstavljanja svijeta.

Prema Lucchiniju, nakon čitanja Paretina djela *Trattato di sociologia generale*, Gadda usvaja koncept "efikasnosti kombinacija". Dok je kod Pareta akcenat stavljen na unificirajući momenat, na tendenciju da se višestruke pojave iskombiniraju u jedinstvene cjeline, kod Gadde je prevalentan momenat razgradnje, mogućnosti da se raščlane skupovi objekti na čestice koje se ponovo mogu sjediniti i kombinirati, i koje tada poprimaju vlastito značenje, svakako povezano sa njihovim korijenom i smještene u kontekst koji ih stimulira. Tako "instinkt za kombinacijom" postaje "institut kombinacija", ne više modalitet bivanja stvarnosti, na određeni način pasivno posmatrane i jednostavno reproducirane, već operacija koju odlučno i svjesno

⁵ Lucchini, G., *L'istinto alla combinazione. Le origini del romanzo in Carlo Emilio Gadda*, Firenze, La Nuova Italia, 1988, str. 76–80.

⁶ Ibidem, str. 14–15.

vrši "sintetički" um pisca pronalazača, osjećaja, koji slijedi prirodnu sklonost ka pluralnošću i neredu.

Konstrukcija spoznaje u smislu ubacivanja objekta u određenu mrežu odnosa je očigledno filozofski i sociološki koncept, koji prevazilazi prijedloge futurista i koja počiva na korijenima mišljenja u Italiji koje su zastupali sljedbenici Crocea: dakle, nije to samo futuristička matrica u okviru koje bi mogli objasniti taj ekspresivni instrument. Upravo apsolutna kontrola postupka, čija upotreba nikada nije slučajna ili bezrazložna, pokazuje koliko je Gadda bio svjestan mentalnih procesa isprovociranih kod čitaoca pomoću leksičkih kombinacija.

INTERNA FENOMENOLOGIJA GADDINIH DEFORMACIJA

Pokazatelj te retoričke suverenosti je konstantna karakteristika *transparentnosti* jezičkih konstrukcija. One nikada nisu hermetičke, ako isključimo relativno mali broj slučajeva u kojima dominira cilj "drugog stepena", kao što je reevokacija posebnog leksičkog svijeta, a što dopušta čitaocu da zajedno sa piscem pokrene proces razgradnje i ponovnog slaganja. U odnosu na "donji limit pripadnosti", to omogućava ne samo očuvanje stepena komunikacije pojedinih elemenata koji tvore složenu ili deformiranu riječ, već i da se čitalac uključi na aktivan način u operaciju razotkrivanja, aktivirajući proces interakcije, što je tipična i neophodna karakteristika ironije kao retoričkog postupka.

U priči *Quattro figlie ebbe e ciascuna regina*, susrećemo sklonost ka konstruiranju riječi koje se lako dešifriraju, insistirajući na *deformirajućoj valenciji* prefiksa i sufiksa, na *pretvorbenoj* karakteristici jukstapozicija među riječima heterogenog značenja, na *ironičnom* i maštovito podrugljivom približavanju riječi istog korijena, konačno na *mimetičkoj* valenciji parasintetičkih tvorenica, toliko bliskih dijalektalnom registru.

Svemu tome se dodaje posebnost priče koja polazi od "opisa ambijenta", gdje naročito dolazi do izražaja figura *nabrajanja (enumeratio)*, ispresjecana augmentativnim i deminutivnim deformacijama, koja svoj *klimaks (climax)* dostiže putem postupka akumulacije, ponajviše imenica. Karakteristika priče su i jukstapozicije ne samo riječi, već i serija "deformiranih" riječi: slijedu termina koji pripadaju naglašeno visokom registru su suprotstavljene riječi iz niskog registra, narodnog govora, sa jasno definiranom ironičnom namjerom demistifikacije postignute putem kontrasta.

Isti ironički cilj postižu i ubacivanja dijelova teksta koji pripadaju specijalističkoj leksici (medicinskoj, sudskoj, tehničkoj), koji iznenada otvaraju "prozor" milanske kuće za glasove iz različitih oblasti, formirajući kon-

tekst priče; te riječi su vrlo često birane na osnovu njihove osobine neoformacija i deformacija. Lista riječi koja slijedi sadrži samo deformacije i nove tvorenice pronađene u priči. Bilo je također interesantno pronaći opće oblike iz italijanskog jezika koje Gadda koristi u prvobitnom, osnovnom, vlastitom smislu, a da im ne daje metaforičku vrijednost. Ali, na konotativnom planu, one, zahvaljujući fonetičkim kombinacijama i kumulativnom efektu koji proizlazi iz serije, poprimaju vrijednost literarne ekspresivnosti. Ostali oblici, izdvojeni na listi, posjeduju kako denotativnu tako i konotativnu osobinu, pošto su "nepoznati", i obično se ne upotrebljavaju za predstavljanje realnosti: ili su na njih dodati sufiksi ili su kombinirani u glagolske složenice, koje izazivaju iznenađenje kod čitaoca.

GLAGOLI IZVEDENI OD IMENICA

-ARE

- bilanciare ← bilancia (valutare)
- ghiacciarsi ← ghiaccio
- montonarsi ← monte (mil. *monton*)
- pavimentare ← pavimento
- scodellare ← scodella (partorire)

-EGGIARE

- pianeggiare ← piano (rendere piano, a livello)
- tesoreggiare ← tesoro (chiamare "tesoro")

PRIDJEVI IZVEDENI OD PRIDJEVA

- superbioso ← superbo

IMENICE IZVEDENE OD IMENICA

-AGLIA

- acmonitaglia ← acmonital ('legura od čelika, hroma, nikla i sa malim postocima vanadija, korištena u Italiji za pravljenje kovanog novca između 1938. i 1942. godine)
- nichelaglia ← nichel
- ramaglia ← rame

-ANO / -ANA

- mammane ← mamma

-ATO / -ATA

- asinate ← asino

- casato ← casa
- quintalato ← quintale
- ERIA*
- novecenteria ← novecento
- Passamaneria ← passamano
- Seteria ← seta
- taccagneria ← taccagno
- IERA*
- capponiera ← cappone
- filiere ← filo

IMENICE IZVEDENE OD GLAGOLA

- ATA*
- alzata ← alzare
- guardate ← guardare
- nidiata ← nidiare
- zampata ← zampare⁷
- ÍA / -ÍO*
- arruffio ← arruffare
- brontolío ← brontolare
- miglioría ← migliorare
- MENTO*
- adacquamento ← adacquare
- aggiustamenti ← aggiustare
- ammodernamento ← ammodernare
- borbottamento ← borbottare
- festeggiamento ← festeggiare
- leccamento ← leccare
- mutamenti ← mutare
- perfezionamento ← perfezionare
- potenziamento ← potenziare

⁷ Može se pronaći u rječniku DISC; ipak je u italijanskom moguća semantička posuđenica: *mano* → *manata*.

- rendimento ← rendere
 - ONE*
 - sgraffignone ← sgraffignare (mil.)
 - sculaccioni ← sculacciare
 - TORE / -TRICE*
 - conteggiatrice ← conteggiare
 - insalivatrici ← insalivare
 - ZIONE*
 - imbibizione ← imbibire
 - intimazione ← intimare
 - maccheronizzazione ← maccheronizzare
 - perpetuazione ← perpetuare
 - valorizzazione ← valorizzare
 - URA*
 - cubatura ← cubare
 - scolatura ← scolare
 - *Transformacija dobijena pomoću imenice koja ima oblik participa prošlog*
 - allargatore ← allargare
 - rimessa ← rimettere
 - *Transformacija dobijena sa nultim sufiksom*
 - incavo ← incavare
 - inciampi ← inciampare
 - intoppi ← intoppiare
 - rimbecco ← rimbeccare
 - scivoli ← scivolare
 - scompiglio ← scompigliare
 - svolazzi ← svolazzare
 - tintinno ← tintinnare
- IMENICE IZVEDENE OD PRIDJEVA
- EZZA*
 - allegrezza ← allegro

-ITA

- domesticità ← domestico

-IZIA

- pinguizie ← pingue

-UME

frustume ← frusto

PRIDJEVI IZVEDENI OD IMENICA

-ALE

- alluvionale ← alluvione

- lustrale ← lustro

-ANO

- copernicana ← Copernico

- devoniano ← (contee di) Devon

- petroniano ← Petronio

-ARE

- rettangolare ← rettangolo

-ATO

- piumato ← piuma

- timorati ← timore

-ECCIO

- linguereccio ← lingua

-ESCO

- solferinesco ← via Solferino

- tintoretteschi ← Tintoretto

-EVOLE

- amorevole ← amore

- servizievole ← servizio

-ICO / -ICA

- amazonica ← Amazzone

- anacreontica ← Anacreonte

- cadaverico ← cadavere

- cambrico ← Cambria

- ciclonica ← ciclone

- gastroenterico ← gastroentero
- marpionica ← marpione
- demarpionica ← de' Marpioni
- meandriche ← meandro
- totemico ← totem
- OSO*
- cadaverosa ← cadavere
- dogliosa ← doglia
- polposo ← polpa
- spettacolosa ← spettacolo
- UTO / -UTA*
- nasuta ← naso

PRIDJEVI IZVEDENI OD GLAGOLA

- ATO*
- anemizzata ← anemizzare
- arrossato ← arrossare
- necessitati ← necessitare
- ributtate ← ributtare
- sbattezzato ← sbattezzare
- spiritualizzato ← spiritualizzare
- BILE*
- infrenabili ← infrenare
- insopportabile ← sopportare
- realizzabili ← realizzare
- ANTE / -ENTE*
- bilicanti ← bilicare
- scavallante ← scavallare
- sfavillante ← sfavillare
- vitalizzante ← vitalizzare
- ITO*
- scarnite ← scarnire
- IVO*
- emulativo ← emulare

-TORE / -TRICE

- deglutitrice ← deglutire
- fulminatrice ← fulminare

-UTO

- fottuto ← fottere
- sbattuti ← sbattere

PRILOZI IZVEDENI OD PRIDJEVA

- artigianamente ← artigiano
- imperatoriamente ← imperatorio
- menomamente ← menomo
- pasticciosamente ← pasticcioso
- rotativamente ← rotativo
- squisitamente ← squisito
- tiepolescamente ← tiepolesco
- validamente ← valido
- vittoriosamente ← vittorioso

PREFIKSACIJA

- *sa imeničkim i pridjevskim prefiksima prostorno-vremenskog tipa:*

ANTI-

- anticesso ← cesso

CONTRO-

- contrononna ← nonna

INTER-

- interdipendente ← dipendente

MULTI-

- multicolori ← colori

PRE-

- pre-giopontiano ← Giò Ponti
- premeditazione ← meditazione

SUB-

- submeridiana ← meridiana

- *valutativnog tipa:*

BIS-

- bistorto ← torto (cfr. distorto)

DIS-

- dislivello ← livello

NEO-

- ex-neonato ← neonato

S-

- sbalzi ← balzo

- sbilenchi ← bilenchi

sa glagolskim prefiksima:

RI-

- rappezzare ← appezzare

- riperdere ← perdere

- risognare ← sognare

S- (negativo)

- scolorare ← colorare

S- (intensivo)

- sbaciucchiare ← baciucchiare

- sa prefiksoidima i sufiksoidima:

- fisio-psichica ← fisio (p. gr.) + psichico

- ideogramma ← ideo- + -gramma (s. gr.)

- monomania ← mono + mania

- psicastenia ← psico- (p. gr.) + astenia

PREFIKSALNO-SUFIKSALNE TVORENICE

- aggiustare ← giusto

- allargarsi_ ← largo

- allungarsi ← lungo

- ammodernare ← moderno

- ammutolito ← muto

Glagoli izvedeni od imenica (multi sufiks):

- attuffare ← tuffo

- imperlare ← perla
- incespugliare ← cespuglio
- intoppare ← toppo
- sculacciare ← culaccio
- sprigionare ← prigione
- TRA(NS)-*
- trasecolare ← secolo

ALTERACIJA

- a) deminutivi
- sa imeničkom osnovom:
- ELLO / -ELLA*
- panciutello ← panciuto
- soldarelli ← soldo
- ETTO / -ETTA*
- chiavetta ← chiave
- farinetta ← farina
- livelletta ← livello
- marognetta ← marogna
- uncinetto ← uncino
- INO*
- camicine ← camicia
- fregatina ← fregata
- golfini ← golf
- gonnellina ← gonnella
- manine ← mano
- matassine ← matassa
- nichelino ← nichel
- paparino ← papa
- piedini ← piede
- OLO / -OLA*
- castagnola ← castagna
- goccioline ← goccia
- UCCIO / -UCCIA*

- gambucce ← gamba

- latrinuccia ← latrina

-*UZZO*

- filuzzo ← filo

- sa pridjevskom osnovom

-*ETTO*

- nervosetto ← nervoso

b) Augmentativi:

- od imeničke osnove:

-*ACCIO* / -*AZZO*

- baciazzi ← bacio

- pupazzo ← pupo

-*ONE* / -*ONA*

- angiolone ← angiolo

- facciona ← faccia

- gomitolone ← gomitolo

- manone ← mano

- minchioni ← minchia

- porcellona ← porcella

- spargioni ← asparagio

- trincerone ← trincea

- od pridjevske osnove:

-*ASTRO*

- nerastro ← nero; - rossastro ← rosso; - verdastro ← verde

SLOŽENICE

- *pridjev* + *imenica*:

- gentildonna ← gentile + donna

- *imenica* + *pridjev*:

- granturco ← grano + turco

- *prilog + pridjev*:

- altisonante ← alto + sonante

- beninteso ← bene + inteso

- *prilog + imenica*:

- chiaroveggenza ← chiaro + veggenza

- *glagol + imenica*:

- battibaleno ← battere + baleno

- porta-creaturine ← portare + creaturine

- portainfante ← italijanska adaptacija francuskog *porte-enfant*;

- *glagol + glagol*:

- saltabeccare ← saltare + beccare

Među svim fenomenima deformacije / novih tvorenica pretežno je korištenje, i to u prilično velikom broju, deminutivnih sufiksa (*campioncino, capretto, corpicciattolo, filuzzo, latrinuccia, panciutello*), augmentativnih (*baciazzi, trincerone*) i pejorativnih (*porcellona*). Takve tvorenice posjeduju već same za sebe fonoekspresivnu ulogu, ali i učestvuju u procesima akumulacije (*klimaks i pseudoklimaks*):

nuvolaglia di calcinacci e farinoni (82)⁸;

nerastre, un po' verdastre, un po' rossastre (84);

un campioncino, un filuzzo, d'una matassina (93);

rocchetti, gomitoletti, gomitoloni [...] tubetti e telaietti (95);

nichelaglia o ramaglia o acmonitaglia dei soldarelli, nichelini decini gobbi e sbilenchi soldini (95);

manine, le manone, le borsette, le borsone (95).

U nekim slučajevima, alteracija se postiže potpuno neočekivanim umetanjima koja dovode do otklona od registra:

qualche altra, poggiata sulla marognetta (81);

le mani del biondo angelo sgraffignone (95);

l'acquisto di una trombetta (94);

sperare di potersela levar dai minchioni un minuto prima del tocco (94).

⁸ Broj u zagradi odgovara broju stranice u knjizi: C. E. Gadda, *L'Adalgisa*, Milano, Garzanti, 1985.

Analiza Gaddinih deformacija pokazala je njegovo svjesno uživanje u varijacijama riječi, dok osnova ostaje fiksna. Ekspresionistička "igra", vođena putem upotrebe sufiksa, iako se kod Gadde radi o svjesnoj i dobrovoljnoj potrazi za ličnim stilističkim izrazom, pripada dalekoj tradiciji početaka italijanske književnosti.⁹

Kod Gadde je lako uočljiva namjera da unutar svake rečenice uzdigne prosječni nivo glagolske funkcije putem isticanja glagolskog naboja koji posjeduju gramatički elementi druge prirode: naprimjer, kada je riječ o pridjevima, koristi se oblicima participa perfekta ili prezenta (*anemizzata, conturbata, indiavolata, sbattezzato, spiritualizzato*), ili općenito tvorenicama izvedenim od glagola¹⁰. Korištenje pridjeva izvedenih ili neizvedenih od

⁹ Up. Corti, M., *Contributi al lessico pedantesco. Il tipo "il turbato", "la perduta"*, Firenze, Le Monnier, 1953.

Izdvojeni su mehanizmi leksičkog eksperimentiranja kod nekih ranih autora, iskazujući s jedne strane plodnost istraživanja, a s druge svjesno iskorištavanje jednog novog poetskog jezika, naslijeđenog iz provansalske tradicije.

Naprimjer:

- Iacopone da Todi: *stomacone, moscone, scudone, bancone*;

- Dante: *sabbione, troncone, vallone, groppone, cagnazzi*.

Kod pisaca iz tog doba, za analizu interesantni su sufiksi *-ato*, *-uta* su naročito prisutni kod Chiara Davanzatija i Iacoponea da Todija. U vezi sa Davanzatijem, Maria Corti navodi da "ako mu se desi da upeca slične primjere iz čitanja djela koja pripadaju drugim kulturnim ambijentima, kao što su crkveni, filozofski, sudsko-retorički, on ih prikuplja u svoju mrežu, miješa ih sa onim provansalskog porijekla, osjeća se čak sposoban kao poeta da ih multiplicira" (str. 90. – preveo J. Dž.).

Tendencija ka apstraktnom, tipična za Gaddinu deformaciju, svoje izvore može naći i u jeziku Iacoponea da Todija, gdje se manifestira intencija ka širenju leksike obilno se koristeći sufiksacijom (npr. *-ato*), što se dovodi u vezu, prema Cortijevoj, sa "njegovom gorljivošću intelekta" (str. 91).

Prema Cortijevoj, skoro pa trenutno nestajanje ekspresionističke sklonosti prisutne kod tih pisaca, uz jedan razvodnjen i još nekodificiran jezik, bilo je uvjetovano, u prvom redu, purističkim procesom formalnog izbora leksike kod stilnuovista u poetičkom jeziku tog doba; drugi bitan razlog je uspjeh monolingvističkih izbora Petrarke.

¹⁰ Takva tendencija je evidentna, prema mišljenju Cortijeve, već kod prvih autora, naprimjer u nominaliziranim tipovima *turbato, perduta*, pronađenih kod autora kao što su Guittone d'Arezzo (*trovato* za 'canto', *compiuto*), Rinaldo d'Aquino (*creduto* za 'credenza'), Giacomino Pugliese (*tenuta* u smislu 'possessione amorosa'), Guido Guinizzelli (*destinato* za 'destino'), Dante (*Vita nuova: ritornata* za 'ritorno'). Tokom 15. stoljeća dominira glagolska forma, a tek se naziru oblici sposobni da opstanu kao imenice: kod Bembu se samo može pronaći *caduta*; u vezi sa *-ato* proširuju se oblici pridjevskog participa, a svi su manje-više u upotrebi do naših dana (*schifato, rallegato*, itd.); fenomen supstantiviziranja participa ostaje ipak limitiran na period početaka književnosti zbog eksperimentiranja sa poetskim jezikom i utjecaja koji je dolazio s onu stranu Alpa (*-anza*).

Interesantna je i panorama 19. stoljeća, gdje se registriju nove tendencije i inovatorski impulsi u književnoj tradiciji i jeziku općenito, naspram faze stagnacije karakteristične za

glagola nije često u ovoj Gaddinoj priči. U cjelini gledano, autor iskazuje svoj afinitet prema "čudnim" tvorenicama sa sufiksom *-oso* (*cadaveroso*, *doglioso*, *volenterosa*), sa jako naglašenom fonoekspresivnom vrijednošću, ponekad iskorištenom radi isključivo fonetskog proširenja.

Nasuprot pridjevima sa sufiksom *-oso* Gadda postavlja pridjeve sa sufiksom *-ico*, a upravo taj dočetak posjeduje primjesu "tehničkog", i često ih smješta u kontekst u kojem se ne očekuju tehnički izrazi:

specie di strette o di svolte meandriche (89);
talora il comprensorio linguatico si estendeva (86);
al risognare quella cinematica annunciazione (101).

U nekim slučajevima je dočetak, karakterističan za tehnicizme, u netipičnom kontrastu sa osnovom, koja često i nije tehnički termin, već svakodnevni žargonski: *linguatico*, *marpionica*¹¹. Nadalje, pažljivija analiza će nas dovesti do otkrića da je u ovoj priči upotrijebljen relativno visok broj apstraktnih imenica. Popis nam otkriva neporecivu sklonost autora ka imeničkom i apstraktnom predstavljanju osobina, namijenjenom da od njega napravi objekat promatranja u ironičkoj opoziciji sa inherentnom banalnošću i vulgarizmom:

usufrutto linguereccio (86);
incertezza gravitazionale [...] regolarità copernicana (86);
buia lontananza dell'epicentro (88);
il pallore d'una adolescenza (97).

Veoma su brojne apstraktne imenice sa nultim sufiksom, izvedene od glagola (*acquisto*, *corruccio*, *intoppo*, *rimbecco*, *svolazzo*, *trasloco*, itd.).

prethodna tri stoljeća: Manzoni ne preuzima supstantivizaciju participa; rijetki su primjeri kao *alleato* ili denominalni *artifiziato* (*Promessi Sposi*, 1827). Posebno zanimljiv zbog njegove 'prevratničke' pozicije naspram jezika tradicije, Dossi predstavlja jednog od fundamentalnih autora lombardijskog ekspresionističkog pravca: u vezi sa sufiksom *-ato* pronalazimo originalne spojeve sa najrazličitijim osnovama: *acchioccolato*, *accoccato*, *aggrupato*, *alcooolizzato*, *candidato* (imenica koja je ušla u upotrebu u drugoj polovini 19. stoljeća). Capuana u svom djelu *Marchese di Roccaverdina* koristi izraz *sturbato*, (up. Coletti, 1993:305). U tom smislu zanimljive su i neke Pirandellove upotrebe ("Abbiamo avuto un'altra bella bussata!", *Il fu Mattia Pascal*, u *Tutti i romanzi*, Milano, Mondadori, 1941, str. 254); u istom djelu nalazimo i "ekspresivne" oblike kao *golerie* (str. 256), *madraccia* (str. 266), *si sgraffiavano* (str. 281), *carnucce* (str. 281).

¹¹ Još kod Dantea se mogu pronaći: *evangelico*, *apostolico*, *idropico*, *profetico*, *salvatico*, *etico*, dok je kod Boccaccia frekventnost pridjeva na *-ico* nešto manja: *pacifico*, *rustico*, *salvatico*, *vedovatico*.

Radi se o sistematskom procesu isprepletenom kroz cijelu priču, koji pretpostavlja binome imenica / pridjev, u kojima prvobitna glagolska matrica pokreće značenje (u najmanju ruku implicitno), transponirano i sažeto u krajnju vrijednost derivata sa nulnim sufixom¹²:

scolatura oleosa (96); *trionfante ingranaggio* (95); *guardate lunghe, soavi guardate* (95); *la zampata fulminatrice* (99); *il sacro borbottamento*, (104); *repentino festeggiamento* (90); *prudente distacco* (100); *diffidenti riscontri* (95); *momentaneo scompiglio* (104).

Ponavljanje pojmova upotrebom deformiranih termina (*asparagi – spargioni ammollati annegati nel butirro*) podsjeća na "dijalektalno razmišljanje" kao na trenutak supostojanja dvostruke jezičke svijesti, što je sasvim u skladu sa duhom samog autora.

Leksičke deformacije na nekim mjestima imaju za cilj da ispolje opoziciju između takozvane plemićke "otmjjenosti", kao ploda kolektivne mistifikacije građanske porodice, i stvarne prostote u ponašanju njenih članova:

[...] *all'ardore tutt'affatto lombardo, alla grazia monellesca e giocondamente giuliva, se anche un po' rude e acerbamente scavallante, della Lola e della Maria Filiberta* [...] (83);
incasso imperatorio (100).

Iz ovih primjera je očito da rezultat leksičkih operacija deformacije riječi / nove tvorbe nije samo puka mimetika ambijenta, već vrtložno i metamorfozno demistifirajuće predstavljanje stvarnosti.

Ironička opozicija između visokog i govornog registra dovodi do naglih gramatičkih preokreta, u kojima se od uredne sintakse prelazi u anakolutičke konstrukcije, čija je nepravilnost naglašena i poludijalektalnim oblicima:

[...] *rinomati anzi come sono, nella nostra indaffarata Milano, per il culto totèmico del trapezio, ossia losanga, che più gli riesce fuori bi-storto, e più loro si sentono bene.* (82)

¹² Akcentuiranje "glagolskog" značenja imeničkih gramatičkih elemenata putem pribjegavanja "rezultativnim" oblicima evidentno je i u visokom postotku imenica sa sufixom, prisutnih još od samih književnih početaka:

-mento: *adacquamento, ammodernamento, perfezionamento*;
-tore / -trice: *allevatrice, conteggiatrice*;
-zione: *imbibizione, maccheronizzazione, perpetuazione*.

Posmatranje riječi koje su plod Gaddinih "izuma", pokazuje osobene karakteristike kao što je kombinacija pejorativnog sufiksa *-aglia* sa osnovama iz tehničko-specijalističkog registra (*acmonitaglia, nichelaglia*) ili maštovito neočekivane upotrebe prefiksa (*anticesso, contrononna*), neobičnih, začuđujućih tvorenica sa sufiksima (*linguereccio, marpionica*), i konstruiranje riječi sa radnim značenjem u ironičnom kontrastu sa značenjem osnove (*insalivatrici, deglutitrici*)¹³.

Ukupnost i interakcija Gaddinih jezičkih izbora i domišljatosti proizvodi tekst koji prije svega odlikuje "brzina pretvaranja". Contini će reći da ekspresionizam kao historijsko-književni pokret obilježava, kao i moderna fizika sa svojim razbijanjem atoma, jednu epohu otvorenu pitanjem mogućnosti formalne strukture. Kod Gadde sučeljavanje formalnog strukturiranja, otkrivanja i atribuiranja smisla prolazi kroz prelijevajuću interakciju objekta sa njegovim kontekstom, kao što smo rekli u uvodu. Međutim, radi se o smislu za pokret koji se ne može dobiti putem meditativnih, statičkih ili deskriptivnih posmatranja. Taj smisao, kao i za Marinettija koji je prezirao neplodnu statičnost pridjeva, može se postići samo uključivanjem faktora "vremena" u nepoznanice, to jeste, gramatički, putem kategorije glagola. Gadda ide još i dalje, te glagolski smisao implicira u druge gramatičke kategorije. Onako kako njemački ekspresionizam u lirici uspijeva konjugirati imenicu, tako Gaddin ekspresionizam prelama imenice i pridjeve sve dok ih ne "napuni" glagolskim nabojem i pretoči ih u metamorfozni proces koji se u ovoj priči odvija bez zastoja i prati čitaoca u neprekidnom nizu otkrivanja / stvaranja smisla.

LITERATURA

- Coletti, V. (1993) *Storia dell'italiano letterario*, Torino, Einaudi.
Contini, G. (1970) *Alcuni fatti della lingua di Giovanni Boine*, u *Varianti e altra linguistica*, Torino, Einaudi.
Contini G. (1989) *Espressionismo letterario*, u: *Ultimi esercizi e elzeviri*, Torino, Einaudi.
Corti, M. (1953) *Contributi al lessico pedantesco. Il tipo "il turbato", "la perduta"*, Firenze, Le Monnier.

¹³ Primjer sa *anti-* nalazimo i u Danteovoj *Božanstvenoj komediji: antiveder*; kod Iacoponea *Antecristo, Anticrisso*. Primjeri sa *contro-* u *Božanstvenoj komediji: contraposto, contrape-sando*; kod Iacoponea *contradire, contrafare e contraffatto*. Sufiks *-eccio* potvrđen je u *Božanstvenoj komediji* u riječi *ladroneccio*.

- Corti, M. (maggio-giugno 1953) *I suffissi dell'astratto –or e –ura nella lingua poetica delle Origini*, Accademia Nazionale dei Lincei, Estratto dai rendiconti di scienze morali, storiche, filologiche, serie VIII, vol. VIII.
- Gadda, C. E. (1985) *L'Adalgisa*, Milano, Garzanti, str. 81–104.
- Lucchini, G. (1988) *L'istinto alla combinazione. Le origini del romanzo in Carlo Emilio Gadda*, Firenze, La Nuova Italia.
- Serianni, L. (1989) *Saggi di storia linguistica italiana*, Napoli, Morano.
- Vitale, M. (1999) *Sul fiume reale. Tradizione e modernità nella lingua nel Mulino del Po di Riccardo Bacchelli*, Firenze, La Nuova Italia.

DEFORMAZIONI E NEOFORMAZIONI LESSICALI NEL RACCONTO "QUATTRO FIGLIE EBBE CIASCUNA REGINA" DI CARLO EMILIO GADDA

Riassunto

L'articolo affronta le deformazioni e le neoformazioni lessicali nell'opera *L'Adalgisa* di Carlo Emilio Gadda, autore che particolarmente si presta a una sistematica analisi del lessico: sono state messe al vaglio nel racconto *Quattro figlie ebbe e ciascuna regina* le forme corrispondenti alle categorie di derivazione e composizione, con una particolare attenzione per forme tipiche dell'espressionismo gaddiano sia per le 'deformazioni' operate sul piano derivativo, che per la preziosità delle scelte espressive. Mantenendo il carattere di un saggio esemplificativo, si mette in luce il valore fonetico coscientemente, ed esplicitamente attribuito da Gadda al proprio panorama lessicale. Voci come *acciaccare*, *ammodernare* o anche il più comune *allungare* possono acquisire un ruolo retorico tutt'altro che secondario se collocati nel contesto sintagmatico e posti in relazione con i lemmi circostanti. Si ritrova la propensione a costruire lemmi decifrabili, puntando sulla *valenza deformante* di prefissi e suffissi, su quella *metamorfizzante* delle giustapposizioni tra parole di significato eterogeneo, su quella *ironica* e fantasiosamente scanzonata dell'accostamento fra corradicali, su quella *mimetica* delle formazioni parasintetiche, peraltro tanto familiari al lessico dialettale. A tutto ciò si aggiunge lo specifico di un racconto che parte da un assunto di "descrizione d'ambiente", al quale è particolarmente adatta la figura dell'*enumeratio*, complicata da deformazioni accrescitive o diminutive e mutata in *climax* attraverso il procedimento cumulativo, per lo più di nomi sollecitati con il valore verbale.

Alma ČOVIĆ

EIN BEITRAG ZUR KONTRASTIVEN PHRASEOLOGISCHEN UNTERSUCHUNGEN

SCHLÜSSELBEGRIFFE: *Phraseologismus, Modifikation, phraseologische Basis, Ambiguierung, Stabilität, Idiomatizität*

Im vorliegenden Beitrag wird der Versuch unternommen, Phraseologismen im Gebrauch, in parole also, zu untersuchen, was lange Zeit in phraseologischen Arbeiten kaum Beachtung fand, da sich diese vorwiegend mit der Gegenstandsbestimmung und – klassifizierung befasst haben.

Hier gilt das Interesse der phraseologischen Modifikation, d.h. einer absichtlichen Veränderung des Phraseologismus für die Zwecke eines Textes. Behandelt werden die Modifikationstypen, die Möglichkeiten der Veränderung eines Phraseologismus und schließlich die Funktionen, die dem abgewandelten Gebrauch in Zeitungstexten zukommen.

0. EINLEITUNG

Dass Phraseologie ein interessantes Forschungsgebiet ist, liegt nicht nur an der Tatsache, dass Phraseologismen in Bezug auf ihre morpho-syntaktische Struktur und Semantik besondere Einheiten des deutschen Wortschatzes sind, sondern dass sie auch in Bezug auf ihre Verwendung dem Sprachbenutzer mehr Möglichkeiten geben, mit der Sprache kreativ und differenziert umzugehen, als das die "normalen" lexikalischen Einheiten tun. Nun galt mit Földes (1996:160f) das Forschungsinteresse der Phraseologie als einer relativ jungen wissenschaftlichen Teildisziplin zunächst der Begriffsbestimmung und – klassifizierung, also der Beschreibung des sprachlichen Zeichens im Sprachsystem selbst. Erst in letzter Zeit macht sich die Tendenz bemerkbar, diese Systemanalyse durch die Berücksichtigung pragmatischer (verwendungsbezogener) Ansätze zu ergänzen, wodurch Phraseologismen auch in ihrer Verwendung, in parole, (und da vor allem im geschriebenen Text) untersucht werden (Földes 1996:161).

Im Zuge dieser pragmatisch orientierten Untersuchungen hat man festgestellt, dass Phraseologismen nicht nur in ihrer lexikalisierten Form gebraucht werden, sondern dass sie in der Verwendung vielfältigen Veränderungen unterzogen werden, was als ein besonderer Aspekt ihrer Verwendungsweise in die neueren pragmatisch orientierten Untersuchungen einbezogen wird (vgl. Földes 1996, Burger 1998, Elspass 1998, Ptashnyk 2001, u.a.).

Im Anschluss an diese Tendenzen in der Phraseologieforschung sehe ich die Aufgabe dieser Arbeit, diesen besonderen Aspekt phraseologischer Verwendung in Texten der Presse zu untersuchen, mit dem Ziel den Systemcharakter des abgewandelten Gebrauchs aufzuzeigen. Darüber hinaus interessieren mich die Funktionen, die den Modifikationen in Zeitungstexten zukommen, bzw. in welchem Zusammenhang die Textsorte Presstexte mit der Modifizierung der phraseologischen Ausdrücke steht, d.h. ich werde versuchen, im Rahmen dieser Arbeit, die Fragen, was man bei einem Phraseologismus verändert kann, wie man ihn verändern kann und warum diese Veränderung bzw. Abwandlung überhaupt vollzogen wird, zu beantworten.

Als Korpus für die vorliegende Untersuchung ziehe ich die regionalen und überregionalen deutschen Tages- und Wochenzeitschriften des Korpus des Instituts für Deutsche Sprache Mannheim, Cosmas, heran: *Die Zeit, Züricher Tagesanzeiger, St. Galler Tagblatt, Frankfurter Rundschau, Die Presse, Mannheimer Morgen, Tiroler Tageszeitung, Salzburger Nachrichten, Neue Kronen-Zeitung und Oberösterreichische Nachrichten*.

1. PHRASEOLOGISCHE MERKMALE UND DIE MODIFIKATION

Phraseologismen sind sprachliche Einheiten, die in der Forschung vor allem durch drei Hauptmerkmale definiert werden – durch die Mehrgliedrigkeit oder Polylexikalität, die Stabilität oder die Festigkeit und, wenn man von der Phraseologie im engeren Sinne spricht, durch die Idiomatizität. Die ersten zwei Merkmale beziehen sie in erster Linie auf die Form des Phraseologismus und definieren sie als ein aus mehreren lexikalischen Einheiten bestehendes Gebilde, in welchem diese Einheiten/Komponenten fester zusammengehören, als beispielsweise die Komponenten eines Satzes. Das dritte Merkmal, die Idiomatizität, bezieht sich im Vordergrund auf die Semantik eines Teils der Phraseologismen und will sagen, dass der phraseologischen Wortverbindung eine andere Bedeutung zukommt, als diejenige, die sich aus der freien Bedeutung ihrer Komponenten ergibt. Alle drei Merkmale spielen für die Untersuchung der Modifikation eine bedeutende Rolle, wobei den Merkmalen der Festigkeit und der Idiomatizität eine be-

sondere Bedeutung zukommt, da diese Merkmale in einem scheinbaren Paradox mit dem abgewandelten Gebrauch der Phraseologismen stehen. Schauen wir und also näher an, was das Merkmal der Festigkeit und das Merkmal der Idiomatizität besagen.

1.1. Festigkeit des Phraseologismus

Wie bereits angedeutet, bilden die Komponenten eines Phraseologismus eine lexikalische Einheit, was darauf hinweist, dass diese Komponenten "eine festere Verbundenheit aufweisen als die Konstituenten anderer Wortverbindungen" (Elsapss 1998:41). Eine Folge davon ist, dass Phraseologismen trotz ihrer mehrgliedrigen Struktur vom Sprachbenutzer als Einheit gespeichert und verwendet werden (siehe Burger 1998:17), "auch wenn dies [...] ganze Sätze betreffen kann" (Elspass 1998:40). Eine andere Folge der Stabilität aber ist, dass die Phraseologismen bestimmten Beschränkungen unterliegen, die über die normalen morphosyntaktischen und semantischen Regularitäten hinausgehen. Elspass (1998:41) teilt diese Restriktionen in zwei Typen ein und bezeichnet diese als "lexikalisch-semantische" und "syntaktisch-strukturelle Stabilität" (S. 41). In einfachen Worten ausgedrückt bedeutet die erste, dass man eine Komponente des Phraseologismus nicht ohne Weiteres durch eine andere ersetzen kann, auch wenn diese bedeutungsgleich oder -ähnlich ist. Dadurch würde die phraseologische Bedeutung und damit der Phraseologismus selbst zerstört, wie das das folgende Beispiel zeigt:

unter dem Pantoffel stehen
 -> * *unter dem Hausschuh stehen*

Die syntaktisch-strukturelle Stabilität bezieht sich auf "die eingeschränkten Transformationsmöglichkeiten" (Elspass 1998:41) und meint, dass bestimmte syntaktische Transformationen, die bei einer freien Wortverbindung durchaus üblich sind, im Fall der Phraseologismen zur Zerstörung führen können und somit nicht zulässig sind:

Das ist sauberes Wasser -> Das Wasser ist sauber.
 (freie Wortverbindung)
*Das ist kalter Kaffee -> * Der Kaffee ist kalt.*
 -> * *Das ist Kaffee, der kalt ist.*

1.2. Idiomatizität

Was das Merkmal der Idiomatizität betrifft, so stellt Burger (1998:31) fest, dass ein Teil der Phraseologismen eine Art semantischer "Anomalie" (S. 31) aufweist, wodurch der phraseologischen Wortverbindung eine andere Bedeutung zukommt, als diejenige, die sich aus der freien Bedeutung ihrer Komponenten ergibt. Will man also phraseologische Verbindungen wie *jm. einen Bären aufbinden* (jm. mit heimlicher Freude etwas Unwahres so erzählen, dass er es auch glaubt; jm. etwas vormachen), *nicht alle im Karton haben* (nicht recht bei Verstand sein, verrückt sein), oder *einen auf die Lampe gießen* ([reichlich] Alkohol trinken) richtig verstehen, kann man nicht auf die wörtliche Bedeutung der Komponenten zurückgreifen, obwohl das Gefüge syntaktisch und mit etwas Fantasie auch semantisch korrekt ist.

Betrachtet man also diese zwei Merkmale der Phraseologismen, kann man zum Schluss kommen, dass diese wenig Spielraum für einen abwandeln, die Struktur und die Bedeutung des Phraseologismus verändernden Gebrauch dieser lexikalischen Einheiten übrig lassen, da dieser zur Zerstörung des Phraseologismus führen könnte. Doch die Sprachwirklichkeit sieht viel flexibler aus, als das System auf den ersten Blick zu erkennen gibt. In langue, in der Verwendung also, scheinen die oben genannten Restriktionen und Regeln den Anspruch auf die Totalität zu verlieren, sie räumen Platz für einen "chamäleonartigen" Gebrauch der Phraseologismen ein, bei dem sich diese ihrer sprachlichen Umgebung problemlos anpassen können, ohne dabei ihre Identität als Phraseologismus zu verlieren. Dieses Phänomen nennt man phraseologische Modifikation.

2. DIE MODIFIKATION

Sie ist "die okkasionelle, für die Zwecke eines Textes hergestellte Abwandlung eines Phraseologismus" (Burger 1998:27) und kann nicht "mit der morphosyntaktischen Einbettung in das sprachliche Umfeld [begründet werden]" (Elspass 1998:147). Es geht also um eine einmalige Veränderung des Phraseologismus, die im Dienste der Textgestaltung steht, somit auch im Dienste der journalistischen Texte: "Wer Zeitungen und Magazine liest, der wird [Phraseologismen] reihenweise finden, nicht immer in der lautstarken Direktheit früherer Jahrzehnte, sondern in raffiniert getarnter Indirektheit" (Braun 1998:214). Diese Indirektheit will nicht sagen, dass Phraseologismen bei der Textproduktion in den Hintergrund getreten sind und nur noch eine geringe Rolle spielen, sondern bezieht sich, wie gesagt, auf ihre lexikalisierte Form, die nicht mehr direkt als solche genannt wird,

sondern eben als Basis ihrer modifizierten Verwendungsweise fungiert. Somit bildet die Grundlage jeder Modifikation ein usueller Phraseologismus, "d.h. ein Phraseologismus mit einer Struktur und einer lexikalischen Füllung, wie er in dem Sprachbestand lexikalisiert und in den Wörterbüchern kodifiziert ist" (Ptashnyk 2001:435).

Elspass betont dabei die Intentionalität als eine konstitutive Komponente der Modifikation und sieht sie entsprechend als "intentional gerichtete Abwandlung" (Elspass 1998:149), die "im Dienste bestimmter Intentionen des Textproduzenten [steht]" (Elspass 1998:147). Diese Intentionalität ist nach Ptashnyk (2001:437) aus dem Kontext ersichtlich, d.h. dass es im Text bestimmte Elemente gibt, die darauf hinweisen, dass das entsprechende Idiom absichtlich modifiziert wurde und kein Produkt eines fehlerhaften Gebrauchs ist. Die Intention verfolgt dabei bestimmte pragmatische Effekte, die die Textgestaltung und -rezeption unterstützen sollen. Somit stellt Modifikation ein textbildendes Verfahren dar, "das zwar auf immanenten semantischen (und strukturellen) Potenzen des Phraseologismus beruht, sich aber nur in konkreten Kontexten manifestiert und nur kontextuell [verstehen lässt]" (Burger 1998:150). Dementsprechend ist sie als (kon)textabhängig zu verstehen und zu deuten. Die Festigkeit des Phraseologismus ist somit "keine absolute Größe" (Fleischer 1982:209, zitiert nach Häusermann 1977), sondern ein Merkmal, das relativ zu verstehen ist. Manche Forscher gehen noch weiter in ihren Auffassungen von der Modifikation und betrachten diese gerade nicht als einen Sonderfall ihrer Verwendung sondern als ein typisches Merkmal der Phraseologismen: "Die Mechanismen der phraseologischen Variation sind im Sprachsystem als Potenz für ihre okkasionellen Realisationen gegeben, und die okkasionelle Variation ist nicht als Ausnahme, Abweichung oder Sonderfall anzusehen, sondern eine ganz typische Weise der Verwendung von Phraseologismen" (Fleischer 1982:217). Für diese Betrachtungsweise spricht auch die Feststellung von Elspass, dass bei Phraseologismen zwei entgegenwirkende Kräfte erkennbar sind, die einerseits den Zusammenhalt und somit die Stabilität polylexikalischer Struktur garantieren, andererseits aber "provoziert die polylexikalische Struktur und – bei idiomatischen Phraseologismen – die bildliche Komponente den Sprachverwender geradezu zur Variation und Modifikation" (Elspass 1998:151).

Entsprechend dieser Aussage betrachte ich die Modifikation als ein immanentes Merkmal der Phraseologismen, das aber nur latent existiert und entsprechend potenziell zum Ausdruck kommt.

Es wurde schon erwähnt, dass okkasionelle Varianten gelegentlich oder spontan gebrauchte Varianten zur Erzielung einer bestimmten kommunikativen Wirkung eingesetzt werden. Der gewünschte Effekt kann, so

Burger (1998:154) beim Rezipienten allerdings nur erzielt werden, wenn dieser die Ausgangsform und ihre Semantik – im Folgenden nach Ptashnyk (2001:435) phraseologische Basis (PB) genannt – erkennt. Im anderen Fall erscheint der abgeänderte Gebrauch fehlerhaft oder im besten Fall seltsam. Damit ist auch die Grundvoraussetzung und die Grenze der Modifikation bestimmt (vgl. Burger 1998:154).

Nun gilt es die Frage zu beantworten, was alles bei einem Phraseologismus verändert werden kann und wie, durch welche Techniken das geschieht. Anschließend versuche ich im Zusammenhang mit den Merkmalen der Presstexte einige Funktionen der Modifikation für diese Textsorte aufzuzeigen.

2.1. Modifikationstypen – Beschreibung und Klassifizierung

Da im allgemeinen die Veränderung die Form des Phraseologismus, seine Semantik oder beides zugleich betreffen kann, unterscheidet Burger (1998) drei Modifikationstypen:

1. formale Modifikation ohne semantische Veränderung
2. formale Modifikation und semantische Veränderung
3. semantische Modifikation ohne formale Veränderung

2.1.1. Formale Modifikation ohne semantische Veränderung

Bei diesem Typ geht es darum, dass der Phraseologismus seine Bedeutung beibehält, obwohl seine Form verändert wird, wobei es sich aber nicht um flexionsbedingte Veränderung handelt.

Wie Burger richtig feststellt, gibt es nur eine kleine Zahl von Möglichkeiten, wie man einen Phraseologismus formal so verändern kann, dass auf der semantischen Ebene kein (oder nur ein schwacher) Effekt resultiert.

”Der Prototyp sind Formulierungen, bei denen das Idiom in seinem lexikalischen und syntaktischem Bestand um ein Adjektiv oder ein Genitivattribut erweitert wird” (Burger 1998:151), sofern diese Erweiterung keine Ambiguierung, d.h. Aktivierung der wörtlichen Bedeutung phraseologischer Komponenten, zur Folge haben (vgl. Elspass 1998:170).

Hier einige Beispiele:

a) Erweiterung

- (1) Den *bitteren Kelch der Sicherheits-Nachsorge* kann der Hypermacht niemand abnehmen
(Die Zeit, 28. August 2003, Nr. 36)

(PB): *bitterer Kelch* – schwer zu bewältigendes Schicksal, bitteres Erlebnis (Wahrig DW, S. 725)

Wie man aus dem Beispiel sehen kann, besteht die Modifikation in der Erweiterung des Phraseologismus durch ein hinzugefügtes Genitivattribut (*der Sicherheits-Nachsorge*). Trotz dieser formalen Veränderung wird der Phraseologismus semantisch nicht verändert, d.h. die Bedeutung des schweren Schicksals, das der "Hypermacht" niemand abnehmen kann, bleibt erhalten. Die Intendiertheit der Modifikation wird dadurch deutlich, dass das erweiternde Genitivattribut inhaltlich mit dem Thema des Textes korreliert, nämlich dem Problem der Schaffung einer friedlichen und demokratischen Staatsordnung im Irak.

Dasselbe Modifikationsprinzip illustrieren auch folgende Beispiele:

(2) Auch der Datenschutzbeauftragte giesst *Öl ins Feuer der Polemik*, indem er die Sammlung als illegal qualifiziert.

(Züricher Tagesanzeiger, 10.01.1998, S. 25, Cosmasrecherche)

PB: *Öl ins Feuer gießen* - einen Streit noch verschärfen, jmds. Erregung noch verstärken (DU 11, S. 529)

(3) Nun waren die Wattwiler gefordert, wollten sie nicht schon von Anfang an *in den sauren Apfel einer Niederlage beißen*.

(St. Galler Tagblatt, 18.12.1998, Cosmasrecherche)

PB: *in den sauren Apfel beißen* – etwas Unangenehmes notgedrungen tun (DU 11, S. 48)

(4) "Wenn wir nicht auf die hohen Ausgleichszahlungen verzichten wollen, müssen wir *in den sauren Apfel der Steuererhöhung beißen*", schloss Christa Hess. (St. Galler Tagblatt, 27.11.1997, Cosmasrecherche)

Während die obigen Beispiele eine Erweiterung durch ein Genitivattribut illustrieren, zeigen folgende Beispiele eine Erweiterung durch ein Adjektiv:

(5) Offenkundig vergisst man *in der Hitze des sportlichen Gefechts* leicht das ansonsten immer präsenste betriebswirtschaftliche Einmal-eins und gibt die kaufmännische Vorsicht an der Stadiongarderobe ab. (Die Presse, 30.10.1993, Cosmasrecherche)

PB: *in der Hitze des Gefechts* – in der Eile, in der Aufregung (DU 11, S. 342)

(6) Es klingt gerade so, als würde man *den berühmten Bock zum Gärtner machen*. (Mannheimer Morgen, 17.04.2000, Cosmasrecherche)

PB: *den Bock zum Gärtner machen* – einen völlig Ungeeigneten mit einer Aufgabe betrauen (DU 11, S. 120)

In folgenden Beispielen liegt eine andere Erweiterungstechnik vor:

(7) Das von Verkehrsexperten prognostizierte Chaos auf den Durchzugsstrassen blieb den Autofahrern erspart – *die Ruhe vor dem (Verkehrs-)Sturm der Karwoche?* (Die Presse, 13.04. 1992, Cosmasrecherche)

PB: *die Ruhe vor dem Sturm* – die Stille, bevor ein (unangenehmes) turbulentes Ereignis eintritt (DU 11, S. 593)

(8) Heute reist der FC Tirol in stärkster Besetzung ins Ländle, trainiert auf der Dornbirner Birkenwiese, übernachtet im Martins-Park, am Samstag vormittag folgt eine lockere Einheit, dann Mittagessen, *(Bett-)Ruhe vor dem Sturm*, Besprechung, Aufwärmen und Spiel gegen Bregenz. (Tiroler Tageszeitung, 19. 05. 2000, Cosmasrecherche)

Elspass (1998:177) nennt diese Technik "Erweiterung durch ein Lexem im Rahmen der Wortbildung" bei welcher "das erweiternde Lexem [*Verkehr* im Beispiel (7) und *Bett* im Beispiel (8)] als Bestimmungswort hinzutritt" (1998:177). Das Ergebnis ist eben eine mit dem Verkehrs- bzw. Sport-Thema korrelierende "Determinativkomposition" (Elspass, 1998:177), die zugleich eine Komponente des Phraseologismus ist. Im Beispiel (7) wird die Komponente *Sturm* jedoch nicht nur durch ein Bestimmungswort, sondern darüber hinaus durch ein Genitivattribut *der Karwoche* erweitert, was aber den gleichen Effekt des Themabezugs wie die Erweiterung durch das Bestimmungswort hat.

Der Phraseologismus kann auch durch ein Präpositionalattribut erweitert werden:

(9) *Die vielen Köche an den Geldtöpfen verderben den Brei*.

(Frankfurter Rundschau, 30.07.1998, Cosmasrecherche)

PB: *viele Köche verderben den Brei* – wenn bei einer Sache zu viele mitreden, beteiligt sind, kommt nichts Gutes dabei heraus (DU 11, S. 395)

(10) *Die kalte Dusche für die diplomatischen Bemühungen aus Islamabad* kommt zu einem kritischen Zeitpunkt.

(St. Galler Tagblatt, 07.06.1999, Cosmasrecherche)

PB: *[für jn.] wie eine kalte Dusche sein; [auf jn.] wie eine kalte Dusche wirken* – eine Enttäuschung, Ernüchterung für jn. sein (DU 11, S. 164)

b) Reduktion/Verkürzung

Als eine weitere formale Modifikation, die (meist) keine semantischen Konsequenzen hat, nennt Burger (1998:151) die Verkürzung (Ellipse). "Typisch ist für diesen Modifikationstypus, dass er bei verbalen Phraseologismen auftaucht" (Elspass :180), wobei meistens nur verbale Komponenten gekürzt werden, da "die nominalen Komponenten offenbar als am stärksten sinntragend empfunden werden" (Burger 1998:152).

(11) *Der Gärtner als Bock* [Titel]

Nun aber ganz praktisch: Sollen sie UN den Irak regieren? Das wäre die dritte Illusion, würde doch so *der Gärtner zum Bock gemacht*. Ohne "Bock" – sprich: überwältigende Militärmacht – wäre der Irak schon verloren, [...] Der Vielvölkerverein kann den Frieden nicht schaffen, sondern nur verwalten, dies aber besser als Marines. Erst musste die Nato in Bosnien und im Kosovo ihr Kriegshandwerk verrichten, dann konnten sich UN & Co. um die Schulen kümmern". (Die Zeit, 28. August, 2003, Nr.36).

PB: *den Bock zum Gärtner machen* - jn. etwas tun lassen, wozu er überhaupt nicht geeignet ist (DU 11, S. 120)

Hier wird derselbe Phraseologismus gleich zweimal erwähnt, wobei es sich nur im Titel (hier Titel eines Absatzes) um eine Reduktion handelt.

Die Reduktion erfolgt hier durch die Weglassung der verbalen Komponente *machen*, wodurch, so Elspass, weitere syntaktische Reorganisationen nötig sind (1998:181). So werden in unserem Beispiel das Präpositionalobjekt *zum Gärtner* und das Akkusativobjekt *den Bock* zum Subjekt *der Gärtner als Bock*. Wie man sehen kann, hat die Reduktion keine Folgen für die Semantik des Phraseologismus, werden die UN als jemand dargestellt, der für den militärischen Einsatz im Gegensatz zur NATO ungeeignet ist. In diesem Beispiel wird vom Autor noch eine weitere Veränderung der phraseologischen Struktur unternommen und zwar die Vertauschung der Positionen der Komponenten *Gärtner* und *Bock*. Der Grund für diese Vertauschung liegt offenbar in dem subjektiven Empfinden des Autors, dass *Bock* das "aggressivere" Element des Phraseologismus ist, was er auch metasprachlich expliziert "Bock – sprich: überwältigende Militärmacht" und die

Komponente *Gärtner* mit der Pflege des Gartens und somit metaphorisch der Pflege des Friedens verbunden wird.

Im folgenden Beispiel wird der Phraseologismus gleich zweimal in seiner reduzierten Form gebraucht:

(12) Erst *in Höhle des Löwen*, dann gegen den Meister: [Titel]

HOCKEY: Mannheimer HC spielt morgen in Frankenthal / Am Samstag kommt Dürkheim

Trotz des "verpatzten München-Wochenendes und des Durchhängers in Limburg" (Trainer Robert Willig) geht Aufsteiger Mannheimer HC "guten Mutes" in die beiden Begegnungen des mittlerweile dritten Doppelwochenendes hintereinander. Dabei muß der MHC bereits am morgigen Freitag um 20 Uhr *in die Höhle des Löwen* zum Tabellenzweiten TG Frankenthal, am Samstag um 17 Uhr empfängt er in der Irma-Röchling-Halle mit dem amtierenden deutschen Hallenmeister Dürkheimer HC den derzeitigen Tabellendritten. (Mannheimer Morgen, 17.12.1998, Cosmasrecherche)

PB: *sich in die Höhle des Löwen begeben / wagen-* mutig einen mächtigen oder gefährlichen Menschen aufsuchen (DU 11, S. 346)

Auch hier bleibt die Bedeutung des Phraseologismus, nämlich einen mächtigen und gefährlichen "Menschen" aufsuchen – in diesem Fall ein Team –, dessen Gefährlichkeit durch die Charakterisierung als den Tabellenzweiten nochmals hervorgehoben wird, unverändert.

Elspass (1998) stellt fest, dass die Reduktion quantitativ so weit gehen kann, "dass [bei Phraseologismen mit unikalen Komponenten] nur noch das isolierte unikale Element [...] zurückbleibt", das der Redner/Sender "nur anzutippen braucht, um die ganze Wendung beim Hörer/Empfänger zu aktualisieren" (Elspass 1998:182). Das folgende Beispiel vermag diesen Sachverhalt zu illustrieren:

(13) Diesmal hat *Petrus* allen recht getan [Titel]

Glücklich über das anhaltende Prachtwetter waren trotz Trockenheit für einmal auch die Bauern. Da diese in einer Zeit der Reifung und Ernte gefallen ist, blieben Schäden an Kulturen aus, die Ernte wird sogar erleichtert. «Dank dem ausgetrockneten Boden hinterlassen die schweren Traktoren und Maschinen keine Schäden», freut sich für einmal auch Kurt Baumann, Leiter der Fachstelle für Pflanzenbau vom Landwirtschaftlichen Bildungs- und Beratungszentrum Arenenberg. (St. Galler Tagblatt, 07.10.1997, Cosmasrecherche)

PB: *Petrus meint es gut* - es ist schönes Wetter (DU 11, S. 541)

Da man in einschlägigen Lexika (Duden 11, Wahrig DW) keinen Eintrag finden kann, wo das Wort *Petrus* isoliert, d.h. außerhalb der Wendung vorkommt, handelt es sich bei *Petrus* eindeutig um eine unikale Komponente. In Duden 11 (1998:541) sind zwei Phraseologismen registriert, die diese Komponente enthalten, nämlich die Phraseologismen *Petrus meint es gut* (=es ist ein schönes Wetter) und *bei Petrus anklopfen* (= sterben). Da in unserem Beispiel zweifellos der erste Phraseologismus gemeint ist, handelt es sich dabei um eine Reduktion, bei welcher der Phraseologismus *Petrus meint es gut* auf die Komponente *Petrus* verkürzt ist, die dementsprechend die Bedeutung des ganzen Phraseologismus repräsentiert.

Folglich ist die Weglassung der verbalen Komponente zwar der häufigste jedoch nicht der einzige Reduktionsmechanismus.

Auch im folgenden Beispiel wird der Phraseologismus auf eine einzige Komponente reduziert:

(14) Denn Slowenien verweigert – aufgrund der seit heute Dienstag gültigen Bestimmung – *die Friedenspfeife* und zeigt Zähne.

(Neue Kronen-Zeitung, 01.07.1997, Cosmasrecherche)

PB: *mit jm. die Friedenspfeife rauchen* - sich mit jm. wieder vertragen (DU 11, S. 221)

Ein letzter Modifikationstyp, der ohne semantische Konsequenzen (im Sinne der völligen Veränderung der phraseologischen Bedeutung) bleiben kann, ist die Substitution (Begriff nach Elspass 1998:165).

c) Substitution

Darunter wird nach Burger "die Ersetzung einer Komponente oder eines Teils einer Komponente (bis hinab zum Buchstaben) durch ein anderes Element" verstanden (Burger 1998:152). Die dabei ausgetauschte phraseologische Komponente nennt man "Substitut", das ersetzende Lexem wird "Substituendum" und beide zusammen "Substitutionspartner" genannt (Begriffe nach Ptashnyk 2001:436). In Anlehnung an Barz (1986) führt Ptashnyk weiter aus, dass die Substitution "paradigmatisch bedingt" oder "textgebunden" sein kann (Begriffe nach Barz, 1986, in: Ptashnyk 2001:438). Paradigmatisch bedingt ist die Substitution dann, "wenn zwischen den Substitutionspartnern bestimmte paradigmatische Beziehungen bestehen (Antonymie, Synonymie, Hyponymie, Hyperonymie, Wortfeldbeziehungen usw.)", während bei einer textgebundenen Substitution "die substituierenden Lexeme

mit der phraseologischen Bedeutung nichts gemeinsam haben und unmittelbar mit dem Text korrelieren" (Ptashnyk 2001:438). Bei dieser Unterscheidung ist nach Ptashnyk (2001:438) jedoch nicht ausgeschlossen, dass eine paradigmatisch bedingte Substitution auch kontextbezogen sein kann, womit Burgers Feststellung unterstützt wird, dass jede Modifikation schließlich textgebunden ist (Burger 1998:150), ob mit oder ohne paradigmatische Beziehungen.

Das folgende Beispiel illustriert eine rein textgebundene Substitution:

- (15) Schauen wir uns an, wie drei muslimische Länder mit dem *Tuch des Anstoßes* umgehen" (Die Zeit, 25. September 2003, Nr. 40)
PB: *der Stein des Anstoßes* – die Ursache eines Ärgernisses (DU 11, S. 686)

Die Substitution in diesem Beispiel besteht in dem Austausch der Komponente *Stein* mit dem Lexem *Tuch*. Die Wahl des Substituendums *Tuch* ist durch das Textthema, nämlich der öffentliche Streit um das Tragen des Kopftuchs in öffentlichen Gebäuden, bestimmt. Da aber das Tuch die Ursache für den Streit ist, ist es offensichtlich, dass trotz des Lexemaustausches die Bedeutung des Phraseologismus, nämlich dass etwas die Ursache dafür ist, dass eine unangenehme Situation oder ein Problem entstanden ist, nicht verändert wird.

Das folgende Beispiel illustriert dieselbe Modifikationstechnik:

- (16) Doch durch das Internet gibt es die Möglichkeit, innerhalb von Minuten zum Pseudo-Hacker zu werden, weiß Robert Gottwald, Sicherheitsbeauftragter für das EDV-System des Innenministeriums [...]. Innerhalb einer halben Stunde kann man sich ein Programm herunterladen, mit dem man locker in fremde Computer eindringen kann. Man sollte meinen, dass die Benutzer und Firmen das wissen und viel Geld und Zeit in die Sicherheit ihrer Systeme investieren. Dem Motto *Vorsicht ist die Mutter der Computerkiste* folgen aber nur wenige: "Es wundert mich immer wieder, wie wenig in Österreich auf Sicherheit geachtet wird", macht Gottwald auf ein unterschätztes Problem aufmerksam. (Oberösterreichische Nachrichten, 21.11.2000, Cosmas-recherche)
PB: *Vorsicht ist die Mutter der Porzellankiste*- es ist gut, vorsichtig zu sein (DU 11, S. 773)

Dass es sich bei diesem Beispiel nicht um den synonymischen Phraseologismus *Vorsicht ist die Mutter der Weisheit* als PB handelt, zeugt die Formähnlichkeit der ausgetauschten Lexeme bedingt durch die gemeinsame Kompositumbasis *Kiste*, "die dem Rezipienten bei der Identifikation der phraseologischen Basis hilft" (Ptashnyk 2001:438). Auch hier signalisieren Kontextkomponenten wie *Internet, Hacker, EDV-System, Programm, herunterladen*, die mit dem Substituendum *Computerkiste* semantisch korrelieren, dass es sich um eine textgebundene Substitution handelt. Die Erhaltung der Bedeutung der PB (es ist gut, vorsichtig zu sein) ist unter anderem durch die damit korrelierende Warnung des Sicherheitsbeauftragten, dass zu wenig auf die Sicherheit der Computersysteme geachtet wird, ersichtlich.

Im folgenden Beispiel wird derselbe Phraseologismus durch dieselbe Modifikationsart aber an ein anderes Thema angepasst:

(17)*Vorsicht ist die Mutter der Flimmerkiste*: Edgar Sterbenz, in einem rasch ausverhandelten Polit-kompromiss zum neuen ORF-Landesintendanten der Steiermark bestellt, möchte in seinen ersten Amtstagen keine konkreten Statements zu Programmqualität oder Reformen abgeben. (Die Presse, 29.10.1998, Cosmasrecherche)

Auch hier macht sich der Autor die Formähnlichkeit *Porzellankiste – Flimmerkiste* zu Nutze, weswegen das Substituendum auch nicht in seiner normalsprachlichen Form – *Fernseher* ausgedrückt wird. Man könnte sagen, dass es hier um eine paradigmatisch bedingte Substitution handelt, in dem Sinne, als die Flimmerkiste ein Unterbegriff vom Hyperonym *Kiste* ist, was dann auch im Beispiel (16) der Fall wäre. Fest steht aber die Textgebundenheit der Substitution, worauf die Textelemente *ORF-Landesintendant, Programmqualität* hinweisen, die mit dem Substituendum *Flimmerkiste* korrelieren. Die Bedeutung des Phraseologismus bleibt erhalten und bezieht sich auf das Verhalten des ORF-Landesintendanten Edgar Sterbenz, das entsprechend als vorsichtig charakterisiert wird.

Während der Modifikationstyp Reduktion generell keine semantische Veränderung bewirkt, können Substitution und Erweiterung durchaus semantische Folgen haben. Damit kommen wir zur zweiten Modifikationskategorie:

2.1.2. Formale und semantische Modifikation

Hier betrifft die Veränderung sowohl die Form als auch die Semantik des Phraseologismus, wobei Burger (1998:152) anmerkt, dass es nicht die formale Veränderung alleine ist, die die semantische verursacht, sondern

dass auch der Kontext dabei großen Einfluss ausüben kann, was ich an konkreten Beispielen zeigen werde. Da im übrigen die formale Veränderung in Form bereits bekannter Techniken der Erweiterung und der Substitution erfolgt, werde ich mich im Folgenden näher mit semantischen Veränderungen befassen.

a) Ergänzung der phraseologischen Teilbedeutung durch die Bedeutung des Substituendums

Eine der Möglichkeiten, einen Phraseologismus formal und semantisch zu modifizieren, zeigen die folgenden Beispiele:

(18) Wie wir unsere Kusspartner auswählen, liegt an deren ganz speziellem Geruch, den der beste Deospray nicht neutralisieren kann. [...] Dem "Geruch von Liebe und Angst" widmet das Buch "*Liebe geht durch die Nase* – Was unser Verhalten beeinflusst und lenkt" [...] ein ganzes Kapitel. (Oberösterreichische Nachrichten, 18. 06. 1997, Cosmasrecherche)

PB: *Liebe geht durch den Magen* – wer gut kochen kann, gewinnt leicht die Zuneigung anderer (DU 11, S. 454)

Hier handelt es sich um eine Substitution mit Substitutionspartnern *Magen* – *Nase*. Die Substitution ist sowohl paradigmatisch bedingt, weil das Substitut *Magen* und das Substituendum *Nase* zu dem semantischen Feld "Körperteile" gehören, als auch textgebunden, worauf die Kontextelemente *Geruch*, *Deospray*, die mit dem Substituendum semantisch korrelieren, hinweisen. Doch diese formale Veränderung hat auch eine semantische zufolge; Die ursprüngliche Bedeutung des Phraseologismus, nämlich dass jemand durch seine Kochkünste die Zuneigung anderer gewinnt, ist nach der Substitution nur teilweise erhalten, denn das Substituendum *Nase* signalisiert, dass die Zuneigung nun durch den entsprechenden Geruch zu gewinnen ist. Trotzdem ist ein semantischer Rahmen, nämlich dass jemand durch eine entsprechende Qualität die Zuneigung anderer gewinnt, erhalten, so dass es hier nur um eine teilweise semantische Veränderung handelt. Ptashnyk nennt diesen Typ der semantischen Veränderung, bei der nur ein Teil der phraseologischen Bedeutung erhalten bleibt, "Ergänzung der phraseologischen Teilbedeutung durch die Bedeutung des Substituendums" (2001:442) und nennt das folgende Beispiel zur Illustration:

(19) Inmitten der schlimmsten Wirtschaftskrise seit Ende des Zweiten Weltkriegs hat Japans Regierungspartei beschlossen, *das Licht am Ende des Tunnels ausschalten*.

PB: *Licht am Ende des Tunnels sehen* - in schwieriger Lage Anzeichen für eine Besserung entdecken (DU 11, S. 453)

Auch hier wird der Phraseologismus durch eine Substitution der Komponente *sehen* durch das Lexem *ausschalten* formal verändert. Die Wahl des Substituendums ist durch die Bildlichkeit des Phraseologismus bestimmt, da *Licht* und *ausschalten* miteinander in ihrer wörtlichen Lesart korrelieren. Trotz der Substitution ist ein Teil der phraseologischen Lesart erhalten geblieben (=Anzeichen für eine Verbesserung in schwieriger Lage), deren Träger die "alten" Komponenten *Licht am Ende des Tunnels* sind. Diese Teilbedeutung wird nun durch ein Lexem ergänzt, das die Bedeutung der PB in ihr Gegenteil verkehrt, da *ausschalten* hier im übertragenen Sinne *beseitigen* bedeutet und die ganze Modifikation dementsprechend *die Anzeichen für eine Verbesserung in schwieriger Lage beseitigen* bedeutet.

b) Ambiguierung

Ein weiterer Typ semantischer Veränderung ist die Ambiguierung, d.h. Aktivierung der wörtlichen Lesart der phraseologischen Wortverbindung (Begriff nach Burger 1998:152).

Bei einer Erweiterung beispielsweise kann die Bedeutung dann ambiguiert werden, "wenn das modifizierende Adjektiv die wörtliche Ebene der Wortverbindung betrifft" (Elspass :170, zitiert nach Burger/ Buhofer/ Sialm 1982), und somit die wörtliche Lesart des Phraseologismus aktiviert. Dafür nennt Elspass (1998:170) folgendes Beispiel:

(20) Die letzten 120 Jahre unserer Geschichte waren in ihren *Höhen* und auch in ihren *abgründigen Tiefen* eng mit dem Namen vieler deutscher Städte, aber eben auch mit dem Namen der Städte Berlin und Bonn verbunden."

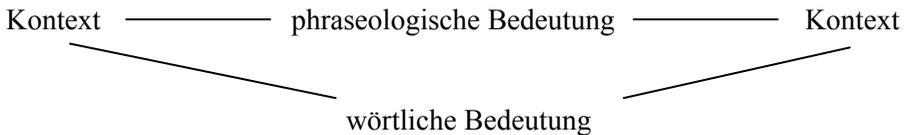
PB: *in Höhen und Tiefen des Lebens*- die Freuden und Leiden des Lebens (Wahrig DW, S. 1251)

In dem Beispiel wird auf die Komponente "Tiefe" in ihrer wörtlichen Bedeutung Bezug genommen, dadurch ersichtlich, dass das Adjektiv "abgründig" in seiner (wörtlichen) Bedeutung mit der wörtlichen Lesart der Komponente "Tiefe" korreliert, mit der Folge, dass die Komponente Tiefe

auch in ihrer wörtlichen Lesart mitrealisiert wird und dadurch eine semantische Doppeldeutigkeit erhält.

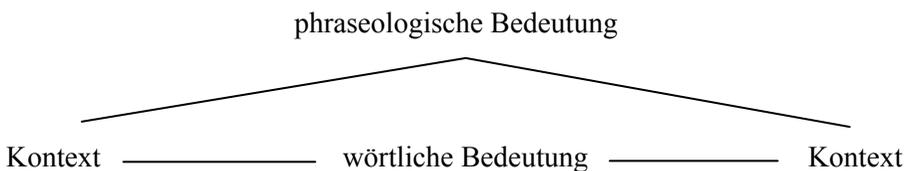
Basierend auf dem Grad ihrer Ausprägtheit unterscheidet Burger (1998:155) drei Typen der Ambiguierung. Damit will er darauf hinweisen, dass bei einer Ambiguierung die Lesarten unterschiedlich stark dominieren können. Diesen Sachverhalt veranschaulicht er durch folgendes Schema:

Typ I - Dominanz der phraseologische Lesart

Bei diesem Typ dominiert die phraseologische Lesart, während die wörtliche durch den Kontext bzw. ein Element, das in die Struktur des Phraseologismus eingreift (wie im Beispiel (20)), mitaktiviert wird. Das Beispiel (20) gehört zu diesem Typ, da es durch den Kontext offensichtlich ist, dass der Sprachbenutzer den Phraseologismus in seiner "üblichen" Bedeutung verwendet. Das erweiternde Adjektiv dient ihm dazu, seine Aussage zu intensivieren, mit der Folge, dass auch die wörtliche Lesart mitschwingt, jedoch nicht im Vordergrund steht.

Typ II – Dominanz der wörtlichen Lesart

Bei diesem Typ der Ambiguierung ist die wörtliche Bedeutung die dominantere. Die Aktivierung der wörtlichen Lesart kann dabei aber so weit gehen, dass von der PB nur noch die Form erkennbar bleibt, die Semantik jedoch "deaktiviert" wird (Begriff nach Ptashnyk 2001:443), d.h. dass sie im gegebenen Kontext keinen Sinn ergibt. Ptashnyk (2001:443f) nennt dafür folgendes Beispiel:

(21) Neues Gift in alten Eiern [Titel]

Deutsche Gesundheitsbehörden haben am Wochenende in weiteren belgischen Lebensmitteln erhöhte Dioxin- und PCB-Werte gefunden. (Beispiel von Ptashnyk 2001:443f)

PB: *junger Wein in alten Schläuchen* – etwas nicht grundlegend Erneueres, nur halbherzig Umgestaltetes (DU 11, S. 792)

Wie Ptashnyk bemerkt, ist die Modifikation eigentlich aus der wörtlichen Bedeutung der Substituenden erschließbar, während die PB nur "als Formulierungsvorlage" verwendet wird (S. 444), ohne die "als Folie im Hintergrund die Wendung merkwürdig klingen [würde]" (Ptashnyk 2001:444).

Auch das folgende Beispiel illustriert dasselbe Vorgehen:

(22) *Draußen vor der Stadt* [Titel]

Die Insel im Brandenburger Liepnitzsee ist die größte Sommerliebe der Berliner. (Die Zeit, 25. September 2003, Nr. 40)

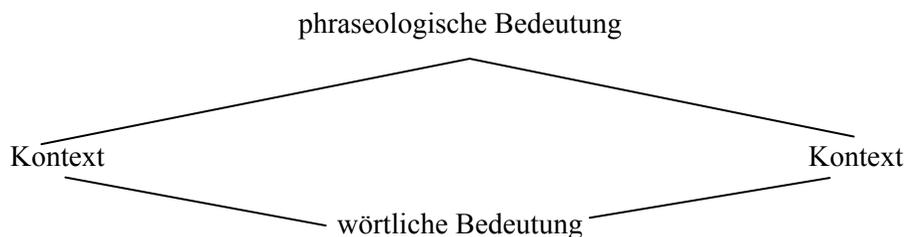
PB: *Draußen vor der Tür* – Titel des Theaterstücks von Wolfgang Borchert, symbolisiert das Nicht-zurück-findem-können der Hauptfigur in den Alltag, nachdem sie verstümmelt aus dem Krieg kam.

Die Veränderung der Form durch Substitution der Substitutionspaare *Tür* – *Stadt* ist textgebunden, da zwischen den Substitutionspartnern keine paradigmatische Beziehung besteht. Für die Modifikation spielt aber die Bedeutung bzw. Symbolik der PB keine Rolle, da durch den Kontext mitgeteilt wird, dass es *draußen vor der Stadt* (also buchstäblich) ein beliebtes Berliner Ausflugsort gibt, der von Berlinern besonders im Sommer geschätzt wird. Der Phraseologismus, bzw. ein Teil davon, wird, wie im vorigen Beispiel, nur als eine Art "Folie" verwendet, wovon die erhaltene syntaktische Struktur und die erhaltenen Konstituenten zeugen.

Obwohl die phraseologische Bedeutung, wie in manchen Fällen ersichtlich ist, im gegebenen Kontext keinen Sinn ergibt und man also von keiner Doppeldeutigkeit sprechen kann, ist das Schema des Typs II, in welcher die phraseologische Lesart mitberücksichtigt wird, insofern berechtigt, als die phraseologische Lesart unzertrennbar mit dem Phraseologismus verbunden ist, so dass sie bei der Wiedererkennung des Phraseologismus mit höchster Wahrscheinlichkeit mitrealisiert wird. In diesem Sinne bemerkt Burger, dass wir Phraseologismen, "die exakt in ihrer phraseologischen Formulierung verwendet werden, automatisch im phraseologischen Sinn verstehen, [und sich] die phraseologische Lesart gar nicht abweisen [lässt]" (Burger 1998:156). Das gilt offensichtlich auch für Phraseologismen, die

nicht exakt in ihrer lexikalisierten Form im Text erscheinen, denn ohne diese Wiedererkennung (der Form und damit auch der Bedeutung) bleibt die Modifikation ohne Wirkung und kann, wie Ptashnyk (2001:444) bemerkt, merkwürdig erscheinen.

Typ III – echte Doppeldeutigkeit

Hier kann man von echter Doppeldeutigkeit sprechen, da im Kontext sowohl die phraseologische als auch die wörtliche Lesart einen Sinn ergeben und somit gleichwertig sind.

Die Aktivierung der wörtlichen Lesart des Phraseologismus durch eine Erweiterung ist aber eher selten: "Das quantitative Verhältnis des letztgenannten Subtyps (gemeint ist die adjektivische Erweiterung ohne semantische Folgen) gegenüber den ambigüierenden Erweiterungen gibt Wotjak für ihr Textkorpus mit 4:1 an" (Elspass 1998:170).

Auch sonst erfolgt die Ambiguierung meistens ohne formale Veränderungen, da ja die vorhandene Ambiguität (d.h. das Vorhandensein der wörtlichen Lesart der phraseologischen Wortverbindung, vgl. Fleischer 1982:36) auch meint, dass der Phraseologismus in seiner Normalform wörtlich verstehbar und verwendbar ist, weswegen ich sie im nächsten Modifikationstyp ohne formale Veränderung näher behandeln werde.

2.1.3. Semantische Modifikation ohne formale Veränderung

Die Bedeutung des Kontextes für die semantische Modifikation des Phraseologismus kommt bei diesem Typ besonders zum Ausdruck, da hier die Semantik ohne irgendwelche formale Veränderung, d.h. nur durch "kontextuelle Arrangements" (Burger 1998) modifiziert d.h. ambigüiert wird (eine andere Form der Bedeutungsveränderung kommt bei diesem Typ nicht zustande). Bei der Ambiguierung kann entweder die wörtliche Bedeutung des ganzen Phraseologismus oder die "freie Bedeutung" einer seiner Komponenten (Burger 1998:56), d.h. die Bedeutung, die die Komponente außerhalb der Wortverbindung hat, aktiviert werden. Diese Unterscheidung

zwischen der wörtlichen Bedeutung und der freien Bedeutung ist insofern notwendig, da die Komponenten des Phraseologismus nicht unbedingt über eine wörtliche und eine figurative Bedeutung verfügen müssen, wie das bei Phraseologismen mit dem Merkmal der Ambiguität der Fall ist. Ihre freie Bedeutung, die im Phraseologismus normalerweise verlorengeht, kann aber durch den Kontext reaktiviert werden.

Im folgenden Beispiel werden gleich zwei Phraseologismen ambiguiert, jedoch mit verschiedener Ausprägung der jeweiligen Lesart:

(23,24) Für 356 Fehlstunden darf ein Viktringer Schüler dank Reinhard Eberhart nach New York. Motto: Zuerst flog er von der Schule und dann in die USA. Wohin darf wohl Eberhart wegen der *fehlenden Tassen im Schrank* fliegen? Nach Peking, zum Kaiser von China, würde ich meinen. Sollte es ihm dort gut gefallen, darf er meinetwegen bleiben, *wo der Pfeffer wächst*. Ist das vielleicht Indien? So genau weiß ich das nicht mehr, ich hatte in Geographie einige Fehlstunden. (Kleine Zeitung, 22. 02.1999, Cosmasrecherche)

1. PB: *nicht alle Tassen im Schrank haben* – nicht bei Verstand sein (DU 11, S. 714)

2. PB: *wo der Pfeffer wächst* – sehr weit weg, der entlegendste Ort auf der Welt (DU Redensarten, S. 118)

Es fällt ins Auge, dass der erste Phraseologismus auch formal verändert ist, doch diese Veränderung ist rein syntaktisch bedingt, weil der Autor offensichtlich eine semantisch (in phraseologischen Sinne) gleiche Formulierung des Phraseologismus haben wollte, die ihm die Möglichkeit gab, den Phraseologismus syntaktisch in Form von Genitivattribut in den Satz einzubauen. Deswegen musste er den satzwertigen Phraseologismus zunächst auf seine Komponenten *Tassen im Schrank* reduzieren, um die weggelassenen Komponenten *nicht alle* dann durch das ähnlich bedeutende Partizip Präsens in adjektivischer Funktion *fehlenden* zu ersetzen. Damit wird deutlich, dass der Autor die ursprüngliche Bedeutung des Phraseologismus vorläufig zu erhalten beabsichtigte, dass also die formale Veränderung nichts mit der Ambiguierung zu tun hat. Die eigentliche Modifikation erfolgt durch die Nennung des Landes China, die rein dadurch motiviert ist, dass der Autor China mit der Tradition des Teetrinkens und der Porzellanherstellung, für das dieses Land unter anderem bekannt ist, und damit mit *Tassen* assoziiert. Durch seine Empfehlung des Landes China als Reiseziel ambiguiert der Autor jedoch nicht nur die Komponente *Tassen*, sondern auch den ganzen Phraseologismus, da er auf eine ironische Art und Weise suggerieren möch-

te, dass *das Fehlen der Tassen im Schrank* durch die Reise nach China und den entsprechenden Einkauf behoben werden könnte.

Beim zweiten Phraseologismus erfolgt die Ambiguierung durch die explizite Nennung des "entlegensten Ortes auf der Welt" (Duden Redensarten 1999:118), nämlich *Indien*. Die Herkunft der Bedeutung dieses Phraseologismus wird im Duden Redensarten (1999:118) dadurch erklärt, dass Indien im Mittelalter als *das Land* bekannt war, aus dem Pfeffer importiert wurde und zugleich wegen der damaligen Verkehrsverhältnisse als sehr weit weg galt. Demnach kann man sagen, dass es sich bei diesem Beispiel um eine sprachspielerische Aktivierung der wörtlichen Bedeutung des Phraseologismus handelt, die aber zugleich auch "Re-motivierung, sozusagen [eine] Umkehrung des genetischen Prozesses" (Burger 1998:68) ist, weil der Autor durch die Nennung des Landes Indien auch auf die Herkunft der phraseologischen Bedeutung hinweist. Da der Kontext bei beiden Modifikationen signalisiert, dass sowohl die wörtliche als auch die phraseologische Lesart denkbar sind, handelt es sich um eine Ambiguierung des Typs III.

Derselbe Ambiguierungstyp liegt auch im nächsten Beispiel vor:

(25) *Verfluchter Stein des Anstoßes* [Titel]

Ein belgischer Tourist hat einen Stein, den er von einer jungsteinzeitlichen Grabanlage in Schottland mitgehen hatte lassen, reumütig zurückgeschickt, weil ihm der Stein nur Unglück gebracht hat. Seit er das 9,5 kg schwere Ding entwendet hatte, habe sich seine Tochter ein Bein gebrochen, seine Frau sei schwer erkrankt und er selbst habe die Arbeit verloren sowie sich den Arm gebrochen. (Tiroler Tageszeitung, 10. 01. 2000, Cosmasrecherche)

PB: *der Stein des Anstoßes* – die Ursache eines Ärgernisses (DU 11, S. 686)

Dadurch, dass der Phraseologismus im Titel vorkommt, realisiert ihn der Leser zunächst einmal in seiner phraseologischen Bedeutung. Daran kann auch die adjektivische Erweiterung durch das Adjektiv *verfluchter* nicht viel ändern, denn der Leser nimmt sie lediglich als eine Intensivierung der gegebenen Aussage wahr. Erst der eigentliche Text lässt erkennen, dass es sich beim *Stein des Anstoßes* eigentlich um einen "echten" Stein handelt, wodurch die Komponente also in ihrer freien Bedeutung realisiert wird. Dass aber auch die phraseologische Bedeutung aktiv ist, signalisiert uns der weitere Text, wo von "zugezogenem" Unglück des Langfingers die Rede ist, wo also der konkrete Stein auch zur Ursache eines bzw. mehrerer Ärgernisse in der Familie des Touristen geworden ist.

Während in den obengenannten Beispielen sowohl die phraseologische als auch die wörtliche Lesart realisiert werden, dominiert im folgenden Beispiel die wörtliche Lesart des Phraseologismus. Es handelt sich also um Ambiguierungstyp II:

(26) In Gedanken sezirt Barbara Graf den Körper, macht eine Auslegeordnung von Skeletteilen und Muskeln. Die ausgebreitete Anatomie wird in zahlreichen Zeichnungen zum Schnittmuster eines Kleids. Was innen war, Halt gab, Bewegung ermöglichte, *fährt aus der Haut*, stülpt sich nach aussen und bildet als bizarres Baumwollgewand auf den Leib geschneidert eine neue Körperhülle” (Züricher Tagesanzeiger, 05.07.1997, S. 18 – Cosmasrecherche).

PB: *aus der Haut fahren* - wütend werden (DU 11, S. 317)

Darauf, dass der Phraseologismus nicht in seiner üblichen Bedeutung gebraucht wird, verweisen kontextuelle Elemente wie ”sezieren”, der ”Körper”, ”Anatomie” u.s.w., die mit der phraseologischen Komponente ”Haut” in ihrer wörtlichen Bedeutung korrelieren. Auch die Komponenten ”fährt aus” werden insofern literalisiert (=wörtlich verwendet, Begriff nach Elspass :196), indem ihre wörtliche Bedeutung einer Bewegung nach außen auch im Kontext explizit genannt wird: ”stülpt sich nach außen”, mit der Folge, dass hier die wörtliche Bedeutung nicht nur mitaktualisiert wird, sondern die phraseologische Bedeutung geradezu deaktiviert, weil sie im gegebenen Kontext nicht in Frage kommt.

Auch folgende Beispiele zeigen eine deutliche Dominanz der wörtlichen Lesart des Phraseologismus, was von dem ursprünglichen Phraseologismus bleibt, ist nur seine Struktur:

(27) Da wird der enorme Wasserverbrauch angekreidet, obwohl doch die meisten Gelehrten wissen sollten, dass *der Schnee von gestern* bald wieder als Wasser zurück kommen wird. Und wer Angst davor hat, auf dem Schnee zu fallen, der sollte eben die richtigen Schuhe anziehen oder sonst eben zu Hazse bleiben. (Frankfurter Rundschau, 09.01.1997, Cosmasrecherche)

PB: *Schnee von gestern sein* – nicht mehr aktuell sein (DU 11, 631)

(28) Wenn die Quecksilbersäule des Thermometers wieder steigt und *der Schnee von gestern* taut, werden die Leute vom Bau nach Auskunft von Artur Michalek, [...] den Weg zur Pittlerstraße ebnen. (Frankfurter Rundschau, 09.01.1997, Cosmasrecherche)

(29) *Ganz auf den Hund gekommen* [Titel]

Sarah Näf betreibt in Lütisburg eine Hundeferienheim – auf ihre ganz eigene Art und Weise. (St. galler Tagblatt, 12.02.1998, Cosmasrecherche)

PB: *auf den Hund kommen* – herunterkommen (DU 11, S. 355)

Folgende Beispiele zeigen eine Dominanz der phraseologischen Lesart, wobei die wörtliche Lesart durch die Kontrastierung mit den Kontextelementen mitschwingt:

(30) Obwohl dieser Schneekanonenschnee bereits *zum Schnee von gestern* geworden ist und hoffentlich die Herstellung dieses ersehnten und werbeträchtigen Produktes in unseren tiefen Lagen keine Nachahmer findet.

(St. Galler Tagblatt, 20.12.1997, Cosmasrecherche)

PB: *Schnee von gestern sein* – nicht mehr aktuell sein (DU 11, S. 631)

(31) Der Winter ist *Schnee von gestern*. Die Freibäder öffnen [...]

(St. Galler Tagblatt, 20.05.1999, Cosmasrecherche)

(32) Lesen ist *kein Buch mit sieben Siegeln*. Dies zeigte die Freihandbibliothek Steinach am Freitagabend an der zweiten "Steinacher Buchnacht".

(St. Galler Tagblatt, 19.11.1997, Cosmasrecherche)

3. FUNKTIONEN DER MODIFIKATION IN PRESSETEXTEN

Nun fragt man sich natürlich, warum, zu welchem Zweck die Sprachbenutzer, in diesem Fall Journalisten, die Phraseologismen modifizieren und in welchem Zusammenhang die Modifikation mit der Textsorte steht, in der sie unternommen wird.

Generell lässt sich sagen, dass die Modifikation nicht nur eine, sondern mehrere Funktionen haben kann. Einige dieser Funktionen stehen im direkten Zusammenhang mit der Textsorte, in der sie erscheinen, andere sind auch in anderen Textsorten denkbar. Im Folgenden werden anhand konkreter Beispiele die wichtigsten Funktionen phraseologischer Modifikation in Presstexten dargestellt und erläutert.

3.1. Kontextuelle Anpassung

Eine der wichtigsten Funktionen der Modifikation besteht nach Ptashnyk (2001:447) "in der Anpassung des gegebenen usuellen Phraseologismus an den jeweiligen Kontext" (Ptashnyk 2001:447). Die Anpassung erfolgt mit Ptashnyk (ebd.) dadurch, dass die Struktur der Phraseologismen durch Elemente verändert wird, die dem jeweiligen Kontext entsprechen.

So kann beispielsweise eine Substitution einen Phraseologismus an den Kontext binden, indem das Substitut durch ein Substituendum ersetzt wird, das sich direkt auf das Textthema bezieht:

(16) Doch durch das Internet gibt es die Möglichkeit, innerhalb von Minuten zum Pseudo-Hacker zu werden, weiß Robert Gottwald, Sicherheitsbeauftragter für das EDV-System des Innenministeriums [...]. Innerhalb einer halben Stunde kann man sich ein Programm herunterladen, mit dem man locker in fremde Computer eindringen kann. Man sollte meinen, dass die Benutzer und Firmen das wissen und viel Geld und Zeit in die Sicherheit ihrer Systeme investieren. Dem Motto *Vorsicht ist die Mutter der Computerkiste* folgen aber nur wenige: "Es wundert mich immer wieder, wie wenig in Österreich auf Sicherheit geachtet wird", macht Gottwald auf ein unterschätztes Problem aufmerksam. (Oberösterreichische Nachrichten, 21.11.2000, Cosmas-recherche)

PB: *Vorsicht ist die Mutter der Porzellankiste*- es ist gut, vorsichtig zu sein (DU 11, S. 773)

Der bezüglich des Referenzbereichs vage Phraseologismus *Vorsicht ist die Mutter der Porzellankiste*, der im Prinzip auf jede Situation, wo Vorsicht geboten ist, anwendbar wäre, wird durch die Modifikation auf eine Situation spezifiziert, nämlich auf den EDV-Bereich. Die Wahl des Substituendums *Computerkiste* ist durch das Textthema bestimmt, wodurch das Substituendum, korrelierend mit den Textelementen *Internet, Hacker, EDV-System, Programm, herunterladen*, den Phraseologismus verstärkt in Bezug mit dem Text und seinen Elementen bringt.

Dadurch, so Ptashnyk, bekommen Textproduzenten die Möglichkeit, "aus einer begrenzten Anzahl der Phraseologismen einer Sprache eine unendliche Anzahl von Modifikationen zu bilden" (Ptashnyk 2001:447), die dem jeweiligen Text entsprechen.

Doch Substitution ist, technisch gesehen, nicht die einzige Möglichkeit der Kontexteinbettung, denn auch die Erweiterung kann kontexteinbettende Funktion haben:

(7) Das von Verkehrsexperten prognostizierte Chaos auf den Durchzugsstrassen blieb den Autofahrern erspart – *die Ruhe vor dem (Verkehrs-)Sturm der Karwoche?* (Die Presse, 13.04. 1992, Cosmasrecherche)

PB: *die Ruhe vor dem Sturm* – die Stille, bevor ein (unangenehmes) turbulentes Ereignis eintritt (DU 11, S. 593)

Genau wie bei dem oben genannten Beispiel ist die Wahl der hier erweiternden Komponenten *Verkehr*, bzw. *der Karwoche* durch das Textthema *Verkehrchaos in der Karwoche* bestimmt, die den Phraseologismus stärker an das Textthema anpassen.

Die kontextuelle Anpassung bringt einen weiteren Effekt bei der Textgestaltung, den Ptashnyk (2001, S. 451) Textverdichtung nennt.

3.2. Textverdichtung

In den genannten Beispielen wird deutlich, dass die Modifikation parallel zur Kontexteinbettung eine größere Informationsdichte (Elspass, 1998, S. 177) ermöglicht. Schauen wir uns das folgende Beispiel an:

(15) Schauen wir uns an, wie drei muslimische Länder mit dem *Tuch des Anstoßes* umgehen (Die Zeit, 25. September 2003, Nr. 40)

PB: *der Stein des Anstoßes* – die Ursache eines Ärgernisses (DU 11, S. 686)

Durch die Modifikation wird dem Autor die Möglichkeit gegeben, in einer Formulierung zwei Informationen zugleich auszudrücken, nämlich erstens, dass es eine Ursache des Ärgernisses gibt und zweitens, dass diese Ursache mit der Kopfbedeckung der Mosleminnen zusammenhängt. Diese Möglichkeit der Informationsverdichtung kommt dabei besonders dem journalistischen Bestreben entgegen, möglichst viele Informationen auf möglichst wenig Platz unterzubringen (vgl. Lüger 1995:12).

Auch der Expansion kann die Funktion der Textverdichtung zukommen:

(1)Den *bitteren Kelch der Sicherheits-Nachsorge* kann der "Hypermacht niemand abnehmen" (Die Zeit, 28. August 2003, Nr. 36)

PB: *bitterer Kelch* – schwer zu bewältigendes Schicksal, bitteres Erlebnis (Wahrig DW, S. 725)

Wie die Substitution im Beispiel (15) ermöglicht hier die Erweiterung durch das Genitivattribut, über die primäre Information eines bitteren

Schicksals hinaus den Sachverhalt zu vermitteln, auf den sich dieses bittere Schicksal bezieht, nämlich *Sicherheits-Nachsorge*.

3.3. Pointierung

Burger (1998) hat die Beobachtung gemacht, dass es bezüglich des Orts der Phraseologismen im Text deutliche Präferenzen gibt, nach welchen Phraseologismen bevorzugt "am Anfang oder Ende eines Textes oder Abschnittes auftreten" (Burger 1998:146), an Stellen also, "wo es auf knappe Resümierung des Inhalts, auf treffende Wiedergabe eines Standpunkts oder einer humorvollen Pointe ankommt" (Lüger 1995:36).

Am Ende eines Textes oder Abschnittes eingesetzt, hebt die Modifikation also "de[n] Grundgedanken des Textes" (Ptashnyk 2001:452) hervor, da sie die dargestellten Zusammenhänge ohne großen sprachlichen Aufwand nochmals für den Leser in "kondensierter Form" (Burger 1998:147) wiedergeben. Durch sie fasst der Autor in prägnanter Form das zusammen, was er davor detaillierter und differenzierter auseinandergesetzt hatte:

(33) Denn nur wenn sich das Leben der Palästinenser durch den Friedensprozess verbessert, werden sie die Regierung Abbas stützen und nicht stürzen. Das heißt aber auch: Der große Intrigant Arafat *darf keinen einzigen Faden mehr in der Hand halten*" (Die Zeit, 28. August 2003, Nr. 36)

PB: *die Zügel [fest]in der Hand halten* – die Führung, die Autorität innehaben (DU 11, S. 836)

Im vorliegenden Beispiel handelt es sich um eine paradigmatisch bedingte Substitution des Substituts *Zügel* durch das Substituendum *Faden*, da der Faden die "schwächere" Entsprechung für *Zügel* darstellt, mit dem Effekt, dass die Aussage, die durch den Phraseologismus ausgedrückt wird, intensiviert wird. Die Intensivierung durch die Substitution erfolgt aber nicht unmotiviert, denn mit dem modifizierten Phraseologismus, der im letzten Satz des Textes steht, wird die Hauptaussage, die sich durch den ganzen Text durchzieht, zusammenfassend wiederholt, nämlich dass Arafat auf keinen Fall zu trauen ist. Die Modifikation soll diese hervorheben und dadurch bewirken, dass diese nachhaltig im Gedächtnis der Leser bleibt.

Ein anderer Ort, an dem Phraseologismen bevorzugt vorkommen, ist die Schlagzeile. Diesen Sachverhalt belegen zahlreiche Beispiele aus meinem Korpus, in denen modifizierte Phraseologismen entweder im Titel oder im Untertitel eingesetzt werden. Dort übt sie entsprechend der Funkti-

on der Schlagzeile, eine lesewerbende Funktion (Ptashnyk 2001:449), denn "neben solchen Schlagzeilen, die den informativen Kern des Haupttextes in kondensierter Form darbieten, haben in der jüngsten Geschichte der Presse solche Schlagzeilen immer mehr an Bedeutung gewonnen, die vor allem einmal die Aufmerksamkeit des Lesers auf sich (und damit den entsprechenden Artikel) ziehen sollen" (Burger 1998:147).

Somit ist die Lesewerbung eine weitere Funktion der Modifikation:

3.4. *Modifikation als Leseanreiz*

Durch die modifizierte Formulierung wird der Leser mit einer Formulierung konfrontiert, die durch die ungewohnte Veränderung erst einmal für ihn auffällig ist, und somit als "Blickfang" fungiert. Der Leser wird animiert, erstens den Phraseologismus in seiner Normalform wiederzuerkennen, und zweitens "soll er im Text herausfinden, auf welchen konkreten Sachverhalt sich die phraseologische Formulierung bezieht" (Burger 1998:152). Dies veranschaulicht das folgende Beispiel:

(11) Der Gärtner als Bock [Titel]

Nun aber ganz praktisch: Sollen sie UN den Irak regieren? Das wäre die dritte Illusion, würde doch so *der Gärtner zum Bock gemacht*. Ohne "Bock" – sprich: überwältigende Militärmacht – wäre der Irak schon verloren, [...] Der Vielvölkerverein kann den Frieden nicht schaffen, sondern nur verwalten, dies aber besser als Marines. Erst musste die Nato in Bosnien und im Kosovo ihr Kriegshandwerk verrichten, dann konnten sich UN & Co. um die Schulen kümmern". (Die Zeit, 28. August, 2003, Nr.36).

PB = *den Bock zum Gärtner machen* - jn. etwas tun lassen, wozu er überhaupt nicht geeignet ist (DU 11, S. 120)

Würde der Titel *Der Bock als Gärtner* heißen, könnte der Leser die Veränderung des Phraseologismus als eine "gewöhnliche" Reduktion des Phraseologismus wahrnehmen, wodurch das Verständnis des Titels als *jemand macht etwas, wofür er völlig ungeeignet ist* problemlos wäre. Doch durch die Umstellung der erwartbaren Reihenfolge ist der Leser vor ein Rätsel gestellt, das nur durch die weitere Lektüre des Textes gelöst werden kann. Somit wird der Leser vom Autor eingeladen, "durch die Dekodierung der Formulierung an diesem Sprachspiel teilzuhaben" (Ptashnyk 2001:449), was sich auf das Leseinteresse positiv auswirkt.

3.5. Intensivierung des Ausdrucks

Dass Phraseologismen expressivsteigernd wirken, lässt sich mit ihrem Merkmal der Expressivität, das auf vielen anderen Eigenschaften beruht, wie ihr bildlicher Charakter, lautlich-rhythmische Eigenschaften u. dgl. (vgl. Fleischer 1982:168), erklären. Eine Modifikation kann aber, wie Ptashnyk (2001:448) richtig feststellt, seine Ausdruckskraft noch mehr erhöhen:

(33) Denn nur wenn sich das Leben der Palästinenser durch den Friedensprozess verbessert, werden sie die Regierung Abbas stützen und nicht stürzen. Das heißt aber auch: Der große Infragant Arafat *darf keinen einzigen Faden mehr in der Hand halten*” (Die Zeit, 28. August 2003, Nr. 36)

PB: *die Zügel [fest] in der Hand halten* – die Führung, die Autorität innehaben (DU 11, S. 836)

In diesem Beispiel besteht die Modifikation in einer paradigmatisch bedingten Substitution der Substitutionspartner *Zügel* - *Faden*. Dass der Autor den Phraseologismus modifiziert hat, nur um eine Intensivierung des Ausdrucks zu bewirken, ist daraus ersichtlich, dass Substitutionspartner *Zügel* und *Faden* einen Großteil an semantischer Gemeinsamkeiten aufweisen, mit dem Unterschied, dass der Faden dünner und damit leichter zerreißenbar ist. Eben diesen Unterschied macht sich der Autor zunutze, um seiner Aussage, dass Arafat keine, nicht mal eine schwache Autorität (symbolisiert durch den Faden) zuzutrauen ist, Nachdruck zu geben.

3.6. Modifikation als Formulierungshilfe

”[Modifikationen] werden gerne als halbfertige Textbausteine, d.h. als Formulierungshilfen verwendet” (Ptashnyk 2001:451). Das kommt gerade den oft unter Zeitdruck schreibenden Journalisten zugute, die dadurch die Möglichkeit bekommen, ”sprachliche Fertigstücke” (Fleischer 1982:226) auf eine originelle und kreative Weise zu gebrauchen.

Ptashnyk weist darauf hin, dass der Titel der Werks von Samuel Beckett ”Warten auf Godot” besonders gern als sprachliche Vorlage benutzt wird (2001:451) und nennt folgende Beispiele:

- Warten auf Salomo (DW, 27.11.98, c.25, Politik)
- Warten auf Schröder (DW, 31.07.98, c. 24, Ausland)
- Warten auf Greta Garbo (SdZ, 17.06. 99, S.14)

Wie gerne sich Journalisten dieser Art der Abwandlung bedienen, zeigen weitere Beispiele mit demselben Phraseologismus, die ich in meinem Korpus gefunden habe. Wie man bemerken wird, steht der Phraseologismus, entsprechend der zusätzlich angestrebten Lesewerbung, vorwiegend im Titel:

(34) *Warten auf Vito Bellini* [Untertitel]

Zwei Spiele, null Punkte, und dennoch ist Bosshart nicht beunruhigt. «Wir hatten eine miese Vorbereitung, alles war in den Ferien. Dazu weilte unser Goalgetter Vito Bellini auf der Hochzeitsreise.» Nun ist er wieder zurück, und mit ihm die Hoffnung, die Chancenauswertung zu verbessern. Und schließlich hat seine Mannschaft gegen die beiden Leader gut mitgehalten.

(St. Galler Tagblatt, 02.09.1997, Cosmasrecherche)

(35) *Warten auf Sonia Gandhi* [Untertitel]

Freilich ist offen, ob Vajpayee, seit dem März Regierungschef, Ende Juli noch amtieren wird. Ein Koalitionspartner mit rund 20 Abgeordneten will seine Minderheitsregierung aus 18 Parteien verlassen. Es liegt in den Händen der Kongress-Partei, so glauben jedenfalls Beobachter, wie lange Vajpayee noch im Amt bleibt. Als Begründung für einen möglichen Sturz wird die abenteuerliche Nuklearpolitik der Regierung und die wirtschaftliche Krisenstimmung nach einem verunglückten Haushaltsentwurf zitiert. Doch die Kongress-Vorsitzende Sonia Gandhi zögert, ihr Ja-Wort zum Sturz der Regierung zu geben.

(St. Galler Tagblatt, 22.06.1998, Cosmasrecherche)

(36) *Warten auf neues Gesetz* [Untertitel]

Das derzeit geltende Steuergesetz lässt gemäss Reto Müller eine Vereinfachung des Systems nicht zu. Dazu kommt, dass die Kantone sich an gewisse Vorgaben aus Bern zu halten haben. Der Vorsteher der Steuerverwaltung setzt deshalb seine ganze Hoffnung in ein neues Steuergesetz, das wahrscheinlich auch die einjährige Gegenwartsbesteuerung zum Inhalt haben wird. Damit würden die aufwendigen Zwischenveranlagungen entfallen, was einen grossen Teil der Mehraufwendungen kompensiert. (St. Galler Tagblatt, 24.10.1997, Cosmasrecherche)

Auch das folgende Beispiel illustriert die Funktion der Formulierungshilfe, allerdings anhand eines anderen Titels:

(22) Draußen vor der Stadt [Titel]

Die Insel im Brandenburger Liepnitzsee ist die größte Sommerliebe der Berliner. (Die Zeit, 25. September 2003, Nr. 40)

PB: *Draussen vor der Tür* – Titel des Theaterstücks von Wolfgang Borchert, symbolisiert das Nicht-zurück-finden-können der Hauptfigur in den Alltag, nachdem sie verstümmelt aus dem Krieg kam.

Wie schon bei der Beispielbesprechung im Kapitel über Modifikationsarten erläutert wurde, spielt die Semantik der PB keine Rolle für die Modifikation. Der Phraseologismus dient nur als eine Formulierungsvorlage, die die Formulierung expressiver macht. Somit ist die Funktion der Modifikation neben der Expressivitätssteigerung eine reine Formulierungshilfe.

FAZIT

Ausgehend von der Feststellung, dass Phraseologismen in der Verwendung nicht nur in ihrer usuellen, lexikalisierten Form gebraucht werden, sondern dass sich in Presstexten auch ein veränderter, modifizierter Gebrauch der Phraseologismen bemerkbar macht, hat sich die vorliegende Untersuchung zum Ziel gesetzt, diesen abgewandelten Gebrauch auf seine Klassifizierbarkeit und seine Funktionen in der Textsorte Presstexte zu untersuchen.

Dabei hat sich die Modifikation als eine gelegentlich unternommene, kreative Abwandlung des Sprachbenutzers, d.h. des Journalisten herausgestellt, die diese als eine Art Stilmittel benutzen, um ihren Text für den Leser ansprechender und interessanter zu gestalten, aber auch um eigenes Sprachkönnen zu signalisieren.

Doch obwohl individuelle "Kreationen" des jeweiligen Journalisten, hat die Untersuchung ergeben, dass Modifikationen durchaus systematisierbar sind.

Basierend auf der Frage, was man alles bei einem Phraseologismus (okkasionell) verändern kann, ergibt sich eine dreiteilige Klassifikation in formale Modifikation ohne semantische Veränderung (*der Tuch des Anstoßes, Öl ins Feuer der Polemik, der Gärtner als Bock*), bei der also die Struktur des Phraseologismus modifiziert wird, ohne dass dabei die phraseologische Bedeutung verändert wird, ferner eine formale und semantische Modifikation (*Liebe geht durch die Nase, in ihren Höhen und abgründigen Tiefen*), bei welcher also sowohl die Struktur als auch die Bedeutung des Phraseologismus verändert werden, und schließlich semantische Modifikation ohne formale Veränderung, bei der die Bedeutung des Kontextes für die

Entstehung und Erschließung einer Modifikation besonders zum Ausdruck kommt, da äußerlich nichts verändert wird (*Verfluchter Stein des Anstoßes, So mancher Raucher [...] raucht mit dem Finanzminister die Friedenspfeife*).

Auch auf die Frage wie man einen Phraseologismus "technisch" verändern kann, ergaben sich konkrete Techniken wie die Substitution, d.h. der Austausch phraseologischer Komponenten durch andere Lexeme (*ein Dokument mit sieben Siegeln, Warten auf Sonia Gandhi*), ferner Erweiterung des phraseologischen Komponentenbestands (*in den sauren Apfel der Steuererhöhung beißen, den Spieß der Belagerung umdrehen*), dann der Erweiterung entgegengesetzte Verfahren der Verkürzung eines Phraseologismus (*Nicht mit dem Bade, Slowenien verweigert die Friedenspfeife*) und schließlich die Ambiguierung, eine Technik, die gänzlich durch den Kontext gesteuert wird und selten durch eine formale Veränderung erfolgt (Auch die Getränke nichts als kalter Kaffee).

Auch die Frage nach den Funktionen der Modifikation in Presstexten wurde insofern beantwortet, als sich ein Zusammenhang zwischen den Anforderungen der Zeitungstexte und dem "Wesen" der Modifikation als einer vor allem kreativen und auffälligen sprachlichen Schöpfung feststellen konnte.

Denn im Hinblick auf die Forderung nach der Kontektorientiertheit der Zeitungstexte hat sich die Modifikation als eine kreative, auffällige Veränderung des Phraseologismus als ein Blickfang und Aufmerksammacher par excellence herausgestellt, wovon unter anderem ihre hohe Frequenz in den Überschriften zeugt. Ferner wurde festgestellt, dass Modifikation eine kürzere, komprimiertere Ausdrucksweise erlaubt, die dem journalistischen Bestreben, möglichst viele Informationen auf engem Raum unterzubringen, entgegenkommt (Funktion der Textverdichtung). Weitere Funktionen wie Pointierung, Formulierungshilfe, kontextuelle Anpassung stehen nicht direkt mit der Textsorte Zeitungstexte im Zusammenhang, sondern kommen für jede beliebige Textsorte in Frage.

Wenn man also diese Untersuchungsergebnisse zusammenfasst, kommt man zu dem Schluss, dass die Modifikation nicht als ein Sonderfall der Phraseologismusverwendung abgetan werden darf, sondern dass sie im Rahmen der Phraseologieforschung einen wichtigen Platz verdient. Die bei der Untersuchung der Modifikation gewonnenen Erkenntnisse könnten eine sinnvolle Ergänzung nicht nur der Phraseologie, sondern auch anderer wissenschaftlichen Disziplinen darstellen, wie z.B. der Textlinguistik, indem Modifikation zusätzliche Aussagen über den Stil der jeweiligen Textsorte ermöglichen würde und damit als einer der Indikatoren für die Textsorte fungieren könnte. Auch im Fremdsprachenunterricht verdient die Modifika-

tion besondere Beachtung, weil sie als ein konstitutiver Teil authentischer Sprache bzw. Sprachverwendung, die im Unterricht vermittelt werden soll. Auch dafür müssen neue Vermittlungsmöglichkeiten erarbeitet werden. Auch in der Übersetzung müssen Wege erarbeitet werden, wie man eine Modifikation in die Zielsprache übersetzen soll, ohne dass dabei ihr kreativer, sprachspielerischer Charakter verlorengeht.

LITERATURVERZEICHNIS

Fachliteratur

- Braun, Peter (1998): *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache*. Stuttgart, Berlin, Köln. Kohlhammer Urban Taschenbücher
- Burger, Harald (1998): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin. Erich Schmidt Verlag GmbH.
- Elspass, Stephan (1998): *Phraseologie in der politischen Rede. Untersuchungen zur Verwendung von Phraseologismen in ausgewählten Bundestagsdebatten*. Opladen/Wiesbaden. Westdeutscher Verlag GmbH
- Fleischer, Wolfgang (1982): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig. VEB Bibliographisches Institut Leipzig
- Lüger, Heinz-Helmut (1995): *Pressesprache*. Tübingen. Niemeyer
- Ptashnyk, Stafaniya (2001): *Phraseologische Substitution und ihre Funktionen im Text*. In: Wirkendes Wort 3/2001 – Sonderdruck. S. 435 – 454

Wörterbücher

- Duden, Bd. 11 (1998): *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich. Dudenverlag
- Duden Taschenbücher (1999): *Redensarten*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich. Dudenverlag
- Langenscheidt (2000): *1000 deutsche Redensarten*. Berlin und München. Langenscheidt
- Wahrig (2000): *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh/ München.

MODIFIKACIJA FRAZEOLGIZAMA U NJEMAČKIM NOVINSKIM TEKSTOVIMA

Sažetak

Ovaj je tekst pokušaj istraživanja frazeologizama u upotrebi (in parole), što je u naučnim radovima iz oblasti frazeologije dugo vremena bio zapostavljen predmet istraživanja, jer su se istraživači pretežno bavili određivanjem ovoga pojma i njegovom klasifikacijom.

U tekstu je riječ o frazeološkoj modifikaciji radi intencionalne promjene frazeologizma u tekstu. Navedena promjena frazeologizma analizirana je kroz pitanja tipova modifikacije, mogućnosti promjene frazeologizma i funkcija te promjene u novinskim tekstovima.

Amela SEJMENOVIĆ

MODIFIZIERTE PHRASEOLOGISMEN ZUR KLASSIFIZIERUNG MODIFIZIERTER PHRASEOLOGISMEN

SCHLÜSSELBEGRIFFE: *Phraseologismus, modifizierete Phraseologismen, Lexikalisierung, Übersetzung*

Die vorliegende Abhandlung wird auf einige Aspekte der kontrastiven Phraseologie am Beispiel des Bosnischen/Kroatischen/Serbischen (B/K/S) und des Deutschen eingehen. Diese Aspekte beziehen sich auf das Kontrastieren der Beispiele aus dem B/K/S mit einem Versuch der Klassifizierung der modifizierten Phraseologismen. Bei dieser Analyse richtet sich unser Augenmerk auf ihre Übersetzungen bzw. Übersetzbarkeit ins Deutsche. Die Beispiele sind zwei literarischen Werken entnommen: *Derviš i smrt* von Meša Selimović und *Mama Leone* von Miljenko Jergović. Dabei stellt das Bosnisch/Kroatisch/Serbische die Ausgangs- und das Deutsche die Zielsprache dar.

ALLGEMEINES

Die Phraseologie ist die Lehre von den festen Wendungen einer Sprache. Den zentralen Beschreibungsgegenstand der **Phraseologie** stellen Ausdrücke dar, die zwei oder mehrere Komponenten in einer syntaktischen Verbindung aufweisen. Wolfgang Fleischer¹ setzt folgende Kriterien für die Abgrenzung der Phraseologismen von freien Wortverbindungen und Sätzen:

- Idiomatizität
- semantisch-syntaktische Stabilität
- Reproduzierbarkeit
- Lexikalisierung

Als umstritten zeigt sich die Eigenschaft der Unübersetzbarkeit der Phraseologismen, die einige Autoren als eine der Haupteigenschaften der

¹ Fleischer, Wolfgang: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig, 1982

festen Wortverbindungen betrachten. Jede Sprache verfügt über zahlreiche feste Wortverbindungen, die im System Funktion und Bedeutung einzelner Wörter übernehmen können. Diese festen Wortverbindungen verhalten sich im Sprachsystem nach bestimmten Prinzipien. Sie sind in der Regel nicht "wörtlich" zu verstehen. Im Gegensatz zu freien Wortverbindungen, die sich im Sprachgebrauch frei verbinden lassen, kann man die festen Wendungen nicht frei kombinieren oder substituieren, z.B.:

1. *obrati (zelen) bostan*
2. *obrati (zelene) lubenice*

Obrati (zelen) bostan hat zwei Bedeutungen: Zum einen bedeutet es 'unreife Wassermelonen abpflücken' und zum anderen, als feste Wendung, bedeutet es 'schlecht abschneiden, misslingen, scheitern'. Die spezifischen Bedeutungen dieser Wortkette sind ohne Vorwissen zunächst an der wendungsexternen Struktur nicht zu erkennen. Setzt man anstatt des Wortes *bostan* sein Synonym *lubenica* (auch *karpuza* als Turzismus) ein, verliert die Wendung ihre idiomatische Bedeutung und bleibt stilistisch neutral: *obrati (zelene) lubenice* bedeutet nur 'unreife Wassermelonen abpflücken'.

Die erste Wendung hat im Sprachsystem auch eine idiomatisierte Bedeutung und ist stabil d.h. ihre Anwendung im Sprachsystem ist bestimmten Regeln unterworfen, die man beherrschen muss, um sie fehlerfrei in der Kommunikation einzusetzen.

PHRASEOLOGISIERUNG VS. ARTEN DER IDIOMATIZITÄT

Einige Komponenten von Phraseologismen haben im Prozess der Phraseologisierung ihre primäre denotative Bedeutung verloren und aktualisieren dabei ihre konnotative Bedeutung innerhalb der festen Wortverbindung, z. B.:

A on se skloni, čuva glavu.

Das Denotat von *glava* (der Kopf, das Haupt) ist 'ein Körperteil', also stellt *glava* in diesem Sinne einen bestimmten Gegenstand dar, dagegen kann *glava* als Konnotat mehrere Vorstellungsbilder hervorrufen, in diesem Falle: Zum einen kann es bedeuten 'man muss sich in Sicherheit bringen, denn es besteht eine physische Bedrohung und jmd. könnte verletzt werden' oder 'man fürchtet um sein Leben'. Das Wort *glava* realisiert in festen Ver-

bindungen sehr viele Bedeutungen (*dići glavu* – ermutigt werden, *glava kuće* – Oberhaupt, Haupt der Familie, *platiti glavom* – sein Leben verlieren usw.).²

Der Prozess der Bedeutungsveränderung wird sehr oft durch die Metaphorisierung realisiert (*Metapher*, griech., sprachliches Bild, dessen Bedeutungsübertragung auf Bedeutungsvergleich beruht: das eigentlich gemeinte Wort wird durch ein anderes ersetzt, das eine sachliche oder gedankliche Ähnlichkeit oder dieselbe Bildstruktur aufweist). Neben der Metaphorisierung sind auch weitere der Metapher verwandte Bedeutungsveränderungen im (Nominations-)Prozess der Phraseologisierung zu betrachten, überwiegend *Metonymie* (*trbuhom za kruhom*) und *Vergleiche* (*bijel kao kreč*).

Diese Auswirkung bezeichnet Palm (1995:12) als Arten der Idiomatizität aufgrund ihrer metaphorischen Prozesse. Sie unterscheidet folgende Arten der Idiomatizität:

- a) **Durchsichtige Metaphorisierung:** Phraseme die auch wörtliche Lesart haben und dessen metaphorische Prozesse erkennbar sind nennen wir durchsichtige Metaphorisierung, z. B.:

B/K/S	<i>gledati u bob</i> - prophezeien, orakeln <i>zapaliti (paliti) komu svijeću</i> – jmdm. die Totenkerze anzünden
Deutsch	<i>auf jmds. Rechnung</i> <i>jmdn. nicht aus den Augen lassen</i>

- b) **Undurchsichtige Metaphorisierung:** die semantische Transformation aufgrund der metaphorischen Prozesse ist nicht nachvollziehbar bzw. das vermittelte Bild ruft keine logisch-assoziative Sinnesvorstellung hervor, sondern muss etymologisch enträtselt werden:

B/K/S	<i>nalet koga bilo, nalet te (ne) bilo, nalet ga (ne) bilo</i> – der Teufel soll dich holen! <i>(za)bilježiti/zapisati/zarezati koga, što u (na) raboš</i> – sich jmdn. gut merken, jmdm. etw. nachtragen
Deutsch	<i>den Teufel an die Wand malen</i> <i>Fersengeld geben</i>

² Über Phraseologismen mit der Komponente *glava/Kopf* ausführlicher in M. Hrustic: *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom KOPF/GLAVA u njemačkom i b/h/s jeziku*. Tuzla, 2001.

- c) **Spezialisierung:** zu dieser Gruppe zählt Ch. Palm³ diejenigen Phraseologismen, die "nur oder vorzugsweise aus *Synsemantika* (Artikel, Pronomen, Präpositionen, Konjunktionen usw.) bestehen." Wegen ihrer schwach ausgeprägten Bedeutung können sie keine metaphorische Relation bilden. Da im vorhandenen phraseologischen Fundus keine entsprechenden Beispiele zu finden waren, werden hier die Beispiele von Ch. Palm angeführt:

<i>nicht ganz ohne sein</i>	- <i>nicht ganz harmlos sein</i>
<i>bei jmdm. unten durch sein</i>	- <i>von jmdm. nicht mehr akzeptiert/ anerkannt werden</i>
<i>etw. an sich haben</i>	- <i>Rätsel aufgeben</i>

GRADE DER IDIOMATIZITÄT

Die Idiomatisierung wird als teilweiser Verlust der semantisch-morphologischen Durchsichtigkeit eines Wortes oder einer Wortverbindung definiert.

Der Grad der Idiomatizität stellt eine Kategorie dar, deren Umfang sich von teilidiomatisch bis zu vollidiomatisch ausdehnt. Der Idiomatizitätsgrad macht eine feste Wendung nicht mehr oder weniger *phraseologisch*, sondern verweist auf den Prozess der semantischen Transformation.

Von **vollidiomatischen** Phraseologismen sprechen wir dann, wenn alle Komponenten der Wendung semantisch transformiert sind, z. B.:

<i>ispravljati krivu Drinu</i>	- Unmögliches vollbringen wollen
<i>postati (biti, igrati) jezičac</i>	- das Zünglein an der Waage sein, entscheidend, ausschlaggebend sein
<i>na kantar / vagi</i>	

Natürlich ist die Bedeutung dieser Phraseologismen für einen Muttersprachler klar, aber für einen Fremdsprachler erfordert es Verdeutlichung.

Oder im Deutschen:

<i>einen Narren an jmdm. gefressen haben</i>	- jmdn. gern haben, lieben
<i>Kohldampf schieben</i>	- ständig Hunger haben

Bei **teilidiomatischen** Phraseologismen haben einige Komponenten ihre freie Bedeutung bewahrt (in folgenden Beispielen sind semantisch nicht transformierte Lexeme fett gedruckt):

³ Palm, Christine: *Phraseologie: Eine Einführung*. Tübingen, 1995, S. 13

<i>dići ruke od čega, koga</i>	- etw. aufgeben
<i>ići svojim putem</i>	- <i>seines Weges gehen</i> , weggehen
<i>nositi koga na rukama</i>	- <i>jmdn. auf Händen tragen</i> , jmdn. verwöhnen
<i>okreće, prevrće se komu želudac</i>	- <i>jmdm. dreht sich der Magen um</i> , angeekelt sein, Ekel erregend, jmds. überdrüssig werden

STABILITÄT

Die Stabilität oder Festigkeit der Phraseologismen ist noch ein Kriterium für die Differenzierung der festen (in diesem Falle der Phraseologismen) von den freien Wortverbindungen. Ein Austausch der phraseologischen Komponenten innerhalb der Wendung ist begrenzt.

Die lexikalisch-semantische Stabilität zeigt sich auch bei den sog. territorialen Dubletten: obwohl *bostan`lubenica, karpuz(a)`* als Einzelwort eine landschaftlich begrenzte Benennung für Wassermelone ist, ist sie im Phraseologismus *obrati (zelen) bostan* nicht austauschbar (**obrati zelene lubenice*) oder in: *ići trbuhom za kruhom* (unmöglich: **stomakom za kruhom*).

Unikale Komponente. Heute veraltetes und seltenes Wortgut kommt oft in Phraseologismen vor. Diese Lexeme tragen zur Stabilität der Phraseologismen bei. "Ist eine phraseologische Komponente als Formativ ganz an den Phraseologismus gebunden, kommt als unikale Komponente außerhalb des Phraseologismus nicht vor, dann ist natürlich ein Vergleich mit einer wendungsexternen Bedeutung nicht möglich, und die Qualifizierung solcher Ausdrücke als idiomatisch ist umstritten".⁴ Hierbei auch einige Beispiele aus dem B/K/S: *sviđati s kim račune (mit jmdm. eine Rechnung zu begleichen haben)*, *ubilježiti što na čiji raboš* (jmdm. nachträglich sein).

Weitere Aspekte der Stabilität phraseologischer Wendungen stellen syntaktische (lexikalische und morphologische) Anomalien (*seines Weges gehen, Schlange stehen*) und die Stabilität nicht idiomatischer Konstruktionen (*Hand und Fuß, hier und da*).

LEXIKALISIERUNG UND REPRODUZIERBARKEIT

Die Lexikalisierung der Phraseologismen als fester Wortverbindungen bedeutet, dass sie als stabile, festgelegte Einheiten in ein sprachliches Lexikon (phraseologisches Wörterbuch) aufgenommen werden. Ihre Spei-

⁴ Fleischer, Wolfgang: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig, 1982:47, Ibid.

cherung im Lexikon impliziert, dass Phraseologismen im Sprachsystem nicht 'produziert', sondern als fertige lexikalische Einheiten 'reproduziert' werden. Dieses Kriterium zur Kennzeichnung der Phraseologismen darf man nicht als maßgebend betrachten. Die Behauptung, dass Phraseologismen nicht 'produziert' werden, heißt nicht, dass sie im Sprachsystem nicht mehr entstehen. Nicht alle Phraseologismen sind in Wörterbücher aufgenommen, einige zeigen die Tendenz zu Speicherung.

Es empfiehlt sich nicht, die Bedingung 'häufiger Gebrauch' als Kriterium der Lexikalisierung zu nehmen, denn es besteht eine Menge lexikalisierte Phraseologismen, die relativ selten gebraucht werden⁵. Auch bei der Kodifizierung und Semantisierung der Phraseologismen werden verschiedene Kriterien angewandt.⁶ In phraseologischen Wörterbüchern kommt überwiegend folgendes Modell vor:

- phraseologische Wendungen werden alphabetisch eingeordnet,
- alle lexikalischen Komponenten, außer der Präpositionen und Konjunktionen, werden unter dem Anfangsbuchstaben eingetragen,
- die Semantisierung ist meistens nur bei bedeutungstragenden Komponenten angegeben, mit Ausnahme der Wortgruppen, bei welchen unklar ist, welches Wort semantisch dominant ist,
- im phraseologischen Wörterbuch findet man einen Phraseologismus unter jenem Lexem, welches im betreffenden Phraseologismus vorkommt.

Auch Varianten einer phraseologischen Wendung sind in Wörterbüchern mitberücksichtigt. W. Fleischer (1982:209) erwähnt die "Variationen usueller und okkasioneller Art". Die usuellen Varianten (auch *phraseologische Variante* genannt) sind lexikalisiert und können sich auf strukturell-semantiche Veränderungen beziehen, die die stilistische Markiertheit und den semantischen Inhalt nicht antasten. Okkasionelle Phraseologismen dagegen sind immer textgebunden und können sowohl die Form als auch die Bedeutung "modifizieren" und sind als solche nicht lexikalisiert.

MODIFIZIERTE PHRASEOLOGISMEN

An dieser Stelle ist der Begriff der erwähnten **okkasionellen Phraseologismen** zu erläutern. W. Fleischer (1982:70) erörtert folgende Kategorien der okkasionellen Phraseologismen:

⁵ Ibid., S. 69 ff

⁶ Probleme der Lexikalisierung in den slawischen Sprachen werden ausführlich bei Tanović (2000:73–80) behandelt.

1. Individuelle oder textgebundene Variationen vorhandener Phraseologismen (*ägyptische/spanische Dörfer* als Variante zu *böhmische Dörfer*); im behandelten Fundus der literarischen Phraseologismen: *iz riječi u riječ* (von Wort zu Wort) als phraseologische Variation zu *od riječi do riječi* (*Wort für Wort*)), *bič vlasti* (die Geißel der Macht) zu: *bič Božiji* (die Geißel Gottes).
2. Charakteristische phraseologisierte Strukturmodelle (Wortpaare, angeschlossene Vergleichskonstruktionen: *brachliegen wie ein Witwenbett*, *riechen wie eine tote Maus unterm Vertiko*); im behandelten Korpus: *umoran kao sakadžijski konj* (saumüde), eine Expressivitätssteigerung von *raditi kao konj* (schwer arbeiten, schufteten).
3. Autorphraseologismus.

Die phraseologische Variation, die im vorherigen Kapitel angesprochen wurde, ist hier näher zu erklären. Nämlich, das, was mit *Modifizierte Phraseologismen* im Untertitel gemeint ist, sind die nach Fleischer *phraseologische Variationen* (Fleischer 1982:210 auch **varierte Phraseologismen**) genannten "Modelle" der Phraseologismen. Den wesentlichen Unterschied zwischen einer Variante und einer phraseologischen Variation macht ihre Lexikalisierung in phraseologischen Wörterbüchern d.h. Varianten müssen im Wörterbuch lexikalisiert sein (*biti jezičac na kantarū, vagi; igrati jezičca na vagi, na kantarū*) und phraseologische Variationen nicht.

Bei phraseologischen Variationen handelt es sich um den **Austausch einer lexikalischen Komponente**, der okkasionell, textgebunden bleiben kann und steigert durch den Kontrast zwischen dem usuellen Strukturschema und der unerwarteten okkasionellen Variation die Expressivität (Fleischer 1982:210). Fleischer unterscheidet noch:

- **phraseologische Variante als Erweiterung.** Neben der Attribuierung einer nominalen Komponente sind auch verschieden Arten der Erweiterung als Untergruppen zu unterscheiden: Erweiterung von Wortpaaren durch ein drittes Element, durch Komposition mit einem nominalen Element des Phraseologismus, durch Relativsatz und ähnliche Konstruktionen und Kontamination;
- **phraseologische Variante als Reduktion.** Die Reduktion des Komponentenbestandes führt zu einer Autonomisierung einer Komponentengruppe (phraseologische Derivation) oder zu einer Verselbständigung eines einzelnen Wortes (dephraseologische Derivation).

Ch. Palm (1995, 71) nennt diese strukturellen Veränderungen *Modifikationen und Variationen* und differenziert folgende Arten der Modifikation:

- **Kontaminationen.** Mischungen zweier oder mehrerer Phraseologismen (oft als Stilmittel eingesetzt);
- **Substitutionen.** Der Austausch von Komponenten in usuellen Phraseologismen (synonymische, antonymische, polysemische und homonymische);
- **Remotivation.**

Es stellt sich heraus, dass aufgrund des vorhandenen phraseologischen Fundus für dieses Vorhaben, eine Klassifikation der modifizierten Phraseologismen in folgende Gruppen zweckdienlich ist:

- phraseologische Variationen als Erweiterung;
- phraseologische Variationen als Reduktion;
- phraseologische Variationen als Substitution.

Phraseologische Variationen als Erweiterung. Zu dieser Gruppe gehören Phraseologismen, deren Expressivitätsgrad durch adjektivische oder adverbiale Erweiterung entweder abgeschwächt oder intensiviert wird.⁷ In Anlehnung an Fleischer (1982:212) betrachte ich auch Kontaminationen als phraseologische Variationen, entstanden durch Erweiterung. Phraseologismen, die aus zwei oder mehrere Phraseologismen zusammengesetzt sind und "bewußt als Stilmittel eingesetzt werden können, um gewisse komprimierende Effekte zu erreichen" (Palm 1995:73).

(1) **Erweiterung** (adjektivisch oder adverbial).

"Ovako sam i ja mogao da postanem Malik, muftijina **druga sjenka**, nepotrebna koliko i prva." Str. 191 (*Derviš i smrt*)

"So hätte denn auch ich ein Malik werden können, **ein zweiter Schatten des Muftis**, ebenso entbehrlich wie der erste." S. 137 (*Der Derwisch und der Tod*), nach: *biti čija sjena*, jmdm. ununterbrochen folgen, sich von jmdm. nicht trennen⁷;

"On je, sve do tog dana, čekao **splet sretnih okolnosti...**" Str. 219 (*Mama Leone*)

"Er hatte bis zu diesem Tag auf ein **Zusammentreffen glücklicher Umstände** gewartet, auf etwas..." S. 205 (*Mama Leone*), nach: *sretna, olakotna okolnost* 'gute Gelegenheit, Glücksfall).

⁷ Ausführlicher zu verschiedenen Arten von Erweiterung bei Fleischer (1982:210–213)

Kontamination.

”Docnije sam se nesigurno prisjećao da sam tada mislio kako je u strašnom položaju svako ko moli: nužno malen, ništavan, **pod tuđom nogom**, kriv, ponižen...” Str. 100 (*Derviš i smrt*)

”Später erinnerte ich mich dunkel, dass ich in diesem Augenblick daran gedacht hatte, wie doch jeder Bittende in einer schrecklichen Lage sei: gezwungen, sich klein und gering machen, nichtig, **getreten**, schuldig, erniedrigt...” S. 70 (*Der Derwisch und der Tod*)

Zugrunde liegt eine Kontamination der Wendungen **pod tuđom čizmom** ’unterdrückt werden, unter Okkupation leben’ und **metnuti/staviti koga, što pod noge**, jmdn. unterwerfen, sich jmdn. gefügig machen, etw mit Füßen treten, jmdn., etw unterdrücken’.

Man könnte es auch als Substitution nach **pod tuđom čizmom** betrachten, nun aus dem Kontext ist es sichtbar (nužno malen, ništavan / gezwungen, sich klein und gering machen), dass **pod tuđom nogom** auch die Bedeutung der Wendung **metnuti/staviti koga, što pod noge** beinhaltet. Die deutsche Übersetzung könnte man auch als Reduktion betrachten: *etwas mit Füßen treten = getreten*.

”...jer naše veze nisu od juče, i čovjeka od reda, koji će poštovati običaje i vlast zemlje koja ga prima, a neće **pljunuti na naš hljeb i so...**” Str. 460 (*Derviš i smrt*)

”...denn unsere Beziehungen seien nicht von gestern, man möge einen recht-schaffenen Mann schicken, der die Sitten und die Macht des Gastlandes achte und **nicht auf unser Brot und Salz spucke...**” S. 327 (*Der Derwisch und der Tod*)

Bei dieser Kontamination handelt es sich um einen sehr expressiven Ausdruck, dass eigentlich die Bedeutung von zwei Phraseologismen komprimiert: **dočekati koga s hljebom i solju**, jmdn. willkommen heißen, jmdm. den Willkommenstrunk reichen, jmdn. mit Salz und Brot empfangen’ und **pljunuti pf. kome u bradu**, jmdn. blamieren, jmdn. ins Gesicht schlagen’.

”...vozao sam se noću s kraja na kraj grada, **nabijao gas do daske**, i činilo mi se da ništa u životu ne može biti tako veliko kao ta brzina...” Str. 305 (*Mama Leone*)

”Ich fuhr nachts von einem Ende der Stadt zum anderen, **drehte das Gas voll auf**, und es war mir, als ob nichts im Leben so groß sein könnte wie diese Geschwindigkeit...” S. 283 (*Mama Leone*)

In diesem Fall handelt es sich neben der Kreuzung zwei Phraseologismen (*do daske*, vollkommen, vollständig, völlig' und *dati gas* ‚Gas geben, Vollgas geben‘) auch um Substitution, so dass statt des Verbs *dati* das Verb *nabijati* gebraucht wurde, womit nicht nur die Intensität des Ausdrucks verstärkt, sondern auch die Stilfärbung von umgangssprachlich in salopp umgewandelt wird.

Phraseologische Variationen als Reduktion. Bei Phraseologismen, die durch Reduktion modifiziert sind, wird eine der im Phraseologismus integrierten Komponenten ausgelassen.

1) "... među onima koji bi ti i **krvi svoje dali**, moglo me podsjetiti na oca i brata." Str. 323 (*Derviš i smrt*)

"...und die menschliche Wärme denen sei, die **füreinander ihr Blut hingäben** – das konnte mich an den Vater und an den Bruder erinnern." S. 231 (*Der Derwisch und der Tod*), nach: *dati za koga, za što zadnju kap krvi, sein Herzblut für jmdn., für etw hingeben, für jmdn. eintreten*;

"Kakvu on to **igru igra**?" Str. 408 (*Derviš i smrt*)

"Was für **ein Spiel spielt** er da?" S. 290 (*Der Derwisch und der Tod*), nach: *igrati opasnu igru*, ein gefährliches Spiel spielen';

"To **podbijanje zuba** treba da posije strah..." Str. 410 (*Derviš i smrt*)

"**Dieses Zuschlagen** solle Furcht säen..." S. 292 (*Der Derwisch und der Tod*), nach: *sabiti / satjerati komu zube u grlo, u gušu*, jmdm. die Zähne einschlagen, jmdn. zusammenschlagen';

"...hvali me mama prijateljici s posla, kad to kaže, **sva sija**..." Str.54 (*Mama Leone*)

"...lobt mich Mama vor ihren Freundinnen von der Arbeit; wenn sie das sagt, **strahlt sie**..." S. 53 (*Mama Leone*), nach: *sijati se od ponosa*, strahlen vor Stolz, sehr stolz sein auf jmdn.;

"...Astora, on je nastavljao starački, **nogu pred nogu**, ali ipak dovoljno brzo da ga ne može stići ako ne potrči." Str. 254 (*Mama Leone*)

"...Astor, er setzte greisenhaft **ein Bein vors andere**, aber immerhin schnell genug, dass sie ihn nicht einholen würde, wenn sie nicht lief." S. 236 (*Mama Leone*), nach: *koračati / kretati se nogu pred nogu*, sehr langsam gehen, Schritt für Schritt gehen'.

Phraseologische Variationen als Substitution. Die Substitution besteht darin, dass eine lexikalische Komponente des usuellen Phraseologismus mit einer anderen ausgetauscht wird.

1) "Ali kad je **bič vlasti** pogodio moga brata, i mene je rasjekao, do krvi." Str. 107 (*Derviš i smrt*)

”Als aber **die Geißel der Macht** meinen Bruder traf, da peitschte sie auch mich bis aufs Blut.” S. 76 (*Der Derwisch und der Tod*), nach: *bič Božiji / die Geißel Gottes*;

”Ništa nisam predošjećao, ničemu se nisam nadao, mada sam mislio da će oko mene **plesti prljave konce**.” Str. 227 (*Derviš i smrt*)

”Nichts hatte ich geahnt, nichts gewärtigt, obschon ich mir sagte, dass sie **schmutzige Fäden um mich spinnen würden**.” S. 162 (*Der Derwisch und der Tod*), nach: *presti konce*, heimlich etw anzetteln, seine Fäden spinnen’.

Man könnte auch behaupten, dass es sich hier gleichzeitig um eine Erweiterung handelt *plesti prljave konce*. Infolge der Erweiterung durch *prljave / schmutzige* wird die Expressivität erhöht.

”Tebe su **zadjenuli za fermen**, kao bosiljak.” Str. 473 (*Derviš i smrt*)

”Dich haben sie **wie ein Blumensträußchen an die Weste gesteckt**.” S. 337 (*Der Derwisch und der Tod*), nach: *moći koga za pojas zadjenuti, zadjeti* ‚jmdm. haushoch überlegen sein’. *Fermen* (fermen / prsluk, jelek; dt. die Weste) könnte man auch als unikale Komponente bezeichnen.

”Bio je to za nju **krunski dokaz** da baku volim više od nje...” Str. 41 (*Mama Leone*)

”Das war für sie **der Kronbeweis**, dass ich Baka mehr liebte als sie...” S. 42 (*Mama Leone*), nach: *krunski svjedok/Kronzeuge*, Hauptzeuge’;

”...**vidio sam je krajem oka**...” Str. 49 (*Mama Leone*)

”...ich **sah ihn aus dem Augenwinkel**...” S. 49 (*Mama Leone*),

analog zu *slušati krajem uha / mit halbem Ohr zuhören* ‚nebenbei zuhören, ohne großes Interesse’;

”...a ja sam ti jednom mome Juciki za habitaciju pet torti ispekla i **nisam rekla ni A**.” Str. 63 (*Mama Leone*)

”...ich habe einmal meinem Jucika zur Habitation fünf Torten gebacken und **habe nicht A gesagt**.” S. 63 (*Mama Leone*), nach: *ne reći ni be, ni riječi/kein Wort sagen*, nichts sagen, sich nicht beschweren’;

”...a baka kaže – molim?, na što mama **drekne koliko je glas nosi**...” Str. 147 (*Mama Leone*)

”...und Baka sagt *bitte?*, worauf Mama **so laut schreit, wie ihre Stimme trägt**...” S. 139 (*Mama Leone*), nach: *derati se, vikati koliko koga grlo nosi, donosi, služi*, sehr laut schreien, *aus vollem Hals, aus voller Kehle*’.

”...i da nam svi ovi ljudi neće **popiti pamet** i pobrkati naše praznike...” Str. 265 (*Mama Leone*)

”...und dass uns diese Menschen **nicht den Verstand rauben** und unsere Festtage durcheinanderbringen werden ...” S. 247 (*Mama Leone*)

Die lexikalisierte Version lautet *piti, popiti (ispiti, ispijati) komu mo-zak* mit den Konnotationen, jmdm. auf die Nerven gehen, jmdm. den letzten

Nerv rauben, jmdm. zur Plage (Qual) werden'. Die Übersetzung mit *jmdm. den Verstand rauben* übermittelt nicht die eigentliche Bedeutung der Wendung, da diese phraseologische Wendung in der deutschen Sprache die Bedeutung von ‚für jmdn. unfassbar sein‘ hat, wofür im B/K/S der Phraseologismus *da mozak stane* steht.

AUTORENPHRASEOLOGISMEN

Die Gattung "Autorphraseologismus" ist das phraseologische Gut eines literarischen Werkes, das nicht unbedingt einer der Varianten zugeordnet werden muss. "Auf jeden Fall muss der Autor den Leser zur Rezeption der Konstruktion als Phraeologismus *hinführen*, da er nicht im allgemeinen Wortschatz *vorhanden* ist" (Fleischer 1982:71).

Autorenphraseologismen kennzeichnen sich durch sehr stark ausgeprägte Expressivität und Bildhaftigkeit. "Analiza semantičko-stilskih vrijednosti frazeoloških jedinica u našem korpusu pokazuje da frazeme sa manjim indeksom frekvencije, stimuliraju bogatiji asocijativno-konotativni potencijal."⁸

1) "Pretresan na sitno kasablijsko sito, zgodan predmet za stotine radoznalih nagađanja, naročito u početku, dok se nisu navikli, a on je na sve odmahivao rukom, bilo mu je svejedno, kao i sve u životu." Str. 114 (*Derviš i smrt*)

"Sie rüttelten ihn durch das feinste Sieb des Stadtgeschwätzes, als willkommenen Gegenstand für Hunderte neugieriger Vermutungen, besonders am Anfang, als sie noch nicht daran gewöhnt waren. Ihn aber kümmerte das alles nicht, es war ihm gleichgültig – wie alles im Leben." S. 80 (*Der Dervisch und der Tod*)

Die Expressivität der Wendung *pretresan na sitno kasablijsko sito* ist sehr hoch, da die Erweiterung *na sitno sito* beim Leser schon die Vorstellung hervorruft, dass jemandes Leben bis zum kleinsten Detail aufgedeckt ist und *na sitno kasablijsko sito / durch das feinste Sieb des Stadtgeschwätzes* heißt noch ‚in aller Leute Munde sein‘. Die in Wörterbüchern nicht lexikalisierte Wendung *pretresati koga/ što na sitno sito* ist bei Tanović (2000:135) als *pretresen na sitno (kasablijsko) sito* aufgenommen.⁹

⁸ Die Analyse der semantisch-stilistischen Qualität der phraseologischen Einheiten unseres phraseologischen Korpus zeigt, dass Phraseme mit geringerem Frequenzgrad das assoziativ-konnotative Potenzial stärker stimulieren (Tanović 2000:92).

⁹ Autorenphraseologismen werden bei Tanović (2000) im Kapitel *Autorski frazeološki izrazi* (S. 92–96) behandelt. Als Autorenphraseologismen aus *Derviš i smrt* nennt er im o.g. Kapitel folgende Wendungen: *nije silazio s tuđih jezika, ujela (ga) misao, stao na (svoju)*

2) "A bogzna čiji su, sve **sito-pjano, obučeno opareno ne ozeblo ne poteglo**, sve do zore lingaju, traže žensko, da oprostí moj čin, **traže belaja**." Str. 169 (*Derviš i smrt*)

"Gott mochte wissen, wer sie seien, **alle sattgegessen, sattgetrunken, an nichts fehle es denen**, und die trieben sich bis zum Morgen herum, suchten Weiber – meine geistliche Würde möge es verzeihen – **suchten Unheil**." S. 120 (*Der Derwisch und der Tod*)

Für die phraseologischen Wortpaare *sito-pjano, obučeno opareno, ne ozeblo ne poteglo* habe ich keine Belege im Wörterbuch gefunden. Die Übersetzung ins Dt. erläutert im wesentlichen die Bedeutung der Wendungen. TANOVIĆ (2000, 136) nimmt zwei dieser Wendungen auf (*sito-pjano, obučeno opareno*). Erwähnenswert ist, dass diese phraseologischen Wortpaare gereimt sind, was auf den volkstümlichen Ursprung hindeuten könnte.

Auch die Wendung *tražiti belaja* ist nicht in phraseologischen Wörterbüchern registriert. Bei dieser Wendung handelt es sich um einen Phraseologismus mit unikalener Komponente. Die Übersetzung mit *Unheil suchen* ist die wörtliche Übersetzung des aus dem Arabischen stammenden Begriffs *bälā* (türk. *belâ*) für Unheil, Unglück, Elend.

ZUR ÜBERSETZUNG EINIGER PHRASEOLOGISMEN

Phraseologismen, die eine phraseologische Entsprechung im Deutschen haben, aber ihre Übersetzung (in *Der Derwisch und der Tod* und in *Mama Leone*) ist nicht phraseologisch. An dieser Stelle werden einige Beispiele vorgeführt und Vorschläge zu einer phraseologischen Übersetzung gegeben.

"Džaba, takvog majka još nije rodila!" Str. 206 (*Derviš i smrt*)

"Wahrhaftig, so einen Menschen habe noch nie eine Mutter geboren!" S. 147

Vorschlag:

Vergeblich, *so jemand muss erst noch geboren werden!*

"Drugo, *na nos bi mi izašlo* kad bi i ostao." Str. 357 (*Derviš i smrt*)

"Zweitens hätte ich doch nicht viel davon, auch wenn du bliebst." S. 254

Vorschlag:

Zweitens, es würde mich *zu teuer zu stehen kommen*, auch wenn du bliebst.

posljednju stazu. Pretresan na sitno kasablijsko sito findet man im Register (*Registar frazema u korpusu istraživanja*, S. 135).

”A mene od smrti nije hvatala jeza...” Str. 35 (*Mama Leone*)

”Aber ich hatte keinen Zorn auf den Tod...” S. 35

Vorschlag

Aber vor Tod wurde **mir nicht wind und wehe**; ...

”Svaki je trenutak vrijedan općega slavlja i nijedan ne smije biti takav da *digneš ruke od života* i da kažeš...” Str. 66 (*Mama Leone*)

”Jeder Augenblick war es wert, gepriesen zu werden, und keiner durfte so sein, dass man die Hand vom Leben hob und sagte...” S. 65

Vorschlag:

Jeder Augenblick war es wert, gepriesen zu werden, und keiner durfte so sein, dass man **sein Leben in den Wind schreibt** und sagt ...

”...hajmo, vani je magla, po sjećanju sam se vraćala, pa mi još jednom *nabijaj na nos sklerozu*.” Str. 146 (*Mama Leone*)

”...komm draußen ist Nebel, ich habe nur dem Gedächtnis nach zurückgefunden, da soll mir noch jemand Sklerose nachsagen.” S. 138

Vorschlag:

...komm draußen ist Nebel, ich habe nur dem Gedächtnis nach zurückgefunden, und **reib mir nicht** noch einmal **meine Sklerose unter die Nase**.

”An dieser Stelle darf auf eine in der Übersetzung gegebene Erläuterung zum Vergleich im Satz: ”...*a moja mama izigrava Aliju Sirotanovića sve dok Radojka ne ode...*” (*Mama Leone, str. 148*) hingewiesen werden. In der Übersetzung: ”...*und meine Mama spielt so lange Alija Sirotanović, bis Radojka geht...*” (Übs. *Mama Leone, S. 140*) steht zu *Alija Sirotanović* die Fußnote mit folgender Erklärung ”Held einer Comic-Serie”. *Alija Sirotanović* war zwar ein Held, aber keiner Comic-Serie, sondern Bergarbeiter der zum sog. Held der Arbeit im ehem. Jugoslawien gepriesen wurde und dessen Bild auf Zehn-Dinar-Geldscheine gedruckt war.

Anbei:

Tabellarischer Überblick aller modifizierten Phraseologismen aus *Der- viš i smrt (Der Derwisch und der Tod)* und *Mama Leone*:

1. Ona je **oči isplakala pred ocem**, Sie **weinte sich die Augen vor dem Vater** ali ništa nije pomoglo. **aus**, aber nichts half. S. 22 (*Der Derwisch und der Tod*)
Str. 29 (*Der viš i smrt*)

2. Najviše me iznenađivalo, **iz riječi u riječ**, to što sam očekivao da su sretnem sasvim drukčijeg čovjeka. Str. 61 (*Derviš i smrt*) Am meisten überraschte mich, **je weiter er sprach**, der Umstand, dass ich erwartet hatte, einem ganz anderen Menschen gegenüberzutreten. S.43 (*Der Derwisch und der Tod*)
3. Bilo mi je ustvari lakše, mučan **teret je spao s mene**, nestajalo je more što me pritiskivala neprestano. Str. 82 (*Derviš i smrt*) In Wahrheit war mir leichter, eine qualvolle **Last war mir von den Schultern genommen**, verschwunden war der Alp, der mich fortwährend bedrückt hatte. S. 58 (*Der Derwisch und der Tod*)
4. ...da sam tada mislio kako je u strašnom položaju svako ko moli: nužno malen, ništavan, **pod tuđom nogom**, kriv, ponižen, ugrožen od tuđeg hira, željan slučajne dobre volje, podložan tuđoj moći, ništa od njega ne zavisi, čak ni izraz straha ili mržnje koji ga može upropastiti. Str. 100 (*Derviš i smrt*) ...dass ich in diesem Augenblick daran gedacht hatte, wie doch jeder Bittende in einer schrecklichen Lage sei: gezwungen, sich klein und gering machen, nichtig, **getreten**, schuldig, erniedrigt, bedroht von den Launen eines andern, begierig auf zufälligen guten Willen, fremder Macht preisgegeben – nichts hängt von ihm ab, nicht einmal der Ausdruck von Furcht oder Hass, der ihn verderben kann. S. 70 (*Der Derwisch und der Tod*)
5. Ali kad je **bič vlasti** pogodio moga brata, i mene je rasjekao, do krvi. Str. 107 (*Derviš i smrt*) Als aber die Geißel der Macht meinen Bruder traf, da peitschte sie auch mich bis aufs Blut. S. 76 (*Der Derwisch und der Tod*)
6. Nije mi pao na um nijedan derviš, nijedan od ljudi s kojima se susrećem, već odmetnik, bjegunac, čovjek **izvan zakona**. Str. 108 (*Derviš i smrt*) Kein einziger Derwisch kam mir in den Sinn, keiner der Menschen, denen ich ständig begegnete, sondern ein Abtrünniger, ein Flüchtiger, ein Mensch **außerhalb der Gesetze**. S. 77 (*Der Derwisch und der Tod*)
7. Ljudi su izlazili, kašljucajući, tiho šapćući, ostavljali su me, ostao sam **na koljenima** pred mukom, sam, srećom, sam na žalost... Str. 108 (*Derviš i smrt*) Die Menschen gingen hinaus, sich räuspernd, leise flüsternd, sie verließen mich, **ich kniete weiter vor meiner Qual**, allein – zum Glück, allein – zum Kummer... S. 77 (*Der Derwisch und der Tod*)
8. Ni zbog čega, ni zbog kakve koristi, **iz čista srca**, ili iz šale, možda. Str. 128 (*Derviš i smrt*) Um nichts, um keines Nutzens willen, **aus reinem Herzen** – oder aus Laune vielleicht. S. 91 (*Der Derwisch und der Tod*)
9. Za svako slovo **pomodri kao patlidžan**. Str. 131 (*Derviš i smrt*) Bei jedem Wort läuft **der blau an wie eine Eierfrucht**. S. 93 (*Der Derwisch und der Tod*)

- 10 ...ne smijem ništa da učinim, toliko je sve rovito, **pokidao bih tanke konce** što ih drže zajedno... Str. 139 (*Derviš i smrt*) ...wage nicht, etwas zu unternehmen, so verfahren ist alles, ihre Schicksale sind **mit dünnen Fäden verwoben**, risse ich die einfach ab, so würde ich **das Unglück beschleunigen, das über ihnen hängt**. S. 99 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 11 ...kao da su bile **blato** koje sam **mu bacio u lice**. Str. 146 (*Derviš i smrt*) ...**als wären sie Dreck, den ich ihm ins Gesicht geworfen hätte**. S. 104 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 12 I šta može da zna čovjek – vapiro je plačnim glasom – koji lunja po svu noć, **umoran kao sakadžijski konj**... Str. 208 (*Derviš i smrt*) Was könne ein Mensch wissen, jammerte er mit weinerlicher Stimme, der die ganze Nacht auf den Beinen sei, **müde wie ein Wasserträgerpferd**... S. 148/149 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 13 Ne bih tačno znao reći šta sam sve preživio, **na kakvoj sam se vatri pekao**, svojoj i tuđoj... Str. 227 (*Derviš i smrt*) Ich wüßte nicht genau zu sagen, was ich alles durchlebte, **welches Feuer mich sengte**, eigenes wie fremdes... S. 162 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 14 ...jer je iz ove daljine mnogo štošta **ostalo u magli** neraspoznavanja, kao u vrućici. Str. 227 (*Derviš i smrt*) ...denn aus solcher Ferne mag wohl manches im Nebel des Nichterkennens geblieben sein, wie im Fieber. S. 162 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 15 Ništa nisam predosjećao, ničemu se nisam nadao, mada sam mislio da će oko mene **plesti prljave konce**. Str. 227 (*Derviš i smrt*) Nichts hatte ich geahnt, nichts gewärtigt, obschon ich mir sagte, dass sie **schmutzige Fäden um mich spinnen würden**. S. 162 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 16 **Zapretana vatra** nekoliko puta kao da je planula da se razgori... Str. 234 (*Derviš i smrt*) Das **von Asche bedeckte Feuer rührte sich ein paarmal**, wollte hell aufflammen... S. 167 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 17 Ali onda će oživjeti sve što je skriveno, mogla bi se razbuktati **prituljena vatra**. Str. 235 (*Derviš i smrt*) Dann aber wird alles Versteckte wieder lebendig werden, das **halberloschene Feuer** könnte wieder aufflammen. S. 168 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 18 ...siroče čija je majka stradala u ratu, ostavivši mu svoje sumnjive zasluge u sjećanje. I **crni teret u duši**. Str. 278 (*Derviš i smrt*) ...ein Waisenkind, dessen Mutter im Kriege umgekommen war und ihm die Erinnerung an ihren zweifelhaften Verdienst hinterlassen hatte. Und eine **schwarze Last auf der Seele**. S. 199 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 19 Hasan je živio sa drukčijim ljudima, **u drugom svijetu**, i sve mu se lako otkrivalo. Str. 303 (*Derviš i smrt*) Hasan lebte mit Menschen anderen Schlages, **in einer anderen Welt**, alles enthüllte sich ihm leicht. S. 217 (*Der Derwisch und der Tod*)

- 20 ...koliko plaćenih ili dobrovoljnih stražara nije **pratilo moj put** i pamtilo moje postupke... Str. 309 (*Derviš i smrt*)
- 21 Ono što je hadži Sinanudin odgovorio, ili je mogao odgovoriti, da je sumnjiva sreća **u tuđem svijetu**... Str. 323 (*Derviš i smrt*)
- 22 ...a da je od svega važnija ljubav, i toplina, među onima koji bi **ti i krvi svoje dali**... Str. 323 (*Derviš i smrt*)
- 23 Eto, umiješao sam se **da razmršim čvor** – rekao je... Str. 346 (*Derviš i smrt*)
- 24 ...ali spahinica neće da **sviđa s njim račune**, neće da primi novac... Str. 350 (*Derviš i smrt*)
- 25 ...naiči će misao o smrti, očekivao sam **da je poklopi crni oblak**... Str. 351 (*Derviš i smrt*)
- 26 Ali kako nije glup, ubrzo je vidio **na kakvo je ugljevlje nagazio**. Str. 362 (*Derviš i smrt*)
- 27 Hasan je **sve više tonuo u ljubav**... Str. 364 (*Derviš i smrt*)
- 28 Jesam li se prevario, **bacivši mamac**... Str. 389 (*Derviš i smrt*)
- 29 ...možda im se **probudio razbor**? Str. 389 (*Derviš i smrt*)
- 30 Kakvu on **to igru igra**? Str. 408 (*Derviš i smrt*)
- 31 Hoće li zatvoriti ili ubiti čovjeka koji je već **stao na svoju posljednju stazu**? Str. 409 (*Derviš i smrt*)
- 32 To **podbijanje zuba** treba da posije strah... Str. 410 (*Derviš i smrt*)
- 33 - To je istina. Gore mi je.
- Otkad? Sinoć si **bio kao tica**. Str. 420 (*Derviš i smrt*)
- ...wieviel bezahlte oder freiwillige Wächter mochten **meine Wege verfolgt** und meine Handlungen vermerkt haben... S. 221 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Was Hadschi Sinanudin darauf antwortete oder antworten konnte; dass ein Glück **in fremder Welt** zweifelhaft sei... S. 231 (*Der Derwisch und der Tod*)
- ...dass wichtiger als alles die Liebe und die menschliche Wärme denen sei, die **füreinander ihr Blut hingäben**... S. 231 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Da hab ich mich nun eingemischt, **um den Knoten auseinanderzukriegen**“, sagte er... S. 247 (*Der Derwisch und der Tod*)
- ...**die Frau aber wolle mit ihm nicht abrechnen**, wolle kein Geld annehmen... S. 249 (*Der Derwisch und der Tod*)
- ...der Gedanke an den Tod würde sich wieder einfinden, ich wartete darauf, dass er sie **wie eine schwarze Wolke zudecke**... S. 250 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Da er aber nicht dumm war, sah er bald ein, **auf was für glühende Kohlen er getreten war**. S. 258 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Hasan versank immer tiefer in der Liebe... S. 260 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Hatte ich mich verrechnet, als ich **den Köder auswarf**... S. 277 (*Der Derwisch und der Tod*)
- ...vielleicht **ging ihnen ein Licht auf**? S. 277 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Was für **ein Spiel spielt** er da? S. 290 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Werden sie einen Menschen, **der schon den Fuß auf seinen letzten Weg gesetzt hat**, einsperren oder töten? S. 291 (*Der Derwisch und der Tod*)
- Dieses Zuschlagen** solle Furcht säen... S. 292 (*Der Derwisch und der Tod*)
- ”Das stimmt ja. Es geht mir schlechter.”
- ”Seit wann? Gestern fühltest du **dich wie ein Vogel**.” S. 299 (*Der Derwisch und der Tod*)

- 34 **Halal mu kost**, starca još služi pamet! Str. 452 (*Derviš i smrt*) **Ein Prachtkerl**, der Alte, sein Verstand arbeitet noch! S. 321 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 35 ...i **čovjeka od reda**, koji će poštovati običaje i vlast zemlje koja ga prima, a neće **pljunuti na naš hljeb i so...** Str. 460 (*Derviš i smrt*) ...man möge einen **rechtschaffenen Mann** schicken, der die Sitten und die Macht des Gastlandes achte und **nicht auf unser Brot und Salz spucke...** S. 327 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 36 ...znao sam da ćeš **tražiti njegovu kožu**, ali ga ne dam. Str. 461 (*Derviš i smrt*) ...ich wusste, **du würdest seinen Kopf verlangen**, aber ich gebe ihn nicht her. S. 328 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 37 Tebe su **zadjenuli za fermen**, kao bosiljak. Str. 473 Dich haben sie **wie ein Blumensträußchen an die Weste gesteckt**. S. 337 (*Der Derwisch und der Tod*)
- 38 ...a ja vičem da **se ori kuća, ori se naša ulica** i naš veliki grad: *neću šlafeni, neću šlafeni*. Str. 39 (*Mama Leone*) ...aber ich schreie, **dass das Haus widerhallt, dass unsere Straße, unsere große Stadt widerhallt** *neću šlafeni, neću šlafeni, ich will nicht schlafen*. S. 40 (*Mama Leone*)
- 39 Bio je to za nju **krunski dokaz** da baku volim više od nje... Str. 41 (*Mama Leone*) Das war für sie **der Kronbeweis**, dass ich Baka mehr liebte als sie... S. 42 (*Mama Leone*)
- 40 ...**vidio sam je krajem oka...** Str. 49 (*Mama Leone*) ...ich sah ihn aus dem Augenwinkel... S. 49 (*Mama Leone*)
- 41 ...,hvali me mama prijateljici s posla, kad to kaže, **sva sija...** Str. 54 (*Mama Leone*) ...lobt mich Mama vor ihren Freundinnen von der Arbeit; wenn sie das sagt, **strahlt sie...** S. 53 (*Mama Leone*)
- 42 ...a ja sam ti jednom mome Juciki za habitaciju pet torti ispekla i **ni-sam rekla ni A**. Str. 63 (*Mama Leone*) ...**ich habe einmal meinem Jucika zur Habitation fünf torten gebacken und habe nicht A gesagt**. S. 63 (*Mama Leone*)
- 43 ...,pored nje možemo **spavati kao medvjedi** i sanjati velike i duge medvjede snove... Str. 72 (*Mama Leone*) ...daneben können wir schlafen **wie die Bären** und große und lange Bärenträume träumen... S. 71 (*Mama Leone*)
- 44 *Ja to više neću raditi!* rekla je mami, *nikad više, pola su mi života uzeli ti mačići*. Str. 76 (*Mama Leone*) *Ich werde es nie wieder tun*, sagte sie zu Mama, *nie wieder, mein halbes Leben haben mich diese Kätzchen gekostet*. S. 74 (*Mama Leone*)
- 45 ...*hajde, stovragu jedan, grlo ćeš poderati* urlajući u toj kutiji. Str. 80 (*Mama Leone*) .. *los, du kleiner Teufel, du wirst dir noch die Kehle zerreißen mit deinem Gebrüll in dieser Schachtel*. S. 78 (*Mama Leone*)
- 46 ...samo zato što tražiš vruga za ručkom i riskiraš **da dobiješ preko labrnje...** Str. 108 (*Mama Leone*) ...weil du beim Mittagessen dein Schicksal herausforderst und **riskierst, eine über die Flappe zu kriegen** ... S. 103 (*Mama Leone*)

- 47 ...a baka kaže – molim?, na što mama drekne **koliko je glas nosi...** Str.147 (*Mama Leone*)
- 48 Između mene i moje druge bake, tatine majke, **stajala je jedna velika kost.** Str. 156 (*Mama Leone*)
- 49 ...ili u kojima ne smijem ništa reći **da ne bi dobio po labrnji...** Str. 180 (*Mama Leone*)
- 50 Podsjetio bi je taj jedini vijenac da je **ostala sama na svijetu** i da nema nikoga svog osim nas. Str. 193 (*Mama Leone*)
- 51 On je, sve do tog dana, čekao **splet sretnih okolnosti...** Str. 219 (*Mama Leone*)
- 52 ...bio je malo opušteniji i već je **krajem oka gledao** visokog snažnog koji ništa nije razumio... Str. 232 (*Mama Leone*)
- 53 ...*Astore*, on je nastavljao starački, **nogu pred nogu...** Str. 254 (*Mama Leone*)
- 54 ...i da nam svi ovi ljudi neće **popiti pamet** i pobrkati naše praznike... Str. 265 (*Mama Leone*)
- 55 ...jer nije bilo nikoga tko bi je saslušao prije nego što je došao Osman i postao njezino rame za plakanje **i uho za slušanje.** Str. 276 (*Mama Leone*)
- 56 Netremice je buljio u nju i **pokušavao uloviti svaki pokret tog lica...** Str. 277 (*Mama Leone*)
- 57 One su bile **bijesne kao dva risa** i udarale su svoje muškarce nogama ispod stola. Str. 299 (*Mama Leone*)
- 58 ...*vozao sam se noću s kraja na kraj grada, nabijao gas do daske* ... Str.305 (*Mama Leone*)
- ...und Baka sagt *bitte?*, worauf Mama so laut schreit, **wie ihre Stimme trägt...** S. 139 (*Mama Leone*)
- Zwischen mir und meiner anderen Großmutter, Papas Mutter, **lag ein großer Knochen.** S. 147 (*Mama Leone*)
- ...oder in denen ich nichts sagen durfte, um **keine über die Flappe zu bekommen...** S. 169 (*Mama Leone*)
- Dieser einzige Kranz hätte sie daran erinnert, dass sie **allein auf der Welt geblieben war** und niemanden gehabt hatte außer uns. S. 181 (*Mama Leone*)
- Er hatte bis zu diesem Tag auf ein **Zusammentreffen glücklicher Umstände** gewartet, auf etwas... S. 205 (*Mama Leone*)
- ...er war nun etwas lockerer und **sah schon aus dem Augenwinkel** zu dem großen Kräftigen hinüber, der nichts verstand... S. 217 (*Mama Leone*)
- ...*Astor*, er setzte greisenhaft **ein Bein vor das andere...** S. 236 (*Mama Leone*)
- ...und dass uns diese Menschen **nicht den Verstand rauben** und unsere Festtage durcheinanderbringen werden... S. 247 (*Mama Leone*)
- ...denn es gab niemanden, der ihr zugehört hatte, bevor Osaman aufgetaucht war und für sie die Schulter zum Ausweinen und **das Ohr zum Hören geworden war.** S. 256 (*Mama Leone*)
- Unverwandt starrte er sie an und versuchte, **jede Bewegung dieses Gesichts zu erhaschen...** S. 258 (*Mama Leone*)
- Diese kochten vor Wut** und traten ihre Männer unter dem Tisch mit dem Fuß. S. 277 (*Mama Leone*)
- Ich fuhr nachts von einem Ende der Stadt zum anderen, drehte das Gas voll auf...* S. 283 (*Mama Leone*)

QUELLENVERZEICHNIS

- Jergović, Miljenko: *Mama Leone*, Zagreb, 1999
Jergović, Miljenko: *Mama Leone*, (übersetzt von Teilnehmerinnen am alljährlichen kroatisch-österreichischen Seminar für Literarisches Übersetzen u. a. von Klaus Detlef Olof). Wien, 2000
Selimović, Meša: *Derviš i smrt*, Beograd-Sarajevo, 1990
Selimović, Meša: *Der Dervisch und der Tod*, (übersetzt von Werner Crautziger). Salzburg-Wien, 1994

LITERATURVERZEICHNIS

- Anić, Vladimir: *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb, ²1998.
Duden: *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten, überarbeit.* Nachdr. der 1. Aufl.. Mannheim, 1998.
Fleischer, Wolfgang: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig, 1982.
Földes, Csaba: *Deutsche Phraseologie kontrastiv: intra- und interlinguale Zugänge*. Heidelberg, 1996.
Halilović, Senahid: *Bosanski jezik*. Sarajevo, 1991.
Hrustić, Meliha: *Frazeološki izrazi sa imenicom "glava" u njemačkom i b/h/s jeziku*. Tuzla, 2001.
Isaković, Alija: *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. Sarajevo, 1995.
Jakić, Blanka/Hurm, Antun: *Hrvatsko-njemački rječnik*. Zagreb, 1991.
Matešić, Josip: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb, 1982.
Matešić, Josip: *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*. Zagreb, 1988.
Palm, Christine: *Phraseologie: Eine Einführung*. Tübingen, 1995.
Primorac, Ružica/Mrazović, Pavica: *Nemačko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*. Beograd, 1991.
Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, 1989.
Tanović, Ilija: *Frazeologija bosanskoga jezika*. Sarajevo, 2000.

MODIFICIRANI FRAZEOLIZMI KLASIFIKACIJA MODIFICIRANIH FRAZEOLIZAMA

Sažetak

Na temelju primjera iz *Derviša i smrti* i *Mame Leone* može se utvrditi da u književnoumjetničkim tekstovima susrećemo značajan broj modificiranih, autorskih ili neleksikaliziranih frazema. Takvi frazemi za prevodioce predstavljaju poseban izazov. Prijevodi modificiranih frazema sa jezika od kojeg polazimo i u jeziku na koji prevodimo velikim su dijelom također modificirane frazeme, npr.: *pod tuđom nogom* / *getreten*, *iz čista srca* / *aus reinem Herzen*, *razmrstiti čvor* / *den Knoten auseinanderkriegen*, *bijesan kao ris* / *vor Wut kochen*.

Teorija o neprevodivosti frazema dolazi do izražaja na nekim primjerima (*ispravljati krivu Drinu* / *unmögliches vollbringen wollen*, *biti nakrivo nasaden* / *schlechter Laune sein*, *gledati u bob* / *prophezeien*, *orakeln*, *daleko od pameti* / *unklug*, *unvorstellbar*, *ne imati ni kučeta ni mačeta* / *ganz allein sein*, *trčati pred rudu* / *voreilig sein*), ali kao pojava na margini, koja ne potvrđuje često navođenu tezu da je jedna od osnovnih osobina frazema nemogućnost prijevoda na drugi jezik. Čini se da je 'neprevodivost' frazema više njihova posebna nego fundamentalna osobina.

KNJIŽEVNOST

Damir ARSENIJEVIĆ

INTELLECTUAL DEBATES AND THE FRENCH REVOLUTION

KEY WORDS: *Romanticism, the French Revolution and intellectual debates in England, Radicalism in England, the Dissenters, Edmund Burke, Thomas Paine, Mary Wollstonecraft, William Godwin*

Socio-political and cultural debates, which the French Revolution sparked in England between 1789 and 1795, led to a shift towards liberal and international ideas – the basis for Romantic ideology. The elder generation of Romantic poets – Blake, Wordsworth and Coleridge – played an active role in the development of radical thought in England through these debates, while younger poets – Shelley, Byron and Keats – continued to draw creative energies from radical thought. This article contextualizes and analyzes the most important elements of the debate in the works of Edmund Burke, Thomas Paine, Mary Wollstonecraft and William Godwin, with special attention given to the political significance attached to the aesthetic form of revolution.

'An Englishman not filled with esteem and admiration at the sublime manner in which one of the most IMPORTANT REVOLUTIONS the world has ever seen is now effecting, must be dead to every sense of virtue and of freedom; not one of my countrymen who has had the good fortune to witness the transactions of the last three days in this great city, but will testify that my language is not hyperbolic.'

*The Morning Post (July 21, 1789) on the fall of the Bastille*¹

Among intellectuals in England, the French Revolution sparked a fierce debate over new ideas concerning human nature, the organisation of society, relations between the sexes and treatment of the natural world.

¹ As quoted in Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution 1789-1848*, Abacus, 2000, p. 73.

Many contemporary writers saw their time as ‘a great age of new beginnings and high possibilities,’² while others deplored the events taking place across the Channel. Public intellectual debate in England began with the news of the Revolution in 1789 and lasted until late 1795, the year Pitt’s government took steps against the printing of radical ideas and critiques of the government. Pitt was preparing for war, first against Revolutionary France and later against Napoleonic France. By early 1790, though, the fault lines in the ancien régime were active and empires were crumbling – the American colonies were demanding independence as a vindication of their human rights, and ordinary people in France were asserting themselves and taking responsibility for their own future. Intellectual circles in England polarised into those in favour of the French Revolution and those against it. A shift in thinking occurred: away from ideas about the mechanical and mathematical order of society, and towards liberal, internationalist and progressive ones – ideas at the heart of the Romantic ideology. This rebellious new spirit, with its emphasis on the sublime in nature and man, and its rejection of the cool-headed aesthetics of the neoclassical period and the Enlightenment, expressed itself in breakaway forms of art, architecture and subject matter in literature.³ English radicalism was kept in the public eye by the Dissenters, who largely ran the publishing industry and were themselves disenfranchised and prevented by the Corporation Act of 1661 and the Test Act of 1673 from holding government office. Radicalism in England developed a discourse of liberty whose character was ‘international rather than patriotic, ‘levelling’ rather than hierarchical ...[and whose clear message was] *insubordination*.’⁴ Burning with excitement for the French Revolution, radicals like Mary Wollstonecraft, Thomas Paine, and William Godwin

² Abrams, M.H., *A Glossary of Literary Terms*, 6th edition, Fort Worth, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1993, p. 129.

³ The neoclassic rule of decorum refers not only to themes and style, but also to ‘technical’ aspects of literature – such as rhythm, meter and stanzaic forms. As Carl Woodring asserts, English prosody was liberalised with the romantic generation; ‘the new freedom cracked the regular prosody of the Popian couplet, broke open the Bastille of the closed couplet itself, gave new life to stanzaic forms ... and created... a great variety of new stanzaic forms.’ Woodring, Carl, *Politics in English Romantic Poetry*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1970, p. 11.

⁴ Butler, Marilyn, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge University Press, 1988, p. 5; also see Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin, 1991 in which he asserts that ‘the Dissenting and libertarian traditions reach far back into English history. And the agitation of the 1790s, although it lasted only five years (1792-6) was extraordinarily intensive and far-reaching ...for an English democracy’ p. 111.

produced ‘innovative and utopian’ proposals which ranged from ‘the establishment of a humane welfare state ... the ultimate withering of the centralised state ... [to] a new egalitarianism in inter-personal relations.’⁵ The polarisation of society and the character of the Revolution debate are on display in a government-supported political cartoon of the period entitled *The Contrast 1793*⁶ by Thomas Rowlandson – part of the anti-Jacobin backlash. One plate depicts an Athena-like figure named British Liberty in an idyllic landscape, gazing at a ship; in her left hand she holds a set of scales and in her right, the *Magna Charta*. A list of her attributes follows: Religion, Morality, Loyalty, Obedience to the Laws, Independence, Personal Security, Justice, Inheritance, Protection of Prosperity, Industry, National Prosperity – concluding, on a separate line, with Happiness. The second plate depicts a Medusa-like figure in flames, *French Liberty*, who stands on the rocks while a dead man hangs from a street lamp behind her. In her right hand, French Liberty holds a trident with a human head impaled on it; in her left hand, a sword. Her characteristics: Atheism, Perjury, Rebellion [sic], Treason, Anarchy, Murder, Equality, Madness, Cruelty, Injustice, Treachery, Ingratitude, Idleness, Famine, National & Private Ruin – finishing, on a separate line, with Misery. Below these two figures is the question: ‘Which is best?’ The debate was not conducted in a closed circle of intellectuals; rather, both those in favor and those against the Revolution tried to reach the masses and gain their support. The forms used to convey the subject of the intellectual debate reflect the intended audience; pamphlets, journals, newspapers and political cartoons – the popular media of the time – show that both camps canvassed mass support. Style mattered: Thomas Paine and William Cobbett wrote their works in simple language; Mary Wollstonecraft in her *Historical and Moral View* aimed to ‘give interest or respectability to simplicity;’ and Wordsworth wrote in the *Preface to the Lyrical Ballads* that ‘the Poet thinks and feels in the spirit of the passions of men,’ asking why the language used

⁵ Butler, Marilyn, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge University Press, 1988, p. 5. Furthermore, as Terry Eagleton asserts, in this short, but extremely prolific period, ‘the Corresponding Societies, the radical press, Owenism, Cobbett’s *Political Register* and Paine’s *Rights of Man*, feminism and the dissenting churches, a whole oppositional network of journals, clubs, pamphlets, debates and institutions invades the dominant consensus, threatening to fragment it from within.’ in Eagleton, Terry, *The Function of Criticism*, Verso, 1984, p. 36.

⁶ ‘The Contrast 1793’, by Thomas Rowlandson after Lord George Murray, January 1793 in the British Museum (B.M. 8284) reproduced in ‘The Impact of the French Revolution on English Literature’, *The Dolphin* no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press, p. 7. In the representation of these two figures in this political cartoon one cannot help noticing the gendering of liberty and the whole gender rhetoric that evolved in this period.

by the poet should not be ‘pure and simple.’ These are not simply aesthetic claims, but rather a significant part of the ideological platform and tools used to appeal to the masses. Prices were tailored to the audience: to give just one example, Burke’s *Reflections on the Revolution in France* sold for three pence while Thomas Paine’s *Rights of Man* could be had for two.⁷ Radicals tried to raise awareness amongst the masses and, by appealing to common notions of humanity, to create a platform for consolidated political action. In opposition to them, as the Burkean language of the above cartoon shows, government-supported writers began a cultural crusade against the Revolution and its supporters. Both sides deliberately appealed to the emotions rather than to reason.

Published in 1790, Edmund Burke’s *Reflections on the Revolution in France* is considered to be the basic text of anti-radical hysteria; inadvertently, it also galvanized radical political culture in Britain and increased publicity for dissenting societies and Jacobin clubs.⁸ For Burke, the French revolution is the end of civilisation: the newly created Republic is born ‘out of nature,’ and has a ‘monster constitution’ that embodies ‘that monstrous fiction’ which is that of equality for all citizens.⁹ Burke goes on to blame Enlightenment philosophy for the chaotic situation in France. ‘This new conquering empire of light and reason’ is a ‘barbarous philosophy, which is the offspring of cold hearts and muddy understandings, and which is void of solid reason.’¹⁰ For Burke, one of the greatest sins of the French revolution is that it is ‘destitute of all taste and elegance’, its aesthetic deviation violates the ‘natural order’ and the whole Revolution ‘was unnatural.’ As William Musgrave says, the monstrosity of the French revolution for Burke is “the Jacobin threat of self-authorizing subjective agency, loosed from the ‘tasteful’ restraints of custom and nature, to deform the ‘beautiful’ institu-

⁷ Butler, Marilyn, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge University Press, 1988, pp. 5-35.

⁸ McCann, Andrew, *Cultural Politics in the 1790s: Literature, Radicalism and the Public Sphere*, Macmillan, 1999, pp. 27-33.

⁹ Burke, Edmund, “Reflections on the Revolution in France”, as quoted in Musgrave, William, R., “*That monstrous fiction*”: *Radical Agency and Aesthetic Ideology in Burke*, *Studies in Romanticism*, vol. 36, 1997, p. 3 (pp. 3-26). A year later, in his “An Appeal from the New to Old Whigs” Burke proclaims that “what was done in France was a wild attempt to methodize anarchy; to perpetuate and fix disorder. That it was a foul, impious, monstrous thing, wholly out of the course of moral Nature.” *Ibid*.

¹⁰ Burke, Edmund, “Reflections on the Revolution in France” in Butler, Marilyn, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge University Press, 1988, p. 45 (all references to *Reflections*, unless indicated otherwise, are taken from Professor Butler’s book)

tions of state.”¹¹ Quoting from Horace’s *Ars Poetica*, Burke claims that state institutions ought to be ‘beautiful’ and ‘comforting’; the source of ‘public affections’ such as ‘love, veneration, admiration or attachment’ to such a state is summed up in a sentence – ‘To make us love our country, our country ought to be lovely.’ Talking about the state order in Britain of ‘an inheritable crown; an inheritable peerage and the house of commons and a people inheriting privileges, franchises, and liberties, from a long line of ancestors,’ Burke claims that such order is ‘the result of profound reflection; or rather the happy effect of following nature, which is wisdom without reflection, and above it.’ Burke makes a case for the natural order of society and claims that ‘a spirit of innovation is generally the result of a selfish temper and confined views.’ For him, the traditional system ‘furnishes a sure principle of conservation, and a sure principle of transmission; without at all excluding a principle of improvement.’ Improvement, for Burke, comes ‘by preserving the method of nature in the conduct of state.’ He mourns the lost age of chivalry and gallantry – the French revolution as well as the new age of ‘sophisters, œconomists, and calculators’ caused ‘the glory of Europe [to be] extinguished forever.’ Burke knows that in order to win the support of the people, or to use his description of the masses in France, ‘a swinish multitude,’ he has to make an emotional appeal – in his idealised description of Marie Antoinette, he equates ‘beautiful’ with ‘traditional.’ Burke remembers seeing Marie Antoinette when she was a dauphiness as a ‘delightful vision...decorating and cheering the elevated sphere she just began to move in – glittering like the morning star, full of life, and splendor, and joy.’ The emotion in this description reveals his concern about a revolution that challenged everything he believed.¹²

Burke saw the French Revolution as a distortion of the natural order; radical writers, like Thomas Paine and William Blake¹³, developing Rous-

¹¹ Musgrave, William, R., “‘That monstrous fiction’: Radical Agency and Aesthetic Ideology in Burke”, *Studies in Romanticism*, vol. 36, 1997, p. 3. The relationship between Burke’s aesthetic theory and political writings have been termed by Furniss ‘aesthetic ideology.’ See Furniss, Tom, *Edmund Burke’s Aesthetic Ideology: Language, Gender, and Political Economy in Revolution*, Cambridge University Press, 1993. Furthermore, in his work, Furniss suggests that the notion of sublime in Burke ‘functions as an aesthetic underpinning to the process of constructing a middle-class ideology in Britain in the first half of the eighteenth century.’, p. 30

¹² Iversen, Anders, *Burke and the Debate on the Revolution*, in ‘The Impact of the French Revolution on English Literature’, *The Dolphin*, no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press, p. 17 (pp. 9-24).

¹³ For Blake’s reaction to Burke’s writing see Richey, William, ‘The French Revolution: Blake’s Epic Dialogue with Edmund Burke’, *ELH*, vol. 59, (pp. 817-837) in which is as-

seau, saw it as a way for mankind to return to its original, 'natural' state – one that existed before the division and distinctions of class and birth. In *The Rights of Man*, Thomas Paine vindicated the French Revolution, emphasised individual independence and labelled Burke's *Reflections* 'an outrageous abuse on the French Revolution and the principle of liberty.'¹⁴ The French Revolution, for Paine, is 'a scene so new, and so transcendently unequalled by anything in the European world, that the name of Revolution is diminutive of its character, and it rises into a Regeneration.'¹⁵ Together with other radical critics of Burke, Paine attacked the *Reflections* as 'manufactured for the sake of show and accommodated to produce, through the weakness of sympathy, a weeping effect. But Mr Burke should recollect that he is writing History, and not Plays.'¹⁶ For Paine, the aristocracy is a mere 'band of parasites' who live at the expense of the public, while the hereditary government is 'in its nature tyranny'; tradition and precedents are instruments of repression: 'Either the doctrine of precedents is a policy to keep a man in a state of ignorance, or it is a practical confession that wisdom degenerates in governments as governments increase in age, and can only hobble along by the stilts and crutches of precedents.'¹⁷ Paine finds

serted that 'Blake casts his revolutionary narrative as an epic, the oldest of all poetic genres and a form that predates the rise of the "ancient" chivalric and aristocratic traditions that Burke celebrates.' (p. 818). This is not only an attack on Burke in terms of the form and the subject matter, but also on his idea of the sublime, since the epic was considered to be the most sublime form.

¹⁴ Paine, Thomas, "The Rights of Man" quoted in Leiman, Mel, *Tom Paine: Citizen of the World*, 'The Impact of the French Revolution on English Literature', *The Dolphin* no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press, p. 27 (pp.24-33). N.B. all references to *The Rights of Man*, unless indicated otherwise, are from Professor Butler's book)

¹⁵ Paine, Thomas, "The Rights of Man" in Whale, John, "The limits of Paine's revolutionary literalism" in Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991, p. 136, notes (3).

¹⁶ Paine, Thomas, "The Rights of Man" in McCann, Andrew, *Cultural Politics in the 1790s: Literature, Radicalism and the Public Sphere*, Macmillan, 1999, p. 33

¹⁷ Paine, Thomas, "The Rights of Man" as quoted in Day, Aidan, *Romanticism*, Routledge, 2001, p. 15. Also, as Leiman suggests, Paine was not only influenced by Locke's ideas of individualism but through his participation in the French Revolution he was exposed to the intellectual circle of Condorcet and Godwin. 'These "perfectibilists" believed that man's essentially good nature was corrupted by societal institutions. In particular, they were against the privileged class that used the state to further their own ends. Their ideal was a form of anarchical communism.' Leiman, Mel, *Tom Paine: Citizen of the World*, 'The Impact of the French Revolution on English Literature', *The Dolphin* no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press, p. 29. Furthermore, as Gill suggests, Wordsworth shared Paine's views about British government and policy in Gill, Stephen, *Wordsworth: The Prelude*, Cambridge University Press, 1991, p. 95. For Paine's influences on Blake see Es-

nothing natural in the government of his age: traditionalism and its embodiment, the hereditary government and primogeniture laws, are regressive and inverted. He makes the case for his vision of an egalitarian society, the 'levelling system,' which is government by representation. As Whale suggests, the object of Paine's levelling rationalism is 'to regain the blissful seat of unmediated knowledge' and the reform of social order 'prepares the ground for a new beginning only in the sense of restoring an original order.'¹⁸ In Chapter 5 of Part II of *The Rights of Man* titled *WAYS and MEANS of improving the condition of Europe, interspersed with Miscellaneous Observations*, Paine elaborated ways to relieve economic injustice in Europe: allowances for education, housing at state expense, food and jobs for immigrants and the unemployed, payments for families and the disadvantaged. As Thompson says, what Paine set up was 'a new rhetoric of radical egalitarianism'¹⁹ which would develop in the twentieth century into the concept of the welfare state.²⁰ For Paine, the French Revolution, or 'the Regeneration,' is natural and progressive, a way of returning human beings to their natural state.

The genuine mind of man, thirsting for its native home, society, condemns the gewgaws that separate him from it. Titles are like circles drawn by the magician's wand, to contract the sphere of man's felicity. He lives immured in the Bastille of a word, and surveys at a distance the envied life of man.²¹

For his radical views, Paine was demonised at the hands of the Crown and Anchor Society. In late 1792, J. Aitkin published a pamphlet called 'In-

sick, Robert, N., 'Blake, Paine, and Biblical Revolution', *Studies in Romanticism*, vol. 30 (2), pp. 189-212, in which it is asserted that Blake accepts 'universal Poetic genius' and converts 'Paine's aestheticizing of the Bible ... into the spiritualizing of the aesthetics' p. 198. See also Bindman, David, "'My own mind is my own church": Blake, Paine and the French Revolution' in Yarrington, Alison and Everest, Kelvin (eds.), *Reflections of Revolution: Images of Romanticism*, Routledge, 1993 in which the debate between Orc and Urizen is seen to be conducted in terms of the Burke-Paine controversy.

¹⁸ Whale, John, "The limits of Paine's revolutionary literalism" in Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991, p. 124.

¹⁹ Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin, 1991, p. 103.

²⁰ See Leiman, Mel, *Tom Paine: Citizen of the World*, 'The Impact of the French Revolution on English Literature', *The Dolphin* no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press, p. 29.

²¹ Paine, Thomas, "The Rights of Man" in Whale, John, "The limits of Paine's revolutionary literalism" in Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991, p. 128

tercepted Correspondence from Satan to Citizen Paine'²² in which Paine was represented as a 'blasphemous Demon' sent by Satan to cause havoc, undermine Christianity and political stability. *The Rights of Man* was branded as seditious.

As a member of a circle of radicals and publishers (predominantly the Dissenters), Mary Wollstonecraft in *A Vindication of the Rights of Men* criticised Burke's *Reflections* with 'spontaneity and strong feelings.'²³ Her response was a great achievement, both for its daring attack on a senior figure of the establishment and the speed of its publication, mere days after Burke's *Reflections*. 'I glow with indignation,' writes Wollstonecraft, 'when I attempt, methodically, to unravel your slavish paradoxes in which I can find no fixed first principle to refute.' She sees Burke as a defender of a traditional system, the very source of oppression in society, in which a 'poor man with only his native dignity is ... oppressed.' She attacks Burke's *Reflections* on its writing and on the ideological basis for its author's aesthetic, which she links to morality in society. 'I perceive, from the whole tenor of your Reflections, that you have a mortal antipathy to reason...[and that] our feelings should lead us to excuse, with blind love, or unprincipled filial affection, the venerable vestiges of ancient days.' Wollstonecraft rebukes blind, irrational adherence to the tradition embodied in institutions: truth is demonstrated by reason 'and not determined by arbitrary authority and dark traditions, lest a dangerous supineness should take place.'²⁴ At the very start of her *Vindication*, Wollstonecraft expounds the new ethic and aesthetic that will do justice to the new ideology, claiming that 'truth, in morals, has ever appeared to me the essence of the sublime; and, in taste, simplicity the only criterion of the beautiful.'²⁵ As David Bromwich suggests, unlike Paine and

²² J. Aitkin 'Intercepted correspondence from Satan to Citizen Paine' reproduced in Bindman, David, "My own mind is my own church: Blake, Paine and the French Revolution" in Yarrington, Alison and Everest, Kelvin (eds.), *Reflections of Revolution: Images of Romanticism*, Routledge, 1993, p. 120

²³ Butler, Marilyn, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge University Press, 1988, p. 72 (all references to *A Vindication*, unless indicated otherwise, are taken from Professor Butler's book).

²⁴ Wollstonecraft, Mary, "A Vindication of the Rights of Men" in Furniss Tom, "Gender in Revolution: Edmund Burke and Mary Wollstonecraft", in Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991, p. 90.

²⁵ Wollstonecraft, Mary, "A Vindication of the Rights of Men" in Furniss Tom, "Gender in Revolution: Edmund Burke and Mary Wollstonecraft", in Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991, p. 89.

other radical writers, Wollstonecraft understood ‘that the basis of Burke’s political argument lay in an argument about morality. And she knew that morals in Burke’s view – and it was a view she accepted – were themselves constituted by taste and manners.’²⁶ For Wollstonecraft, Burke’s aesthetic principles are ‘gothic notions of beauty’, and she adds that ‘the ivy is beautiful, but, when it insidiously destroys the trunk from which it receives support, who would not grub it up?’ Wollstonecraft blames hereditary institutions for a lack of progress: ‘And what has stopped ... progress? – hereditary property – hereditary honours.’ Wollstonecraft, like Paine but with greater subtlety, depicts Burke’s ‘age of chivalry’ and the morality of the ancien régime as parasitical and oppressive, and shows that values and aesthetics are also politics. Because of social rigidity and class immobility, ‘man has been changed into an artificial monster’ with his faculties ‘benumbed.’ The Revolution lifts a ‘veil’ of deception, and human beings can see that ‘true happiness’ comes from ‘the friendship and intimacy which can only be enjoyed by equals; and that charity...[is] an intercourse of good offices and mutual benefits, founded on respect for justice and humanity.’ Wollstonecraft attacks the system of arranged marriages under which ‘our young men become selfish coxcombs, and gallantry with modest women, and intrigues with those of another description, weaken both mind and body, before either has arrived at maturity.’ ‘In a meritocracy, by contrast’ as Furniss argues, “Luxury and effeminacy would not ...introduce so much idiotism into the noble families which form one of the pillars of our state.”²⁷ The ideas in *A Vindication of the Rights of Men* were later expanded in *A Vindication of the Rights of Woman*²⁸ and *An Historical and Moral View of the Origin and Progress of the French revolution; and the Effect it has Produced in Europe*.

²⁶ Bromwich, David, ‘Wollstonecraft as a Critic of Burke’, *Political Theory*, Nov. 95, vol. 23:4, on EBSCO database, 18p., accessed on 06/04/01 at 15:00., p. 2.

²⁷ Furniss Tom, “Gender in Revolution: Edmund Burke and Mary Wollstonecraft”, in Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991, p. 90.

²⁸ As Bromwich suggests *A Vindication of the Rights of Men* ‘holds the germ of the *Vindication of the Rights of Woman*.’, Bromwich, David, ‘Wollstonecraft as a Critic of Burke’, *Political Theory*, Nov. 95, vol. 23:4, on EBSCO database, 18p., accessed on 06/04/01 at 15:00., p. 3. See also Jump, Harriet Devine, “The cool eye of observation”: Mary Wollstonecraft and the French Revolution” in Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991. Aidan day also asserts that ‘Mary Wollstonecraft’s view of the slavery of women may directly have influenced Blake in his composition of *Visions of the Daughters of Albion*’ in Day, Aidan, *Romanticism*, Routledge, 2001, p. 25.

The radical circle reacted vigorously to Burke's *Reflections*: William Godwin published his *Enquiry Concerning Political Justice* as late as 1793, only three days after England had gone to war with France. Godwin was not charged with sedition in this dangerous period because the Pitt administration considered any book that cost three guineas to be incapable of causing harm amongst the poor, and because Godwin was not seeking to overthrow the existing government; his revolution is quiet, its anarchism rational. Godwin not only criticises the oppressive regime, but also argues for the dissolution of political government, 'that brute engine, which has been the only perennial cause of the vices of mankind.'²⁹ Governments are upheld by public opinion, which he describes as 'the most potent engine that can be brought within the sphere of political society.'³⁰ Justice is required to undo social inequality, frozen in place by legislation. 'Robbery and other offences, which the wealthier part of the community have no temptation to commit, are treated as capital crimes.'³¹ The English ruling class were fully aware of their privileged position and understood the dangers of extended franchise and parliamentary reform. Godwin is democratic without subscribing to the myth of the true equality of all people – we instinctively recognize some people's superiority to others – and he rejects false piety and servility towards authority figures. His humanism is secular; he believes that people are gradually perfectible by their own efforts and are not naturally vicious. *Political Justice* denies that people will succumb to the

²⁹ Godwin, William, "Enquiry Concerning Political Justice" in Butler, Marilyn, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge University Press, 1988, p. 167 (all references to *Political Justice*, unless indicated otherwise, are taken from Professor Butler's book).

³⁰ Godwin, William, "Enquiry Concerning Political Justice" in McCann, Andrew, *Cultural Politics in the 1790s: Literature, Radicalism and the Public Sphere*, Macmillan, 1999, p. 60.

³¹ Both Godwin and Wollstonecraft attacked legislation which was predominantly in favour of the rich (game laws, being the topical issue of the day, were mentioned both in the *Vindication* and in *Political Justice*). Aidan Day traces influences of Godwin's *Political Justice* on Wordsworth's *Adventures on Salisbury Plain*. The punishment of Wordsworth's sailor and 'the vices of the penal law' reflect, as Nicholas Roe suggests, 'Godwin's necessarian argument that criminal behaviour was the product of circumstances, and that punishment was consequently a violation of justice.' Roe, Nicholas, "Wordsworth and Coleridge - The Radical Years" in Day, Aidan, *Romanticism*, Routledge, 2001, p. 35. The government oppression made activities in the public sphere almost impossible. Andrew McCann draws interesting conclusions that retreat into a private inner world not only by Godwin, but also by the first as well as the second generation of Romantic poets was due to the fact that privacy became 'the site of uncoerced communality and the ideal speech community.' McCann, Andrew, *Cultural Politics in the 1790s: Literature, Radicalism and the Public Sphere*, Macmillan, 1999, p. 61.

‘charms of error’ and must therefore be fooled for the sake of virtue. Beliefs about marriage are a key to understanding political views. Godwin believes that false thinking in regard to love contaminates logical thinking in all other spheres of life. Given a choice, people would stay with one sexual partner as long as mutually agreeable and not be merely promiscuous as many others feared. This idea is central: people instinctively recognise the truth and good and will turn to it. Godwin believes that evil behaviour and social ills are the result of circumstances, not an inborn sinful nature. Revolution is a difficult concept because it is seemingly waged against tyranny, yet there is no state less conducive to liberty than revolution itself.

The seeds of the French Revolution took root across the English Channel in the minds of authors such as Wollstonecraft, Paine and Godwin; they bore fruit in the shape of radical intellectualism, shared by contemporary poets and fellows Blake, Wordsworth and Coleridge. The later generation of Romantic poets, such as Shelley, Byron and Keats, continued to draw intellectual nourishment from this hardy stock of radical thought.

BIBLIOGRAPHY

- ‘The Impact of the French Revolution on English Literature’, *The Dolphin*, no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press
- Abrams, M.H., *A Glossary of Literary Terms*, 6th edition, Fort Worth, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1993
- Bromwich, David, ‘Wollstonecraft as a Critic of Burke’, *Political Theory*, Nov. 95, vol. 23:4, on EBSCO database, 18p., accessed on 06/04/01 at 15:00., p. 2
- Butler, Marilyn, *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge University Press, 1988
- Day, Aidan, *Romanticism*, Routledge, 2001
- Eagleton, Terry, *The Function of Criticism*, Verso, 1984
- Essick, Robert, N., ‘Blake, Paine, and Biblical Revolution’, *Studies in Romanticism*, vol. 30 (2), pp. 189-212
- Everest, Kelvin (ed.), *Ideas and Production: Revolution in Writing – British Literary Responses to the French Revolution*, Oxford University Press, 1991
- Furniss, Tom, *Edmund Burke’s Aesthetic Ideology: Language, Gender, and Political Economy in Revolution*, Cambridge University Press, 1993
- Gill, Stephen, *Wordsworth: The Prelude*, Cambridge University Press, 1991
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution 1789-1848*, Abacus, 2000
- Iversen, Anders, *Burke and the Debate on the Revolution*, in ‘The Impact of the French Revolution on English Literature’, *The Dolphin*, no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press, pp. 9-24

- Leiman, Mel, *Tom Paine: Citizen of the World*, in 'The Impact of the French Revolution on English Literature', *The Dolphin*, no. 19, Autumn 1990, Aarhus University Press, pp.24-33
- McCann, Andrew, *Cultural Politics in the 1790s: Literature, Radicalism and the Public Sphere*, Macmillan, 1999
- Musgrave, William, R., "'That monstrous fiction": Radical Agency and Aesthetic Ideology in Burke', *Studies in Romanticism*, vol. 36, 1997, pp. 3-26
- Richey, William, "The French Revolution: Blake's Epic Dialogue with Edmund Burke", *ELH*, vol. 59, pp. 817-837
- Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin, 1991
- Woodring, Carl, *Politics in English Romantic Poetry*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1970
- Yarrington, Alison and Everest, Kelvin (eds.), *Reflections of Revolution: Images of Romanticism*, Routledge, 1993

INTELEKTUALNE DEBATE I FRANCUSKA REVOLUCIJA

Sažetak

Socio-političke i kulturalne debate, koje je Francuska revolucija potakla u Engleskoj između 1789. i 1795. godine, dovele su do pomaka ka liberalnim i internacionalnim idejama, koje su temelj ideologije romantizma. Starija generacija pjesnika romantizma – Blake, Wordsworth i Coleridge – aktivno je učestvovala u razvoju radikalne misli u Engleskoj putem ovih debata, dok su mlađi pjesnici – Shelley, Byron and Keats – nastavili crpiti kreativnu snagu iz radikalne misli. Ovaj članak kontekstualizira i analizira najbitnije elemente debata u djelima Edmunda Burkea, Thomasa Painea, Mary Wollstonecraft i Williama Godwina.

Vahidin PRELJEVIĆ

VERFALLSBILDER UND ORDNUNGSKRITIK
 DIE NEGATIVITÄT DER MODERNE IN RAINER MARIA RILKES
DIE AUFZEICHNUNGEN DES MALTE LAURIDS BRIGGE
 UND ROBERT MUSILS *DER MANN OHNE EIGENSCHAFTEN*

SCHLÜSSELBEGRIFFE: *Literarische Moderne, Rilke, Musil, Negativität, Erfahrungsverlust, Wahrheitsproblem, Poetik des "neuen Sehens", Poetik der Möglichkeit, Verfall der Welt, Maskenhaftigkeit des Daseins, Ordnungskritik*

Im vorliegenden Beitrag unterzieht der Autor Rilkes *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* (1910) und Robert Musils *Der Mann ohne Eigenschaften* (1931) einer vergleichenden Analyse. Der Leitfaden der Untersuchung ist das Bild der Moderne, das sich in der Zeit des Erfahrungsverlustes und der Erkenntniskrise neu konstituiert. Zunächst soll in einer eher allgemeinen Einführung zum Kern der Modernität Rilkes und Musils vorgedrungen werden. Es wird die These aufgestellt, dass diese Modernität darin besteht, dass die beiden Autoren das Wahrheits- oder Sinnproblem als grundlegend ansehen und entsprechen in neuartige Romanpoetiken verwandeln, die Poetiken des Neuen Sehens (Rilke) und der Möglichkeit (Musil). Diese machen es möglich, den Roman zum "Instrument der Erkenntnis" zu machen und die Negativität der Moderne bloßzulegen. Dabei geraten durchaus unterschiedliche Aspekte der Negativität in den Blick; bei Rilke der gärende Verfallsprozess hinter den Phänomenen des Lebens und die Maskenhaftigkeit des Daseins, bei Musil der Ordnungswahn der modernen Vernunft, welche die Komplexität der Welt ideologisch reduziert. Infolgedessen sind auch die angestrebten utopischen Auswege verschieden: Rilkes Malte tritt den Rückzug in eine als "authentisch" empfundene Innerlichkeit an, während Musils Ulrich entsprechend dem Möglichkeitssinn eher der Gedanke einer immer wieder zu erfindenden Welt vorschwebt.

0. ZUR EINFÜHRUNG: VERLUST DER GANZHEITLICHEN ERFAHRUNG ALS GRUNDLAGE DES MODERNEN ROMANS

”Der Roman ist die Form des Abenteuers, des Eigenwertes der Innerlichkeit; sein Inhalt ist die Geschichte der Seele, die da auszieht, um sich kennen zu lernen, die die Abenteuer aufsucht, um an ihnen geprüft zu werden, um an ihnen sich bewährend ihre eigene Wesenheit zu finden.”¹

Als 1916 die oben zitierten Zeilen aus der ”Theorie des Romans” Georg Lukács in der ”Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft” abgedruckt wurden, waren bereits einige Jahre zuvor Franz Kafkas erste Erzählungen und Rainer Maria Rilkes Roman ”Malte Laurids Brigge” erschienen. Sechzehn Jahre zuvor veröffentlichte der Wiener Modernist Arthur Schnitzler seine für die Entwicklung der deutschsprachigen Prosa bahnbrechende Erzählung ”Leutnant Gustl”. Der Studie des aus Ungarn stammenden Literaturwissenschaftlers und späteren Cheftheoretikers des sozialistischen Realismus war ein impressionistisches Jahrzehnt vorausgegangen; der Expressionismus befand sich gerade auf dem Höhepunkt seiner Entwicklung. Doch die Theorie des Romans nimmt keine Notiz davon, sie orientiert sich an dem Weltbild des 19. Jahrhunderts, an dem an Goethe geschulten Modell des bürgerlichen Bildungsromans und den Werken der großen russischen Realisten Tolstoj und Dostojewskij. Diese poetischen Modelle wurden aber schon um die Jahrhundertwende infragegestellt und mit Joyces ”Ulysses” in der englischsprachigen und Marcel Prousts Romanprojekt ”Auf der Suche nach der verlorenen Zeit” in der französischen Literatur endgültig überwunden. Derselbe Prozess der Auflösung der traditionellen Romanform vollzieht sich auch im deutschsprachigen Raum.

Was ist aber die traditionelle Romanform, die in der Moderne eine so radikale Umwandlung erlebt? Greifen wir einige charakteristische Begriffe aus dem obigen Zitat auf: Lukács spricht von einer ”Innerlichkeit” die sich in der Außenwelt ”bewähren” und zu sich selbst zurückfinden solle. Obwohl sich in diesem Modell Subjekt und Welt gegenüber stehen, und sich sogar in einem Oppositionsverhältnis befinden, ist das Ich auf seine Umgebung angewiesen und kann erst in ihr seine Identität entdecken und begründen. Insoweit ist der Roman in der Tat die Geschichte eines ”Abenteuers”, nämlich der Suche nach einem sinnstiftenden Ort, in dem das Subjekt mit sich selbst und der Welt versöhnt ist. Diese Konzeption beruht mithin auf

¹ Georg Lukács: Die Theorie des Romans. Ein Geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik. In: Romantheorie. Dokumentation ihrer Geschichte in Deutschland seit 1980. Hgg. von Eberhardt Lämmert u.a. Königstein/Ts. 1984. S. 119-120.

dem Strukturprinzip der Erwartung, die erfüllt oder enttäuscht werden kann. Dieses Strukturprinzip verlangt nach einer Handlung, die von Punkt A zu Punkt B, also nach dem Modell einer Entwicklung, verläuft. Während dieser Entwicklung lässt sich das Individuum auf die Welt ein, es erlebt und erfährt sie.

Aber gerade der Begriff der Erfahrung der Welt als eines Ganzen wird in der Moderne zunehmend problematisch. Die Möglichkeit, in der technisierten und verwalteten Welt sich selbst wiederzufinden wird immer fraglicher. Infolge dessen kann auch das Erzählen nicht mehr selbstverständlich bleiben. Walter Benjamin bringt in seinem Aufsatz "Der Erzähler" (1936) das Problem auf den Punkt:

"Der Erzähler – so vertraut uns der Name klingt – ist uns in seiner lebendigen Wirksamkeit durchaus gegenwärtig. Er ist uns etwas bereits Entferntes und weiter noch sich Entfernendes. [...] Diesen Abstand und diesen Blickwinkel schreibt uns die Erfahrung vor, zu der wir fast täglich Gelegenheit haben. Sie sagt uns, dass es mit der Kunst des Erzählens zu Ende geht. [...] Immer häufiger verbreitet sich Verlegenheit in der Runde, wenn der Wunsch nach einer Geschichte laut wird. [...] Eine Ursache dieser Entwicklung liegt auf der Hand: die Erfahrung ist im Kurse gefallen."²

Der Verlust der Erfahrung, der " [...] Quelle aus der alle Erzähler geschöpft haben"³, liegt auch Rilkes und Musils Romanen zugrunde. In folgenden Abschnitten soll nun gezeigt werden, wie dieser Erfahrungsverlust in den Texten der beiden deutschen Modernisten dargestellt wird und wo Musil und Rilke bei der Moderne-Kritik ansetzen.

Zunächst soll aber umrissartig das in der Literaturwissenschaft schon früh konstatierte Phänomen der "Krise des Erzählens" als künstlerischer Reflex auf die allumfassende Krise in der Moderne apostrophiert werden. Nach einem summarischen Vergleich der beiden Romane soll sich unser Augenmerk auf das eigentliche Problem der vorliegenden Untersuchung konzentrieren, auf die Darstellung der Kritik der Moderne in Musils und Rilkes Texten - einer Kritik des Erfahrungsverlustes, der Entfremdung und der Verdinglichung, der Erscheinungen, die der modernen Gesellschaft ihren Stempel aufgedrückt haben. Es wird sich dabei zeigen, dass Rilke und Musil verschiedene Aspekte der Negativität der Moderne betonen und dass sie sich dabei folgerichtig unterschiedlicher erzählerischer Mittel bedienen.

² Walter Benjamin: Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nikolai Lesskows. In: W. B. Aufätze Essays Vorträge. Gesammelte Schriften Herausgegeben von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser. B. II.2 S. 438-439.

³ ebd., S. 440.

Krise des Erzählens: Musils und Rilkes Modernität "Dass man erzählen konnte, wirklich erzählen konnte, das muss vor meiner Zeit gewesen sein"⁴, sagt die Titelfigur in Rainer Maria Rilkes Roman "Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge". Dieser programmatische Satz verweist auf ein Phänomen, das in der Literaturgeschichte als "Krise des Erzählens" bezeichnet und vor allem auf Prosatexte der Moderne angewandt wurde.

Die Krise des Erzählens, das gehört trotz formalistischen Thesen von der Eigenständigkeit der Entwicklung der Kunst zu den kaum bestreitbaren Tatbeständen der Moderne, ist ein Ausdruck der allgemeinen Krise, die die westliche Kultur im ausgehenden 19. Jahrhundert erfasst hat. Die Gründe und Erscheinungsformen dieser Krise sind oft genug genannt und beschrieben worden und es muss hier reichen, nur einige Stichworte zusammenzufassen: Friedrich Nietzsche, der wohl als Ahnherr der intellektuellen Moderne angesehen werden kann, proklamiert den Tod Gottes und weist damit auf den Verlust der Werte und die Orientierungslosigkeit des modernen Menschen hin, ein Phänomen, das der frühe Lukacs "transzendente Obdachlosigkeit" des Subjekts nennen wird. Auf die metaphysische Krise folgen die Krise der Erkenntnis (Ernst Mach), die Krise der Sprache, die Mauthner und Hofmannsthal formulieren und schließlich die Krise des Bewusstseins, die von der Freudschen Psychoanalyse postuliert wird.

Dass die Erfahrung einer solchen allumfassenden Krise überhaupt erst das Wesen der literarischen Moderne ausmacht, ist häufig betont worden;⁵ es ist aber alles andere als selbstverständlich, dass literarische Texte Formen und Gestaltungsprinzipien aufweisen, die dieser Erfahrung konsequent Rechnung tragen - man denke etwa an den ästhetischen Konservatismus der Neoklassik und Neoromantik oder an das Werk Hermann Hesses. Die beiden Romane, von denen hier die Rede ist, tun dies in einer besonderen Weise, was ihnen in der Rezeption keineswegs nur zum Vorteil gereicht hat. Musils Romantorso, obwohl bei Erscheinen verhältnismäßig günstig aufgenommen, wurde schon in den dreißiger Jahren vergessen und Ende der fünfziger Jahre in germanistischen Kreisen zwar wiederentdeckt, ohne aber

⁴ Rainer Maria Rilke: *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*. München 1997. S. 7. Im vorliegenden Aufsatz wird dieses Werk unter Abkürzung "Malte" und mit Seitenangabe zitiert

⁵ So hält Silvio Vietta in seiner viel beachteten Monographie hierzu folgendes fest: "Die große literarische Moderne definiert sich – bei aller Tendenz zur Autonomie – gerade nicht durch ihre Abnabelung von der geschichtlichen Wirklichkeit, sondern durch die in ihr ausgetragene vertiefte Auseinandersetzung mit jener". Silvio Vietta: *Die literarische Moderne. Eine problemgeschichtliche Darstellung der deutschsprachigen Literatur von Hölderlin bis Thomas Bernhard*. Stuttgart 1992. S. 45.

die Verbreitung gefunden zu haben, die etwa dem Werk des gemäßigten Modernisten Thomas Mann, des Traditionalisten Hesse oder neuerdings auch dem Opus Ernst Jüngers – um nur einige Zeitgenossen Musils zu nennen - zuteil wurde, obwohl es alle Genannten vom ästhetischen Anspruch her weit übertrifft. Noch heute gilt Musil als Autor, über den die meisten Dissertationen geschrieben werden und der zugleich am wenigsten gelesen wird.

Nicht wesentlich anders verhält es sich mit Rilkes Roman, der ebenfalls auch in Fachkreisen sehr spät gewürdigt und in seiner Bedeutung erkannt wurde. Der Autor wurde sehr lange nur als Lyriker angesehen und sein Prosawerk vernachlässigt und als bloßes Nebenprodukt behandelt⁶. Dabei wurde übersehen, dass der "Malte" einer der anspruchvollsten Texte der literarischen Moderne ist, hinter dem ein Großteil des lyrischen Schaffens des Autors zurückbleibt.

1. GRUNDSÄTZLICHE BEMERKUNGEN ZUR MODERNITÄT VON "MALTE" UND "DER MANN OHNE EIGENSCHAFTEN"

Rainer Maria Rilke und Robert Musil haben zwei Romane verfasst, die heute beide als Meilensteine in der Entwicklung des deutschen Romans hervorragen: *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* und *Der Mann ohne Eigenschaften* haben den traditionellen Romanbegriff entschieden in Frage gestellt, indem sie erstens neue Schreibtechniken hervorgebracht, zweiten, neue thematische Schwerpunkte in die Romanwelt gesetzt und drittens ein völlig neues Verständnis der Romangattung begründet haben.

Die beiden Romane weisen auf den ersten Blick nicht viele Gemeinsamkeiten auf: Rilkes subjektivistischer Ich-Erzähler Malte steht dem Musilschen objektivierenden und auktorialen Erzähler im *Mann ohne Eigenschaften* gegenüber. Bei Musil gibt es für Pathetisches und Gefühlschwärmerisches keinen Platz, Rilke hingegen schreckt davor keineswegs zurück. Musils Erzählgestus ist von alles überschauender Ironie geprägt, in Rilkes Roman ist davon keine Spur zu finden. Und doch haben sie einen starken gemeinsamen Impuls: Beide, und das erklärt ihre Innovationsfreudigkeit, sind aus einem Krisenbewusstsein entstanden, das so typisch für die ganze Moderne

⁶ So widmet etwa Eudo C. Mason In seiner Gesamtdarstellung (Rainer Maria Rilke. Sein Leben und Werk. Göttingen 1964) dem Roman lediglich sechs Seiten, in denen vor allem biografischen Bezügen im Roman nachgespürt und insbesondere Rilkes Verhältnis zum französischen Maler Auguste Rodin unter die Lupe genommen wird. Siehe Mason (1964) S. 71-76.

ist, das Bewusstsein, etwas sei an sein Ende gekommen und nun beginne etwas Neues. Die Stellung der Hauptfiguren, auch wenn sie in ihrem Charakter grundverschieden sind, ist eine ähnliche; beide spielen eine Außenseiterrolle; Malte in Rilkes Roman als Abkömmling eines alten heruntergekommenen dänischen Adelsgeschlechts und gescheiterte Dichterexistenz, Musils Held Ulrich als ironischer, rationalistischer Analytiker, der Phänomenen der modernen Welt auf den Grund gehen will. Diese Außenseiterrolle befähigt sie dazu, die Welt, von der sie sich, willentlich oder nicht, distanziert haben, mit einem sezierenden Blick wahrzunehmen. Natürlich wenden Malte und Ulrich dabei verschiedene Methoden an, oft haben sie auch verschiedene Schwerpunkte und in der Regel kommen sie zu unterschiedlichen Ergebnissen, aber sie haben den gleichen Impetus: sie glauben, hinter den bloßen Erscheinungen eine versteckte Wahrheit finden zu können.

a) **Phänomenologische Grundlagen** Dieser Erkenntnisimpuls, aus dem Musil und Rilke ihre Erzähl-Poetiken entwickeln, verweist auf die geistige Verwandtschaft mit den Grundideen der um die Jahrhundertwende von Franz Brentano und insbesondere von Edmund Husserl begründeten phänomenologischen Methode.⁷ Die Welt ist uns nur über die Phänomene zugänglich, die im Schauen und im Verfahren der eidetischen Reduktion, der Ausklammerung aller Vormeinungen und Existenzannahmen, in ihrem "reinen Wesen" erkannt werden. Dem Prozess der Wahrnehmung kommt nun eine besondere Bedeutung zu. Dieser ist keineswegs an und für sich rein, führt nicht von selbst zur versteckten Wahrheit, sondern bedarf einer ständigen Autoreflexion, um von Vorurteilen und Gewohnheiten nicht verleitet zu werden. Um zum Kern der Poetiken von Rilke und Musil vorzudringen, muss noch kurz der von Franz Brentano Begriff der Intentionalität des Bewusstseins erläutert werden. Demnach ist das Bewusstsein immer auf etwas gerichtet, das Sein eigentlich nur sein Korrelat, ein Bewusst-Sein. Husserl differenziert das weiter und unterscheidet das Noetische (Bewusstseinsakt) und Noematische (Bewusstseinsinhalt) des Bewusstseins. Die Untersuchung des Bewusstseins kann sich als auf die Frage, was/wie das Bewusstsein *ist*, oder aber auf die Frage, was/wie es *bedeutet*, das letzte auch im transitiven Sinne. Bezogen auf das Subjekt-Objekt-Verhältnis können diese Fragen auch so formuliert werden: Wie nehme ich die Welt wahr? Welche Bedeutung und welchen Sinn schreibe ich dieser Welt zu?

⁷ Vgl. hierzu die Auswahl der Texte Edmund Husserls: *Die Phänomenologische Methode. Ausgewählte Texte I* Mit einer Einleitung von K. Held. Stuttgart 1985.

Diese zwei Fragen werden entscheidend sein für die Roman-Poetiken von Rilke und Musil.⁸ Bei Rilke ist die erste Frage grundlegend geworden für seine Poetik des Neuen Sehens. Das Sehen steht im Mittelpunkt seines Romans, "und zwar einerseits als Leitthema und andererseits als poetologisches Programm des Sichtbar- und Sagbarmachens."⁹

Bei Musil ist eher die zweite phänomenologische Frage der Ausgangspunkt seines Schreibens. Die Strategien der Sinnherstellung sind das Hauptthema des Romans. Die Sinnstiftung ist immer an eine Ordnung gebunden, die zwangsweise die Komplexität der Welt verkürzt und so das Subjekt der Unendlichkeit der Möglichkeiten beraubt, die ihm das Leben bietet. Insoweit gilt es, dem Prinzip der Ordnung das Prinzip der Möglichkeit, den musilschen *Möglichkeitssinn* entgegenzusetzen. Die Erzählperspektive, die immer von dem Gedanken begleitet wird, sich vorzustellen, "dass es auch anders sein könnte", ermöglicht eine Blickrichtung, von der aus man die vorhandenen Ordnungs- und Sinnbezüge in ihrer Relativität und auch Zwangsmechanismen erkennt.

In Anbetracht dessen kann unter Einbeziehung der phänomenologischen Terminologie, Rilkes Poetik des Neuen Sehens als "noetisch", Musils Poetik der Möglichkeit wiederum als "noematisch" bezeichnet werden.

b) *Malte* Rilkes Roman ist zwischen 1904 und 1910, also in einem Zeitraum von sechs Jahren entstanden, was von einem langwierigen Schaffensprozess und von der Ambition zeugt, einem hohen künstlerischen Anspruch zu genügen. Die Handlung des Romans ist schnell erzählt: Malte Laurids Brigge, der durch den frühen Tod seiner Eltern besitzlose gewordene Erbe einer dänischen adligen Familie, versucht in Paris als Dichter Kontur zu gewinnen. Seine tagebuchartigen Aufzeichnungen bilden die Grundlage des Romans. Die Aufzeichnungen beinhalten Beobachtungen, Reflexionen und Erinnerungen vor allem an die Kindheit im väterlichen Schloss Ulsgaard und Urnekloster, dem Anwesen des Großvaters mütterlicher Linie. Die Handlung hat keinen roten Faden; einzelne Erinnerungen sind keine

⁸ Der Phänomenologie-Bezug ist bei beiden Autoren in der Forschung schon bemerkt worden. Zu Rilke vgl. etwa in dem Zusammenhang eine neuere Untersuchung In-Ok Paeks: Rilkes Poetik des 'neuen Sehens' in den *Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* und in den Neuen Gedichten, Kantsanz 1996. vor allem 1-64. Die Verwandtschaft wurde schon von Käte Hamburger entdeckt: K.H. Philosophie der Dichter. Novalis, Schiller, Rilke. Stuttgart 1966, S. 179-268. Zu Musil siehe Karl Menges: Robert Musil und Edmund Husserl. Über phänomenologische Strukturen im "Mann ohne Eigenschaften". In: *Modern Austrian Literature*, Vol. 9, No.3/4, S. 129-154., und eine sehr aufschlussreiche Monographie von Hartmut Cellbrot: *Die Bewegung des Sinnes. Zur Phänomenologie Robert Musils im Hinblick auf Edmund Husserl*. München 1988.

⁹ In-Ok Paek (1996), S.43.

Phasen in der Entwicklung des Helden, sondern mehr oder wenig selbständige Anekdoten, Impressionen, oft nur Erinnerungsfetzen, die keine erzählende Struktur aufweisen.

Es kann hier nicht die müßige Frage diskutiert werden, ob Rilkes Text bloß ein zusammenhangsloser Haufen von Skizzen, Wahrnehmungen und Assoziationen sei. Dass der Text streng komponiert ist, zeigt seine Motivstruktur: Die "epische Integration" der anscheinend zusammenhangsloser Erzähleinheiten wird über leitmotivische Wiederkehr der wichtigsten Themen des Romans gewährleistet. Diese sind unter anderem der Tod (mit einer Todesszene – Sterben des Großvaters Detlev Brigge – beginnt die erste Erinnerung an die Kindheit), die Krankheit, die Einsamkeit, die Verdoppelung (Verkleidungsszenen, Wechsel der Anredeformen: Ich wird Du u.a.). Alle diese Motive sind Anzeichen für die Fragwürdigkeit der Identität im allgemeinen und für das existentielle Scheitern der Hauptfigur im Besonderen. Die Einheit des Erzählten wird also nicht mehr handlungslogisch hergestellt, sondern – auch dies ein Kennzeichen der Moderne – thematisch und auch formal, denn die streng personale Erzählsituation und die Form der Tagebuchaufzeichnung wird bis zum Schluss beibehalten.

c) **Der Mann ohne Eigenschaften** Auch Musils Roman "Der Mann ohne Eigenschaften" hatte eine lange Entstehungszeit. Erste Studien sind schon um die Jahrhundertwende nachweisbar, der Großteil des 1930 erschienen ersten Buches entsteht aber hauptsächlich in den 20-er Jahren.¹⁰ Musil schrieb sehr langsam und wechselte oft die Reihenfolge der Kapitel und verwarf manchmal auch ganze Konzepte. Davon zeugt der ständige Wechsel der Romantitel. Musil erwägte, den Roman "Der Spion", "Der Erlöser", "Die Zwillingsgeschwister" zu nennen, bis er sich schließlich für den Titel entschied, unter dem das Werk schließlich erschienen ist.

Die Handlung des Romans wird ähnlich wie in Rilkes Werk extrem reduziert. Sie tritt zurück zugunsten der Reflexion, die der Autor vor allem der Hauptfigur Ulrich in den Mund legt. Dieter Kühn spricht in diesem Zusammenhang von "Erzählverweigerung"¹¹. Diese Erzählverweigerung findet

¹⁰ Zu Editionsfragen vgl. Wilhelm Bausinger: Studien zu einer historisch-kritischen Ausgabe von Robert Musils Roman "Der Mann ohne Eigenschaften". Reinbeck bei Hamburg 1964.

¹¹ Dieter Kühn: "Der Mann ohne Eigenschaften" – Figur oder Konstruktion. In: Neue Rundschau Bd. 91 (1980) H.4. S. 108. Bemerkenswerterweise steht Kühn, der zwanzig Jahre zuvor über Musil promoviert hat, in diesem Artikel dem Roman sehr kritisch gegenüber. Selbst Schriftsteller geworden, bemängelt er nun allzu hohen Anteil an "allgemein-abstrakten Formulierungen" im Roman: "Während das Erzählen bei Musil nur zögernd einsetzt - die gedanklichen Substrate sind schon da!" [ebd.]. Kühn übersieht dabei, dass die Zurücknahme der szenischen Darstellung, Beschreibung und des Berichts zugunsten der

ihre Begründung darin, dass sich heute im "Abstrakten [...] das Wesentlichere, das Belanglosere im Wirklichen"¹² ereigne. Die Auflösung der traditionellen Form geschieht hier also nicht bloß aus purer Lust an der Destruktion des Alten und Traditionellen, sie betrifft vielmehr das zentrale Problem der modernen Kunst: die von uns unter Einbeziehung der phänomenologischen Perspektive angesprochene Frage nach der Wahrheit. Theodor Adorno hat in seiner "Ästhetischen Theorie", die sich hauptsächlich aus Poetiken der modernen Kunst herleitet, die Wahrheit mit der Frage der Form verknüpft:

"Der Wahrheitsgehalt der Kunstwerke ist kein unmittelbar zu Identifizierendes. Wie er einzig vermittelt erkannt wird, ist er vermittelt in sich selbst. [...] Der geistige Gehalt schwebt nicht jenseits der Faktur, sondern die Kunstwerke transzendieren ihr Tatsächliches durch ihre Faktur, durch die Konsequenz ihrer Durchbildung."¹³

Rilkes und Musils Romane – und vor allem dies ist ein Zeichen ihrer Modernität – sind dieser Erkenntnis verpflichtet. Der Erzähler in Rilkes Werk kann nicht mehr über die "zerfallende Welt, in der der Sinn wie ‚Wasser niedergeht“¹⁴ verfügen, und auch Musils Roman würde "eine bloße Scheinordnung erzeugen, die das Chaotische, Diffuse, Zwiespältige der Existenz verdecken und weglügen müsste"¹⁵, würde er im "ordentlichen Nacheinander" erzählt werden: "Die Dichtung wäre damit um ihre Wahrheit gebracht"¹⁶.

d) Fragwürdigkeit der Moderne Dass das Wahrheitsproblem in den beiden Romanen, allerdings unter unterschiedlicher Ausrichtung, zentral ist, gehört zum Grundzug der modernistischen Tradition. Der Roman wird im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts zunehmend zu einem "Instrument der Erkenntnis der gesellschaftlichen Moderne"¹⁷. Nun soll gezeigt werden,

Erörterung kein Ausdruck eines erzählerischen Unvermögens ist, sondern die Folge der Einsicht in die Fragmenthaftigkeit und Technisierung der modernen Welt, die die unmittelbare Erfahrung und ein ganzheitliches Erlebnis der Wirklichkeit, die ja dem traditionellen Erzählen zu Grunde liegt, alles andere als selbstverständlich macht.

¹² Robert Musil: Der Mann ohne Eigenschaften. Hgg von Adolf Frisé. Neu durchgesehene und verbesserte Ausgabe 1978. Reinbeck bei Hamburg: 1995 (1978). S. 9. In dieser Arbeit werden Zitate aus dem Roman mit Sigle MoE und Seitenangabe belegt.

¹³ Theodor Adorno: Ästhetische Theorie. Frankfurt 1995 (1970). S. 195.

¹⁴ Gert Mattenklott: Die Existenz und das Absurde. Sartre, Camus, Beckett. In: Literarische Moderne. Europäische Literatur im 19. und 20. Jahrhundert. Hgg. von Rolf Grimminger u.a. Reinbeck bei Hamburg 1995. S. 527.

¹⁵ Wolfdietrich Rasch: Der Mann ohne Eigenschaften. Eine Interpretation des Romans. In: Robert Musil. Hgg von Renate Heydenbrand. Darmstadt 1982. S. 55.

¹⁶ ebd.

¹⁷ Peter Bürger: Moderne. Stichwort im Fischer Lexikon Literatur G-M. Hrsg. von Ulfert Ricklefs. München 1996. S.1309.

wieviel Rilkes und Musils Texte zu dieser Erkenntnis beitragen. Beide Romane stehen der technischen Moderne kritisch gegenüber. Es soll im Folgenden versucht werden, die wichtigsten Elemente der Moderne-Kritik in den beiden Texten herauszuarbeiten. Es kann selbstverständlich nicht darum gehen, die semantische Fülle der Romane ganz auszuschöpfen; der Versuch einer Gesamtinterpretation wäre hier ein aussichtsloses Unterfangen. Daher beschränkt sich die Untersuchung auf die grundlegendsten Merkmale der Moderne-Kritik, so wie sie aus der Poetik des Neuen Sehens (Rilke) und der Poetik der Möglichkeit (Musil) hervorgeht.

Die in der Einleitung und im vorigen Kapitel umrissenen Begriffe des Erfahrungsverlustes und der Kulturkrise um die Jahrhundertwende finden ihre Entsprechung in der Erschütterung des Wirklichkeitsbildes in Rilkes und Musils Romanen. Die Erscheinungswelt wird nicht mehr als die wahre und die beste aller möglichen Welten hingenommen oder metaphysisch-religiös überhöht, sondern zunehmend als dissoziiert, diffus und verlogen erlebt, sie ist nicht mehr die Orientierungsstütze des Subjekts sondern der Ort seiner Verlorenheit.

2. KRANKE UND VERLOGENE WELT: MALTES WAHRNEHMUNGEN

Welt des Verfalls Die Negativität der Moderne ist vor allem in den ersten 22 Aufzeichnungen, die Paris zum Schauplatz haben und im Vergleich zu späteren Aufzeichnungen einen stärkeren Zusammenhang aufweisen¹⁸, das vorherrschende Thema in Rilkes Roman.

Unmittelbar an den Eingangssatz in der ersten Aufzeichnung schließt sich Maltes Wahrnehmung eines Menschen, der "schwankte und umsank"¹⁹, an. Der Ich-Erzähler und Tagebuchschreiber Malte berichtet dann von seinen weiteren sinnlichen Eindrücken: "Es roch, soviel sich unterscheiden ließ, nach Jodoform, nach dem Fett von pommes frites, nach Angst"²⁰. Malte erblickt auch ein Kind, dessen Anlitz "dick" und "grünlich" ist und das einen "deutlichen Ausschlag auf der Stirn"²¹ hat. Wegen seiner Dichte sei auch der folgende Satz zitiert: "Das Kind schlief, der Mund war offen, atmete Jodoform, pommes frites, Angst."²²

¹⁸ Vgl. Bernhard Arnold Krause: Auf dem extremen Pol der Subjektivität. Zu Rilkes "Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge". Wiesbaden 1994. S.43.

¹⁹ Malte S. 7.

²⁰ ebd.

²¹ ebd.

²² ebd. S. 7-8.

Das Gemeinsame dieser Wahrnehmungen besteht in dem Bild des Verfalls. Der schwankende und umsinkende Mann spielt auf die Unsicherheit und Orientierungslosigkeit des modernen Individuums an. Die olfaktorische Wahrnehmung, die nach dem Antiklimax-Prinzip strukturiert ist, versinnbildlicht den fortschreitenden Industrialisierungsprozess, der dem Wahrnehmenden künstliche Gerüche aufzwingt, ein Hinweis auf den Verlust der Natürlichkeit in der Moderne. Das Bildfeld "Natürlichkeit" und "Eigentlichkeit" wird auch ex negativo in der Erwähnung des künstlich hergestellten und für schnellen und massenhaften Verbrauch bestimmten "pommes frites" bemüht. Die existenzielle "Angst", die der Ich-Erzähler spürt, erscheint hier angesichts einer solchen Aggression gegen das Individuum als Quintessenz dieser Wahrnehmungen.

Hier wird deutlich, was die geschärfte Sensibilität Maltes zutage fördert: Der rasante Aufstieg der städtischen Zivilisation bedeutet zugleich eine Okkupation der Sinne durch Produkte technischer Modernität, die das Subjekt seiner natürlichen Wahrnehmung zu berauben und es einer als ursprünglich empfundenen Erlebnisweise zu entfremden suchen. Maltes "neues Sehen" entpuppt sich daher als ein naives, unverfälschtes Sehen, das sich an Phänomene der Moderne noch nicht gewöhnt hat und gerade darum sie in ihrer Falschheit erkennen kann.

Die Okkupation der Sinne ersteckt sich auch auf akustische Wahrnehmungen, die das Thema der zweiten Aufzeichnung sind:

"Dass ich es nicht lassen kann, bei offenem Fenster zu schlafen. Elektrische Bahnen rasen läutend durch meine Stube. Automobile gehen über mich hin."²³

Hier sieht man ganz deutlich: Die Geräusche moderner Technik erlebt das Ich als Vergewaltigung seiner selbst. Was im vorigen Zitat noch als unbestimmte existenzielle Angst empfunden wird, steigert sich hier zur Vision einer physischen Vernichtung. Wenn die optische Wahrnehmung noch relativ distanziert erfolgt, "dringt mit dem Hörsinn die Außenwelt aggressiv und zerstörend in die Innenwelt ein".²⁴

Als Kontrapunkt zu den so schmerzlich wahrgenommenen technischen Geräuschen erscheint das Bellen eines Hundes: "Ein Hund bellt. Was für eine Erleichterung"²⁵; der einzige "natürliche" Laut, den Malte vernimmt. Das Hundebellen weckt bei dem im feudalen Umfeld aufgewachse-

²³ Malte S. 8.

²⁴ Krause (1994) S.48.

²⁵ Malte S.8.

nen Malte "Reminiszenzen des Lebens auf dem Lande"²⁶. Damit werden die semantischen Pole Natürlichkeit und Unnatürlichkeit deutlich erkennbar als der Gegensatz zwischen Land und Stadt. Diese Polarität bildet einen der wichtigsten thematischen Komplexe des Romans.

Nirgendwo wird der Gegensatz Natürlichkeit/Unnatürlichkeit, Eigentlichkeit/Falschheit deutlicher als in den zahlreichen Todesmotiven des Romans:

"Dieses ausgezeichnete Hotel ist sehr alt, schon zu König Chlodwigs Zeiten starb man darin in einigen Betten. Jetzt wird in 559 Betten gestorben. Natürlich fabrikmäßig. Bei so enormer Produktion ist der einzelne Tod nicht so gut ausgeführt, aber darauf kommt es auch nicht an [...]. [...] der Wunsch, einen eigenen Tod zu haben, wird immer seltener"²⁷.

In der Stadt wird selbst dem Tod seine Eigenheit und somit den Sterbenden ihre Individualität genommen. Die Unnatürlichkeit des Sterbens in der Stadt ist eine Folgeerscheinung der Vermassung. Der Tod kann "nicht so gut ausgeführt" d.h. eigentlich gar nicht mehr erfahren werden. Aus Maltes Perspektive ist dieser Erfahrungsverlust ein Resultat des städtisch geprägten Zivilisationsfortschritts. Bereits der Verweis auf König Clodowigs Zeiten, als die Todeserfahrung noch individueller gewesen sein soll, deutet darauf hin, dass im Roman die frühere feudal geprägte Zeit als eine Zeit angesehen wird, wo Natürlichkeit ihren Platz hatte und Erfahrung noch möglich war. Ein Vergleich mit der darauffolgenden Aufzeichnung, in der das Todesmotiv im Mittelpunkt steht, zeigt dies noch deutlicher:

"Wenn ich nach Hause denke, wo nun niemand mehr ist, dann glaube ich, das muß früher anders gewesen sein. Früher wußte man [...], daß man den Tod in sich hatte wie die Frucht den Kern. [...] Meinem Großvater [...] sah man es an, daß er einen Tod in sich trug."²⁸

Die Stellen, die wir oben kurz erläutert haben, mögen genügen, um die wesentlichen Elemente des Wirklichkeitsbildes und somit der Modernekritik, wie sie im Roman artikuliert sind, zu umreißen: Das erlebende Ich fühlt sich bedroht von den Auswüchsen der technisierten Welt, ob sie sich nun als olfaktorische, akustische oder visuelle Phänomene offenbaren. Das Gefühl der Bedrohung geht ineins mit dem Beklagen des Verlustes der Natürlichkeit und Eigentlichkeit in der modernen Welt. Die Wirklichkeit erlebt Malte aber nicht einfach nur als fremd, aggressiv und bedrohlich, sondern auch als krank. Davon zeugen die schon zitierten Stellen: der schwankende

²⁶ Krause (1994) S.49.

²⁷ Malte S.11-12

²⁸ ebd. S.12-13.

Mann, das Kind mit einem grünlichen Gesicht und Ausschlag auf der Stirn, allesamt Krankheitserscheinungen, die die ganze Erlebniswirklichkeit Maltes zu durchdringen scheinen. Das poetische Bild der Krankheit erweist sich als äußerst wichtig für die Konzeption des ganzen Romans: Die Vorstellung einer Krankheit impliziert per definitionem, dass es einen früheren Zustand gegeben haben soll, der irgendwie "gesund", "heil" und in diesem Fall "natürlich" gewesen sein muss, und in der Tat findet Malte diesen Zustand in Erinnerungen an seine Kindheit wieder. Das ist die Voraussetzung für Maltes Rückzug in die Innerlichkeit, der sich in seinem Fall als Erinnerungen an die Kindheit vollzieht.

Maskenhaftigkeit des Daseins Schon der erste Satz in Rilkes Roman spielt auf den Widerspruch zwischen Schein und Sein an: "So, also hierher kommen die Leute, um zu leben, ich würde eher meinen, es stürbe sich hier"²⁹. Im Gegensatz zu einigen Interpreten, die diese Stelle biografisch zu deuten suchen und sie auf das Paris-Erlebnis Rilkes reduzieren wollen, gilt es hier von der Besonderheit des Schauplatzes abzusehen und aus ihr nicht nur das Parisbild sondern das Wirklichkeitsbild Maltes schlechthin zu destillieren. Allerdings muss hier doch angemerkt werden, dass Paris keineswegs zufällig zum Schauplatz der Handlung gewählt wurde. Die französische Metropole war damals der Inbegriff einer modernen Großstadt und beliebter Austragungsort der Weltaustellungen. Gerade deswegen erscheint der Glanz der Stadt um so mehr verlogen, denn hinter ihm erblickt Malte nur das Morbide und Kranke. Das Äußere der Stadt wird somit als Maske entlarvt. Aber was verbirgt sich unter dieser Maske?

"Daß es mir zum Beispiel niemals zum Bewusstsein gekommen ist, wieviel Gesichter es gibt. Es gibt eine Menge Menschen, aber noch viel mehr Gesichter, denn jeder hat mehrere. Da sind Leute, die tragen ein Gesicht jahrelang, natürlich nutzt es sich ab, es wird schmutzig [...]"³⁰

Auch im Gesicht eines Menschen sieht Malte nichts anderes als eine Maske, die man nach Bedarf wechseln kann. Die Metapher des Gesichts steht für das Äußere des Menschen; nicht sein körperliches Erscheinungsbild ist hiermit gemeint sondern sein soziales Verhalten. Die vielen Gesichter, die er hat, sind nichts anderes als seine sozialen Rollen, die er in der funktional bestimmten Gesellschaft der Moderne übernehmen muss. Aber, wiederholen wir die Frage, was steckt dahinter?

"Die Straße war zu leer, ihre Leere langweilte sich und zog mir den Schritt unter den Füßen weg und klappte mit ihm herum, drüben und da, wie

²⁹ Malte S.7.

³⁰ Malte S.9.

mit einem Holzschuh. Die Frau erschrak und hob sich aus sich ab, zu schnell, zu heftig, so daß das Gesicht in den zwei Händen blieb. Ich konnte es darin liegen sehen, seine hohle Form. [...] Mir graute, ein Gesicht von innen zu sehen, aber ich fürchtete mich doch noch viel mehr vor dem bloßen wunden Kopf ohne Gesicht.“³¹

Der "Schock des Sehens"³², der bei dieser Wahrnehmung entsteht, besteht darin, dass sich hinter dem Gesicht, unter der Maske nichts verbirgt. Die Hohlheit im Inneren, die schon durch das Motiv der leeren Straße vorbereitet wird, macht das Gesicht zu einer bloß "äußeren Maske"³³, die keine Substanz beherbergt. Der Mensch scheint auf das Äußere reduziert, der Verlust der Erfahrung, den Rilke durch den Vergleich der Todesszenen evoziert, scheint hier mit dem Verlust der Innerlichkeit, mit dem Verschwinden des Subjekts einherzugehen. Jetzt versteht man die existenzielle Angst, die Malte beim "Aufstand der Geräusche"³⁴ empfindet. Es ist die Angst vor der Auslöschung der eigenen Innerlichkeit. Daher ist es verständlich, dass Malte gerade im Rückzug ins Innerliche, d.h. in den Erinnerungen an die Kindheit, die einzige Möglichkeit sieht, ein "geistiges Exil"³⁵ zu schaffen und sich der Negativität der Moderne zu entziehen.

Hier steht die Moderne-Kritik und nicht die utopischen Versuche der Überwindung der Negativität im Vordergrund. Daher kann hier zur Frage, ob Malte tatsächlich seine eigene Kindheit ausschließlich positiv sieht, nur folgendes gesagt werden: Natürlich wird die Zeit der Kindheit, die Malte auf Landgütern seiner Eltern und Großeltern verbringt, nicht nur als ein Asyl des Glücks erlebt. Sie erscheint dennoch als ein Asyl der Eigentlichkeit, in dem die Innerlichkeit nicht durch aggressive Einwirkung von außen gefährdet wird. Beispielhaft wirkt hier der Vergleich der Stellen, in denen das Motiv der Maske vorkommt. Während sie in Paris sie zu einem bloß substanzlosen Äußeren verkommt, können Verkleidungsspiele im Schloss der Brahes (Malte, S.97-99) als Ausdruck der Sehnsucht, Grenzen der eigenen Identität zu überschreiten, verstanden werden. Die eigene Innerlichkeit wird noch als sicherer Ort erlebt, von wo aus man noch Expansionsexperimente unternehmen kann.

³¹ ebd. S. 10.

³² Rolf Grimminger: Aufstand der Dinge und der Schreibweisen. Über Literatur und Kultur der Moderne. In: Literarische Moderne (1995), S. 28.

³³ Krause (1994) S.29.

³⁴ Grimminger Aufstand der Dinge. S. 26.

³⁵ Vietta (1992) S. 307.

3. DIE FALSCHER ORDNUNG: ULRICHS DIAGNOSEN

Wie in Rilkes *Malte* so wird auch in Robert Musils Roman *Der Mann ohne Eigenschaften* der Moderne ihre Negativität vorgehalten. Doch die Diagnose, die die Hauptfigur Ulrich der modernen Welt ausstellt, unterstreicht andere Aspekte dieser Negativität. Es würde den Rahmen dieser Arbeit sprengen, wollte man hier das ganze kritische Potential des Musilschen Romantorso in aller Ausführlichkeit zu zeigen versuchen. Es muss genügen auf einige grundlegende Züge der Modernekritik im Roman hinzuweisen.

Ordnungskritik Der kulturkritische Impetus des Romans tritt schon im ersten Kapitel, das mit dem ironischen Titel "Woraus bemerkenswerter Weise nichts hervorgeht" versehen ist, in aller Schärfe hervor. Den Roman eröffnet der fingierte Wetterbericht, in dem Witterungsverhältnisse in einem wissenschaftlich anmutenden Duktus dargestellt werden, in dem vom barometrischen Minimum und Maximum, vom Lichtwechsel des Mondes, Isotheren und Isothermen die Rede ist. Der wissenschaftliche Jargon bemüht sich um Exaktheit, er will seinen Gegenstand genau umreißen, für die Erscheinung, die es analysiert, eine logische Erklärung finden. Der Wetterbericht wird aber abgeschlossen mit der alltagssprachlichen Wendung, die "das Tatsächliche recht gut bezeichnet: Es war ein schöner Augusttag des Jahres 1913"³⁶.

Der Erzähler legt damit einen Widerspruch zwischen der um ihre Objektivität ringenden wissenschaftlichen Sprache und der alltäglichen Erfahrung offen. Dieser Widerspruch, die Dichtomie von rationaler Durchdringung und subjektivem, gefühlhaftem Erleben der Wirklichkeit ist eines der Grundmotive des Romans. In der Musil-Forschung ist dieses Zwiespalt-Motiv früh erkannt worden und auf Gegensatzpaare wie Genauigkeit und Seele, Mathematik und Gefühl oder Ratio und Mystik zurückgeführt.³⁷ Auch Musils berühmte Tagebuch-Notiz: "Denn Rationalität und Mystik sind die Pole unserer Zeit"³⁸ scheint die Meinung Elisabeth Andersens zu bestätigen, die in den von Musil geprägten Begriffen "ratiöd" und "nichtratiöd" [...] "die getrennten Hälften eines Ursprünglich-Ganzen, einer dialektischen Einheit"³⁹ sieht. Es ist sicherlich nicht falsch, wenn man mit Albert-

³⁶ MoE S. 9.

³⁷ Vgl. hierzu Walter Boehlich: *Untergang und Erlösung*. In: *Akzente* 1 (1954). S.35-53; und Elisabeth Andersen: *Ratio und Mystik im Werk Robert Musils*. München 1968.

³⁸ Robert Musil: *Gesammelte Werke in Einzelausgaben*. Hgg von Adolf Frisé. Tagebücher, Aphorismen, Essays und Reden. Hamburg 1955. S. 237.

³⁹ Andersen (1968) S. 11.

sen zu dem Schluss kommt, dass "das Werk Musils [...] aus der Spannung dieser Polarität"⁴⁰ lebt, sofern damit das Telos des Romans nicht allein auf die Suche nach diesem "Ursprünglich-Ganzen", nach der mystischen Einheit von Gefühl und Verstand reduziert werden würde. Denn in Musils Roman wird diese Polarität nicht als solche verworfen, sondern vielmehr die Versuche, diese dogmatisch zu leugnen und in einem ideologischen Höhenflug zu "überwinden" der kritischen Überprüfung unterzogen. Kehren wir also zu dem schon zitierten Eingang des Romans zurück, der unsere These zu auf eine eindrucksvolle Weise zu bestätigen scheint.

Der Widerspruch zwischen dem wissenschaftlichen Streben nach Genauigkeit und dem subjektiv getönten Erleben der Wirklichkeit zeitigt einen Ironisierungseffekt. Was ironisiert wird, sieht man, wenn man sich den "Wetterbericht" genauer anschaut. Die Isothermen und Isotheren tun ihre "Schuldigkeit", der Untergang der Sonne, des Mondes etc. entsprechen "ihrer Voraussage in den astronomischen Jahrbüchern". Der Gegenstand der Beschreibung soll also seine Schuldigkeit tun, der Voraussage entsprechen, d.h. die Erwartung erfüllen, die ein vorbestimmtes Ordnungssystem an ihn stellt. Die Kritik an dem Wahn der unbedingten Ordnungsstiftung gehört zu einem der leitmotivisch wiederkehrenden Themen des Romans. Wie an der Gegenüberstellung der "objektiven" Sprache der Wissenschaft und dem "subjektiven" Erlebnis eines schönen Augusttages bereits deutlich wird und an vielen anderen Stellen im Roman expliziert werden kann, entpuppt sich dieser Drang nach Ordnung als ein grundlegender Zug des rationalen Denkens schlechthin. Das Ordnungsstreben der Ratio erscheint hier als eine Strategie, die die Erscheinung (in diesem Fall das Wetter an einem bestimmten Sommertag) von vorneherein in einen festgefühten Rahmen zwängt und somit ihrer Besonderheit entledigt.

Dieser Aspekt der Rationalitätskritik ist im 20. Jahrhundert immer wieder betont worden. Die Frankfurter Schule beispielsweise prangerte das Immanenzdenken der technischen Vernunft an, d.h. ihre Neigung, die Welt lückenlos zu klassifizieren und zu ordnen. Die poststrukturalistische Kritik des Logozentrismus hat ähnlich, wenn auch mit anderen Schwerpunkten argumentiert. Eine theoretische Erklärung der Musilschen Ordnungskritik könnten auch die an der Mythenforschung orientierten Arbeiten eines Hans Blumenberg liefern.⁴¹

Im ersten Teil seiner bahnbrechenden Abhandlung *Arbeit am Mythos* macht Blumenberg das Streben nach strenger und unverrückbarer Ordnung,

⁴⁰ ebd.

⁴¹ Hans Blumenberg: *Arbeit am Mythos*. Frankfurt: 1981 (1979)

das sich in Form von Vorschriften und Geboten ausdrückt, in der Spätphase des mythischen Denkens – und somit an in der Frühphase des modernen Logos – aus. Das mythische Denken ist noch pluralistisch angelegt, die Mythengeschichten sind vieldeutig und haben keinen streng moralischen Charakter. Die Moral in Form von Vorschriften und Geboten kehrt erst mit dem Monotheismus ein. So sieht Blumenberg in der Erscheinung Moses mit seinen gottgeschriebenen Tafeln "Erweiterung des Gesetzes zur alle Bilder verdrängenden Vollbeschäftigung, zum Inbegriff minutiöser Lebensregelung, zu jener immer wieder begehrenden erfüllenden Praxis, die Vergan-genheiten nicht zurückkommen lässt."⁴² Die *Beachtung* dieser Gesetze, so Blumenberg weiter, machte erst ihre *Achtung* zunichte.

Das Problem der Ordnung, das Blumenberg hier anspricht, und das im Zusammenhang mit dem "metereologischen" Anfang des Romans angedeutet wurde, bildet also das grundlegende Thema des Textes "Der Mann ohne Eigenschaften". Die spärliche Handlung des Romans, d.h. vor allem der Komplex der "Parallelaktion" im ersten Buch und die Reflexionen Ulrichs kreisen um die Frage der Ordnung und sind in erster Linie darauf angelegt, sie in satirischer Manier als eine falsche Ordnung zu entlarven. Um das zu illustrieren, brauchen wir nur einen kurzen Blick auf die wichtigsten Figuren des Romans zu werfen. Außer Ulrich hängen alle anderen Figuren, die unmittelbar zum Komplex der Parallelaktion gehören, unumstößlichen, unhinterfragten Sinnkonzepten nach. Für Graf Leinsdorf, den Vater der Parallelaktion, ist das der ständestaatliche, katholisch verbrämte Patriotismus, für Diotima, die schöne Seele der Parallelaktion, ist das der Geist der humanistischen Bildung, und Arnheim, der reiche Feingeist aus Preußen, vermag immer das fehlende geistige Band durch dialektische Spekulationen zu finden.

Nur Ulrich vermeidet strikt jede Bindung an einen einseitigen Sinnentwurf und umgeht die Zwänge der gesellschaftlichen Ordnung, indem er nach drei "Versuchen, ein bedeutender Mann zu werden", d.h. nachdem er sich in drei Berufen versucht hat, beschließt, "ein Jahr Urlaub vom Leben zu nehmen". Das schafft für ihn die Voraussetzung, Ordnungskonzepte der anderen Figuren als dogmatische Halbheiten zu durchschauen.

Die theoretische bzw. ideologische Ordnungstiftung wie auch Ordnungsstiftung in der Praxis, wie sie im Roman kritisiert wird, erkennt Ulrich erstens als Gewalt, weil sie die Erscheinungen in ein Korsett zwingt und so ihrer Identität beraubt und zweitens als falsch, weil sie einen festen Zustand anstrebt und so in ihrer Statik die dynamische Verfassung der sich ständig im Fluss befindenden Welt verkennen muss.

⁴² ebd. S. 34.

Möglichkeitssinn als Kehrseite der Ordnungskritik Das Ordnungsdenken, das Ulrich mit "Wirklichkeitssinn" übersetzt, kann also einer solchen Welt nicht gerecht werden. Als Alternative bietet sich der "Möglichkeitssinn"⁴³ an, die Fähigkeit, "alles, was ebensogut sein könnte, zu denken und das, was ist, nicht wichtiger zu nehmen, als das, was nicht ist"⁴⁴. Der Möglichkeitssinn, der Wille zum "bewussten Utopismus"⁴⁵, vermag die Relativität aller Weltbilder und Synthesen zu erkennen, die sich als Letztbegründungen gebärden und nicht begreifen, dass die Wirklichkeit nicht als ein Gegebenes sondern ein ständig zu Entwerfendes zu verstehen ist. Das "Möglichkeitsdenken"⁴⁶ ist also als ein "radikal hypothetisches Denken, welches jederzeit bereit ist, all seine Anschauungen umzukehren"⁴⁷

Ordnung und Möglichkeit⁴⁸ bilden also die beiden paradigmatischen Pole des Romans. Sie prägen die antithetische Struktur des Romans, die sich in der Handlungsführung, in der Figurenkonstellation und auch in einzelnen Bildern und Metaphern niederschlägt:

"Wo jeder Tropf als Tröpfchen anfängt, das sprüht und spritzt; mit einem Explosiönchen beginnt, von den Wänden aufgefangen und abgekühlt

⁴³ Es mag verwundern, dass ein so zentraler Begriff wie "Möglichkeitssinn" in Musils Roman noch nicht als poetologisches Prinzip eingehend und zufriedenstellend untersucht wurde. Die meisten Arbeiten kehren hauptsächlich geistesgeschichtliche Einflüsse und Parallelen hervor. Gerhart Baumann [G. B.: Robert Musil. Eine Vorstudie. In: GRM Bd. 66 (1952/53). S.292-316] findet im Möglichkeitssinn Anklänge an die "Assoziationsucht des romantischen Geistes" [ebd S. 302]; Renate von Heydenbrand [R.v. H.: Die Reflexionen Ulrichs in Robert Musils Roman "Der Mann ohne Eigenschaften". Münster 1966] bringt ihn in Verbindung mit Nietzsches Perspektivismus: "Möglichkeitssinn ist der Zweifel an an der Einzigkeit und Unumstößlichkeit des Faktischen, aber auch an der Einzigkeit und Unumstößlichkeit der normalen Deutung des Faktischen. in diesem zweiten Sinne ist er schon bei Nietzsche vorgezeichnet." [ebd. S.42]. Albert Kümmel [A.K.:Möglichkeitsdenken. Navigation im fraktalen Raum. In: WB Jg. 41 H.4 (1995) S.526-546] führt den Begriff auf Leibniz' Theorie der besten aller möglichen Welten zurück und versucht, ihn an neuere informationstheoretische Ansätze anzuschließen.

⁴⁴ MoE S.16.

⁴⁵ ebd.

⁴⁶ Den Begriff übernehme ich aus der Arbeit Albert Kümmels.

⁴⁷ Thomas Pekar: Ordnung und Möglichkeit. Robert Musils "Möglichkeitssinn" als Poetologisches Prinzip. Oldenburg 1990. S. 13.

⁴⁸ Thomas Pekar hat schon im Titel seiner Arbeit (siehe vorangehende Anmerkung) die Wichtigkeit der beiden Begriffe für Musils Roman hervorgestrichen. Allerdings fällt der Erkenntnisgewinn seiner Arbeit trotz richtiger Fragestellung und stellenweise guter Ansätze allzu allgemein und gering aus.

wird, zärtlich an der Schale der Muttermuschel hängen bleibt und schließlich zu einem Körnchen an ihrer Wand erstarrt⁴⁹

Das Bild des Tröpfchens eignet sich vorzüglich dazu, Musils Kritik der Ordnung zu versinnbildlichen. Die Metaphern "Explosiönchen", "sprühen", "spritzen" suggerieren Bewegung, Offenheit nach allen Seiten hin und Ausbreitung in alle Richtungen und somit zahlreiche Möglichkeiten, während "auffangen", "abkühlen" und "Erstarrung" an Vergehen und Statik denken lassen. Ordnung korrespondiert demnach mit den Begriffen Sein, Zustand, Sinn und Ewigkeit, Möglichkeit ließe sich hingegen mit den Begriffen Werden, Bewegung, Chaos und Vergänglichkeit umschreiben.

Es dürfte deutlich geworden sein, dass sich Musils Ordnungskritik nicht gegen die Rationalität als solche richtet, sondern gegen ihre Neigung, Ordnungen festzulegen und somit Sinn und auch Moral durch feste Normen erstarren zu lassen. Wie vor allem im ersten Buch des Romans eindrucksvoll gezeigt wurde, ist dieses Merkmal des rationalen Denkens dafür verantwortlich, dass ideologische Konzepte entstehen können, die am Flüssigen und Vergänglichen des Lebens vorbeigehen und Identitäten nur innerhalb starrer Grenzen zulassen, womit sich die Musilsche Ordnungskritik als eine tiefgehende Ideologiekritik erweist.

4. AUSBLICK

Robert Musil und Rainer Maria Rilke stehen beide der Negativität der Moderne kritisch gegenüber. Diese Negativität zeigt sich bei Rilke als Verlust der Natürlichkeit, als Entfremdung des Subjekts von der es umgebenden Welt, als Verlust der Wahrhaftigkeit und Eigentlichkeit, bei Musil als ein Zustand der tiefen, schizophren anmutenden Spaltung des Bewusstseins und der Welt in "Ratio" und "Mystik", die man "gewaltsam" und ideologisch zu überwinden versucht.

Beiden geht es letztendlich um die Frage: Wie ist es um das Individuum in der modernen Welt bestellt und kann es noch so etwas wie Wahrheit erfahren? Die ästhetischen Antworten auf diese Frage fallen auf den ersten Blick ähnlich aus: Das Subjekt ist in Gefahr, es ist der Übermacht einer rationalisierten und technisierten Welt ausgeliefert – darin sind sich Rilke und Musil einig. Der grundlegendste Unterschied besteht darin, dass Rilke diesen Zustand als Resultat eines Verfallsprozesses darstellt. Der Verfall vollzieht sich auf mehreren Ebenen. Zum einen räumlich als Umzug des Haupthelden Malte vom Land in die Stadt, zum anderen zeitlich als Nieder-

⁴⁹ MoE S.152-153.

gang der feudalen und Einkehr der Industriegesellschaft. Und schließlich wird dieser Verfall auch als Gegenüberstellung von Kindheit und Erwachsenenleben evoziert. Allen diesen Verlagerungen wohnt der Verlust der Natürlichkeit und Unmittelbarkeit inne. Vor diesem Hintergrund ist es verständlich, warum Rilkes Held so schmerzlich unter der neuen Welt leidet: Malte fürchtet um den Verlust seiner Identität. So kann Malte seine Innerlichkeit als einzigen Fluchtpunkt finden. Und Innerlichkeit heißt in diesem Fall die Erinnerung an die Kindheit, an das Leben auf dem Land.

Ganz anders bei Musil: Das Bild des Verfalls setzt ja einen heilen Zustand irgendwo in der Vergangenheit voraus. Die Sehnsucht nach diesem heilen Zustand, dem verlorenen Paradies sucht man bei Musil vergeblich. Musils Figur Ulrich geht es dagegen darum, alle Versuche der Wiederherstellung einer angeblich paradiesischen Ordnung, wie sie von vielen Figuren im Roman unternommen werden, als unzulänglich zu entlarven. Ulrich leidet nicht wie Malte, sondern analysiert. Er hat im Gegensatz zu Malte keine Welt verloren und versucht nicht, sie wiederherzustellen, sondern die Wirklichkeit immer wieder neu zu erfinden – das ist das wichtigste Charakteristikum des Möglichkeitssinns. Mit dieser unterschiedlichen Ausgangslage korrespondieren auch unterschiedliche Stillmittel. Bei Rilke dominieren das Erzählverfahren der Rückwendung und - im zweiten Teil - der Legendenerzählung, also ein Ton der wehmütigen Erinnerung, bei Musil hingegen die Ironie und Satire. Es würde sich außerdem die Frage lohnen, inwieweit sich diese Unterschiede in der Konzeption der beiden Texte in der Metaphernsprache niederschlagen. Schon bei einer flüchtigen Lektüre ist nicht zu übersehen, dass Rilke eine Vorliebe für "organizistische" Metaphern hat, d.h. für Bilder, die eine Vorstellung von Wachstum und Verfall suggerieren (z.B. zahlreiche Körper-Metaphern), während Musil eher Metaphern bevorzugt, deren Bildspender und –empfänger aus dem Bereich der Technik stammen.

LITERATURVERZEICHNIS

PRIMÄRLITERATUR

- Musil, Robert: *Der Mann ohne Eigenschaften*. Hgg. von Adolf Frisé. Neu durchgesehene und verbesserte Ausgabe 1978. Reinbeck bei Hamburg: 1995 (1978).
- Musil, Robert: *Gesammelte Werke in Einzelausgaben*. Hgg. von Adolf Frisé. Tagebücher, Aphorismen, Essays und Reden. Hamburg 1955.
- Rilke, Rainer Maria: *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*. München 1997.

 SEKUNDÄRLITERATUR

- Adorno, Theodor: Ästhetische Theorie. Frankfurt 1995 (1970).
- Andersen, Elisabeth: Ratio und Mystik im Werk Robert Musils. München 1968.
- Baumann, Gerhart: Robert Musil. Eine Vorstudie. In: GRM Bd. 66 (1952/53). S.292-316.
- Bausinger, Wilhelm: Studien zu einer historisch-kritischen Ausgabe von Robert Musils Roman "Der Mann ohne Eigenschaften". Reinbeck bei Hamburg 1964.
- Benjamin, Walter: Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nikolai Lesskows. In: W. B. Aufsätze Essays Vorträge. Gesammelte Schriften Herausgegeben von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser. B. II.2. S. 438-463.
- Blumenberg, Hans: Arbeit am Mythos. Frankfurt: Suhrkamp 1981 (1979).
- Boehlich, Walter: Untergang und Erlösung. In: Akzente 1 (1954). S. 35-53.
- Bürger, Peter: Moderne. Stichwort im Fischer Lexikon Literatur G-M. Hrsg. von Ulfert Ricklefs. München 1996. S.1287-1319.
- Celllbrot, Hartmut: Die Bewegung des Sinnes. Zur Phänomenologie Robert Musils im Hinblick auf Edmund Husserl. München 1988.
- Grimminger, Rolf: Aufstand der Dinge und der Schreibweisen. Über Literatur und Kultur der Moderne. In: Literarische Moderne (1995) S.12-40.
- Hamburger, Käthe entdeckt: K.H. Philosophie der Dichter. Novalis, Schiller, Rilke. Stuttgart 1966,
- Heydenbrand, Renate von: Die Reflexionen Ulrichs in Robert Musils Roman "Der Mann ohne Eigenschaften". Münster 1966.
- Husserl, Edmund: Die Phänomenologische Methode. Ausgewählte Texte I Mit einer Einleitung von K. Held. Stuttgart 1985.
- Krause, Bernhard Arnold: Auf dem extremen Pol der Subjektivität. Zu Rilkes "Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge". Wiesbaden 1994.
- Kühn, Dieter: "Der Mann ohne Eigenschaften" – Figur oder Konstruktion. In: Neue Rundschau Bd. 91 (1980) H.4. S. 107-123.
- Kümmel, Albert: Möglichkeitsdenken. Navigation im fraktalen Raum. In: WB Jg. 41 H.4 (1995) S.526-546
- Literarische Moderne. Europäische Literatur im 19. und 20. Jahrhundert. Hgg. von Rolf Grimminger u.a. Reinbeck bei Hamburg 1995.
- Lukács, Georg: Die Theorie des Romans. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik. In: Romantheorie. Lämmert (1984) S.118-122.
- Mason, Eudo C.: Rainer Maria Rilke. Sein Leben und Werk. Göttingen 1964.
- Mattenklott, Gert: Die Existenz und das Absurde. Sartre, Camus, Beckett. In: Literarische Moderne. (1995). S. 524-555.
- Menges, Karl: Robert Musil und Edmund Husserl. Über phänomenologische Strukturen im "Mann ohne Eigenschaften". In: Modern Austrian Literature, Vol. 9, No.3/4, S. 129-154.

- Paek, In-Ok: Rilkes Poetik des 'neuen Sehens' in den *Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* und in den Neuen Gedichten. Konstanz 1996.
- Pekar, Thomas: Ordnung und Möglichkeit. Robert Musils "Möglichkeitssinn" als Poetologisches Prinzip. Oldenburg 1990.
- Rasch, Wolfdietrich: Der Mann ohne Eigenschaften. Eine Interpretation des Romans. In: Robert Musil. Hgg von Renate von Heydenbrand. Darmstadt 1982. S. 54-119.
- Romantheorie. Dokumentation ihrer Geschichte in Deutschland seit 1980. Hgg. von Eberhardt Lämmert u.a. Königstein/Ts. 1984.
- Vietta, Silvio: Die literarische Moderne. Eine problemgeschichtliche Darstellung der deutschsprachigen Literatur von Hölderlin bis Thomas Bernhard. Stuttgart 1992.

SLIKE PROPASTI I KRITIKA PORETKA
 NEGATIVNOST MODERNE U *ZAPISIMA MALTE LAURIDS*
BRIGGEA RAINERA MARIE RILKEA I *ČOVJEKU BEZ SVOJSTAVA*
 ROBERTA MUSILA

Sažetak

U ovom radu autor je komparativno analizirao dva značajna romana njemačke književnosti *Zapise Malte Laurids Briggea* i *Čovjeka bez svojstava* Roberta Musila. Pritom je ideja vodilja bilo stvaranje nove slike moderne u kontekstu gubitka mogućnosti iskustva i spoznajne krize početkom 20. stoljeća. Pripadnost književnoj moderni Rilke i Musil iskazuju na taj način što, polazeći od problema istine ili smisla modernog svijeta, stvaraju nove pripovjedne poetike. One se temelje na pojmovima "novog gledanja" kod Rilkea te "mogućnosti" kod Musila. Ovo polazište omogućuje im da sagledaju različite aspekte negativnosti moderne; Rilkeov homodijegetski pripovjedač, koji je proveo djetinjstvo na velikom porodičnom imanju, u modernom Parizu, u kojem sada živi, zatječe jedan svijet u raspadu, otuđen od prirode i ugušen općom mehanizacijom i tehnicizacijom. U takvom svijetu ljudi nose "maske" iza kojih se, kako Malte opaža, ne krije "ništa". Malte jedini egzil autentičnosti pronalazi u vlastitoj unutarnjosti, u utopijskoj prošlosti i sjećanju na djetinjstvo. Musilov glavni lik Ulrich, iz čije perspektive autorski pripovjedač prikazuje fiktivno zbivanje, glavnu odliku modernog svijeta vidi u nastojanju modernog uma da podjele i razudjenost prevlada činom nasilnog stvaranja značenjskog i svakog drugog poretka, koji je pretpostavka za tvorbu smisla koji više nije dat sam po sebi. Takva opsjednutost poretkom vodi reduciranju kompleksnosti ali, u konačnici, i gubitku slobode subjekta. Utopijsko mjesto ovog romana nije kao kod Rilkea u nekoj autentičnoj prošlosti niti u unutarnjem pribježištu; ideja nepatvorenosti, u skladu s principom mogućnosti, ustupa mjesto aktivnom odnosu prema zbilji koju valja uvijek iznova stvarati.

Ljubinka PETROVIĆ-ZIEMER

INGEBORG BACHMANNS ROMAN *MALINA*
UND PETER HANDKES KURZROMAN
DIE ANGST DES TORMANS BEIM ELFMETER
IM ZEICHEN DES NEUEN ROMANS

SCHLÜSSELBEGRIFFE: *nouveau roman*, Bachmann, Handke, *narrativistische Explikation*, *Mordthematik*, *Komposition*, *Fabelführung*, *Erzählweise und -perspektive*, *Erzählinstanz und Figurenkonzeption*

Obwohl die Erscheinungsjahre der hier zu besprechenden Romane, Ingeborg Bachmanns Romantext *Malina* (1971) und Peter Handkes Prosastück *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter* (1970), nahe beieinander liegen, sollte dies nicht über wichtige Unterschiede hinwegtäuschen.

Bachmann und Handke gehören verschiedenen Generationen an, und das macht sich bemerkbar bei einer vergleichenden Lektüre des Romans *Malina* und des Kurzromans *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter*. In der vorliegenden textanalytischen Betrachtung werden vorerst allgemeine Merkmale des Neuen Romans hervorgehoben und mit Handkes und Bachmanns Romanpoetologien in Verbindung gebracht. Außer der kurzen Übersicht der allgemeinen Merkmale des *nouveau roman* in Frankreich und seiner Rezeption in Deutschland wird auf die bei einer Zuordnung zum Neuen Roman zu berücksichtigenden Unterschiede zwischen Bachmanns und Handkes Romanen verwiesen.

Es ist um einiges leichter, Handkes Prosastück *Die Angst des Tormanns...* als Bachmanns Roman *Malina* dem Neuen Roman (*nouveau roman*) zuzuordnen. In den folgenden Abschnitten soll eine Erläuterung der vorangegangenen Behauptung gegeben werden.

1. DER *NOUVEAU ROMAN* UND SEINE REZEPTION UND LITERARISCHES ÄQUIVALENT IN DEUTSCHLAND UND ÖSTERREICH

Ingeborg Bachmann, geboren 1926, erlebte als junges Mädchen den Einmarsch der Deutschen Wehrmacht in Österreich und einige Jahre später den Krieg. Peter Handke war drei Jahre alt, als der Zweite Weltkrieg zu Ende ging. Zudem stand I. Bachmann unter unmittelbarem Einfluss der Stimmung nach 1945, was auch im 26 Jahre später erschienen Roman *Malina* erkennbar ist. In der Zeit nach der Kapitulation Deutschlands, einer Zeit von Armut, Trümmern, Angst und Ratlosigkeit, fiel die Existentialphilosophie Martin Heideggers auf fruchtbaren Nährboden. Auch Bachmann befasste sich bekanntlich intensiv mit Heideggers Ideenwelt. Sie promovierte im März 1950 über das Thema *Die kritische Aufnahme der Existentialphilosophie Martin Heideggers*. Existentialphilosophische Ansätze können im Werk Peter Handkes nicht nur *nicht* gefunden werden, sondern werden dezidiert gemieden, wie es auch bei anderen Nouveaux Romanciers der Fall ist.

Eine der bedeutendsten Schriftsteller -und Schriftstellerinnengruppe im deutschsprachigen Raum nach 1945 war die *Gruppe 47*. Seit 1952 kam Ingeborg Bachmann regelmäßig zu den Tagungen dieser informellen aber für die Bildung der literarischen Öffentlichkeit wichtigen Schriftstellervereinigung. Nach 1945 sahen sich Schriftstellerinnen und Schriftsteller wegen des Versagens der Intellektuellen am Ende der Weimarer Republik und ihrer Ohnmacht unter dem Nazi-Regime zum Handeln aufgerufen. Gehörte man/frau zur *Gruppe 47*, verstand es sich von selbst, dass die Mitglieder gegen Faschismus und Militarismus auftraten. Nicht desto trotz erheben sich nicht selten kritische Stimmen gegen ein stark idealisiertes Bild der *Gruppe 47*, indem sie darauf aufmerksam machen, dass eine literarische Verarbeitung der Nazi-Verbrechen in der Gruppe nicht stattgefunden hätte.

Aufschlussreich scheint mir eine Beobachtung des Literaturwissenschaftlers Klaus Briegleb in seinem Beitrag *Ingeborg Bachmann, Paul Celan. Ihr (Nicht-)Ort in der Gruppe 47 (1952-1964/65)*, in dem er den "(Nicht-)Ort" von Bachmann und Celan wie folgt beschreibt:

"Anfang und Entwicklung der Gruppe 47 haben einen eklatanten Widerspruch zwischen ihrer eigenen Konsensreklame und einigen ihrer bedeutendsten Mitglieder hervorgebracht, die ich ihre >internen Außenseiter< nennen möchte. (...) ..., eben auch Bachmann und Celan hatten im Unterschied zum Gros der Gruppe ihre Arbeitsvoraussetzung in einem Gedäch-

nisraum, in dem sie ein reflektiertes Selbstverhältnis zum Jüngstvergangenen literarisch erarbeiteten.

(...) Bei ihren Tagungen frei zu sein von Gedenken und Debatte (...), haben alle offenkundig als angenehm empfunden; in den Sitzungen selber wurde die Vermeidung nie beklagt" (Briegleb 1997: 29).

Neben dem Interesse an der Existentialphilosophie und den daraus resultierenden Fragen nach dem Sinn des Seins bewegten Ingeborg Bachmann bis zu ihrem Tode Fragen über die Verbrechen der jüngsten Geschichte, später auch immer stärker die Fragen nach den Verbrechen in der modernen Nachkriegsgesellschaft, nicht zuletzt die Verbrechen unter den Geschlechtern.

Diese Fragen werden im Neuen Roman nicht oder kaum gestellt, deshalb kann der Roman *Malina* nur zögerlich und bis zu einem gewissen Grad zum Neuen Roman gezählt werden, im Gegensatz zu Handkes Kurzroman *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter*. Hinzu kommen noch die in *Malina* sichtbaren postmodernen Ansätze, z.B. die intertextuellen Bezüge, die Betonung des Anderen, die Absage an ein vereinheitlichendes Gestaltungsprinzip und der Spürsinn für Differenzen.

Die Betonung der Differenzen bezieht sich in dem Roman *Malina* hauptsächlich auf die Geschlechterdifferenzen, vor allem auf die Unterschiede weiblichen und männlichen Denkens und Handelns. Die Notwendigkeit und das Interesse an einer gender-bezogenen Romananalyse lässt sich an der verhältnismäßig hohen Zahl an Dissertationen zu diesem Thema ablesen. Diese Bemerkungen sollten lediglich als Hinweis dafür dienen, dass bei einer Analyse des Romans *Malina* eine Konzentration ausschließlich auf Merkmale des Neuen Romans nicht zureichend sein wird, da meines Erachtens auch den oben erwähnten, für Bachmanns Schaffen bedeutenden Merkmalen Rechnung getragen werden muss.

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde auch in Frankreich die literarische Szene zunächst vom Existentialismus geprägt. In Romanen, Erzählungen und Theaterstücken stand die gesellschaftliche Verantwortung des/der auf sich selbst gestellten Einzelnen im Vordergrund. Der in den 50-er Jahren entstandene Neue Roman (frz. nouveau roman) wandte sich vom Existentialismus radikal ab. Die Hauptverteter des nouveau roman in Frankreich waren: Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Nathalie Sarraute, Claude Simon u.a. Zu einigen von ihnen hatte auch Ingeborg Bachmann Kontakt, daher oft die zu eilig aufgestellte These, auch Bachmanns Prosatexte stünden im Zeichen des Neuen Romans.

Die Nouveaux Romanciers waren der Ansicht, dass der Ort des Einzelnen/der Einzelnen sich in der modernen Gesellschaft verändert habe im Vergleich zum 19. Jahrhundert, denn in jenem hatte "der einzelne noch seinen überschaubaren Ort in der Gesellschaft, seine realen Bezüge zur Umwelt ,(...). In der modernen Gesellschaft sind die Menschen voneinander und von sich selbst getrennt,..." (Hillebrand 1996: 380f.).

Die Entfremdung der Menschen entferne sie voneinander in einem solchen Maße, dass dem Menschen der andere Mensch und die ihn umgebende Wirklichkeit zu einem Rätsel werde. Im Neuen Roman ginge es darum, dieses Rätsel darzustellen, jedoch nicht zu lösen. Die veränderte Beziehung zwischen Mensch und Wirklichkeit müsse auch in der Literatur neu definiert werden:

"Es geht darum, in der Literatur die Beziehung zwischen Mensch und Welt neu zu definieren, und dies im Bewußtsein, daß der Schriftsteller in der Mitte des 20. Jahrhunderts schon aus Gründen historischer Redlichkeit nicht mehr die Literatur des 19. Jahrhunderts fortschreiben kann" (Coennen-Mennemeier 1996: 7).

Für die Umsetzung ihres Ziels, nämlich "die Entideologisierung der Sprache" (Schärf 2001: 148), wäre es den Nouveaux Romanciers zufolge nötig, "eine Theorie des Schreibens zu postulieren, in der die Selbstbeziehung des Schreibens, die Eigendimension des Stils und nicht mehr die Referentialität des Erzählens im Mittelpunkt steht. Die Ansicht begann sich zu verdichten, dass es **kein Außerhalb des Textes** geben könne,..." (ebd., 146).

Der Neue Roman verzichtet auf ein einheitliches Wertesystem, was zu Folge hat, dass auch dem Anspruch auf Totalität eine Absage erfolgte, dies hieße demzufolge auch eine Abkehr vom universalistischen Erzählen. Mit der Vertreibung des Helden aus dem Zentrum des Romans zerbröckelte auch die traditionelle Erzählstruktur.

Im Neuen Roman werden kohärente Handlungen, eine kompakte Figurenpsychologie, chronologische Zeitabläufe, reale Schauplätze aufgelöst. An die Stelle des verbannten Helden treten Objekte der Außenwelt. Da sich der Neue Roman keiner mimetischen Abbildung verpflichtet sieht, werden die Objekte fotografisch abgebildet.

Hier kommen wir zu einem wichtigen Stichwort des Neuen Romans: der Wahrnehmung.

Objekte der Außenwelt, jedoch nur ihre Oberfläche, sollen mit einem "Kameraauge" sachlich, nüchtern, objektiv wahrgenommen werden. Mit diesem objektbezogenen Wirklichkeitsbewusstsein ändert sich auch die Rolle des Erzählers oder der Erzählerin.

Der/die Erzähler/Erzählerin registriert nur die Umwelt, wobei jegliche Kommentare oder Deutungen wegfallen. So hinterlassen die neuen Romane den Eindruck, als handle es sich um Fallstudien, Berichte oder polizeiliche Untersuchungen, wenn es sich um einen Kriminalroman handelt.

Die Objektbezogenheit setzt auch ein anderes Verhältnis zur Sprache voraus. Die Nouveaux Romanciers wollten eine "neue Wirklichkeit" schaffen mittels der die Objektwelt beschreibenden Sprache. Diese neuartige Sprache hatte zwar etwas Experimentelles und Innovatives, führte aber zwangsläufig zu einem Sprach- bzw. Textautismus, der sich nicht lange am Leben erhalten konnte.

Weitere Merkmale des Neuen Romans waren neben den Sprachspielen und einer aus der Objektbezogenheit herrührenden dokumentarischen Sprache, eine Vorliebe für die Gattung des Kriminalromans, der allerdings die Informations- und Spannungserwartung des traditionellen Kriminalromans enttäuschen will.

Im deutschsprachigen Raum "finden sich entsprechende Überlegungen, übrigens ebenfalls im Zuge der Rezeption des zeitgenössischen französischen Romans, wohl am deutlichsten bei Peter Handke und Dieter Wellershof" (Žmegač 1991:395).

Wie die Nouveaux Romanciers lehnte auch Handke ein gesellschaftsbezogenes Erzählen ab. Handke geht es ebenfalls um die sprachliche Schaffung einer "neuen Wirklichkeit". Diese Wirklichkeit ist bei Handke nicht nur objektbezogen sondern auch, wie es für die Romanpoetologie der 60-er und 70-er Jahre gängig war – vor allem bei der jüngeren Generation der Schriftsteller und Schriftstellerinnen – sehr stark subjektbezogen, wie es das folgende Zitat belegen soll:

"Es interessiert mich als Autor übrigens gar nicht, die Wirklichkeit zu zeigen oder zu bewältigen, sondern es geht mir darum, **meine** Wirklichkeit zu zeigen"

(zit. n. Steinecke/Wahrenburg 1999: 465).

Wegen seiner Sprachspiele und Sprachinnovationen wird Handke zu den Vertretern der experimentellen Literatur gezählt, wegen seiner Ich-Bezogenheit zu den Vertretern der "Neuen Subjektivität/Innerlichkeit." Mit seinem experimentellen Schreiben wandte er sich gegen die automatisierten Schreibmuster und die "Beschreibungsimpotenz", die er 1966 in Princeton den dort versammelten Mitgliedern der *Gruppe 47* vorwarf.

Handkes Kurzromane der frühen 70-er Jahre orientieren sich offenkundig an der "Schule des Blicks" (Schärf) des *nouveau roman*. Handke ist

bemüht, durch genaue Beobachtungen der Gegenstandswelt zu einer genauen Formulierung zu gelangen. Nach Handkes Auffassung bestimme die Sprache, die genau und objektiv sein solle, die Relation des Subjektes zur Wirklichkeit.

Wie die für den Neuen Roman charakteristische Auflösung traditioneller epischer Erzählelemente und -strukturen und narrativer Erzählzusammenhänge von Handke "gemeistert" wird, werde ich versuchen, in einer gesonderten Analyse seines Kurzromans *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter* zu zeigen. In den beiden folgenden Kapiteln werden die erwähnten Romane in Blick auf ihre Mordthematik, Komposition, Fabelführung, Erzählweise und -perspektive, Erzählinstanz und Figurenkonzeption untersucht.

2. EINE NARRATIVISTISCHE EXPLIKATION VON INGEBORG BACHMANNS ROMAN *MALINA*

"Die Gesellschaft ist der allergrößte
Mordschauplatz"
(Bachmann 1993: 276).

Bei einer Autorenlesung im Jahre 1967 sagte Ingeborg Bachmann über ihren zu dieser Zeit noch nicht veröffentlichten Roman *Malina*:

"Sie werden unwillkürlich denken, dieses Buch müsse sich mit den Verbrechen beschäftigen, die die unerreichten Barbareien dieses Jahrhunderts betreffen. Das tut es nicht oder kaum. Die Rede ist vielmehr von den Verbrechen der höchsten Zivilisation, die ihres Raffinements wegen, ihres Grades an Intellektualität wegen (...) täglich unter uns heimlich und straflos begangen werden" (zit. n. Forster/Riegel 1999:129).

In diesem Zitat ist einer der thematischen Schwerpunkte des Romans enthalten: es handelt sich um ein Verbrechen, genauer gesagt, um Mord. Der zweite thematische Schwerpunkt ist eine Dreiecksbeziehung. Das Zitat bietet auch einen Hinweis auf den Bruch mit der traditionellen Darstellungsweise der Kriminalgeschichte, denn es wird um Verbrechen gehen, die "heimlich und straflos begangen werden". Das Verbrechen erfährt niemand, es wird kein Detektiv eingeschaltet, der Mord bleibt unaufgeklärt. Solche Merkmale eines Kriminalromans können auch in anderen neuen Romanen gefunden werden. Auch die Liebesbeziehung bricht mit den traditionellen Liebesgeschichten, die ein Geflecht von äußeren Intrigen und Verstrickungen bilden, entweder tragisch oder glücklich endend. Der Roman *Malina* endet tragisch. Die "Störungen" in den Beziehungen sind schwer entziffer-

bar und suchen nach keinen Lösungen sondern nach Heilung. Gerade diese bleibt aus.

In kompositorischer Hinsicht ist die angestrebte harmonische Ganzheit des traditionellen Romans zerschlagen. Der Romantext *Malina* ist eine Montage von heterogenen Elementen, deren Gliederung nicht einem äußeren Kausalitätsprinzip und chronologischen Zeitablauf folgt sondern einem subjektiven Konstruktionsprinzip. Die verschiedenen Elemente sind beispielsweise erzählte Episoden, eingestreute elliptische und dadurch schwer verständliche Telefongespräche, Teile von Interviews, Diskurse mit philosophischem und religiösem Wortschatz, Reklamefetzen, Notenzitate aus Schönbergs *Pierrot Lunaire*, Briefe "einer Unbekannten". Selbst das durch Kursivdruck hervorgehobene "Märchen", das als Schlüsseltext des Romans gedeutet wird, ist ein sehr komplexes Gebilde. Gudrun Kohn-Wächter nennt das "Märchen" aus folgenden Gründen eine "märchenhafte Erzählung":

"Meistens wird sie (die Kagran-Erzählung, Anm. d. Verf.) als "Märchen" bezeichnet oder auch, mit dem Ausdruck der Ich-Erzählerin, als Legende (S.62). Sie ist jedoch sowohl formal als auch stilistisch ein extrem heterogenes und widersprüchliches Gebilde: Genaue Orts- und Zeitangaben, (...) wie sie für Heiligenlegenden charakteristisch sind, stehen neben dem märchenhaften "Es war einmal" und neben Anachronismen wie "ungarische Hussaren" (S.63)" (Kohn-Wächter 1992:44).

Jedes der oben erwähnten kompositorischen Elemente könnte als ein "heterogenes und widersprüchliches Gebilde" bezeichnet werden. Leider können in dieser Arbeit nicht alle einzelnen Elemente einer detaillierten Analyse unterzogen werden, deshalb sei wenigstens ein höchst bemerkenswertes Verfahren im dritten Kapitel erwähnt.

Nachdem die Ich-Figur Malina an seine Unfälle erinnert, die er verdrängt hat, um nicht an die Störungen seiner "dunklen Geschichte" zu denken, da sie eine Bedrohung für "seine(r) klare(n) Geschichte" ist (Bachmann 1993: 23), wird Malina zum ersten Mal ausfällig und gewalttätig dem weiblichen Ich gegenüber. Nach diesem "flachen Schlag" (ebd., 290) kommt es zur Veränderung der weiblichen *Stimme*. Die weibliche Stimme verlässt die Gattung des Romans, präziser ausgedrückt, den Bereich der Literatur und begibt sich in den Bereich der Musik. In diesem Teil wird die Romanstruktur nicht nur gebrochen sondern teilweise verlassen. Malina bleibt "beim Wort", aber hinter den Worten der Ich-Figur stehen musikalische Vortragsangaben (accelerando, crescendo, legato usw.). In poststrukturalistischen Literaturtheorien werden "Textsorten, die Merkmale unterschiedlicher Gattungen in sich vereinen und daher mit den traditionellen Gattungsbegriffen

westlicher Poetik nicht mehr adäquat beschrieben werden können...” (Nünning 1998:220), hybride Genres genannt.

Solche Textstellen legen Ansätze postmoderner Literatur im Roman *Malina* offen.

Die äußere Handlung des Romans kann in wenigen Zeilen wiedergegeben werden: Schauplatz des Geschehens ist Wien, die Zeit wird kurz mit ”heute” angegeben. Die namenlose Ich-Figur, eine junge Schriftstellerin und Philosophin, lebt mit einem vierzigjährigen Staatsbeamten namens Malina zusammen. Zugleich hat sie eine Liebesbeziehung zu einem Ungarn Ivan, der Vater von zwei Kindern ist und dessen Frau in Ungarn zurückgeblieben ist. Nachdem sie von Ivan verlassen wird, wendet sie sich wieder Malina zu. Er ist es auch, der ihr aufrichtig beisteht, wenn sie aus Alpträumen verstört aufschreckt. Malinas psychotherapeutische Methoden gewähren der ”sanften Irren” zwar kurzfristige Beruhigung, doch sie leidet immer mehr unter seinen Methoden. Nicht im Stande sich gegen Malina, dem männlichen *alter ego* der weiblichen Ich-Figur, zu behaupten, entschließt sie resigniert, ihrer Existenz ein Ende zu setzen. Sie verschwindet in der Wand.

Doch diese äußere Handlung steht in einem Konflikt - der im Roman nicht gelöst wird - zum ”inwendigen Geschehen”. Dieser Konflikt zwischen Innen und Außen sorgt für Spannung und Doppelbödigkeit nicht nur auf der Handlungsebene sondern auch in der Figurenkonzeption, wie später noch gezeigt werden soll. Ein anderer Konflikt, der den Erzählverlauf nachhaltig beeinflusst, ist der Konflikt zwischen Erinnerung und Erzählvorhaben. Dieser Konflikt wird schon in der Einführung des *Malina*-Romans verdeutlicht:

”Ich muß erzählen. Ich werde erzählen. Es gibt nichts mehr, was mich in meiner Erinnerung stört.(...) Wenn meine Erinnerung aber nur die gewöhnlichen Erinnerungen meint, (...), dann bin ich noch weit, sehr weit von der verschwiegenen, in der mich nichts mehr stören darf” (Bachmann 1993:23).

Schon auf den nächsten zwei Seiten beschreibt die Ich-Figur eine für sie demütigende, schmerzliche Kindheitserfahrung, als ein kleiner Bub auf der ”Glanbrücke” sie rief. Es war ”der wichtige erste Anruf”, der ”erste Schritt auf einen anderen” (ebd., 25). Der Bub rief sie, um sie zu schlagen:

”Es war der erste Schlag in mein Gesicht und das erste Bewußtsein von der tiefen Befriedigung eines anderen, zu schlagen, (...) und manchmal weiß man also doch, wann es angefangen hat” (ebd., 25).

Die Einführung des Romans endet folgendermaßen: ”Ich will nicht erzählen, es stört mich alles in meiner Erinnerung...” (ebd., 27).

Hier liegt schon vor dem ersten Kapitel ein Hinweis auf die Ursache der Störung: eine traumatische Erfahrung.

Im traditionellen Roman hat die Fabelführung eine feste Struktur, und sie wird durch Handlungen und Reaktionen der Heldin oder des Helden motiviert. Die Ich-Figur im Roman *Malina*, aus deren Perspektive der Roman auch erzählt wird, ist passiv. Es werden ihre Bewusstseins- und Unterbewusstseinsströmungen mitgeteilt, die immer wieder durch Störungen unterbrochen werden. Da sie keine Handelnde, vor allem keine Heldin, sondern ein verstörtes, traumatisiertes Ich ist, kann sie auch nicht die Trägerin einer kohärenten Handlung sein. Die *Malina*-Forscherin Andrea Stoll stellt in ihrem Aufsatz *Der Bruch des epischen Atems* fest: "Die Thematik einer tiefgreifenden Ich-Verstörung korrespondiert mit der Struktur eines dissoziierten Erzählverlaufs, die sich im Wechsel der verschiedenen Textebenen manifestiert" (Stoll 1992:253).

Die subjektiven Erinnerungen steigen in Form von assoziativ-traumatischen Bildern empor. Der gestörte Erinnerungsprozess hat eine destruktive Wirkung auf den Erzählverlauf, den er fraktioniert und dabei den Erzählfluss immer wieder zum Stocken bringt. In der dadurch hervorgebrachten dissoziierten Erzählweise kommt es zu einem steten Wechsel von Textformen und Genres, wie z.B. die schon erwähnten Telefongespräche, Briefe, Interviews, Notenzitate, die Dialogführung in Form einer Partitur im letzten Kapitel, die Aptraumsequenzen usw.

Die Störungen beeinträchtigen selbst die Sprache der Ich-Figur: sie verspricht sich, redet am Telefon fragmentarisch oder auch in Floskeln, sie kommt oft ins Stocken oder ist außer Atem. Diese sprachlichen Störstellen irritieren die tradierte, ordentliche Schreibweise und Sprachordnung, die durch die männliche Figur Malina repräsentiert wird.

Die Momente der Erinnerung, des Erzählenwollens und der Störung werden in allen Kapiteln nicht nur leitmotivisch variiert, sondern dienen auch als kompositorisches Verknüpfungsmittel der Kapitel. Diese leitmotivischen Momente spielen auch bei der Figurenkonzeption eine entscheidende Rolle, worüber im nächsten Abschnitt die Rede sein wird.

Bevor ich zum nächsten Abschnitt übergehe, möchte ich noch einige Überlegungen über die Zeit und den Ort des "Geschehens" hinzufügen.

Die Geschichte wird im Präsens erzählt, verzichtet daher auf das epische Präteritum. Allerdings wird der Tempusgebrauch nicht konsequent eingehalten. Die Kagran-Erzählung, überwiegend als utopischer Gegenentwurf zur Hauptgeschichte im Roman gesehen, obwohl beide, die Prinzessin von Kagran und die Ich-Figur des Romans, sterben, wird sie im üblichen

Präteritum erzählt. In den Hoffnung einflößenden Prophezeiungen klingt ein feierlicher Zunkunftston an: "Ein Tag wird kommen,(...), es werden alle Menschen frei sein, auch von der Freiheit" (Bachmann 1993:121). Auch diese sind ein utopischer Gegenentwurf, nur sind sie - im Gegensatz zum Märchen - zukunftsorientiert.

Im Traumkapitel wird die Zeit des Geschehens im Roman zunächst negiert: "Die Zeit ist nicht heute." Gleich im darauf folgenden Satz wird auch die Negation aufgehoben: "Die Zeit ist überhaupt nicht mehr, denn es könnte gestern gewesen sein, lange her gewesen sein, es kann wieder sein,..." (ebd., 174). Das Alpträumkapitel ist im Präsens geschrieben.

Auch die Ortsangaben und ihre Topographie sind wechselhaft. Der Ort des äußeren Geschehens ist Wien. Dieses Wien ist ein Teil des "Hauses Österreich". Es gibt aber auch in Wien (in einer Stadt!) ein Land "ohne Gebietsansprüche und ohne rechte Verfassung"

(ebd., 29): das Ungargassenland, "ein trunkenes Land", trunken aus Liebe. Dann gibt es die Orte, die in den Erinnerungen aufgesucht werden und die Orte, durch welche die Ich-Figur in ihren Alpträumen getrieben wird. Die Ortsangabe im Traumkapitel lautet: "Der Ort ist diesmal nicht Wien. Es ist ein Ort der heißt Überall und Nirgends" (ebd., 174). In diesem "Überall und Nirgends" stößt das weibliche Ich auf einen "Friedhof der ermordeten Töchter", auf Gaskammern, wird in die Wüste "gelockt" von ihrem Vater oder ins Gefängnis gebracht usw.

Die dissoziierte Erzählweise greift auch die aristotelische Einheit von Ort und Zeit an und ermöglicht auf diese Weise ein Nebeneinanderbestehen von wirklicher und imaginierter Zeit, wirklichen und imaginierten Orten.

Im folgenden Abschnitt dieser Betrachtung soll die Figurenkonzeption des *Malina*-Romans behandelt werden. Der Konflikt zwischen "Außen" und "Innen" bestimmt auch die Figurengestaltung, oder besser gesagt, die Figurenspaltung.

Die zentralen Figuren des Romans sind: Ivan, Malina und Ich. Die Vorstellung der Figuren im einleitenden Teil des Romans geschieht in Form einer Personenliste gleich einem Theaterstück. Wichtige Nebenfiguren sind die Vater-Figur, auch die wenig beachtete Mutter-Figur, der Fremde in der Kagan-Erzählung und die Kinder. Eine besondere Stellung ist m.E. der Erzählfigur einzuräumen.

Informationen über die Figuren erhalten wir von der weiblichen Ich-Erzählerin, die aus der subjektiven, dadurch sehr eingeschränkten aber auch sehr fokussierten, Perspektive der Ich-Figur erzählt. Die Fokalisierung ist

durchgehend, bis auf den rätselhaften Schluss, durch die Perspektive der weiblichen Ich-Figur bestimmt.

In jedem der drei Kapitel steht eine der männlichen Figuren im Mittelpunkt der Erzählung: im ersten Kapitel ist es Ivan, im zweiten der Vater-Tyrann, im dritten Malina.

Ivan ist ein 30-jähriger, in Wien lebender und arbeitender Ungar. Er hat zwei Kinder und eine in Ungarn auf ihn wartende Ehefrau. Die Leserin und der Leser erleben Ivan zum größten Teil aus der Sicht der Ich-Figur. Die zwischen ihnen geführten Gespräche wecken Zweifel, dass es sich tatsächlich um eine "glückliche" Beziehung handeln könnte. Diesen Zweifel bestärken Ivans beleidigenden Aussagen der Ich-Figur gegenüber: "Was hast du denn jetzt wieder im Kopf, Kraut, Karfiol, Salatblätter, lauter Gemüse, (...), das kopflose, leerköpfige Fräulein ..." (ebd., 46). Die Konversation zwischen ihnen verläuft zwar in "Satzgruppen", aber es kommt zu keinem Austausch, noch weniger zu einer Auseinandersetzung. Auch sein Gehen bleibt ohne Erklärung und Auseinandersetzung. Danach zu verlangen, wagt das weibliche Ich nicht.

Mehr Konturen bekommt die Figur Malina. Er ist Saatsbeamter im Österreichischen Heerenmuseum, 40 Jahre alt, promovierter Historiker und Verfasser eines "Apokryph". Malina ist "tadellos" beherrscht, "leidenschaftslos", zuverlässig, denn er vergisst nie, Geld für die Rechnungen in der Küche liegen zu lassen. Im Gegensatz zu Ivan ist er in den Nächten der Alpträume die aufrichtende und stärkende Kraft für das verstörte, angstgejagte Ich.

Seine psychoanalytischen Methoden sind Erste-Hilfe-Maßnahmen, wenn aber der Kopf der "sanften Irren" ein wenig Zärtlichkeit braucht, muss die Ich-Figur Verzicht üben. In seiner Gegenwart verschwindet die Ich-Figur in der Wand. Danach reinigt er das Zimmer vom Eigentum des weiblichen Ichs. Am Telefon, nach einer Frau gefragt, antwortet er: "Hier ist keine Frau" (ebd., 337).

Die Ich-Figur ist namenlos. Sie wird am Anfang des Romans anhand der Angaben in ihrem Reisepass vorgestellt, als müsse sie sich zuerst legitimieren. Sie ist eine junge Schriftstellerin und promovierte Philosophin. Malina kennt sie schon längere Zeit, lebt aber erst seit kurzem mit ihm zusammen, in Ivans Nachbarschaft. In Ivan ist sie vor einem Blumengeschäft hineingelaufen. Unmittelbar nach ihrem Zusammenprall geht sie mit zu Ivan. Schon die erste Begegnung mit ihrer "Straßenbekanntschaft" veranlasst sie, ein Land der Liebe zu gründen. Doch mit diesem Gründungsakt verdoppelt sich der "wirkliche" Ivan. Die Ich-Figur beginnt, neben Ivan auch

das Bild, das sie von Ivan entworfen hat, zu lieben. Der eine Ivan lebt in der Ungargasse, der andere auf ihrer "Gedankenbühne". In ihrem Wunschdenken misst sie Ivan übermenschliche Kräfte zu: "Aber weil Ivan mich zu heilen anfängt, kann es nicht mehr ganz schlimm sein auf Erden" (ebd., 33). Sie richtet sich völlig nach Ivan, nach ihrem "Mekka und Jerusalem" (ebd., 43). Trotz ihrer Projektionen auf Ivan weiß sie um die Wahrheit: "... er soll mich erlösen. Aber da Ivan mich nicht liebt, mich auch nicht braucht, warum soll er mich eines Tages lieben oder brauchen?" (ebd., 78).

Als Ivan sie verlässt, tritt Malina wieder auf die "Spielfläche". Es gelingt ihr weder sich gegen ihn zu behaupten noch ihr Leben nach seiner Ordnung zu regeln oder seine Fragen sinnvoll zu beantworten. Sein Rationalitätsprinzip drängt das weibliche Ich an die Wand: "..., ich gehe in die Wand, ich halte den Atem an" (ebd., 335).

In der *Malina*-Forschung ist der Figurenkonzeption viel Aufmerksamkeit geschenkt worden. Es ist angesichts des begrenzten Umfangs der Arbeit unmöglich, eine vollständige Synthese der Ergebnisse zu liefern.

Die Ich-Figur wird in der Regel als eine mehrstimmige Figur gedeutet, in der mehrere Stimmen dissonant nebeneinander bestehen. Die Ich-Figur kann als "Dreifachfigur" (Beicken 1992:195) aufgefasst werden, wenn Ivan als Produkt des Wunschdenkens der Ich-Figur gesehen wird. Geht man/frau davon aus, dass Malina/Ich eine Zwitterfigur ist, repräsentiert Malina das männliche *alter ego* des weiblichen Ichs. Als männliches *alter ego* kann er als "Repräsentant des Rationalitätsprinzips, eines der wichtigsten Prinzipien rationalen Denkens" (Kohn-Wächter: 1992:21), verstanden werden. Als Vertreter des abendländischen rationalen Denkens fließen in der Figur Malina verschiedene Formulierungen von Leibniz, Heidegger, Wittgenstein zusammen. Der in *Malina* mehrfach zitierte "Satz vom Grund" stammt von Leibniz. Malina wird auch als "wohlfunktionierende Kontroll- und Korrekturinstanz" (Forster/Riegel 1999:136f.) gedeutet. Dementsprechend vertritt das Ich die weibliche Seite, welcher Emotionen und Mitgefühl zugeteilt werden. Ein Teil der feministischen Literaturtheorie sieht in der Ich-Figur das ausgegrenzte Andere, dem Autorenschaft verweigert wird, weil es sich nicht als Subjekt behaupten kann.

Neben der Frage, in wie viele Figuren oder Stimmen die Ich-Figur gespalten ist, sollte auch die Frage gestellt werden, was die Ursache dieser Spaltung ist. Die Spaltung steht in unmittelbarer Verbindung mit traumatischen Erfahrungen, welche zu böartigen Störungen im Bewusstsein der Ich-Figur geführt haben. Nach Freud liegen die Spuren der Traumata jenseits des Bewusstseins und können ernsthafte Störungen verursachen. Wenn

die Erinnerung gestört ist, neigt die/der Traumatisierte zu einem Wiederholungszwang, um an die Störstellen vorzudringen, welche die Erinnerung blockieren. Diesen Wiederholungszwang verarbeitet Bachmann literarisch mit Hilfe von immer wieder neu variierten Leitmotivik. Die kranke Person kann die Erinnerungen verdrängen oder versuchen, ihnen eine Stimme zu verleihen. Bachmann versucht durch die Spaltung der Erzählfigur, beide Möglichkeiten zum Ausdruck zu bringen. Das Erinnern ist ein inwendiger Prozess, den die Ich-Figur vollzieht, während Malina seine Erinnerungen an Unfälle verdrängt oder die Erinnerungspartikel des weiblichen Ichs ordnen will. Die Literaturwissenschaftlerin Andrea Stoll hat in ihrem Aufsatz *Der Bruch des epischen Atems* eine sehr überzeugende Analyse der Spaltung der Erzählfigur geliefert: "...in Bachmanns Roman (treten) mit den Figuren Ich und Malina zwei Erzählweisen auseinander, in denen zwei entgegengesetzte Erinnerungsformen stehen. (...) Auf der Ebene des inwendigen Geschehens erscheinen vor allem das Ich und Malina als die entgegengesetzten Wesenseiten einer aufgelösten Erzählfigur. (...) Malinas distanzierter analytischer Versuch der Erinnerungsarbeit gibt sich zunehmend auch als ein der heterogen-fragmentarischen Erzählweise des Romans entgegengesetztes Erzählkonzept zu erkennen" (Stoll 1992:252ff.).

Die andere "heterogen-fragmentarische Erzählweise" kommt am deutlichsten im Alptraumkapitel zum Ausdruck. Hier benennt die Ich-Figur die zahlreichen Arten der Ausbeutung, Nötigungen, Abtötungen, denen die machtlose Tochter unterworfen wird. Sie wird durch Friedhöfe, Gaskammern, Gefängnisse getrieben, wird Opfer einer blutschänderischen Vergewaltigung. Die "immer wieder neue Foltergesichter annehmende Vaterfigur personifiziert (...) eine Vervielfältigung der mörderischen Zwänge" (Beiken 1992:197) der patriarchalischen Gesellschaft. Die Unterwerfung der Mutter spielt für die Tochter auf zweifache Weise eine verheerende Rolle. Einerseits lässt sie Greuelthaten an ihrer Tochter geschehen, andererseits dient sie der Tochter als Identifikationsfigur. Im Erwachsenenalter unterwirft sich die Tochter den übermächtigen Männern. Die Ich-Figur projiziert das Mutter-Vater-Verhältnis auf ihre eigenen Beziehungen, weil sie keine anderen Muster kennt. Im Kapitel *Glücklich mit Ivan* fragt sich vermutlich eine aufmerksame Leserschaft, was die Ich-Figur bloß zu solchen Selbstdemütigungen treibt. Nach dem Alptraumkapitel ahnt die Leserin und der Leser kein gutes Ende mehr. Dass es schließlich auch zum Selbst/Mord kommt, überrascht nicht mehr. Wer feststellt, dass es Mord war, bleibt offen. Das weibliche Ich verstummt in Malina, in der harten Wand. Vor der Wand bleibt eine zu Ende erzählende weibliche Stimme. Es gibt auch einen anderen Weg

für das weibliche erzählende Ich, auch wenn Bachmann die Ich-Figur diesen Weg nicht einschlagen läßt. Dies ist ein Zeugnis für die unbestechliche Ehrlichkeit der Autorin und ein Wissen um einen anderen Weg.

3. EINE NARRATIVISTISCHE EXPLIKATION VON PETER HANDKES KURZROMAN *DIE ANGST DES TORMANNS* *BEIM ELFMETER*

”Jedem Ansichtigwerden eines
Gegenstandes folgte sofort das Wort
nach” (Handke 1970: 52).

In den 60-er Jahren entwarf Peter Handke ein Programm für den Roman, mit dem er ”die Weichen des Erzählens umgestellt” (Hillebrand 1996:425) hat. Mit diesem Programm ist das subjektive Erzählen von der Welt in den Bereich des Erzählens eingezogen. Wenn ein Autor von sich behauptet, er habe keine Themen und er ”habe keine Geschichte erfunden” sondern ”gefunden” (Steinecke/Wahrenburg 1999:467), fragt frau/man sich, ob es einen Sinn hat, auf die Werke solcher Autoren und Autorinnen einzugehen. Vielleicht sind aber gerade diese Werke eine Herausforderung, *neue* Fragen zu stellen.

Die Geschichte, die Handke ”gefunden” hat, ist das Handlungsschema des Kriminalromans. Ein Mord hat sich auch tatsächlich im Roman über den gescheiterten Tormann ereignet. Hier ist schon der erste Berührungspunkt zu Bachmanns Roman *Malina*: in beiden Fällen sind es unaufgeklärte Mordgeschichten, nur dass der Täter im Kurzstück *Die Angst des Tormanns...* identifiziert werden kann.

Das Handlungsgerüst kann schnell und einfach rekonstruiert werden:

Die Hauptfigur ist der Monteur Bloch, einst ein berühmter Tormann, der sich von seiner Firma entlassen *glaubt*. Diese Vermutung wird auf ihre Richtigkeit hin nicht geprüft, denn die Vermutung als ein subjektives Urteil erhält den Stellenwert der *eigentlichen* Wahrheit. Der in Wien wohnhafte Bloch nimmt sich dort ein Zimmer. Er besucht sehr gerne Kinos und Gaststätten mit Musikautomaten. Eines Tages macht er eine Bekanntschaft mit Gerda, einer Kinokassiererin, die ihm eigentlich auffällt, weil sie bei einem seiner Kinobesuche seine Geste beim Bezahlen ”wie selbstverständlich beantwortet hatte” (Handke 1970:7). Er erwürgt sie in ihrer Wohnung und beschließt danach, an einen Grenzort zu fahren, in dem er ein Quartier in ei-

nem Gasthof bezieht. Von der in Gang gesetzten Fahndung erfährt er aus den Zeitungen. Zur Festnahme Blochs wird es im Roman nicht kommen. Der Roman endet mit einem Elfmeter. Bloch erklärt einem Vertreter, der sich mit ihm das Fußballspiel anschaut, die prekäre Situation, in der sich der Tormann befindet, denn er muss hin- und herüberlegen, in welche Richtung der Schütze schießen könnte. Dieses Dilemma manifestiert sich körperlich durch ein Hin- und Hertappen. Hier ist die existentialphilosophische Angst vor Fehleinschätzungen auf dem Sportplatz gelandet.

Eine Parallele zwischen Camus' *Fremden* und Bloch zu sehen, lehnte Handke ab:

”Bei Camus ist das alles ein philosophisches System. (...) Beim ’Tormann’ ist es eigentlich schon praktisch geworden” (zit. n. Mixner 1977:129).

Der Erzähler des Kurzromans ist nicht mehr der traditionelle auktoriale, allwissende, kommentierende, erläuternde Erzähler. Der Erzähler im *Tormann*-Roman registriert mit genauem, sachlichem Auge, was den Eindruck einer unbeteiligten Erzählfigur hinterlässt. Obwohl in Er-Form erzählt wird, scheint es an manchen Stellen im Text keine Distanz zu geben zwischen Erzähler und Ich-Figur, da der Erzähler manche nicht leicht einsichtige Verhaltensweisen Blochs als etwas Selbstverständliches beschreibt. Schon am Anfang lässt der Erzähler Blochs Vermutung, er sei entlassen, kommentarlos stehen. An manchen Stellen, an denen die Beschreibung einer Wahrnehmung im Mittelpunkt steht, scheint der Erzähler, wie verschwunden zu sein. So wird der Erzähler aus der Allwissenheit in die Anonymität verbannt. Hinzu kommt, dass der ”moderne” Erzähler auch nicht eine zureichende Informationsquelle darstellt. Von der Leserin und dem Leser wird selbständige Rekonstruktionsarbeit verlangt.

Durch diese Erzählweise wirkt das Werk wie ein Bericht.

Allerdings ein montierter Bericht. Die Geschichte vom *Monteur* Bloch, der einst ein berühmter Tormann war, hat nicht die Bauform eines harmonischen, wohldurchkomponierten traditionellen Romans, in dessen Mittelpunkt das Schicksal seines Helden oder seiner Heldin steht. Bloch ist ein einfacher Arbeiter, ein gescheiterter Tormann, dazu in seiner Wahrnehmungsweise etwas gestört. Also kein Held.

Handkes Kurzroman *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter* enthält einige Elemente epischen Erzählens. Die Orte sind geographisch bestimmbar, und es lässt sich ein chronologischer Zeitablauf nachweisen. Im traditionellen Roman folgt das zeitliche Nacheinander einzelner Episoden dem Kausalitätsprinzip: im Vorhergeschehenen liegt der Grund für das Nachfolgende. Handkes Roman besteht aus einzelnen Szenen und Situationen, die

zwar so zusammenmontiert sind, dass sie eine lineare Zeitabfolge bilden, jedoch ist das Kausalitätsprinzip zwischen den einzelnen Szenen aufgehoben. Das Vorher begründet nicht das Nachher. Die einzelnen Szenen werden wie im Kinostil in einem Bild festgehalten. Caroline Markolin stellt in ihrer Studie *Eine Geschichte vom Erzählen. Peter Handkes poetische Verfahrensweise am Beispiel der Erzählung "Langsame Heimkehr"* fest, dass es angemessener wäre, von einer "Zusammenschau" als einem Zusammenhang in Handkes Werk zu sprechen.

Jede Szene bildet eine Erfahrung für sich, die unabhängig von anderen "Erfahrungsszenen" gemacht wird. Dadurch gewinnen die Szenen an Eigenständigkeit.

Da die nächsten Schritte von Bloch nicht reflektiert werden, zumindest bekommen es die Leserin und der Leser nicht mit, scheinen Blochs Handlungen verunglimpft, aneinandergereiht zu sein. Schon in der ersten Erzähleinheit ist dies bemerkbar. Bloch isst an einem Stand eine Wurst, geht dann zu einem Kino. Bevor er ins Kino geht, stört ihn alles, was er sieht. Warum ihn alles stört, wird verschwiegen. Im Kino beruhigt er sich dann, ohne dass mitgeteilt wird, warum. Auf der nächsten Seite heißt es dann: "Am Abend verließ er das Hotel und betrank sich" (Handke 1970:8). Der Anlass ist unbekannt, genauso unbekannt bleibt der Grund, warum er später, wenn er wieder nüchtern ist, seine Freunde anruft, die er dann doch nicht erreicht usw. Es ist eine Aneinanderreihung von Bildern oder ein intermedialer Versuch, Kino in Buchform zu bringen.

An manchen Stellen endet eine Szene mit dem Weggang Blochs oder anderer Figuren.

Die Schlägerei-Szene im Prater endet folgendermaßen: "Bloch fiel um, und sie gingen weg" (ebd., 16). Die nächste Szene spielt sich in einem Cafe ab, auch sie endet so, dass Bloch das Lokal verlässt. Ein anderes Übergangsmotiv kommt aus der Natur: das Dunkelwerden, die Dämmerung, die Verfinsterung. In der Omnibus-Szene beobachtet er die Reisenden. Nachdem Bloch Folgendes feststellt: "Draußen war es dunkel geworden" (ebd., 28), hält der Bus an einer Raststätte.

Der Kurzroman hat zwar keinen festen Rahmen, aber Anfangs- und Schlußbild stellen fast identische Szenen dar: den Tormann in der Abwehr. Der wesentliche Unterschied ist, dass am Anfang "... der Ball über die Linie rollte" (ebd., 5), während am Schluss der Torwart abwehrte: "... und der Elfmeterschütze schoß ihm den Ball in die Hände" (ebd., 112). Über diese Szenen wird noch im letzten Abschnitt die Rede sein.

Wenden wir uns nun der Hauptfigur Josef Bloch zu. Bereits auf der ersten Seite wird offen gelegt, dass Blochs Wahrnehmung stark von seinen subjektiven Eindrücken abhängt, dass seine Wahrnehmungen äußerst leicht gestört werden können: "Alles, was er sah, störte ihn; er versuchte, möglichst wenig wahrzunehmen" (ebd., 7). Durch die introspektive Erzählweise des Erzählers, erfahren Leserin und Leser Blochs Bewusstseinszustände- und -veränderungen, jede kleinste Regung seines Inneren. Vieles davon ist fast nicht nachvollziehbar, häufig auch befremdlich. Es entsteht der Eindruck, dass Bloch pathologisch veranlagt ist. Seine Sinneseindrücke, die er wie unter einem Zwang unaufhörlich deuten oder benennen muss, stehen in einem anscheinend unversöhnlichen Konflikt zu den üblichen Wahrnehmungskonventionen. Dieser unauflösbare Konflikt ist der Grund, warum Bloch die Wirklichkeit als feindselig empfindet.

Er wittert in allem Unheil, was konsequenterweise auch sein Verhältnis zu seinen Mitmenschen beeinträchtigt. Fast alle Begegnungen, die in der Regel zufällig sind, irritieren ihn, wenn nicht gleich, dann doch nach einer gewissen Zeit, so dass er in sie Deutungen hineinlegt, die einer Paranoia gleichkommen: "Ein Polizist, den er grüßte, in der Meinung, ihn zum Stehenbleiben bewegen zu können, grüßte nicht zurück. Bloch fragte sich, ob der Polizist die Worte, die er ihm über die Straße zugerufen hatte, vielleicht nicht richtig ausgelegt hatte,..." (eb., 8).

Bloch lebt in ständigen Druck- und Spannungszuständen, die ihn rastlos von einer Situation in die andere treiben. Trotz der Rastlosigkeit ist er passiv, denn er reagiert immerzu, aber er agiert nicht. Fühlt sich Bloch bedroht, orientierungslos, oder wird er irritiert, verlässt Bloch entweder fluchtartig den Ort, oder es verfinstert sich um ihn: "Bloch, der laut dazwischenredete, fing mit den Leuten wieder zu streiten an. Er drehte sich um und ging" (ebd., 51f.). "Es fiel ihm nicht mehr ein, was er in der Badeanstalt gewollt hatte. Überdies wurde es finster" (ebd., 38). Störungen in der Wahrnehmung und Kommunikation treten auch dann ein, wenn er das Wahrgenommene oder Gesagte als eine Anspielung auf sein Versagen erlebt. Einer der beruhigenden Orte für ihn ist das Kino, weil er dort wahrnehmen kann, ohne reagieren zu müssen.

Nicht selten kommt es vor, dass sich Leserin und Leser nach einer Handke-Lektüre die Frage stellen, was all dies zu bedeuten hätte. Die Frage danach, was beispielsweise "dieser Bloch" zu bedeuten hätte, wäre an dieser Stelle berechtigt.

Um eine mögliche Erklärung für das "Konstrukt" Bloch liefern zu können, ist es nötig, einen Rückgriff auf Handkes Poetologie vorzunehmen.

Bruno Hillebrand versteht Handkes poetologische Überlegungen folgendermaßen: "Ein hochsensibles Organ im Schriftsteller muß ständig auf dem Sprung sein, automatisierte Sprachmuster und Weltdeutungen aufzudecken und durchzubrechen. (...) Den konventionellen Sprachduktus, die naive Sprachauffassung insgesamt kritisiert Handke,..." (Hillebrand 1996:419, 424). Wonach Handke sucht, ist "eine neue Methode der Welt Darstellung" (Markolin 1991:13), die auf der Erfahrung des Subjektes beruht. Das einzige Mittel, welches die Relation des Subjektes zur Wirklichkeit beschreiben kann, ist nach Handkes Auffassung die Sprache. Mit Bloch gesprochen, heißt dies: "... erst jetzt fiel ihm auf, daß er wie in einem Zwang, zu jedem Gegenstand das Wort dazudachte. Jedem Ansichtigwerden eines Gegenstandes folgte sofort das Wort danach" (Handke 1970:52).

Nun gilt es, die vorangegangenen Erläuterungen mit den folgenden Aussagen in einen sinnvollen Zusammenhang zu bringen. Im Jahre 1968 wurde Handke gefragt, welches für ihn das Buch des Jahres sei. Handkes Antwort lautete: "(...) "Die beginnende Schizophrenie" von K. Conrat. Weil ich da erkannt habe, daß ... eine radikale Bewußtseinsveränderung beim Erwachsenen, also beim halbwegs erwachsenen Menschen, faktisch nur durch einen schizophrenen Schock möglich ist (...)" (zit. n. Mixner 1977:124).

Dadurch dass Handke Bloch wie einen Schizophrenen darstellt und die Wirklichkeit aus seiner Perspektive schildert, erreicht Handke einerseits eine "neue" Wirklichkeitsdarstellung - die russischen Formalisten würden sagen: eine "verfremdete" Wirklichkeit - andererseits "durchbricht er die automatisierten Schreibmuster", indem er mit der Sprache eines "Verrückten" erzählen lässt. Es geht nicht darum, *Bloch* und seine Krankheit zu verstehen, sondern die Machart der Geschichte und des *Konstrukt*s Bloch. Viktor Žmegač nennt Handkes und Wellershoffs Poetik "die Poetik der Fremdheit" (Žmegač 1991:395) oder auch "Werkstattpoetik" (ebd.).

Handke weigerte sich jedoch, "Josef Bloch als "krank" zu denunzieren" (zit. n. Mixner 1977:139). Der *Tormann*-Roman könnte m.E. auch nicht der Forderung genügen, ein Bericht über einen Geistesgestörten zu sein, weil das Verhalten von geisteskranken Menschen in vielem komplexer ist, als es das Verhalten von Bloch ist. Zudem thematisiert Handke mit Bloch auch die Entfremdung des Menschen in einer Gesellschaft der Technik und des Konsums. Die perfekt funktionierende Technik oktroyiert dem Menschen eine maschinelle und technische Perfektion, die nicht immer gewährleistet werden kann. In der Konsumgesellschaft ist alles käuflich, denn alles hat seinen Wert, seinen Preis. Als in dem Wirtshaus, in dem Bloch ein Quartier bezogen hatte, eines Tages ein Steuerbeamter sich "vom Wirt die

Preise sagen" (Handke 1970:52) lässt, fragt ihn Bloch: "Und wenn der Gegenstand nichts wert sei? (...) Mit den Gegenständen ohne Handelswert habe er nichts zu tun, antwortete der Steuerbeamte, zumindest nicht in der Berufsausübung" (ebd., 53). Tormann sein ist auch eine gewisse Art von Berufsausübung. Versagt ein Tormann, verliert er seinen "Handelswert". Wertlose braucht die Konsumgesellschaft nicht. Bloch weist noch auf ein weiteres gesellschaftliches Phänomen hin: der Mensch ist immerfort vor neue Entscheidungen gestellt. Manchmal sind es richtige, manchmal verfehlte. Manchmal ist die gleiche Entscheidung in einer anderen Situation die falsche. Der Tormann kann beim Elfmeter "völlig unbeweglich stehen", und der Elfmeterschütze kann "ihm den Ball in die Hände" (ebd., 112) schießen. Beim anderen Mal kann die gleiche Entscheidung dazu führen, dass der Tormann zusieht, "wie der Ball über die Linie rollt[e]..." (ebd., S. 5). Das sind Anfang und Ende des Kurzromans *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter*. Wie sehr die Vertreter des Neuen Romans auch bemüht waren den gesellschaftlichen und geschichtlichen Kontext auszusparen, um eine rein sprachbezogene Literatur zu schaffen, konnten sie nicht immer verhindern, dass sich die Wirklichkeit allem zum Trotz in ihre Texte eingeschlichen hat. Mögen sie es im Nachhinein zugeben oder auch nicht.

LITERATURVERZEICHNIS

Primärliteratur

- Koschel, Christine, Clemens Münster, Inge von Weidenbaum (Hrsg.): *Ingeborg Bachmann. Werke*, 4 Bde., München 1978 (5. Aufl. 1993).
- Handke, Peter: *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter*, Frankfurt/M. 1970

Sekundärliteratur

- Agnese, Barbara: *Der Engel der Literatur: zum philosophischen Vermächtnis Ingeborg Bachmanns*, Wien 1996.
- Albrecht, Monika: *Die andere Seite: Untersuchungen zur Bedeutung von Werk und Person Max Frischs in Ingeborg Bachmanns "Todesarten"*, Würzburg 1989.
- Albrecht, Monik, Dirk Götsche (Hrsg.): *Über die Zeit schreiben. Literatur- und kulturwissenschaftliche Essays zu Ingeborg Bachmanns "Todesarten"-Projekt*, Würzburg 1998.
- Bauer, Matthias: *Romantheorie*, Stuttgart/Weimar 1997.
- Beicken, Peter: *Ingeborg Bachmann*, München 1992 (2. verb. und erw. Aufl.)
- Böschenstein, Bernhard, Sigrid Weigel (Hrsg.): *Ingeborg Bachmann und Paul Celan - Poetische Korrespondenzen. 14 Beiträge*, Frankfurt/M. 1997.
- Coenen-Mennemeier, Brigitta: *Nouveau Roman*, Stuttgart/Weimar 1996.

-
- Forster, Heinz, Paul Reigel (Hrsg.): *Deutsche Literaturgeschichte: Nachkriegszeit*, Bd.11, München 1995 (2. Aufl. 1999).
- Forster, Heinz, Paul Reigel (Hrsg.): *Deutsche Literaturgeschichte: Gegenwart*, Bd. 12, München 1998 (2. Aufl. 1999).
- Hillebrand, Bruno: *Theorie des Romans. Erzählstrategien der Neuzeit*, Frankfurt/M. 1996 (3. erw. Aufl.).
- Höller, Hans: *Ingeborg Bachmann*, Reinbek bei Hamburg 1999 (2. Aufl. 2000).
- Kohn-Waechter, Gudrun: *Das Verschwinden in der Wand: destruktive Moderne und Widerspruch eines weiblichen Ich in Ingeborg Bachmanns "Malina"*, Stuttgart 1992.
- Lindhoff, Lena: *Einführung in die feministische Literaturtheorie*, Stuttgart 1995.
- Markolin, Caroline: *Eine Geschichte vom Erzählen: Peter Handkes poetische Verfahrensweise am Beispiel der Erzählung "Langsame Heimkehr"*, Bern, Frankfurt/M., New York, Paris 1991.
- Mixner, Manfred: *Peter Handke*, Kronberg 1977.
- Nünning, Ansgar: *Metzler-Lexikon. Literatur-und Kulturtheorie*, Stuttgart/Weimar 1998.
- Schärf, Christian: *Der Roman im 20. Jahrhundert*, Stuttgart/Weimar 2001.
- Steinecke, Hartmut, Fritz Wahrenburg (Hrsg.): *Romantheorie. Texte vom Barock bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1999.
- Stoll, Andrea (Hrsg.): *Ingeborg Bachmanns "Malina"*, Frankfurt/M. 1992.
- Text+Kritik*. Sonderband zu Ingeborg Bachmann. Heft 6. Hrsg. von Heinz Ludwig Arnold. 1.- 4. Aufl. München 1964, 1971, 1976, 1980 (5. Auflage: Neufassung 1995).
- Žmegač, Viktor: *Der europäische Roman: Geschichte seiner Poetik*, Tübingen 1991 (2. unveränd. Aufl.).

ROMAN INGEBORG BACHMANN *MALINA* I KRATKI ROMAN PETERA HANDKEA *STRAH GOLMANA* OD *JEDANAESTERCA* U ZNAKU "NOVOG ROMANA"

Sažetak

Na temelju komparativne analize romana *Malina* austrijske spisateljice Ingeborg Bachmann i kratkog romana *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter* njenog zemljaka Petera Handkea, koja je imala za cilj da utvrdi da li se i do koje mjere spomenuti romani mogu smatrati sljedbenicima *nouveau romana* na njemačkom govornom području, dade se zaključiti da Handke u svom romanu dosljedno slijedi poetiku "novog romana", dok se u romanu spisateljice Ingeborg Bachmann mogu uočiti pojedine komponente novog romana, ali i one koje su prepoznatljive u postmodernoj poetici.

Nadalje, pomoću izvedene narativističke eksplikacije mogle su se izdvojiti i određene zajedničke karakteristike u ovom radu obrađenih proznih tekstova: kriminalistička priča kao prijedložak za fabularnu konstrukciju, zanemarivanje koherentne radnje i narativnih tokova, izostanak auktorijalne pripovjedačice/pripovjedača, svjesno ugrađen informacijski deficit koji navodi na "angažirano" odnosno "detektivsko" čitanje. U oba romana je uočljivo introspektivno pripovijedanje. Kinematografski stil i registrirajući pogled korišteni su samo u Handkeovom romanu kao estetsko sredstvo, dok je hibridnost teksta primjetna jedino u romanu *Malina*.

Muhamed ŠATOR

INTERTEKSTUALNOST KAO POLAZIŠTE U TUMAČENJU *KAMENOG SPAVAČA*

KLJUČNE RIJEČI: *intertekstualnost, M. Dizdar, poetiziranje prošlosti, kontinuitet tradicije*

Autor u ovom radu ispituje različite slojeve intertekstualnosti u pjesničkoj zbirci *Kameni spavač* Maka Dizdara. U analizi se nastoji pokazati da Dizdarova intertekstualnost nije imitativna, već kreativna. Najznačajniji sloj intertekstualnosti čine različite manihejske himne iz zbirke Aleksandra Solovjeva zajedno s Biblijom te, naravno, epitafi na stećcima. Osim toga, kao podtekst primjetne su i neke bosanske lirske narodne pjesme, kao i, u manjoj mjeri, tekstovi alhamijado književnosti (bosanske arebičke književnosti). Autor pokušava dokazati kako Dizdar svojim intertekstualnim postupcima nije htio naglasiti diskontinuitet, već kontinuitet tradicije.

Gotovo svi koji su pisali o zbirci Maka Dizdara *Kameni spavač* ukazivali su na oslanjanje ovog pjesnika na prošlost Bosne u njegovim poetskim preokupacijama, te su u prvi plan isticali njegovu opsjednutost natpisi- ma na stećcima – epitafima, pa je sasvim tačna ocjena Midhata Begića da su epitafi inspirativna osnova ove poezije. Poetizirajući prošlost Bosne, sagledavajući njenu vjekovnu tragičnu sudbinu,¹ ovaj pjesnik je, služeći se bogatim jezičkim i kulturnim naslijeđem svoje zemlje, progovorio o općim pitanjima čovjekove egzistencije jezikom u kome su spojeni prvi zapisani bosanski spomenici i savremeni jezik pjesnikova vremena. Međutim, u svom stvaralačkom postupku Mak Dizdar nije samo polazio od epitafa kao inspirativne osnove, nego je posezao i za drugim elementima u poetskom očeđenju da bi stvorio veoma kompaktnu zbirku, kojoj su kao podtekst, literarna podloga, služili i drugi tekstovi, što se može smatrati jednom od stilskih konstanti ove poezije. Osim natpisa na stećcima – epitafa, koji čine in-

¹ Valja još jednom istaći da je Mak Dizdar u *Bilješkama uz Kameni spavač* zapisao: "Bosni je bilo suđeno da sanja o pravdi, da radi za pravdu i da na nju čeka, ali da je ne dočeka."

spirativnu osnovu i temelj nekih pjesama u pojedinim ciklusima *Kamenog spavača*, u ovoj zbirci pjesniku su kao podtekst ili prototekst služili tekstovi bosanskih srednjovjekovnih povelja, poslanica, "ljekaruša"², te drugi tekstovi iz tog perioda, kao i pojedini dijelovi *Biblije*, posebno tekstovi iz *Novog zavjeta* (*Sveto evanđelje po Ivanu, te Apokalipsa – Otkrivenje svetog apostola Ivana*, u Vukovu prevodu), potom tekstovi manihejskih himni, te bosanska narodna lirska pjesma. Također bi se u ovim stihovima moglo govoriti o odbljescima alhamijado literature i uopće o tragovima bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima.³ Mak Dizdar nije preuzimao samo leksiku i neke arhaične jezičke crte iz *Biblije*, manihejskih himni, srednjovjekovnih bosanskih tekstova i natpisa na stećcima nego je u pjesme interpolirao cjelokupne dijelove, pa i pojedine sintaksičke konstrukcije kao stilske modele. Po tome se Mak Dizdar izdvajao iz cjelokupne bosanskohercegovačke i uopće tadašnje jugoslavenske poezije, pa se može govoriti o pravom citatnom dijalogu, o intertekstualnosti i literarnim podtekstima i konstituiranju novih vrijednosti, te o pjesnikovu preobražaju tih tekstova i njihovu pomjeranju ka novim vrijednostima i smislovima na podlozi već postojećih u modernom smislu teorije citatnosti.

"Novo viđenje" ili očuđenje tuđeg teksta u okviru svoga⁴ temelj je cjelokupne zbirke *Kameni spavač*, jer je citatnost dominantni pjesnikov stilski postupak tako da je to i osnovno semiotičko načelo ove poezije. Intertekstualnost ove poezije je građena sa jasnom aluzijom na već stvorene tekstove, što se može vidjeti i u *Bilješkama* – pjesnikovim komentarima na kraju zbirke *Kameni spavač*. Ti citati u *Kamenom spavaču* iz spomenutih tekstova nisu samo literarni jer je riječ o transtekstualnosti, odnosno ugrađivanju neliterarnih tekstova u poetsku tvorevinu. Suodnos između vlastitog teksta i

² "Ljekaruše" su srednjovjekovni zapisi, bajalice, koje su imale magijsku moć i služile za izlječenje od neke pošasti i bolesti. Jedan dio tih "ljekaruša" Mak Dizdar je uvrstio i u *Stare bosanske tekstove* (Svjetlost, Sarajevo, 1969).

³ Mak Dizdar se u mnogim svojim pjesničkim ostvarenjima u ranije objavljenim zbirkama naslanjao i na helensku tradiciju, posebno homersku, onu koja govori o Odiseju, što je posebno vidljivo u zbirci *Okrutnosti kruga*, ali i u posljednjoj zbirci *Modra rijeka*. Isto tako, u ovoj poeziji može se govoriti i o naslanjanju na mediteransku tradiciju, a očiglednih utjecaja lektire (nadrealističkih naslaga kao i naslanjanja na poetske eksperimente ruskih formalista) ima u nekim pjesmama još od *Plivačice*, a posebno u manjim zbirkama, ustvari pjesničkim plaketama, koje je Mak Dizdar objavio 1958. godine pod nazivom *Povratak*. Pjesme koje su inspirativno oslonjene na helensku homersku tradiciju čine jedno od centralnih mjesta u poeziji Maka Dizdara mada je o tome pisano veoma malo i to sasvim sporadično.

O biblijskoj inspiraciji Maka Dizdara govoreno je samo uzgredno, a tekstove manihejskih himni koji su interpolirani u pojedine pjesme u *Kamenom spavaču* niko nije ni spominjao.

⁴ Termin D. Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*.

preuzetog teksta ugrađenog unutar pojedinih stihova u novom kontekstu zvuči sasvim poetski, jer preuzeti citati iz neliterarnih tekstova (povelja, srednjovjekovnih "ljeکارuša", manihejskih himni, natpisa na stećcima, *Novog zavjeta*, koji po svojoj osnovi i namjeni nisu poetski) u pjesnikovoj novoj poetskoj organizaciji postaju sastavni dio pjesničkog teksta. Ti interpolirani tekstovi su stilizirani i uključeni u stihovnu organizaciju pjesme pa u stihovima figuriraju kao prava poezija. Većina onih koji su pisali o ovoj zbirci nije ni prepoznala preuzete tekstove jer su oni u novom kontekstu zazvučali pjesnički.

Na semantičkom planu riječ je kreaciji novih smislova,⁵ odnosno o metonimijskoj citatnosti prema Jakobsonovoj interpretaciji metafore i metonimije. Dakle, nije riječ o imitativnoj nego o kreativnoj citatnosti, jer autor već stvorene tekstove ne shvata kao krajnju emanaciju ljudskog duha nego kao inspirativnu podlogu i osnov za stvaranje novih, vlastitih nepredvidivih značenja.⁶ Citati unutar pojedinih pjesama u *Kamenom spavaču* ne tumače svoj podtekst niti ga žele interpretirati nego mu daju unutar vlastitog konteksta potpuno novi smisao. Ustvari, moglo bi se reći da se u Makovoj poeziji uspostavlja odnos između neumjetničkog i umjetničkog teksta tako da je riječ o transemiotičnosti i preoblikovanju teksta u novi, poetski kontekst. Integriranje tog nepoetskog teksta u poetski, odnosno integriranje tuđeg teksta u novi, pjesnički kontekst, ostvareno je stilskim i jezičkim ujednačavanjima i preobražajem, pa ta jezička i stilska interferencija pokazuje kolike su izražajne mogućnosti skrivene unutar jezika. U svim tim preuzetim citatima u *Kamenom spavaču* osjeća se tradicija starobosanskog jezika ili arhaičnog stila, što se može naći u srednjovjekovnim bosanskim tekstovima, ali i u Daničićevu prevodu *Starog zavjeta* i u Vukovu prevodu *Novog zavjeta*. Svi ti srednjovjekovni tekstovi samo su parabola univerzalnih općeljudskih problema o kojima je kroz bosansku prošlost progovorio ovaj pjesnik, te su riječi Kasima Prohića pravi tumač ukupnog smisla tog jezičnog "posuđivanja" iz već postojećih tekstova, mahom onih koji su nastali u svojevrstnom tumačenju u Bosni: "U *Kamenom spavaču* Maka Dizdara metafizičko-atemporalni karakter suštine implicitno je poreknut samom historičnošću pjesnikove vizije drevne Bosne, prihvatanjem njene historije kao autentičnog medijuma za rađanje univerzalne ljudske i pjesničke poruke."⁷

⁵ Termin D. Oraić-Tolić, n. d.

⁶ Mak Dizdar je inspiraciju za to mogao naći u orijentalnim književnostima, gdje na podlozi ranije stvorenih poetskih djela stvara na istu temu nova poetska ostvarenja.

⁷ K. Prohić, *Apokrifnost poetskog govora*, 78.

Cjelokupna koncepcija zbirke *Kameni spavač*, kao što je već rečeno, zasnovana je na četiri slova, *o čovjeku*, *o nebu*, *o zemlji* i *o slovu* i ustvari je poetizirana manihejska legenda o čovjeku koji je s neba kao zaslužnjeni anđeo u ljudskom tijelu bačen na zemlju, gdje on govori svoje slovo. Manihejske himne s kojima se Mak Dizdar susreo u djelu Aleksandra Solovjeva,⁸ čije postavke o autonomnosti Crkve bosanske i vjerovanju bogumila u potpunosti pjesnik prihvata, uz druge bosanske srednjovjekovne tekstove, epitafe posebno, osnova su na kojoj je ovaj pjesnik gradio zbirku *Kameni spavač*. Ako se pogledaju Solovjevljeve teze o bogumilima, te ako se uzmu u obzir njegova tumačenja figuralnih predstava na stećcima i objašnjenje njihove simbolike, jasno se može uočiti intermedijalni spoj Solovjevjevih tekstova i poezije Maka Dizdara. U tekstu *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini* Solovjev, tumačeći figuralne predstave na stećcima, ima ovakve podnaslove: *Sunce*, *Mjesec*, *Krst-Sunce*, *Krst-loza*, *Jelen*, *Štit*, *Vijenac*, *Vrata*, *Kolo*, *Ljiljan*, *Ljudske figure*. Iste takve naslove u ciklusu pjesama *Slovo o nebu* ima i Mak Dizdar u zbirci *Kameni spavač* (*Sunce*, *Mjesec*, *Ljeljeni*, *Štit*, *Vijenac*, *Vrata*, *Kolo*). Jedino je umjesto naslova *Krst-Sunce* naziv *Sunčani Hristos*, a umjesto *Krst-loza* naslov *Loza i njene rozge*, dok umjesto podnaslova *Ljudske figure*, koji je nepoetski, pjesnik ima pjesme pod nazivom *Pravednik*, *Četvrti jahač*, *Zapis o vitezu*, *Kosara*, *Gorčin*, *Ruka*, *Ruke* i dr. Figuralne predstave sa stećaka, dakle, dobile su u Makovoj poeziji odgovarajući verbalni iskaz, odnosno transformirane su s likovnog u poetski tekst pjesmu, čime je verbalna citatnost prerasla u intersemiotičku.

Unutar takvih pjesama, posebno onih iz ciklusa *Slovo o nebu*, integrirani su dijelovi manihejskih himni koje u novom kontekstu zvuče potpuno poetski. To ćemo najilustrativnije vidjeti na primjeru pjesme *Vijenac*:

Manihejska himna⁹

Krst Svetlosti vaskrsava u trima silama

pjesma *Vijenac* (55)¹⁰

*U nizu triju sila u svijetu snage
stuba svjetlosti znače*

⁸ A. Solovjev, *Vjersko učenje Crkve bosanske*, A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. Koliko je Mak Dizdar uvažavao mišljenje A. Solovjeva o bogumilima, vidi se i po tome što je ovom naučniku, koji je čvrsto vjerovao u postojanje bogumila, posvetio i pjesmu *Svatovska*. O Dizdarevu prihvatanju ideja A. Solovjeva o bosanskim bogumilima pisala je vrlo iscrpno i argumentirano H. Kapidžić-Osmanagić (Izraz, proljeće 1999).

⁹ Prema Solovjevu, *Simbolika...*, 40.

¹⁰ Brojevi u zagradama se odnose na stranice u trećem izdanju *Kamenog spavača* (Prva književna komuna, Mostar, 1973). Ukoliko je stih uzet iz nekog drugog izdanja ili iz *Izabranih djela*, to je u tekstu istaknuto drugom oznakom.

*Sunce, Mesec i Savršeni Čovjek—ove
tri sile čine Crkvu Makrokosma.
Isus, Devica i Razum po sredi njih jesu
Crkva Mikrokosma
Vidite, carstvo nebesko je u nama,
vidite-ono je van nas*

*Sunce mjesec i savršen čovjek
snage su makrokozma
On djevica i um sred njih snage
mikrokozma znače
Da carstvo nebesko je u nama
treba da se zna
Da carstvo nebesko je van nas
Neka se spozna*

Zašto je Mak Dizdar posezao za manihejskim himnama, čije sačuvane dijelove citira Solovjev? Prije svega, u tim himnama pjesnik je pronašao pravu poeziju, ali i potvrdu dualizma, na kome je gradio svoju poeziju još od *Vidovopoljske noći*. Antiteze u ovoj autentičnoj manihejskoj himni, koje navodi Solovjev, a prije svega suprotnosti materije i ideje, carstva mraka, čiji proizvod je tijelo i carstva svjetlosti, što je prema Solovjevljevu tumačenju oličeno u Isusu Hristu, vjerovanje u čovjekov duh nasuprot tijelu, te simbolika Sunca, Mjeseca i "Krsta Svjetlosti", kao metafizičkih simbola, u potpunosti su odgovarali ovom pjesniku da bi progovorio o čovjekovoj sudbini, univerzalnim simbolima i ljudskoj želji da se pobijedi mrak, zlo i sve pošasti koje prate čovjeka od iskon. Ta ideja ovog pjesnika i njegov antiteički način mišljenja i pjevanja vidljivi su sve do *Modre rijeke* kao vrhunca njegova pjesničkog umijeća ali i pjesničkog vjerovanja u vječna traganja za smislom života.

Koliko je preuzet tekst manihejske himne i kolika je pjesnikova stilizacija očigledno se može vidjeti i u primjeru pjesme *Vijenac*, ali u istoj pjesmi nalazimo i druge stihove koji su stilizacija manihejskih himni, opet iz istog teksta A. Solovjeva:

Manihejska himna

*Uzmi krst na sebe
Oslobodi se sveta,
Prezri svet
Ostavi oca i majku,
Ostavi brata i sestru,
Pobedi starog čoveka,
Sazidaj novog čoveka (u sebi)¹¹*

pjesma *Vijenac* (55)

*Ostavi zato oca i majku ostavi brata i sestru
Oslobodi se svijeta prezri njegov cvijet
Ostavi grad na ishodu ostavi grad na zapadu
Izgradi grad u sebi okreni lice svome gradu
Jer je vrijeme blizu*

¹¹ A. Solovjev, *Simbolika...*, 41.

U pjesmu *Vijenac* inkorporirani su i pojedini dijelovi iz *Apokalipse* (*Otkrivenje* u Vukovu prevodu): "I zbačena bi aždaha velika..." (*Otkrivenje*, XII, 9), a taj stih u Makovim stihovima zvuči ovako: "I reče k tomu još veće / da zbačena bi na zemlju otrovna guja aždahaka" (pjesma *Vijenac*, stihovi 5. i 6), što govori o svojevrsnoj transsemiotičnosti – ugrađivanju neumjetničkog teksta u umjetnički. Isto tako, preuzet je biblijski tekst u stihovima "Jer je vrijeme blizu",¹² koji se kao potpuno identičan biblijski refren u pjesmi *Vijenac* pojavljuje čak pet puta. Takvi su i stihovi "Pa kto čini nepravdu neka i dalje nepravdom prijeti / Kto pogan jest neka se još pogani"¹³ (koji je naknadno ubačen u trećem izdanju *Kamenog spavača*), što upotpunjuje sakralni stil koji ova pjesma ima. I brojne druge konstrukcije u ovoj pjesmi ("Pa teško onima koji žive na kopnu...", "I eto tako sva ostrva se razbježaše i gore se ne nađoše..." i drugi stihovi) upućuju na biblijske tekstove. Slične stihove nalazimo i u pjesmi *Vrata*: "Ostavljam sestru i brata ostavljam oca i majku između zvijeri i ljudi." (54). Ovoj pjesmi, što i pjesnik napominje u *Bilješkama*, treba tražiti prototekst u simbolici vrata u *Novom zavjetu*: "Kao što su uska vrata i tijesan put što vode u život, i malo ih je koji ga nalaze" (*Evandjelje po Matiji*, VII, 14). Interesantno je da ove nesporne literarne i jezičke činjenice gotovo i ne spominju brojni izučavaoci poezije Maka Dizdara iako je riječ o direktnom preuzimanju cijelih sintaksičkih konstrukcija i njihovu integriranju u novu, poetsku organizaciju, u kojoj ti dijelovi tuđeg teksta funkcioniraju kao neodvojivi dio pjesničkog teksta.

Komparativna analiza pjesme *Vijenac* i manihejskih himni pokazuje da se pjesnik pridržava istog glagolskog vremena (u prvom slučaju prezenta, u drugom imperativa), istih sintagmi pa i cijelih sintaksičkih konstrukcija prema modelu koji sadrži manihejska himna. Naravno da su ovi stihovi umjetnička stilizacija biblijskih i manihejskih tekstova koji u novom kontekstu ne dobijaju samo novu semantičku ulogu nego su gotovo doslovce sintaksički strukturirani kao i drugi stihovi ove pjesme. U biblijskom tekstu i tekstu manihejskih himni Mak Dizdar je tako našao pravu poeziju, a to nesumnjivo poetsko u prototekstu dobijalo je nove vrijednosti u poetskoj organizaciji mnogih pjesama u *Kamenom spavaču*.

¹² *Novi zavjet, Otkrivenje sv. apostola Ivana*, Vukov prevod, XXII, 10: "I reče mi: ne zapećavej riječi proroštva knjige ove; jer je vrijeme blizu". Uz manihejske himne, pripadnici Crkve bosanske su posebno uvažavali *Ivanovo evandjelje*, te otud se Mak Dizdar naslanja na one biblijske tekstove koje su i bogumili posebno poštivali.

¹³ U *Novom zavjetu (Otkrivenje sv. apostola Ivana)*, Vukov prevod, XXII, 11): "Ko čini nepravdu, neka još čini nepravdu; i ko je pogan, neka se još pogani..."

Pjesma *Sunčani Hristos* (53) također ima inspiraciju u manihejskim himnama, što se može vidjeti poredbom te pjesme i himne Manesova učenika Herakleidesa, koji objašnjava tajnu raspeća Isusova:

Manihejska himna Herakleidesa

Objesiše ga na krstu u šesti sat dana,

On veza ih za zemlju čudom svog krsta

Smrt ga tražашe, no ne nađe ništa.

*Ne nađe ni mesa ni krvi, stvari koje
bijaše gutala.*

Smrt jadaše, plakaše zbog razočarenja.¹⁴

pjesma *Sunčani Hristos* (53)

*Objesiše ga u šesti čas onog
dana*

Pred njegovim čudom

zanimiše žreci i vojnici

*Kad veza ih za zemlju suncem
svoga krsta...*

*Smrt ga tražашe al ne nađe
ništa*

*Ne nađe ni kosti ni meso ni
krvi...*

Koliki je stepen uključivanja tuđih tekstova u stihove najbolje se može vidjeti u preuzimanju pojedinih dijelova *Biblije*, odnosno u podražavanju tzv. biblijskog stila¹⁵ u zbirci *Kameni spavač*. Polazeći od manihejskog vjerovanja koje je negiralo *Stari zavjet*, ali je preuzimalo neke dijelove iz *Ivanova evanđelja*, Mak Dizdar je direktno iz *Biblije* preuzimao pojedine dijelove biblijskog teksta i situirao ih unutar svojih pjesama. Pjesnik je iz *Biblije* preuzimao samo one tekstove koji se u potpunosti uklapaju u vjerovanja pripadnika Crkve bosanske,¹⁶ odnosno u dualističko manihejsko vjerovanje, koje je pjesnikova paradigma za cjelokupnu sudbinu bosanskog čovjeka, ali i univerzalna ljudska poruka o borbi protiv mraka i zlih sila koji vladaju i koje su u tragičnoj sudbini bosanskog čovjeka dobijali tragične oblike. To je vidljivo i u pjesmi *Loza i njene rozge*, koja se, kao i pjesme *Vijenac*, *Vrata i Sunčani Hristos*, nalazi u ciklusu *Radimlja*. U *Bilježkama* Mak Dizdar upućuje čitaoca na tekst iz *Novog zavjeta*, sv. *Ivan*, XV, 1–4, ali ti stihovi nisu preuzeti iz *Novog zavjeta* prema Vukovom prevodu nego su sti-

¹⁴ A. Solovjev, *Simbolika...*, 41.

¹⁵ O stilizaciji biblijskog teksta iz *Prve knjige Mojsijeve* (u Daničićevu prevodu) već je bilo riječi povodom zbirke *Okrutnosti kruga* i pjesme *Dan odmora, dan sedmi*. Dok je u toj pjesmi riječ o potpunom negiranju prototeksta i velikoj citatnoj polemici sa biblijskim tekstom, u pjesmama u *Kamenom spavaču* riječ je o citatnom dijalogu u novoj, poetskoj organizaciji, koja svoju inspiraciju ima u *Bibliji*.

¹⁶ Pripadnici Crkve bosanske su samo prihvatili pojedine dijelove *Novog zavjeta* u svojoj apokrifnoj interpretaciji koju je anatemisala zvanična crkva.

lizirani prema staroslavenskom tekstu i bogumilskim prepisivanjima zabranjenih knjiga, što navodi A. Solovjev tumačeći simboliku krsta loze¹⁷:

Pjesma Loza i njene rozge (stihovi 3–8) (str. 52)

*Az esam loza istinia a otac moj je vinogradar
I vsaku rozgu na meni a ploda ne da ja ću odsjeći
A onu koja rađa da polje bude bolje
Da slađi dar i plod veći
Čistim*

U Solovjevljevu tekstu stoji sljedeće:

”Na Tajnoj večeri Hristos veli svojim vernim učenicima: 'Az' jesm' loza istinia, i ot'c moj' dĕlatelj jest', i vsaku rozgu o mnĕ ne tvorštju ploda izmeštaj'ju, i vsaku tvoreštju plod' otrĕblajet' da plod bolji stvorit, juže vi čisti jeste za slovo, ježe glagolah' vam' budete vo mnĕ, i az v' vas'. Jako bo rozga ne može't ploda tvoriti o sebĕ, ašte ne bude na ložĕ, tako i vy, ašte ne přebudete v' mnĕ. Az' jesm loza, a vy rožde...”¹⁸

U Vukovu prevodu taj tekst glasi ovako:

1. *”Ja sam pravi čokot, i otac je moj vinogradar; 2. Svaku lozu na meni koja ne rađa roda odsjeći će je i svaku koja rađa rod očistiće je da više roda rodi. 3. Vi ste već očišćeni riječju koju vam govori. 4. Budite u meni i ja ću u vama. Kao što loza ne može roda roditi sama od sebe ako ne bude na čokotu, tako i vi ako u meni ne budete.”*

Biblijski stil je bio odlika srednjovjekovne kulture a biblijski tekst je bio njen osnovni uzor i model. Međutim, u poeziji Maka Dizdara taj stil je podređen općem tonu pjesme, a taj interpolirani tekst prestaje biti uzor jer se podređuje kreativno novoj tvorevini, koja više ne funkcionira kao dio vjerskog teksta nego kao pjesničko ostvarenje. Ustvari, pjesnik se koristi gotovim modelima i obrascima i jezikom koji jeste arhaiziran ne samo leksički nego i morfološki i sintaksički, ali istovremeno on je i moderniziran. Takav tekst je osavremenjen i poetski oblikovan novom, poetskom stilizacijom, oneobičavanjem, kao i ritmiziranjem i novom grafičkom postavkom. U biblijskom stilu Mak Dizdar je tragao za onim što je poetsko, metaforično i alegorijsko da bi na taj način, podređujući takav sakralni stil pjesničkom ka-

¹⁷ A. Solovjev, *Simbolika...*, 46.

¹⁸ Solovjev ovaj tekst navodi prema bosanskom *Nikoljskom jevanđelju* (izd. Đ. Daničića, 1864). Mak Dizdar je nastojao da prilikom preuzimanja biblijskih tekstova uvijek polazi od bosanske redakcije.

zivanju, metatekstualno iskoristio poetske potencijale i jezik *Biblije*. Po tim karakteristikama ova poezija, koja govori o općim pitanjima čovjekove egzistencije na jedan nov i univerzalan način, postaje novi semantički sistem koji je pošao od teksta *Biblije* kao prototeksta, jer je riječ o metatekstualnom naslanjanju i ostvarenju velikog citatnog dijaloga. Biblijski tekst, posebno *Novi zavjet*, Mak Dizdar prihvata u heretičkom manihejskom i bogumilskom tumačenju i takav prilaz je inspirativni poticaj pjesniku.¹⁹ Na taj način je Mak Dizdar biblijsko pretvarao u svjetovno i univerzalno a religiju u svojoj koncepciji poetskoga govora pretvarao je u pravu poeziju. Vokabular u tim stihovima jeste biblijski, ali je on služio da se iskažu najdublja poetska nadahnuća nekonvencionalnim jezikom. Po tim svojim osobinama Mak Dizdar je izuzetno savremen pjesnik jer u njegovim stihovima poezija je iznad religije. Poezija je, ustvari, religija za ovog pjesnika i ona ima magijsku moć. Za Maka Dizdara religijsko je pjesničko u onoj mjeri koliko govori o sličnim ili istim ljudskim iskonskim pitanjima.

I u drugim pjesmama u *Kamenom spavaču* može se osjetiti dah biblijskog teksta u pojedinim sintagmama kao i u leksici. I pjesma *Štit* iz ciklusa *Slovo o zemlji* inspirirana je biblijskim tekstom (*Psalmi Davidovi*, XVIII, 35 i XXXV, 2–3), što ističe i sam pjesnik u bilješkama na kraju *Kamenog spavača*.

Treći izvor (osim manihejskih tekstova i *Biblije*) iz kojega je Mak Dizdar u *Kamenom spavaču* crpio inspiraciju i ugrađivao tekstove u svoje pjesme su srednjovjekovni zapisi, a za to je najilustrativniji primjer pjesma *Brotnjice*, u kojoj su gotovo doslovce preuzeti tekstovi iz *Molitve ot treska i ot groma i ot grada*. Riječ je o tekstu zapisa, hamajliji, što je bila namijenjena bivšim "krstjanima", koji su tada napustili staru vjeru, kako to i pjesnik napominje u *Bilješkama* na kraju *Kamenog spavača*. Tekst toga zapisa objavio je Ćiro Truhelka²⁰ a nešto adaptiran i stiliziran tekst Mak Dizdar je uvrstio i u *Stare bosanske tekstove*.²¹ Kao i u biblijskim i manihejskim tekstovima, riječ je o stilizaciji i interpoliranju tuđeg teksta u poetski, a stepen posuđivanja je jasno uočljiv i vidljiv:

Molitva ot treska i ot groma i ot grada

Zapreštaju vam, dijavole i studeni grade i suhi vjetre...

¹⁹ "Za filozofskog humanista Ernsta Blocha čitati Bibliju znači slijediti historiju heretika." (K. Pranjić, *Jezikom i stilom kroza književnost*, 22)

²⁰ Ć. Truhelka: *Jedan zanimiv zapis, pisan bosančicom*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1906, str. 349–354. Truhelka smatra da je taj zapis, budući da je on pisan bosančicom a ne arapskim pismom, napisao neki katolički svećenik. Zapis počinje čitavim nizom muslimanskih imena, a njegova namjena je bila da štiti vlasnike zemlje "kunovski meteh" (sela Kunova) od đavla i od vremenskih nepogoda.

²¹ Mak Dizdar, SBT (1969), 296 (423).

*sa vasemi silami nebeskim, i Gavrilom i Urilom i Rapailom i Epilom...
da ne prihodite ka sijem metehu kunovskomu!...*

U pjesmi **Brotnjice** taj tekst je potpuno integriran u stihove:
*Zapreštaju vam dijavole i studeni grade i suhi vjetre
Zapreštaju vam sa vasemim silama nebesnim urilom i rapailom i epimilom
Da ne prihodite ka siemu ka metehu tom silama nečastivim pometenom...*

Kao i u prethodnim slučajevima, i ovdje se susrećemo sa novom pjesničkom citatnom strukturom i o citatnom dijalogu sa prototekstom. Taj odnos se uspostavlja na planu strukture i na planu teme,²² ali je u stihovima Maka Dizdara ta tema preobražena i potpuno podređena novoj općeljudskoj temi suprotstavljanja mračnim silama i svim progoniteljima. Tekst iz srednjovjekovnih zapisa bosanskih krstjana koji su primili islam samo je daleki denotat za porijeklo pjesnikove inspiracije i njegovu orijentaciju na daleku prošlost svoga jezika te nikako nije "prepjevavanje" potpuno nepoetskog teksta. Riječ je o podređivanju tog teksta pjesničkoj poetskoj viziji u kojoj taj arhaizirani jezik djeluje gotovo magijski i opsjenarski, kakva je u Maku vjerovanju i sama poezija. Pjesnikov tekst je apsolutno oslobođen bilo kakvog snažnijeg vezivanja za prototekst, a ono što ga je privuklo jeste heretičko odbacivanje ustaljenih vjerovanja i magijska moć teksta "zapisa" da preobraziljude koji su bili u kandžama vjerskih dogmi. Takvu magijsku moć Mak Dizdar daje poeziji, jer u jezičkom artefaktu, u suštini nepoetskom tekstu, on otkriva poeziju koja to postaje samo unutar njegove pjesme. Tom preoblikovanom starom tekstu pjesnik daje sasvim novu, zagonetnu ulogu, sa novim značenjem koje ono ima samo u tom unutrašnjem kontekstu pjesme. U zapisu (hamajliji) taj tekst u takvom kontekstu ima sasvim drugo značenje i potpuno drukčije zvuči, nego u pjesmi *Brotnjice*, gdje je poetski organiziran i sasvim drukčije osmišljen unutar novog, poetskog konteksta. Ova literarna podloška u pjesmi *Brotnjice* je zanimljiva i zbog toga što Mak Dizdar nije nigdje eksplicitno pokazao da se naslanja na muslimansku, odnosno isključivo bošnjačku tradiciju, jer je uvijek riječ o cjelokupnoj bosanskoj baštini. Ovdje je riječ o spoju religije bosanskih krstjana i novih vjerovanja što ih je donijela turska vlast i islamska tradicija. Međutim, u mnogim pjesmama Maka Dizdara odbljeske islamske tradicije i filozofije, kao i orijentalnog naslijeđa, možemo naslutiti – npr. u pjesmama *Modra rijeka*, *Smrt*, *Svatovska*, *Zapis o petorici* i drugim.

²² Termin D. Oraić-Tolić, n. d.

Sljedeći sloj jezičnog "posuđivanja" u *Kamenom spavaču* jesu epitafi, srednjovjekovni natpisi na stećcima, o kojima se mnogo pisalo. Kao što je primijetio Midhat Begić, otkrivajući "neobičan, otkrivački iznenađan izraz iz drugih i drukčijih bosanskohercegovačkih umotvora",²³ Mak Dizdar je svoju zvukovnu usklađenost baštiniu na tradiciji cjeline pjesničke tradicije iz Bosne i Hercegovine, pa je *Kameni spavač* ostvario izuzetan pjesnički sklad i upio prije svega domaću pjesničku baštinu "u izvanrednom jezičkom skladu između narodnog duha koji prožima bosanskohercegovačke srednjovjekovne pisane spomenike i narodne poezije koja se docnije na tom tlu razvijala."²⁴ Upravo u dodiru sa tradicijom starobosanskog jezika Mak Dizdar je pronalazio svoj pjesnički kontekst, gdje je progovorila snaga tog jezika, u kome su spojeni njegovi tradicionalni i moderni valeri. Zato nije nimalo slučajno da je baš u ciklusu *Slovo o zemlji* najviše pjesama koje kao prototekst imaju srednjovjekovne bosanske natpise sa stećaka. Dok je u ciklusu *Slovo o nebu* bilo riječi uglavnom o metafizičkim općim pitanjima, sa naslanjanjem na biblijske i manihejske tekstove, u ciklusu pjesama *Slovo o zemlji* pjesničke istine su pronađene u epitařima, čija veoma uspĳela stilizacija je vidljiva u mnogim pjesmama kao što su *Zapis na dvije vode* i *Zapis o vremenu* iz ciklusa *Slovo o nebu*, te u brojnim pjesmama ciklusa *Slova o zemlji*: *Zapis o jednom zapisu*, *Zapis o odlasku*, *Zapis o štitu*, *Zapis o nadi*, *Zapis o blagu*, *Gorčin*. U nekim od tih pjesama, kao i u integriranju biblijskih tekstova i tekstova manihejskih himni, potpuno su u poetskoj stilizaciji transsemiotizirani epitafi, i to upravo oni koji se često nađu na stećcima: *Ase ležit u zemlji svojoj ...*, *Ja sam bil kako vi sada jeste a vi ćete biti kako sada jesam ja...*, *Davno sam legao i dugo mi je ležati...*, *Na svijetu ovom ja dugo žih...*, *A ovo pisa sužanj koji se ne raduje...* U drugom dijelu pjesme *Zapis na dvije vode* gotovo u potpunosti je uklopljen veoma čest epitaf sa stećaka: *Ja sam bil kako vi sada jeste a vi ćete biti kako sada jesam ja...* bez velikih pjesnikovih intervencija, a inkorporirani su i drugi stihovi iz natpisa Veseoka Kukulamovića na stećku, što je bila neposredna inspiracija pjesnikova.²⁵ Integriranje tih zapisa u pjesmu je po svemu pjesničko, jer je riječ samo o djelimičnoj stilizaciji već postojećeg teksta. Osim toga, u drukčijem kontekstu tekst može imati i drukčije semantičke konotacije jer funkcioniira u sasvim drukčijem okruženju. Takva intertekstualnost i diskretna simbioza

²³ M. Begić, *Epitafi kao osnova poezije*, Odjek, 1972, 18.

²⁴ Ibid.

²⁵ ABT, str. 155, "Si kami Radojice Bilića... Molju bratiju i strine i neviste pristupite i žalite me..." te riječi iz epitafa s kraja XIV ili početka XV stoljeća u potpunosti je integrirao u pjesmu *Zapis na dvije vode*.

starih tekstova sa modernom pjesničkom porukom stvara složene unutarnje relacije i ostvaruje nove poetske smislove.

Starim arhaiziranim jezikom integriranim u poetski tekst nije se ostvarila nacionalno-mitomanska poruka (kao što je to bilo u poeziji nekih Maku savremenih pjesnika) nego univerzalna pjesnička istina sa primarnim unutrašnjim umjetničkim kontekstom. U ovoj poeziji kulminirale su mogućnosti starog bosanskog jezika i savremenog pjesničkog izraza u kome je arhaično postalo moderno u svojevrsnom uspjelom spoju, što je omogućio nevjerovatan jezički kontinuitet koji seže sve do srednjeg vijeka.²⁶

U poeziji Maka Dizdara upravo u toj sintezi starog i savremenog bosanskog jezika ostvaren je ne samo uspjeti jezički kontinuitet nego i spoj tradicijskih vjerovanja, heretičke pobune i tragične sudbine predaka, koji su imali i svoje pismo, i svoju tradiciju, i svoje običaje, i svoje kraljeve i svoj san o pravdi. Taj jezik Maka Dizdara uzet je sa drevnih spomenika, pa se tim jezikom progovorilo i o mucu pjesnikova vremena, o mucu bosanskog čovjeka, ali i o općeljudskim pitanjima života i smrti, pravde i istine, dobra i zla, sreće i tuge. U stihovima Maka Dizdara, jezikom njegove zemlje, progovorio je moderan pjesnik koji je poetizirajući tragičnu prošlost Bosne, modernim poetskim kazivanjem i snagom starobosanskoga jezika, izrekao univerzalne ljudske životne probleme i situacije originalnošću koja je obogatila i evropsku poetsku tradiciju.

U svim slučajevima, bez obzira na to da li je riječ o interpoliranju biblijskog ili manihejskog teksta, odnosno natpisa sa stećaka ili drugih srednjovjekovnih tekstova, nije riječ o čistom posuđivanju nego o preoblikovanju i podređivanju tih tekstova novoj, pjesničkoj organizaciji, tako da je više riječ o aluziji koju stvara novi kontekst.²⁷

Tim svojim poetskim postupkom kao da je pjesnik potvrđivao jedan od temelja poststrukturalista – da je intertekstualnost nužna osnova poezije i uopće literature, jer kroz savremenu poeziju prolaze tragovi onoga što je ra-

²⁶ O tome je Mak Dizdar govorio u svojim intervjuima: *"Ja sam se okrenuo ka riznici starog jezika ne samo da bih dao boju i miris potpunog svijeta nego i da bih vratio vrijednosti riječima koje su izgubljene u tami vremena. Takve riječi sačuvala je moja majka za mene i one su najdragocjenija baština koju sam naslijedio. One su mi pomogle da shvatim i poruke urezane u kamenu"*, R. Popović, *Književni razgovori*, 50–51.

²⁷ U tom smislu kontekst tumači i Zdenko Lešić: *"Upravo zato što nije očigledan (što nije 'izražen doslovno' kao u jezičkom diskursu) kontekst u književnom diskursu često više ima oblik aluzije nego emendacije. Jer, dok se u jezičkom diskursu jedan iskaz emendacijom razvija iz prvobitnog, još nedovoljno potpunog i jasnog iskaza, prirodno težeći da što potpunije verbalno izrazi kontekst svog prvobitnog iskaznog oblika, u književnom diskursu jedan kontekst može gotovo nevidljivo biti utkan u tekst s diskretnim 'pozivom' da ga otkrijemo i shvatimo."* (Z. Lešić: *Književni žanr kao kontekst književnog djela*, 25)

nije stvoreno. Nije riječ samo o leksici, nego i o sintaksičkoj transmisiji koja unutar konteksta, u novoj pjesničkoj organizaciji, zvuči sasvim moderno a ne anahrono. Taj poetski iskaz nije prerada starih tekstova nego mnogo više: u tim tekstovima je jezikom sublimirana vjekovna bosanska tradicija ali i svevremenske životne univerzalne istine. U *Kamenom spavaču* se i u mnogim drugim pjesmama može osjetiti utjecaj srednjovjekovnih zapisa, posebno u pojedinim arhaičnim izrazima i leksici, o čemu će kasnije biti riječi.

U ciklusu *Slovo o zemlji*, u pjesmi *Zapis o zemlji*, kao moto su uzeti stihovi na latinskom jeziku Ianusa Pannoniusa (Ivana Česmičkog) o Bosni kao dijelu Ilirije, te je riječ o interliterarnom, odnosno interlingvalnom citatu. Mak Dizdar često i u drugim pjesmama uzima moto iz tuđeg teksta, a u pjesmi *Slovo o smijehu*, inače inspiriranoj artistima i začinjencima sa dvora hercega Stjepana, koji su nastupali na pokladnim svečanostima u Dubrovniku, u zagradi kao moto naveden je tekst (transkribiran sa srednjovjekovnih zapisa) koji u potpunosti odražava srednjovjekovni manir u zapisima: *Slovo o smijehu (Kako ga je izgovorio Mravac tisuću četiri sta pet desetog ljeta dva na deseti dan februara u Dubrovniku)*.

Kao literarna podloga u *Kamenom spavaču* pjesniku su poslužile i narodne lirske pjesme, na šta je već ranije ukazano.²⁸ Ozlojeđen sknavljenjem narodne lirske pjesme u sevdalinkama u savremenoj interpretaciji, Mak Dizdar je više puta pisao o tome u svom *Dnevniku*, gdje je govorio i o utjecaju narodne lirske pjesme na njegovo stvaralaštvo,²⁹ o čemu je često govorio i u intervjuima.³⁰ U takvom oslanjanju na narodno lirsko stvaralaštvo treba tražiti korijene zbirke *Kameni spavač*, jer su neke pjesme koje su nastajale tokom 1954, ili možda i ranije, (*Zapis o petorici*, *Gorčin*, *Bajka o Labud djevojci*, *Uspavanka*, *Onemuštio*) napisane pod očiglednim utjecajem narodne lirske pjesme. *Gorčin* i *Onemuštio* gotovo da su poetizirane sevdalinke, jer pjevaju o neostvarenim ljubavima. Zato je teško objašnjivo zašto je Mak Dizdar pjesme *Onemuštio*, *Uspavanka* i *Bajka o Labud djevojci* izostavio iz trećeg izdanja ove zbirke, jer su i u tom izdanju ostale brojne pjesme u kojima se može uočiti utjecaj narodne lirske pjesme (*Gorčin*, *Kosara*, *Svatovska*, *Brotnjice*, *Blago* i druge). Utjecaj narodne poezije nije samo vidljiv u

²⁸ E. Duraković, D. Ređep, Š. Vučetić i drugi.

²⁹ "Moja ljubav prema našoj narodnoj lirskoj pjesmi nije obična pasija, strast koja dolazi u časovima odmora... Ona je sastavni dio mog svakodnevnog interesovanja za riječ i zvuk, njihovog organskog vezivanja za ljepote drevnosti i mogućnosti razvoja u jednom sutrašnjem vremenu..." (podvukao M. Š.), "Gdje je ona čudnovata djevojka koja se je suncem povezala a mjesecom opasala", *Život*, 1960, 6, 447.

³⁰ "U narodnoj lirskoj pjesmi otkrivam sve više ljepote", intervju sa Makom Dizdarom, *Život*, 1959, 4-5, 261.

cjelini pjesme nego i u konstrukciji pojedinih stihova po ugledu na narodne brzalice i bajalice. U takvim stihovima je došao do izražaja zvukovni efekt akumuliranjem pojedinih glasova, ali i magijska moć jezika, što je pjesnika ponekad u ovoj zbirci vodilo do čistog letrizma, posebno u ciklusu *Slovo o slovu*. Magijska moć jezika, koju sugeriraju narodne bajalice, kao i dodavanje određenog sloga na početku svake riječi, odnosno različiti oblici metateza, što je Mak Dizdar našao u pojedinim oblicima narodnog stvaralaštva, inspirativna su osnova pjesme *Blago* (113), koja je ustvari pjesnikov letristički izlet kome je podloga narodna lirska pjesma i "letristički" stilski eksperiment po ugledu na narodnu pjesmu.³¹

Kao poetska inspiracija pjesniku nisu samo služili manihejski i biblijski tekstovi, natpisi na stećcima, narodne lirske pjesme nego i likovne predstave kola, zmije aždahake (koja se kao i u *Bibliji* pojavljuje i na stećcima), ruke podignute Suncu, loze, štita, scene lova, ljiljana, jelena, vijenca, krsta, Sunca, Mjeseca, pa je riječ o svojevrsnoj intermedijalnoj, odnosno intersemiotičkoj citatnosti.³² Za to je najkarakterističnija pjesma *Zapis o lovu*, u kojoj su figuralne predstave sa stećaka gotovo preselile u stihove da bi progovorile o općim pitanjima umjetnosti i stvaralačkog postupka. Mada je Mak Dizdar izbjegavao deskripciju, jer je prije svega refleksivan pjesnik, sklonost ka vizualizaciji i slikarstvu je u ovoj pjesmi očigledna. Čitava zbirka *Kameni spavač*, kako je pjesnik više puta tvrdio, i nastala je likovnom inspiracijom, čiji je podsticaj pjesnik nalazio u srednjovjekovnim veoma plastičnim slikama sa stećaka. I Mak Dizdar je tvrdio da je želio studirati slikarstvo, a da je ta sklonost slikarstvu bila inspirativna u brojnim pjesmama, jasno se može uočiti u mnogim stihovima. Riječ je o transsemiotičnom prenošenju likovnih oznaka i njihovu pretakanju u poetski iskaz. Likovna i poetska oznaka su poistovječene sa istim označenim sa mogućim alteritetnim tumačenjem.

Kao i u verbalnim citatima iz manihejskih himni, Mak Dizdar je i ovdje od Solovjeva prihvatao njegov osnovni stav da ukrasi na stećcima imaju prije svega simbolički značaj, a tumačenja tih figuralnih simbola u univerzalnom govoru o čovjekovoj sudbini pretočena su u stihove i jezik koji je blizak tom srednjovjekovnom. Iako se s pravom insistiralo na jeziku natpisa na stećcima kao neposrednom inspirativnom osnovu, za poeziju Maka Dizdara su isto toliko bitne i likovne predstave, koje su u njegovim stihovima

³¹ "Naša narodna poezija puna je 'letrizma' i ja ne krijem činjenicu da nju radije osluškujem nego tekovine nekih novih 'izama'." – komentar Maka Dizdara u *Bilješkama* povodom pjesme *Blago*.

³² D. Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, 22.

kao plakete pretočene u stihove, što je svojevrsna intermedijalna i intersemtična simbioza slike i verbalnog iskaza. Taj spoj arhaičnog i modernog, što je Mak Dizdar zapazio u modernoj likovnoj umjetnosti, koja je prema njegovom mišljenju prezasićena akademizmom, očigledno je i on sam prenosio iz likovne umjetnosti u poeziju.³³ Te likovne predstave, kao i manihejska i heretička vjerovanja pripadnika Crkve bosanske, bit će presudni za formiranje osnovnog kompozicionog jezgra zbirke *Kameni spavač* i preoblikovanja drugih tekstova u stihove. Za ovog pjesnika je karakteristično da svijet posmatra simbolički i na tome temelji svoje pjesničko iskustvo i stvaranje. Tradicionalni pjesnički simboli i konvencionalni jezik poezije očigledno Maku Dizdaru u njegovu stvaralačkom postupku nisu odgovarali, te je *Kameni spavač* odista izuzetna pjesnička zbirka koja se i po poetskoj inspiraciji, a i po jeziku, izdvaja od cjelokupne poezije njegova vremena. Jer, u ovoj zbirci nije riječ o diskontinuitetu nego o kontinuitetu tradicije i kontinuitetu jezika. S tim jezikom Mak Dizdar se želio otrgnuti od konvencija i tako obogatiti južnoslavensku ali i evropsku pjesničku misao.

IZVORI I LITERATURA

- Begić, Midhat: *Epitafi kao osnova poezije*, Odjek, 18, 1972.
 Dizdar, Mak: *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1969.
 Dizdar, Mak: *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar, 1973.
 "Intervju sa Makom Dizdarom", *Život*, 4-5, 1959.
 Kapidžić-Osmanagić, Hanifa: *Bosanski srednji vijek u poeziji Maka Dizdara*, Novi Izraz, proljeće 1999.
 Lešić, Zdenko: *Književni žanr kao kontekst književnog djela, tekst u kontekstu*, Književna kritika, 6, 1988.
 Oraić-Tolić, Dubravka: *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
 Popović, Radovan: *Književni razgovori, Govore pisci Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970.
 Pranjić, Krunoslav: *Jezikom i stilom kroza književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
 Prohić, Kasim: *Apokrifnost poetskog govora*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
 Solovjev, Aleksandar: *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. Godišnja Društva istoričara, VIII, Sarajevo, 1956.
 Solovjev, Aleksandar: *Vjersko učenje Crkve bosanske*, Rad JAZU, 270, Zagreb, 1948.
 Truhelka, Ćiro: *Jedan zanimljiv zapis, pisan bosančicom*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1906, str. 349-354.

³³ "Taj likovni moderni izraz prožima se danas sa prastarim likovnim izrazom, i postupkom iščezlih ili primitivnih civilizacija." – komentar Maka Dizdara uz pjesmu *Blago* (142).

INTERTEXTUALITÄT ALS INTERPRETTATIONSANSATZ
IN DER DEUTUNG DER GEDICHTSSAMMLUNG
KAMENI SPAVAČ

Zusammenfassung

Der Verfasser analysiert im vorliegenden Text verschiedene Schichten der Intertextualität in der Gedichtsammlung *Kameni spavač* des bosnischen Autors Mak Dizdar. Es wird gezeigt, dass Dizdars Intertextualität nicht imitativ sondern kreativ begründet ist. Als Quellen, die Dizdar in seinen Gedichten verwendet, sind in erster Linie mittelalterliche bosnische Grabinschriften, die Bibel und manichäische Hymnen aus der Sammlung von Alexander Soloveev zu nennen. Des Weiteren sind auch Spuren bosnischer Volkslieder wie auch der bosnisch-arabischen Literatur bemerkbar. Es erweist sich, dass Dizdar in seinen intertextuellen Verfahren die Kontinuität und nicht die Diskontinuität der Tradition betont.

Dino MEĐEDOVIĆ

BOSANSKOHERCEGOVAČKA RATNA PROZA (DVA ROMANA)

KLJUČNE RIJEČI: *ratna proza, bh. roman, Z. Topčić, I. Horozović, fikcija i zbilja, identitet*

Autor nastoji, analizirajući dva romana novije bosanskohercegovačke književnosti, *Košmar* Zlatka Topčića i *Berlinski nepoznati prolaznik* Irfana Horozovića, dati obrise jedne karakterizacije bh. ratne proze. Ispitujući uključivanje historijskog kroz označiteljsku praksu u spomenutim dvama romanima, autor pokazuje kako Topčić i Horozović različnim postmodernističkim postupcima iznova postavljaju odnos zbilje i fikcije. Fokalizacijskim oneobičavanjima u ovim se tekstovima nastoji pogoditi stanje svijesti između sna i zbilje u kojima se likovi nalaze suočeni s ratnim iskustvom. Na taj način u ovim romanima pitanje identiteta dolazi u prvi plan.

Konvencije pridaju tekstu ono mjesto u svijetu koje mu određena kultura pretpostavlja. Utvrđuju doprinos svih dijelova teksta njegovu značenju i funkciji. One u suštini jesu mogućnosti (ne)značenja, indikatori određene (ne)strukture, pokazatelji svojevrsne (ne)rodnosti u ontološkom pejzažu tekstova. Čak i kada se čini da nedostaje, uvjetno rečeno, konvencija bitna za neko djelo, naročito u postmodernističkom miljeu, izuzetno je teško dokazati njeno nepostojanje a da se ne pribjegne drugoj konvenciji. Drugim riječima, radnje i događaji u svijetu između korica isijavaju jednu dozu značenja u dodiru sa propisima i zakonima koji vladaju u svijetu izvan korica nekog djela, pa bilo nauštrb njihova međusobnog podnošenja ili razilaženja, u smislu priklanjanja ili ne, nekim vrijednosnim zakonitostima. Jedan od načina kako izbjegavanje pravila postaje određenim pravilom, kojim je još romantičarska poezija definirala svoje opovrgavanje priznatih vrijednosti, primjećuje se u primjeru engleskog pjesnika Viliijama Vordsvorta, koji je to

najbolje izrazio u čuvenom predgovoru drugom izdanju svojih *Lirskih balada* (1801), koje su se originalno pojavile dvije godine ranije:

“Na ovim stranicama će se također pronaći malo onoga što se obično naziva poetskim izražavanjem; uloženo je onoliko truda da se ono izbjegne koliko se obično ulaže u cilju njegove proizvodnje...”

Način na koji *Košmar*, roman Zlatka Topčića,¹ izbjegava da postane bilo kakvom konvencijom jeste aktiviranje određene konvencije koja je zastupljena samovoljom pripovjedača eksplicitno datom u samom tekstu romana, a zatim njeno potpuno deaktiviranje. Naime, eksteriorizirajući svoju moć, pripovjedač slobodno odabire različite tokove razvoja radnji za svoje likove i u samom tekstu romana kaže: “Samo od moje mašte zavisi kakve će zgrade i nezgode zadesiti Adija Solaka. Ja ću odlučiti kakvo lice dati stvarnosti a kakvo fikciji u romanu. Ništa me ne sprečava...” Istom mjerom uzvraća pripovjedač u romanu Irfana Horozovića *Berlinski nepoznati prolaznik*², kada kaže: “Stvari se ponavljaju u životu možda i zato što su opisane u knjigama”, namećući samoj stvarnosti opću relativnost koja pritom vlada u romanu.

Međutim, nešto kasnije ukazat ću na autoreferencijalnu činjenicu rušenja tek uspostavljene konvencije koju vrši sam tekst, što je rezultiralo ne samo nezavisnošću lika u odnosu na pripovjedača, već i potpunim otcjepljenjem lika od autora.

PROLOG

O UKLJUČENJU “HISTORIJSKOG” KROZ OZNAČITELJSKU PRAKSU: FUKOOVSKI PRISTUP

Kada je riječ o svojevrsnom uspostavljanju određenih zakona, ne treba previdjeti da se pod određenim diskursima oni stvaraju i usred ratnih dešavanja. Na izvjestan način rat koji prethodi takvim zakonima, oslanjajući se na njih, sasvim vjerovatno prethodi i pojavi države. Nakon rata svojevrsni sektori vlasti vide održanje egzistencijalnih aparata države u zavisnosti od zakona koji odgovaraju prvenstveno njima, ali nasuprot onima kojima ti zakoni ne odgovaraju. Uspostavom ovakvih odnosa, različitih interesnih sfera, zamjenjivanjem glavnih uloga u zakonotvornosti, nastavljaju se i sukobi unutar jednog novoformiranog sistema. Tako se rat u nekim drugim oblicima prenosi unutar mehanizama moći jedne države potkrepljujući tezu da je politika rat samo nastavljen drugim sredstvima. Unutar takvog procesa to

¹ Zlatko Topčić, *Košmar*, Oko, Sarajevo, 1997.

² Irfan Horozović, *Berlinski nepoznati prolaznik*, Ljiljan, Sarajevo, 1998.

može značiti i stvaranje određenih konvencija koje obrubljuju određena djela i pripremaju ih kao sredstva za djelovanje u službi različitih interesa.

U odnosima novoinstitucionalizirane moći i (poslije)ratne bosanskohercegovačke stvarnosti, nastale su knjige *Košmar* i *Berlinski nepoznati prolaznik*, ne kao određeni subjekti koji se sa određenim zadatkom pojaviše u trenutku formiranja sistema moći, već upravo kao produkti tih odnosa. Naime, ova djela su više arhiv, arhivski spomenici, nego što su verifikacijski dokumenti. Više se strogo afirmirano u baratanju određenim izrazima, njihovim formacijama i preduvjetima bave prizivanjem sudova, nego što ih sa faktografski dokumentiranim činjenicama donose. Slično fukoovskom pojmu arhiva, koji je ukupan sistem formacija i transformacija nekog izraza, u tekstu ovih knjiga nastoji se ukazati na presudnu ulogu u bosanskohercegovačkom izražajnom korpusu koju posjeduju neki od ključnih izraza kao što su: *rat*, *identitet*...

Postoje razne vrste izraza, njihove porodice ili formacije čine čitave određene diskurse, i oni mogu obilježiti određene discipline (naučne, historijske, književne, filozofske...), ali ne zatvaraju jednu disciplinu prema drugoj. Određeni izrazi implicitno sadržani unutar pojedinog diskursa nemaju za cilj njegovu arbitražu u odnosu na ostale, niti jedna disciplina apsorpira samo određenu vrstu izraza i oslanja se na samo za nju predodređene diskurse. Naprimjer, književnost ili historija ne oslanjaju se samo na izraze koji kroz određene diskurse odgovaraju primarno jednoj ili drugoj, tj. njihovoj "literarnosti" ili "historičnosti", ne apsorbiraju samo za jednu od njih "rezervirane" porodice ili formacije izraza, odbacujući one izraze karakteristične za naučni, religijski, filozofski ili bilo koji drugi (drukčiji) diskurs. Naime, historija, ili njen proces "historičnosti", postaje integralni dio književnosti u istoj mjeri kao što književnost sa svim pratećim diskursima može postati integralni element neke "historičnosti".

Mada posmatrati nešto sa historijskog aspekta otprilike može značiti uvjerenje u, kako to Midhat Šamić navodi, "tačno saznanje o onome što se dogodilo"³, spomenuta dva romana, iako u dosluhu sa istinom, ne teže nikakvom uvjeravanju niti ovjerovljavanju unutar jedne velike priče o ponavljanju bosanskohercegovačke historije kao o nizu događaja okomljenih na čovjeka, nego teže otkrivanju samog uzroka nasilja nad čovjekom. Na određen način, oni razobličavaju dotadašnje utemeljenje "historičnosti" i namjesto jedne velike "istine" nude gomilu malih, neuobličanih i nikakvim konvencijama posredovanih "istina", koje potvrdu svoga realiteta traže tek u međusobnim odnosima ili u odnosu njih samih sa diskursima koji ih okružuju. To je ovoj

³ Midhat Šamić, *Kako nastaje naučno djelo*, Sarajevo, 1972, str. 15.

prozi omogućilo da izbjegne ideološke i etičke polarizacije koje nameće ratna tematika i da ne trpi, kao što sam rekao, teret donošenja sudova, već da ih umjetnički afirmirana priziva; da odustane od promocije agitatorskog karaktera za razliku od djela nastalih nakon Drugog svjetskog rata, i konačno, da prihvati kao potpuno bespredmetne distinkcije između imaginarnog i stvarnog, sna i jave, privida i suštine, u vlastitom konstrukcijskom sklopu.

IZMEĐU STVARNOSTI I FIKCIJE

Modeliranje teksta

Prožetost književnog i historijskog karaktera, pripovjedačeve činjeničnosti stanja i povjesničareve imaginacije provodi se u tekstu kroz mnogobrojne sinegdoh, metafore, metonimije i različite ironične sklopove riječi koji ne iskrivljuju historijski vrijedne činjenice već ih samo otkrivaju u drukčijem svjetlu.

Metafora kao spona historijskog i književnog karaktera teksta, kako u *Košmaru* tako i u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, zasniva se i izgrađuje na svojevrsnom efektu sličnosti, pa je najbolji pokazatelj upliva svojevrsne imaginacije sličnosti koja pomaže obrazovati na određen način i najapstraktnije pojmove, ili kako Fuko u *Riječima i stvarima* kaže, omogućava opće indukcije koje izvlačimo iz općih činjenica. To neinsistiranje na samo jednom obliku izraza kojim se daje samo jedan određeni sud, ma koliko on bio historijski afirmiran, isprovociralo je nerijetku upotrebu metafore, koja po principu sličnosti stalno priziva neke druge oblike izraza da na jedan novi način odrede dati sud. Metafora tako postaje sredstvo pripovjedačeve imaginacije kojim će se iz jednog drugog ugla, pod novim svjetlom, posmatrati historijske činjenice. Naravno, realnost historijskih činjenica zaražena svojevrsnom imaginacijom neće klonuti nego u tekstu može samo više doći do izražaja.

Pomjeranje globalne metafore umjetnosti, preko ratne pozadine, i na taj način upućivanje svijeta stvarnosti u ratnu prozu, kroz filter "umjetnosti" na kome se registrira izokrenutost osnovnih humanističkih vrijednosti, koju nagoni ratna stvarnost, evidentan je princip u oba romana. U *Berlinskom nepoznatom prolazniku* kroz neraznatanljive narativne granice buja metafora o umjetnosti dvadesetog stoljeća:

*Orijaški leptir u staklenoj knjižari, posve na kraju
svog preobražaja. Njegova su krila vlažna od krvi i sukrvice,
njegove šare načinjene od mrtvačkih glava koje se pokreću
iznenađene što su na ovom mjestu.*

(...)

*Čahura s crnom gusjenicom koja žudi preobraženje
stajala je ispred Galerije.*

*Volio bih je vidjeti na izložbi. I pokraj nje
velikog zlatnog djetlića.*

*A djetlić sve ovo gleda na internetu i uživa.
Njegovo zlatno perje odmara se u ormaru i čeka svečanu
priliku kad će oživjeti na tijelu svog vlasnika.*

I to je umjetnost dvadesetog stoljeća.

– Mi smo umjetnost dvadesetog stoljeća – kazao je Fariz Čavka
i odmahnuo rukom. (str.129; 134)

Metaforičnim prikazom transformacije crne gusjenice iz čahure zla u orijaškog leptira, u staklenoj knjižari, Horozović samo nastavlja provocirati ono što je Mile Stojić primijetio u vezi sa njegovom prozom: "Knjižnica je jedino mjesto koje pokušava sačuvati svijet od planiranog zaborava historije."⁴ Stanovito "metaforijsko" čitanje je neizbježno ako namjeravamo činiti nešto više nego što je puko operiranje na riječi teksta. Tako jedna od zanimljivih interpretacija ovog romana i njegova historijsko-romanesknog diskursa može početi od navedene rečenice, koju pri samom kraju romana izgovara Fariz Čavka, jedan od izbjeglica u Berlinu.

U *Košmaru* se također uspostavlja negativna sličnost između zločinačkog i umjetničkog djela, između smrti i umjetnosti, pa vojvoda Aco govori o pogibiji Save, minobacačije koji je iz svoga oružja pucao na grad, kao o gubitku hvale vrijedna umjetnika:

"Onaj sjajni pogodak, onaj savršeni matematički proračun, ta divna parabola koja kao da je opisivala dugu, taj dodir savršenstva, u Vase Miskina, onaj nesretni red za hljeb, onih šesnaest, Savino je djelo. (...) Samo je umjetnička ruka, ili Božija, mogla ispisati taj savršeni luk. Vidim ga i sada, tamo, na nebu, kako stoji, jasno ispisan, kako lebdi nad gradom kao ptica... Liči mi na onaj most u Mostaru. To je iste ruke djelo." (str. 126)

⁴ Mile Stojić: "Babilonski vrt", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, str. 795.

O umjetnosti se moralo govoriti metaforično stoga što u kontekstu ratne parade zla, dehumanističkih nagona i sistemskog totalitarizma, umjetnost izgleda sasvim neumjesna. Zanimljiv je proces kojim se u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, kroz postmodernističku provokaciju o knjigama kao dijelu stvarnosti, dolazi do takve metaforičnosti. Naime, slično rečenici iz *Floberove papige*, romana Džulijana Barnza, koja upozoravajući: “Knjige kažu: ona je to učinila zato što... Život kaže: ona je to učinila”, nastoji ukazati na traženje smisla života u knjigama, pripovjedač iz *Berlinskog nepoznatog prolaznika* ističe da se stvari ponavljaju u životu možda i zato što su opisane u knjigama. Na taj način, po metonimiji *knjigā*, kroz svojevrsnu korespondenciju sa ostalim tekstovima, bez eksplicitne citatnosti, a sve u sferama asocijacija i iluzija, narasta ideja o hipertekstu, koji se ogleda u pojmu interneta. To metonimijsko ulančavanje, nizanje po bliskosti na kraju pre-rasta u sličnost koja kulminira u metafori umjetnosti dvadesetog stoljeća, u romanu.

Ratna proza Zlatka Topčića kao i Irfana Horozovića, zadržava književno-stilistički postupak kratke priče, što je jedan od zahtjeva moderne proze uopće. Taj postupak je evidentan i kroz veće prozne cjeline ovih autora.

U *Košmaru* pod zasebnim naslovima, slikama sa oznakom A i slika-ma sa oznakom B, egzistiraju priče / odjeljci raspoređeni tako da jedan drugome prekidaju vlastiti slijed. Međutim, kao takvi oni su inkorporirani u veću cjelinu tvoreći zanimljivu sadržajnu konstrukciju romana.

U *Berlinskom nepoznatom prolazniku* ne samo dijelovi romana, nego i pojedini segmenti unutar tih dijelova, mada nerazdvojeni markiranim sadržajnim cjelinama, niti marginirani, mogu se osjetiti kao kratke priče. Mogu kazati da se njihov međusobni slijed ne prekida, jer se radnja iz jednog segmenta, svojevrsnom pripovjedačevom aluzijom, preusmjerava u novu radnju u drugom segmentu:

“Nije mi morao reći, vidio sam posve jasno na njegovom ironičnom licu, da je moj pogled nalik na užasnuti pogled marabua.

Vesla iz mog najednom nanovo otkrivenog sna kao da su dotaknula stari čamac i on se opustio niz tamne valove Spree, možda tamo negdje prema Muzejskom otoku.

Vesla.

Vidim ljude na stadionu i pokušavam razabrati njihova lica. Desetak hiljada nepoćudnih zbog porijekla i vjere, zbog svog imena. To je trenutak prije konačnog izгона. Izlazili su čitav dan iz grada.

Ali nisu svi izišli.

Nekolicinu odabranih četnički čuvari su povezali veslima.

Vezali su im uzdignute ruke i tako ih proveli u nepoznato...” (str. 10)

U ovome specimen-tekstu jednom finesom, pripovjedačevom aluzijom, riječju vesla, naprijed u romanu dati prikaz obilaska grada u izbjeglištvu preusmjeren je u novu priču, priču o progonu.

Progon je iskustvo autora iz stvarnog života. Najstrašnji peripatum neonacizma, viđen za vrijeme rata u Bosni, nagnao je Horozovića u izbjeglištvo. Berlin je tada postao jedna od njegovih, pa i brojnih bošnjačkih, egzilskih postaja. Autor bi dakle mogao biti poistovjećen sa pripovjedačem (pripovjedač, pripovjedna instanca, *Berlinskog nepoznatog prolaznika*, daje prikaz berlinske prognaničke odiseje).

U *Košmaru* je, također, autorovo implicitno “svjedočenje” o sudbini u ratu smješteno u psihološki motiviranog pripovjedača, koji apokaliptičnom alegorijom obuhvata ne jednog stradalnika, već cijeli jedan narod.

Naravno, ovo “autoretiziranje” ne treba uzimati ozbiljno, već samo kao povod da se isprovocira staro pitanje upliva životne stvarnosti u romaneskni svijet uopće. Naime, autor je samo privremena, kulturno uvjetovana i historijski promjenljiva činjenica koju treba iskoristiti kao fokus kroz koji se pažnja preusmjerava na sam tekst i njegovo tvorbeno načelo. Razaranjem priče, koja je postojala u početku româna, pažnja sa radnje je preusmjerena na tipološki formativ, konstrukt i organizaciju teksta. Stvarnost tako postaje samo građa uložena u jedan proces na kome se zadržava potrebna pažnja – proces modeliranja teksta.

Paragrami lika i udvajanje svjetova

U *Berlinskom nepoznatom prolazniku* postoji sloj imaginarno-fantazmagoričnog svijeta koji se naslanja na prividno stvarni svijet u romanu. Oživotvorenje, svojevrsno personificiranje ovoga svijeta provodi se u postupku aktueliziranja sasvim običnih, skoro neprimjetnih likova i aktera iz stvarnog života i prividne stvarnosti književnog djela. Pripovjedač na taj način vratara muzeja, stražara na kapiji, poništitelja karata iz stvarnog svijeta, aktuelizira kao Entwertera u fantazmagoričnom svijetu. U mnogim romanima takav jedan lik portira, vratara, jeste akter jer vrši radnju otvaranja vrata i kontroliranja karata, ali akter koji nema funkciju u strukturiranju fabule pošto ne uzrokuje niti trpi od funkcionalnih događaja te fabule. Iz takve jedne uloge stvoren je Entwerter kao bitan akter i specifičan indikator svojevrsnog definiranja prostornih sfera u romanu. Entwerter je predstavljen i kao čuvar vrata između

stvarnog i imaginarnog svijeta, pomalo vidljiv iz oba: “Svi idu kod Entwetera. Stvar je u tome što ga vide različito. U očima jednih on je tek stražar na kapiji, drugi misle da je on taj koji o svemu odlučuje, treći u njemu vide ministra misterija...”

Košmar također personificira prelaze između stvarnog i imaginarnog svijeta kao što oživotvoruje sjajno noćno nebo u živi svjetlucavi luk sačinjen od ljudskih duša. Na isti način aktuelizira male, obične ljude, istrgne ih iz njihove svakodnevnice i kroz ratnu prizmu deformira u astralne, bestjelesne i fantazmagorične likove. Njihovi životni krugovi dotiču se upravo na uvijek iznova stvorenim prelazima između stvarnog i imaginarnog svijeta. Oni su kao i Horozovićev Entweter vidljivi iz oba ta svijeta. Takav je slučaj sa snajperistom, koji po svemu opisanom pripada sferi sna i djeluje u snu, bolje reći košmaru glavnih likova, Ace i Adija, ali svojim hicima pogađa one koji pripadaju stvarnosti, sarajevskoj ratnoj stvarnosti.

Vrlo je teško, gotovo nemoguće, u pravom smislu nevjerovatnu mjeru zločina iz bosanske ratne stvarnosti i adekvatan odgovor na nju uspostaviti u svijetu romana kao stvarnu činjenicu. Sa aspekta takve nepojmljivosti čini se da je stvarnost moguće registrirati samo kroz vizuru pomjerene perspektive, opsjene i fantazmagorične imaginacije. Jedino kroz sferu sna moguće je interpretirati svijet koji posjeduje surovu pandemonijumsku stvarnost. Jedino je u sferi sna moguće stravično infernalnom svijetu pružiti nevjerovatan i uzvišen odgovor kao što u *Berlinskom nepoznatom prolazniku* na insistiranje bijesnog stanovnika takvog svijeta: “Udijeli mi malo svoje mržnje”, žrtva odgovara: “Nemam.” Zato je kao gravitacioni motiv stalnog balansiranja realnog i imaginarnog u oba romana uspostavljen san, taj neoborivi prelaz između različitih svjetova i tekstova.

Samosvojnošću stila autor *Berlinskog nepoznatog prolaznika*, kroz svojevrsnu ekstrapolaciju sna i zakonitosti sna na model stvarnosti u romanu, doprinosi ne samo da se podnose konstrukcije realnog i imaginarnog, već da se nadovezuju na istom planu. I sam tekst implicira ovu tvrdnju: “San je zbilja. Bivša zbilja (zbilja?) se neprestano obnavlja u snu”; ili eksplicitno naglašava kroz pripovjednu instancu u romanu: “Probudio sam se i vidio da je taj san svud oko mene. I iz njega je bilo gotovo nemoguće pobjeći.”

Na isti način tekst *Košmara* svojevrsnom autorefleksijom ukazuje na san kao predispoziciju stvarnosti, što je vidljivo u sljedećem segmentu jednog dijaloga:

– Spavaš li? – upita on.

– Kad spavam, tad sam na javi – reče ona. (str. 123)

Tekst oba romana kao da je u dosluhu sa tekstom Calderonovim *Život je san*⁵, gdje okovani kraljević Žigmund govori svome čuvaru: "...živjeti samo znači sanjati...čovjek koji živi sanja to što jest, dok se ne probudi. Sanja kralj da je kralj i živi u toj varci zapovijedajući, odlučujući, upravljajući. Sanja bogataš svoje bogatstvo koje mu zadaje toliko briga; sanja siromah koji podnosi svoju bijedu svoje siromaštvo; sanja onaj koji počinje uspijevati, sanja tko traži i muči se, sanja tko nanosi sramotu i vrijeđa, i na svijetu, ukratko, sanjaju svi to što jesu, koliko god to nitko ne shvaća. Ja sanjam da sam tu, okovan ovim lancima."

Roman *Berlinski nepoznati prolaznik* svjedočenje je o poniženju, protjerivanju i unutarnjem psihološkom rasulu čovjeka. Glavni lik je izbjeglica koji luta Berlinom i svojim snom. U rodnom gradu mu je oduzeto sve što je imao, porodica raseljena, on natjeran da mete ulice, i sada: "*Smetljak je došao u Berlin da pronađe možda nešto iz svog bivšeg života. Nije našao ništa. A za njim je došao san.*" Kroz unutarnji monolog, slično kao i u Horozovićevu romanu *Sličan čovjek*, prikazano je svojevrсно udvajanje lika. U *Berlinskom nepoznatom prolazniku* to nije samo alter ego, koji se čujan udvaja iz unutarnjeg glasa glavnog lika, već i njegovo drugo ja, koje se vidljivo udvaja iz njegova lika kao Nepoznati Prolaznik. Pokraj pripovjedača lika taj Nepoznati Prolaznik, alter ego, postaje Drugi čovjek, ili borhesovski Treći čovjek, ili neki Četvrti..., u postupku sagledavanja iste situacije iz najmanje dva aspekta. To i jeste omogućilo ovoj prozi da izbjegne ideološke i etičke polarizacije koje nameće ratna tematika.

U *Košmaru* je vladajući motiv unutarnjeg psihološkog rasula čovjeka krunisan samim naslovom romana. Glavni lik trpi isto osjećanje izbjeglice, ali u vlastitom gradu. To je lik čovjeka koji će također izgubiti svoju porodicu pa i vlastiti život. U trenucima kada mu ne ostaje više ništa sustiže ga san, košmar, koji sve vrijeme zajednički dijeli sa svojim ubicom. Postoje, međutim, trenuci kada nije u pitanju samo djelidba zajedničkog sna, već i Adijeva lika, i u kojima se ne može sa pouzdanošću kazati o kome se liku radi. Naime, princip udvajanja lika isti je kao i u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, a rezultira time da se udvojeni lik, njegovo drugo ja, alter ego, izdvaja iz osnovnog lika, na način da se pred očima čitalaca materijalizira novi akter date situacije, u toj mjeri da djeluje kao potpuno novi lik.

U *Berlinskom nepoznatom prolazniku* to drugo ja koje je glavni lik stvorio svojom snažnom imaginacijom otjelotvorilo se u romanu do te mjere

⁵ Ovo djelo je jedna od Calderonovih dramatizacija Biblije i ne smije se zamijeniti sa istoimenom dramom, koja je njegovo remek-djelo

da je poput nečega što jeste stvarno dobilo svoju sjenku, svoj odraz, i na taj način se inkorporiralo u zbilju. On, glavni lik, akter jedne situacije, vidi svoje udvojeno ja, toga novog aktera date situacije, gospodina Nepoznatog Prolaznika: “Za trenutak sam vidio njegovo lice u zatamnjenom staklu podzemne željeznice.” Ta njegova imaginacija ne iščezne u trenucima pribranosti, poput svake druge imaginacije, nego ostaje kao da je u pitanju zbilja: “Odskočio je i za trenutak sam ga izgubio iz vida. Nešto kasnije kad sam se počeo smirivati vidjeh ga u prozorskom oknu, povrijeđenog i jednako tužnog kao maločas.” (str. 73)

Sličan razvoj, bolje reći, otjelotvorenje svoga drugog ja, alter ega, doživio je i Adi u *Košmaru* kada je, kako kaže: “...lik iz sna, hrupio odjednom pred njega, da ga sjeti, da ga podsjeti na neki paralelni život koji mu se približava iz daleka i hoće da uđe ponovo u njegov, onaj koji oponaša.” (str. 160)

Dakle, između svijeta sna i svijeta stvarnosti u ovim romanima može se staviti znak jednakosti. Međutim, njegovo ustoličenje ne znači uporedbu, niti interpretiranje jednoga od ovih svjetova sa aspekta onoga drugog. U takvoj postavci problema treba napustiti dosadašnju praksu proučavanja lijeve ili desne strane jednačine, jednog ili drugog svijeta, njihovo preispitivanje, a pažnju usredsrediti na sam *znak*⁶ među njima. Ako je znak ono što pripada i povezuje oba svijeta, obje strane jednačine, takva jedna “znakovita” međusfera u oba spomenuta romana može uputiti na sam uzrok pojavnosti pa i sličnosti svjetova među kojima se nalazi. U tom slučaju treba poći od onoga što proizvodi takvu znakovitost, pa bio to lik ili sam tekst. Efekat koji dodatno stvarni svijet čini imaginarnim i obrnuto, u ovim romanima, jeste potpuna neovisnost lika u odnosu na vlastitog autora; tj. lik se na određen način otrgao samom autoru. Pojava lika kao arbitra u bosanskohercegovačkoj književnosti počinje sa romanom Nedžada Ibrišimovića *Knjiga Adema Kahrimana pisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem*, u kome lik Adema Kahrimana ne trpi pridjev “Ibrišimovićev” i nastoji sam dopuniti knjigu čak i nakon toga što je autor završio svoj roman.

Likovi u savremenoj prozi često svojevoljno od teksta u kome i sami egzistiraju prave nove tekstove. Tako Jozef u Horozovićevu romanu *Filmofil*, tehnikom montaže, metaforijskom, baš kao što je unutar filmske umjetnosti, svoj svijet identificira sa svijetom filma i dovršava tekst romana *Filmofil* transformirajući ga u scenario za istoimeni film, istovremeno pružajući moguć-

⁶ Ono što se ovdje podrazumijeva pod pojmom znaka jeste provokacija načina tumačenja onoga što i kod francuskoga postmodernističkog filozofa Ž. Deride, u njegovu djelu *Marksove aveti*, predstavlja pokušaj osmišljavanja nečega što bi se moglo nazvati zanemarenim trećim terminom unutar bilo koje suprotstavljenosti.

nost formiranja jednog metaproznog karaktera; likovi u *Berlinskom nepoznatom prolazniku* postaju pisci svjetske literature, historijski poznate ličnosti koje i same dopunjavaju ovaj roman, kao što je slučaj u njegovu dijelu sa orijaškim leptirom u staklenoj knjižari :

– *Tekst je zapravo mali filozofski roman i zove se Leptir ili o duševnim patnjama nekoliko hiljada začahurenih mučenika. A pisac se zove, kao što rekoš François Marie Arouet.*

– *Voltaire!* – viknuo je neko pokraj nas.

Čini se da je to bio Markiz (str.133);

a Adi u *Košmaru* za ono što mu se dešava traži potvrdu u novinskim tekstovima i ide tako daleko da njima uvjetuje vlastito postojanje: “Čim te u novinama nema, znači da si živ.”

Najbolji primjer osamostaljenja lika koji na taj način provocira ravnotežu između stvarnog i imaginarnog u romanu jeste lik Adija u *Košmaru*. Čitalac može zaključiti da u *Košmaru* postoji nekoliko hronologija smrti za koje je čitajući roman logično zaključiti da se odnose na Adija. Naime, pojedine slike u romanu okončavaju se hronologijom smrti koja se naslanja na prije opisani proces u kome se kao glavni, ili da kažem posljednji akter naslućuje Adi. Drugim riječima, Adi umire u jednoj slici romana, ali se u drušoj potpuno samostalno pojavljuje kao lik koji eksplicitno insistira na svome ostanku u romanu. Evo jedne takve hronologije u romanu, koja dolazi nakon situacije u kojoj otac šalje Adija da kupi čaj , a smještena je na kraju slike B4 u romanu:

“Izašao je napolje s osjećajem kojeg ima davljenik kada na tren ispliva i udahne zrak, pothranjujući zabludu nade: strčao je, počinjalo je njegovo vrijeme, puno sitnih obaveza, susreta sa ljudima koje je jedva poznavao i prije rijetko pozdravljao, ali sada – to su bili pravi prijatelji sa kojima se popije kafa ili pivo, razmijene politička gledišta i ratne prognoze.

Bilo je 10:55 kada je s Ivom popio kafu u “Lori”; u 10:58 pozdravio se s Ahmedom ispred Vječne vatre; u 11: 01 kupio je cigarete ispred “Svjetlosti”, zatim je prošao kroz tržnicu, uzeo kesu uvinog čaja i pola kilograma sirove kafe; u 11:03 prešao je Titovu ulicu i ušao u

“Semberiju”, naručio fritalj kilograma krompiruše (2 DM); u 11:05 ležao je mrtav pod stolom; pita se masna, vrela, pomiješala s njegovom krvlju a geleri su njegov gornji dio tijela, kao Isu a. s., zakovali na pult na kojem su, uz vagu, stajale, smrznute, kao od stakla da su, njegove oči, čiste, duboke, blage...” (str. 44)

Nigdje u slici B4 nije spomenuto Adijevo ime. Međutim, sam proces imenovanja, tj. identifikacije lika, prikazan je kroz prizmu *entourage*⁷ i odgovara ranijem kontekstu date slike. Veći broj slika u romanu konstruiran je tako da na lik glavnog aktera ukazuju prikazom njegove okoline, društva, miljea u kome se kreće. Čitalac je skoro naviknut na to da se forsiranje *entourage* u okviru slika označenih sa “B” veže za lik Adija i da ta povezanost upućuje na, iako neimenovan, lik Adija u slici B4. Kratka hronologija smrti na kraju slike u tom slučaju predstavlja odgovarajući pandan prikazu Adijeve smrti.

Ovaj segment romana može biti prepričan na sljedeći način:

Otac (koji se također ne imenuje ali se identifikuje prepoznavajućom rečenicom: “Opet teško pišam ,sine””; dakle, po uklapanju u određeni kontekst radi se o Adijevu ocu) šalje njega, Adija, da kupi čaj. Adi izlazi. Hronologija smrti koja slijedi odnosi se na Adija.

Međutim, Adi se ponovo pojavljuje u narednoj slici B5 :

- Predugo si se zadržao – prigovorio je otac u intervalu između dva gutljaja, dahom hladeći čaj...
- Došao sam jer sam želio da dođem.
- Ponekad te ništa ne razumijem – rekao je otac s uzdahom, zabrinut.
- Čovjek je živ dok ima želju da živi , poslije je mrtav – kazao je sin. (str. 49)

Postmodernističkim manirom ovaj segment romana ukazuje na lik koji se otrgao pripovjedaču. Lik koji se i pored insistiranja pripovjedača na njegovoj smrti ponovo pojavljuje u svojoj ulozi. Za svojevrsno oživotvorenje lika, Adijeva rečenica: “Došao sam jer sam želio da dođem” – jeste ključna rečenica.

Prepričavanje bi sada glasilo:

Nakon izlaska Adi se živ i zdrav vraća u stan, jer je sam tako odlučio.

⁷ *Entourage* (čit. anturaža; okolina , društvo jedne ličnosti)

Time prikaz njegove smrti postaje opća hronologija smrti u romanu. Može se odnositi na bilo koga i svjedočiti kako se u kratkom razmaku zaustavlja nečiji život u ratnom Sarajevu.

Čitalac je ovakvim manirom obaviješten da Adija očekuje smrt ali ne i kada. To znači da je pitanje “Šta će se dogoditi?” smijenjeno pitanjem “Kada će se dogoditi?”, a ovakvo svojevrsno smjenjivanje jedne vrste napetosti drugom prisutno je i u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*. Dakle, lik čije osamostaljenje jeste spona između imaginarnog i stvarnog upućuje čitaoca na to da nezavisno od objekta njihova usmjerenja ovakve hronologije može tumačiti kao historijski verificirane činjenice, njima isprovocirane apokrifne tendencije ili čiste fikcije.

Fokalizacijom kroz paralele sna i zbilje

Odnos lika, pripovjedača i autora, kako u *Košmaru* tako i u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, zasnovan je na prisustvu određenih pripovjedačkih perspektiva, tj. prisustvu eksterne i interne pripovjedne instance. Sami ovi termini, onako kako se razvijala teorija pripovijedanja, odgovarali bi terminima pripovjedačke tačke gledanja, pripovjednog načina u romanu itd. Treba naglasiti da pripovjedna instanca nije apstraktni ili implicitni autor⁸, kao što nije ni pripovjedač, vidljivo ili fiktivno “ja” itd. To su samo forme koje između ostalih pripovjedna instanca može prihvatiti. U oba spomenuta romana funkcioniše eksterna pripovjedna instanca koja se vezuje za vanjskog pripovjedača, pripovjedača koji sebe otvoreno ne prikazuje u tekstu, nije lik, nije akter, ali isto tako funkcioniše i interna pripovjedna instanca koja se vezuje za pripovjedača vezanog za lik. Oba romana insistiraju na ovim pripovjednim instancama jer bi bez njihove recepcije bilo skoro nemoguće razlučiti prikaze mjesta, likova, radnji i njihovih aktera u snovima, koji se preklapaju sa prikazima iz stvarnosti.

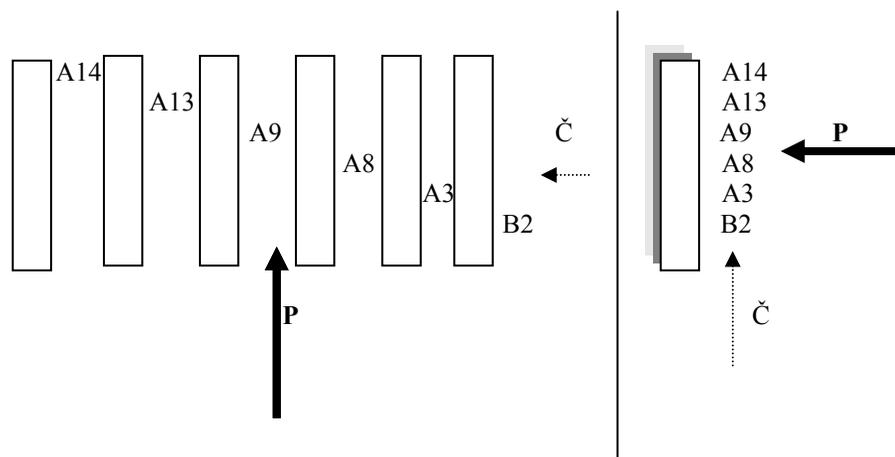
To je naročito uočljivo u *Košmaru*, gdje, primjenjujući Deridin princip da ne može biti nikakve dovršenosti gdje god postoji slobodna igra, Topčić koristi paralelnost više epizoda koje su naslovljene kao slike A vrste i slike B vrste na način da se svaki prikaz sna ili prikaz stvarnosti u ovim slikama može ponoviti, kao što je to slučaj sa slikom A14, koja je samo prepisana slika A9, dakle dva potpuno identična segmenta teksta. Ne samo da posljednja slika A14 svjedoči o slobodnoj igri koja vlada u tekstu romana, nego i eksplicitno otvara prostor za upliv čitačeve invetivne moći jer ne

⁸ V. But je 1961. godine pojam implicitni autor uveo da bi se ideološka i moralna polazišta narativnog teksta mogla analizirati odvojeno od biografskog autora.

nudi nikakav eksplicitno određen kraj. Iako se dakle radi o prepisanoj, istovjetnoj slici, ona menarovski⁹ teži da egzistira kao drukčija, upravo zbog svoga položaja pretpostavljajući distinktivno obilježje ovome segmentu romana koje bi se moglo sažeti u sljedeću rečenicu: Pripovjedač ne insistira na smrti lika, lik na svom ostanku u romanu, autor na završetku romana. Čitalac je taj koji se sa tekstom dogovara oko njegovog kraja .

Kada se već ukazuje na veliku iznijansiranost teksta u oba romana, onda se mora napraviti razlika između vizuelne prezentacije i identiteta pripovjedne instance koja tu vizuelizaciju prepričava. Taj identitet je veoma teško utvrditi kada postoji udvajanje likova pa samim tim i udvajanje identiteta. Ko u određenom segmentu nešto kazuje i vidi? Dakle, u silnoj paralelnosti i preklapanju svjetova u ovim romanima od velike je važnosti određena vizija kroz koju se nešto predstavlja.

Slike (B2, A3, A8, A9, A13, A14) iz romana *Košmar*, date kao prikazi snova, odličan su primjer paralelnosti i preklapanja situacija što doprinosi složenosti teksta. U njihovim okvirima su predstavljeni događaji. Ti prikazi, upravo iz ugla pripovjedača (P), funkcioniraju kao paralele od kojih jedne pripadaju liku Ace, a druge liku Adija. Međutim, pogled na vizuelno predočene paralele prikaza snova ukazuje na to da one mogu biti sagledane iz raznih uglova. Promjenom ugla gledanja, pozicije koju u odnosu na pripovjedača (P) zauzima naprimjer čitalac (Č), stiže se novi utisak. Tako u romanu na određeni način može doći do poklapanja slika, prikaza snova.

⁹ Princip po kome nastaje ovaj segment romana korelativan je principu po kome nastaje Borhesova priča *Pijer Menar pisac Don Kihota*.

Zato treba naglasiti bitnost tačke, ugla iz koga se nešto posmatra, kao i biranje načina na koji se to nešto uočava. Smatram da je jedino metod fokalizacije¹⁰ mjerodavan da na pravi način razriješi zamršene prikaze sna u oba romana. Pod terminom fokalizacije treba predstaviti odnos između predstavljenih elemenata i vizije kroz koju su oni predstavljeni. Drugim riječima, fokalizacija je odnos između vizije i onoga što se vidi, tj. uočenog. Lik koji na početku *Berlinskog nepoznatog prolaznika* i u prvoj slici *Košmara* kaže “sanjao sam” sinonim je za lik koji kaže “u snu sam vidio” i nastavi predstavljanje događanja. Prema tome, ako bi se razmotrile razrađene i široko primjenjivane tipologije pripovjedne tačke gledanja (Fridman, Štancel, But), u ovoj bi tački pne bile nejasne. Treba dakle do nijansi doći ukazujući na raščlanjivost Butova govornog člana¹¹, tj. razlučiti onoga koji vidi od onoga koji kazuje. Kada se napravi razlika između te dvije instance, onda će se pod terminom fokalizacije inauguirati odnos između vizije i onoga što se vidi, predstavljenih elemenata i vizije kroz koju su oni predstavljeni. Drugim riječima, i *Berlinski nepoznati prolaznik* i *Košmar* složenim predstavljanjem snova iziskuju metodu fokalizacije kako bi čitaocu približili sliku psihološkog rasula i slojevitosti svojih likova. Što su složeniji nivoi fokalizacije tekst je obogaćeniji nijansama.

Na sljedećem odlomku iz *Košmara* mogu se zapaziti različiti nivoi fokalizacije:

“Dugo sam gledao kroz durbin snajperske puške; obilazim balkone s većom kojeg su sterale žgoljave žene, vidim u stanu, iznad “Elektrotehne”...

...Onda, prepoznah čovjeka... Svako malo je zastajkivao, saginjao se i, valjda ne pretjerujem, gledao ravno u moje lice, u moje oči...” (str. 110)

Ovo su riječi lika u snu, sanjanog lika koga sanja jedan od likova u romanu. Naime, čitalac ne bi trebao poistovjetiti ove likove jer sam roman insistira na njihovu raslojavanju. Dakle, lik koji sanja kazuje ono što njegov sanjani lik (alter ego) vidi da radi neko treći. Može se reći da lik koji sanja fokalizira na prvom nivou, sanjani lik (alter ego) fokalizira na drugome nivou, ali se naslućuje i treći nivo fokalizacije. Lik (alter ego) za objekat foka-

¹⁰ Termin fokalizacije je svojevremeno od Žerera Ženeta preuzela Mike Bal i razradila ga u svojoj knjizi *Naratologija* (prev. Narodna knjiga Alfa, Beograd, 2000).

¹¹ V. But, *Retorika proze*, Nolit, 1976.

lizacije ima čovjeka koji mu uzvraća pogled, gleda ravno u njegove oči. Taj treći lik fokalizira na trećem nivou i za objekat svoje fokalizacije ima lik (alter ego). Fokalizacija na trećem nivou još je i dvostruka ili uzajamna. Kao da je percepcija na pravcu između drugog i trećeg lika iz jednog smjera napravila zaokret i potekla u suprotnom. Dovoljno je da se pažnja za sada zadrži na ovome iz najmanje dva razloga: vizijom koja je ovdje predstavljena može se u velikoj mjeri manipulirati; san kao objekat je višestruko sferičan i fiktivan.

Cijeli ovaj mehanizam snova samo je sjenka kojom se locira lice stvarnosti u romanu. Pri tome, sasvim je upitno da li u svome naporednom kretanju sjenka uvijek slijedi lice ili lice naporedo prati svoju sjenku. Neka da je lice veće od sjenke a nekada je sjenka veća od lica.

U slici A8 čitalac percipiranjem i kroz već prikazane nivoe fokalizacije dolazi do segmenta kada u prikazu sna sanjani lik (alter ego) fokalizira sljedeću situaciju:

“Biraš mu oko : lijevo – ne, bolje ga je u desno; biraš kao u filmu, šapneš neke riječi sebi u njedra, prst dodirne metal – prst, ne ja! – on presudi, pritisne, čuješ prasak...” (str. 98)

U ovome psihofizičkom procesu lik se bliži vrhuncu opažanja i u riječima “prst dodirne metal – prst, ne ja! – on presudi” postiže apercipijski paroksizam. Prst ne može fokalizirati, ali percepcija nastavlja tražiti svoj objekat fokalizacije. Taj prst je dio nekoga, lika u snu, lika koji sanja, ekster-nog lika, ili uopće, nekoga izvan fabule.

Radi uporedbe može se predočiti sličan primjer iz romana Itala Calvina *Ako jedne zimske noći neki putnik* u kome Silas Flanneryj kaže: “Kada bi bio samo ruka, otkinuta ruka koja drži pero i piše... Tko bi pokretao tu ruku? Anonimno mnoštvo? Duh vremena? Kolektivno nesvjesno?”¹² Dakle, objekat opažanja reflektira, preusmjerava percepciju u smjeru suprotnom od prethodnog, u smjeru u kome prst ili ruka traži možda i samog čitaoca.

Preduvjet svake usložnjene fokalizacije jeste percipiranje kao psihički proces koji direktno zavisi od pozicije osobe koja to čini. U ovim romanima prikazano psihološko rasulo čovjeka ili, bolje reći, psihologija lika ratnim događajima usložnjena do razlaganja, utječe na njegovu poziciju koju nekada nije nimalo lahko definirati. Otuda toliko nijansiranje percepcije, pomje-ranje svih oblika narativnosti, konstruiranje sna kroz stvarnost i obrnuto u istom momentu.

¹² Italo Calvino, *Ako jedne zimske noći neki putnik*, Zagreb, 1986.

IDENTITET

ILI ŽIVOT PROŠLI ŽIVOT SADAŠNJI

Prijetnja čovjeku uništenjem njegova grada jeste prijetnja uništenjem njegova identiteta. Zato, u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, onaj kome je oduzet njegov grad, u traženju vlastitog identiteta, svojim bićem obuhvata što više može: “Kiša rosi po svemu što jesam”; skoro cijeli svijet:

“Čelična ptica uzlijeće negdje kod zaleđenog jezera na Tegelu i prelijeće u mraku iznad moga sna .

Mogao bih je opipati.

Odnosi moj san u London, u jedan mali grad u Pensilvaniji.

Moje misli padaju s pahuljama snijega iznad Bosne, iznad kuće u Banjoj Luci.

Lebđim u mračnom nebu iznad svijeta.

Osjetima dodirujem daleka i bliska svjetla.

Skutrenu srnu u mraku.

Dotičem.” (str. 119)

Istu sveobuhvatnost u traganju za vlastitim identitetom prizivaju i likovi *Košmara*:

“U ruke mi dođu nečije oči ...neka rijeka, široka, plitka, bez imena, dalekih obala, ...nad rijekom magla, gusta... ptice bez krila... pjesma pauna... vlažan vjetar...” (str. 19)

Oba navedena odlomka problematiziraju pitanje identiteta koje se provlači kroz cijeli tekst i pripadaju kategorijama sna koje se u romanima pojavljuju nerazlučivo od zbilje. Iz svega navedenog čini se da su ova dva romana isprovocirala svojevrsnu komparativnu strategiju, takvu da se može govoriti o KOŠMARU BERLINSKOG NEPOZNATOG PROLAZNIKA, kao i o NEPOZNATOM PROLAZNIKU KROZ KOŠMAR.

Ova svojevrsna inverzivnost naslova opravdana je paradigmatičnom sličnošću situacija u kojima dolazi do udvajanja lika iz lika, tj. do procesa u kome se pored lika otjelotvoruje njegov vlastiti alter ego kao zaseban lik. Taj Drugi je kao aliens koji se rađa iz utrobe svog vlasnika sa kojim nema ništa zajedničko. Jedino u čemu su se poistovjećivali i čime na izvjestan način nastavljaju da budu vezani jeste tijelo. Tijelo je ono što prvi nastoji da odbrani a drugi da zauzme. Borba za tijelo je borba za identitet, da se on sačuva ili da se uzme. Upravo tjelesni preduvjet identiteta je u ratu najviše ug-

rožen, pa se njime kao vrlo osjetljivim segmentom tekst smišljeno poigrava. Tijelo je ono što doživljava transformacije i čijim se eliminiranjem u datoj situaciji gubi određeni identitet. Ono je to čijim se pojavljivanjem identitet ponovo stiže. Eksplicitno je ta zavisnost identiteta od tijela prisutna u *Košmaru*, gdje se višestruke opisane hronologije smrti, stradanje i masakriranje jednog tijela vežu upravo za Adijev identitet.

Od devetnaestog vijeka nacionalizam nudi da se ponovo uzdigne jednom zapostavljen identitet. Nacionalizam kao katalizator naročitog djelovanja u područjima zahvaćenim ratnom konflamacijom uspostavlja identitet kao instancu pretpostavljenu svakom subjektu ne dopuštajući kategoriju važenja onog Drugog, Drukčijeg, Različitog. Spomenuta dva romana čine distorziju u takvom teorijskom konstrukt. Likovi unutar njih ne umnožavaju se upotpunjujući sferu istosti, lika čiji alter ego jeste u svemu identičan sa njim i time potvrđuje vlastiti identitet, nego se udvajaju posmatrajući i priznavajući svoga dvojnika kao Drugog (Drukčijeg). Upravo to viđenje drugog, prihvatanje drukčijeg, uspostavljanje odnosa sa njim predstavlja traganje za vlastitim identitetom. Identitet ne predstavlja pravu stvarnost postojanja neke osobe nego je stvarnost njena postojanja u traganju za identitetom. Glavni lik, kako u *Košmaru* tako i u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, kroz stalno traganje za vlastitim identitetom prikuplja njegove fragmente iz odnosa sa onim koji se udvaja iz njegova lika i koga prihvata kao Drugog, Drukčijeg i Različitog. Identiteti Adija i Nepoznatog prolaznika se sastoje od svega što ih okružuje, kao da slijede princip iskazan u jednoj rečenici iz romana hrvatske spisateljice I. Vrkljan, *Marina ili o biografiji* (1986), u kome na jednom mjestu pripovjedač kaže: "Čine nas i životi koji su prošli."

DEMON TEORIJE I RATNA PROZA

Nudeći se po mnogim teorijama (Iser, Jaus, Ingarden, Barthes, Fish...) tekst svoj sadržaj poklanja čitaocu, koji tako pridobijen i ganut tim gestom, na svojevrsan način aktivira njegov ogromni potencijal i vraća ga njegovu vlasniku. O tome Zdenko Lešić kaže: "Tekst implicira čitaoca, i to uvijek određenu vrstu čitaoca. On mu upućuje poziv na saradnju, očekujući od njega da sam ispunjava 'mjesto neodređenosti', da usklađuje promjene perspektive, da razrješava kolizije tema, da svoja očekivanja usaglasi sa onim što mu sam nudi. Na neki način, tekst se u odnosu na čitaoca ponaša kao neka vrsta slagalice koju čitalac mora složiti onako kako mu je zadata."¹³ To

¹³ Zdenko Lešić, *Nova čitanja (Poststrukturalistička čitanka)*, Buybook, Sarajevo, 2003.

na svojevrsan način zahtijeva čitaocu potragu za stvarnošću. Međutim, kada se dotakne poligon stvarnosti, stvarnih dešavanja, aktivira se pitanje njihova postojanja. Dolazi se do zaključka da sama stvarnost funkcionira kao svojevrsan doživljaj, ali je ta doživljenost jedina stvarnost. Međutim, čitalačku doživljenost osigurava stalni upliv novih momenata. Ti se momenti stalno množe i izdvajaju pri svakom ponovljenom čitanju tako da se proizvodnja novih estetskih doživljaja vezanih za njih stalno obnavlja. Bezuspješno nastojanje da se svi oni sustignu, obuhvate i objedine jednim estetskim doživljajem podsjeća na poznati problem u utrci Ahileja i kornjače. Ahilej je brži i svakim korakom smanjuje rastojanje koje je dao kao prednost kornjači, ipak on je nikada ne sustiže jer se svakim korakom prenosi i rastojanje koje, iako se smanjuje do beskonačno malih mjera, nikada ne nestaje u potpunosti.

Ratna proza prekodirane stvarnosti, Irfana Horozovića i Zlatka Topčića, za sada se otvara pred dvojicom čitalaca. Za jednoga je to bijeg iz stvarnosti u fiktivni svijet, a za drugoga, koga su ratna dešavanja u Bosni, čijim je sudionikom na određeni način bio, opremila izvjesnim "ratnim" kodom, bijeg iz stvarnosti u stvarnost. Međutim, može se očekivati da se ubrzo pojavi i treći "čitalac koji se odupire", koji, ni tamo ni ovamo, ostaje lebdjeti između stvarnog i imaginarnog, za koga je stvarnost uvijek negdje drugo. I neki nakon njega – možda.

CITIRANA LITERATURA

- Bal, M., *Naratologija*, Narodna knjiga Alfa, Beograd, 2000.
 But, V., *Retorika proze*, Nolit, Beograd, 1976.
 Calvino, Italo, *Ako jedne zimske noći neki putnik*, Zagreb, 1986.
 Horozović, Irfan, *Berlinski nepoznati prolaznik*, Ljiljan, Sarajevo, 1998.
 Lešić, Z., *Nova čitanja, poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, Buybook, 2002.
 Šamić, Midhat, *Kako nastaje naučno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
 Stojić, Mile: "Babilonski vrt", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, Sarajevo
 Topčić, Zlatko, *Košmar*, Oko, Sarajevo, 1997.

OSTALA KORIŠTENA LITERATURA

- Bart, R., *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1979.
 Beker, M., *Suvremene književne teorije*, SNL, Zagreb, 1986.
 Bodrijar Ž., *Fatalne strategije*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1991.
 Derrida, J., *O gramatologiji*, Logos, Sarajevo, 1976.
 Derrida, J., *Struktura, znak, igra*, u: *Strukturalistička kontroverza*, Prosveta, Beograd, 1988.

- Doležel, Lj., *Poetike zapada*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
Eagleton, T., *Književna teorija*, SNL, Zagreb, 1987.
Eko, U., *Granice tumačenja*, Paideia, 2001.
Eko, U., *Model čitatelja*, u: *Republika*, br. 9–10, 1988.
Jauss, H. R., *Estetika recepcije*, Nolit, Beograd, 1978. .
Ogden, Č. K. / Ričards, A. A., *Značenje značenja*, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2002.
Solar, M., *Moderna teorija romana*, Nolit, Beograd, 1979.
Solar, M., *Teorija proze*, SNL, Zagreb, 1989.
Solar, M., *Eseji o fragmentima*, Prosveta, Beograd, 1985.
Šefer, Ž., *Zašto fikcija?*, Svetovi, Novi Sad, 2001.

BOSNISCH-HERZEGOWINISCHE KRIEGSPROSA (ZWEI ROMANE)

Zusammenfassung

Der Verfasser versucht, anhand der Analyse zweier Romane der neueren bosnisch-herzegowinischen Literatur, Zlatko Topčić *Košmar (Der Albtraum)* und *Berlinski nepoznati prolaznik (Ein Berliner unbekannter Pasant)* von Irfan Horozović eine Charakterisierung der bosnisch-herzegowinischen Kriegsprosa zu geben. Es wird gezeigt, wie in den erwähnten Texten verschiedene postmodernistische Erzählstrategien angewandt werden, um das Verhältnis von Realität und Fiktion neu sehen zu lassen. Außerdem wird durch die besondere Perspektivengestaltung der dämmernde zwischen Traum und Wirklichkeit schwebende Bewusstseinszustand der sich mit den Kriegsumständen konfrontierten Figuren evoziert. Auf diese Weise erweist sich die besondere Aktualität der Identitätsfrage als ein wichtiges Merkmal der neueren bosnischen Kriegsprosa.

Sanjin O. KODRIĆ

DRAMATOLOŠKI ASPEKTI TEODRAMSKOG DISKURSA U *HAZRETI FATIMI* SAFETA PLAKALA

KLJUČNE RIJEČI: *teodramski diskurs, teodramska dramaturgija, S. Plakalo, transtekstualnost, nova bh. drama*

Rad predstavlja prvenstveno književnoteorijski, a potom i književnohistorijski usmjereno čitanje Plakalove *Hazreti Fatime*, muslimanskoteodramskog teksta jedinstvenog u cjelokupnoj povijesti bošnjačke te bosanskohercegovačke dramatike. Pritom, nastojeći na dvjema rečenim književnoznanstvenim razinama sažeto dramatološki odrediti Plakalov teodramski izričaj, autor ispituje temeljne genološko-književnoteorijske aspekte teodramske dramaturgije ovog autora, nakon čega postavlja problem determiniranja periodizacijskog te kulturalnog statusa zasad najnovije drame Safeta Plakala, što sve na koncu proteže i na razinu slobodnog čitanja, čime zaključno naznačuje značenjske potencijale *Hazreti Fatime*, toga suvereno i uopće izuzetno uobličenog dramskog teksta.

Safet Plakalo (1950), jedna od samosvojnijih ličnosti ukupnosti savremene bošnjačke te bosanskohercegovačke dramatike (Muzaferija 1991), autor je koji se u ovdašnjoj dramskoj književnosti i teatarskom životu javlja na dosta zanimljiv način, inače naročito važan na liniji često mučnih, a nerijetko i tromih koraka usmjerenih ka dosezanju autentičnih i uopće estetski relevantnih domaćih dramskoknjiževnih i teatarskih oblika. Suština ovih Plakalovih javljanja, započetih prije nešto više od četvrt stoljeća, mogla bi se opisati prije svega činjenicom da je Plakalo, uprkos za nj karakterističnom svjesno usporenom te opetovanom insistiranju na ispitivanju manjeviše sličnog dramaturškog prosedea, ipak autor koji je u ovakvom značajnom trenutku znao iznenaditi *novumom* kao obilježjem svakog od njegova tri trenutno ustanovljena dramskotekstna unutaropusna odsječka, iako istina ne burnim manirom revolucije u drami i teatru. Tako, naprimjer, vrijeme Plakalovih dramskih početaka vrijeme je konačne uspostave onovremenom aktuelnom trenutku i tadašnjoj novoj osjećajnosti primjerenog dramsko-

scenskog izričaja, vrijeme kada se – raslojivši se na niz različitih tendencija i, isto tako, nekoliko čvrstih i prepoznatljivih autorskih poetika te dramaturških strategija – bošnjačka i uopće bosanskohercegovačka dramska književnost konačno gotovo u cijelosti oslobodila društveno-politički impostiranog ideološkog diktata u znakovnom sistemu dramskog teksta, čime se – sa druge strane – uspješno nastavilo, a potom i okončalo rasparčavanje ukupne so-crealističke literarno-kulturne metaparadigme te u potpunosti smisleno zaokružilo vrijeme dramskog pluralizma u razdoblju između 1965. i 1975. godine (up. Lešić 1991:179–269). U tom trenutku uspostavljanja i učvršćivanja *novoga* na tragu tematski, žanrovski te strukturno inventivnih mu prethodnika, Derviša Sušića, Miroslava Jančića, nekolicine komediografa, a naročito Miodraga Žalice, uloga Safeta Plakala u najmanju ruku vrijedna je pažnje, pa Plakalo, zajedno sa Alijom Isakovićem, Svetozarom Radonjićem Rasom, Nedžadom Ibrišimovićem, Duškom Andićem, Velimirom Stojanovićem, Irfanom Horozovićem te Dževadom Karahasanom, predstavlja onu važnu spojnicu i uopće naročitu prethodnicu za različita ispitivanja dramskog žanra karakteristična za mlađi te najmlađi naraštaj bošnjačkih i bosanskohercegovačkih dramatika. Pritom, nakon ovakvih poetičkim ponavljanjima samo potvrđenih iznenađenja sa dramama ili dramskim nizom *Vrh* (1977), *Nit (In vino veritas)* (1986), *Feniks je sagorio uzalud* (1986) te *Lutkino bespuće* (1989), obilježenih uglavnom poetsko-psihodramskim žanrovskim zasnovima¹, Safet Plakalo će po drugi put iznenaditi svojim drugim manje-više jednako koherentnim dramskim parom, i to *Skloništem* (1992), dramom koju je napisao sa starim mu prijateljem Dubravkom Bibanovićem, inače prvim teatarskim komadom, nastalim, a potom i izvedenim u opkoljenom Sarajevu, te dramom *Memoari Mine Hauzen* (1996), tekstovima melodramatično-grotesknh generičkih značajki. Nakon toga, onda kad je protekli rat već bio konačno završen, mogla se očekivati nova promjena u tkivu Plakalove dramatike, vjerovatno neka vrsta vraćanja predratnom dramaturškom prosedeu ovog pjesnika dramatičara, ali nakon izvjesnog vremena – opet nekako pritajeno, bez prevelike pompe – Plakalo iznenađuje po treći put jer sad objavljuje *Hazreti Fatimu* (1999), nesumnjivo *teodramu muslimanske provenijencije*, tekst koji se – bez obzira na prividno ostvareni kontinuum u obličju poetskog diskursa u drami – tek sa nekoliko elemenata nastavlja na svoju prijeratnu prethodnicu u dramatici ovog autora, tim prije što

¹ Ovaj žanrovski model unekoliko, mada nipošto u cijelosti, napušta drama *Nit (In vino veritas)*, alegorijska dramska priča sa političkim referencama o izmanipuliranosti čovjeka u totalitarnom društvu.

ovaj novi *pjesnički teatar Safeta Plakala* jeste bitno drugačiji u odnosu na potonji, i to u svojoj srži – dakle, u ostvarenom *teodramskom diskursu*.

Pritom, pokušava li se dramatološki odrediti Plakalov teodramski izričaj, jedinstven u svekolikoj povijesti bošnjačke dramatike, tada se kao nužnost javlja ispitivanje temeljnih genološko-književnoteorijskih aspekata teodramske dramaturgije ovog autora, a potom i eksplicitnije postavljeno determiniranje periodizacijskog te kulturalnog statusa zasad najnovije Plakalove drame², što sve na koncu valja protegnuti i na razinu slobodnog čitanja, čime bi se zaključno pokazali značenjski potencijali *Hazreti Fatime*, toga – kako primjećuje Gordana Muzaferija – suvereno i uopće izuzetno uobličeno dramskog teksta (Muzaferija 1999).³

OVAKO gledano, *Hazreti Fatima* Safeta Plakala ni u kome slučaju nije muslimansko "liturgijsko", obredoslovno dramsko ostvarenje, niti je – isto tako – kakvo muslimansko "crkveno prikazanje", tim prije što takvo šta islamska doktrina ne poznaje u svome bilo kojem vremenski ili prostorno singulariziranom obliku, jednako kao što nije ni misterij, ni mirakul, ni moralitet, ali ni neka od savremenoj dramskoj osjećajnosti različito prilagođenih preradbi neke od ovih tradicionalnih žanrovskih formi, karakterističnih prije svega za povijest književnosti i teatra zapadnoevropskog kulturnog kruga. Naprotiv, budući da u Plakalovoj drami, tekstu koji inače nije *a priori* tekst teoprakse / religijske funkcionalnosti, nema nikakvoga vida čudesnosti i nadnaravnosti same po sebi, kao ni ma kakve moralne propedeutike kao njezinih nosećih gradbenih i semantičkih konstituenata, *Hazreti Fatima* Safeta Plakala drama je koja samom sobom stvara *vlastiti* žanrovski okvir, a koji pritom direktno te autorski osviješteno ispunjava začudnom raskoši duhovnog stola što je ozbiljuje i tradicionalni i moderni muslimanski genij (Hafizović 1999:99). Upravo takvo šta ovaj Plakalov tekst i čini tekстом muslimanske teodramatike, koja bi se na tragu kršćanskih teodramatoloških postavki Hansa Ursa von Balthasara (up. Von Balthasar 1973), što ih tumači hrvatski dramatolog Darko Gašparović, mogla najšire odrediti kao *dramati-*

² Istina, nakon *Hazreti Fatime* Safet Plakalo ispisao je još jedan tekst za teatar – *U traganju za bojom kestena*, no kako ova drama još uvijek nije ni objavljena ni igrana, u ovom tekstu neće se uzimati u razmatranje.

³ U vezi sa ovdje datim metodološkim okvirom autoru ovog teksta unekoliko je bila inspirativna studija *Dnevnik triju žanrova* riječke dramatologinje i teoretičarke književnosti / književne teoretičarke Adriane Car-Mihec. Inače, studija Mihečeve posvećena je dramatološkim značajkama srednjovjekovnih dramskih tvorbi te karakteru njihova udjela u kasnijoj hrvatskoj dramskoj povijesti, sve do devedesetih godina 20. stoljeća (up. Car-Mihec 2003). Također, autoru je izuzetno bio koristan i rukopisni tekst o savremenoj hrvatskoj teodrami opet riječkoga dramatologa i teoretičara književnosti / književnog teoretičara Darka Gašparovića (up. Gašparović 2003).

ka svijeta sa Stvoriteljem, pozicionirana pritom nasuprot ideji svijeta bez Boga, ideji građanske drame, s jedne strane, oblikovanoj u Marxovu apsolutiziranju ekonomskog načela u hodu ljudske povijesti te utopijskome budućnosnom obećanju zemaljskog raja, a s druge, pak, strane u Nietzscheovoj patetičnoj objavi da je Bog mrtav (Gašparović 2003:3). Usto, ovakav diskurs, kojem je inače imanentna trajna napetost između čovjeka i Boga, materijalne supstance i transcendentna bitka, zemlje i neba, pa stoga sama drama postaje najdubljom dramom egzistencije koja nema i ne može imati razrješenja u sklopu čovjekova života i svijeta (Gašparović 2003:1), kao temeljnu konstrukcijsku figuru cjelokupnog Plakalova teodramskog teksta podrazumijeva *figuru religijski zasnovane empatije usmjerene ka estetskom te savremenim dramskim diskursom iznova oduhovljenom insceniranju teme iz života hazreti Fatime, najdraže kćeri Muhammeda, Poslanika islama*, mir neka je na njih dvoje te njihove.

Pri svemu tome, u tu i takvu žanrovsku datost, s bitnim posljedicama po periodizacijski te kulturalni status najnovijeg Plakalova teksta, utkat će se, istina, i neki od prethodno spomenutih elemenata što ih je polučila ranija dramatika ovog autora, napose ona iz poetsko-psihodramskog niza, a zapravo rastapanje granica između stvarnog i irealnog – zbilje te maštarije, snoviđenja i fantazije, osviještena defabularizacija zasnovâ dramske priče i njezino rastakanje sve do granice kada gradacijski niz u dramu preuzima ne više unutar-dramska događajnost već suprotno – unutar-dramska emocionalnost, potom, u skladu sa tim, izrazito dominantna i uopće naročito važna progresivna poetizacija dramskog diskursa kako na razini glavnog, repličkog, dijaloško-monološkog teksta, koji se nerijetko napućuje ortodoksnim poetskim formama, naročito često sonetom, a u najnovijem tekstu i rubajijom te mesnevijom, tako i onog pomoćnog, didaskalijskog, koji gotovo po pravilu postaje u glavni tekst inkorporiranim poetskim minijaturama, sraslim sa pjesničkom materijom svekolikog Plakalova dramskog univerzuma, zatim dramski lik koji je prije sve drugo doli lik ekspliciranog dramskog agiranja te njegova zamamna čežnja što joj ni kod ovog autora nema imena itd., ali će istodobno – kako je naznačeno – svi ovi elementi Plakalova dramskog *poiesisa* u novoiznađenom a izmijenjenom, muslimanskoteodramskom žanrovskom okviru i sami doživjeti korjenitu *promjenu*.

Tako, u čudesno lijepoj Plakalovoj dramskoj priči o ljubavi hazreti Fatime prema njezinu ocu poslaniku Muhammedu, odnosno u priči o hazreti Fatiminom neizbježnom uvehnuću u tuzi za ocem, što joj je hudoj zamakao za onu stranu života, mir neka je na njih dvoje te njihove, stvarnost ovog novog unutar-dramskog svijeta ne postoji ni približno na isti način u poređenju sa ranijim Plakalovim dramskim nizom. Naime, dok su likovi *Hazreti*

Fatimi prethodeće dramatike ovog autora kroz vlastitu dramsko-dramatičnu egzistenciju prolazili na raspećima ostataka izgubljene unutar-dramski izmaštano im pripisane stvarnosti života te somnambulnosti njihova unutarnjeg svijeta, potonji Plakalov tekst – mada je, naravno, svjestan sebe kao književne te prototeatarske tvorevine – u skladu sa netom ekspliciranim temeljnim postavkama teodramskog diskursa te dramaturškim konceptom empatijskog zrcaljenja sakrosanctnoga, kao i u skladu sa *religijski zakriljenim uživanjem u takvom tekstu*, ne ide za tim da načinom drame ispisuje priču isključivo fikcionalnog karaktera u kojoj će potom miješati rečene vrstom različite svjetove unutar-dramskih likova, već naprotiv – priča što je kazuje *Hazreti Fatima* Safeta Plakala jeste dramska priča što modifikacijom dramskog biografizma nastaje na marginama muslimanske svetopovijesne Istine, i to bez intencije njezina fabularnog iznevjeravanja, te je svijet ove drame samo jedan od mogućih, hipotetičkih univerzuma emaniranih iz Svetog predanja, što je dakako već bitan odmak u odnosu na ”profani” dramski diskurs. Pritom, ovo odmaknuće postaje očitije uzme li se u obzir da u osnovi ovog Plakalova teksta na razini autorskog subjekta stoji tragično porodično sjećanje na majku što je, kao i hazreti Fatima nikad dovoljno spremna, iznenadno te tragično izgubila voljenog oca, sjećanje koje međutim – ne želeći svojim interpoliranjem remetiti defikcionaliziranu Svetu priču – ni po čemu ne ulazi u gradnju svijeta *Hazreti Fatime*, iako se identificira s njim, nego mu prethodi u autorskoj proslovnoj napomeni kao neka vrsta autoreferencijalnog tumača i putokaza (Plakalo 1999:5–7), ali i kao inicijalni fabularno-značenjski temeljac čiji je dovršetak upravo Plakalova drama, to jedno od mogućih rješenja začudnosti što je kao vlastitu zapitanost (i) o nesmiljenoj majčinoj boli postavlja autor na rubovima dramskog svijeta. Usto, okončanje ovog i autorova i dramskog pitanja jeste upravo u saznanju o nužnosti osmišljenja života upravo u Bogu Uzvišenome, na Njegovu Putu i samo Njega radi, što i čini i stvarnopovijesna i unutar-dramska hazreti Fatima, mir neka je na nju te njezine, a što – opet – jeste novo potvrđivanje temeljnih teodramskih odrednica Plakalova teksta te novi vid razlike u odnosu na dramsku prethodnicu u opusu ovog autora.

Međutim, ovo nisu jedina čvorišta teodramskog izričaja u *Hazreti Fatimi* Safeta Plakala. Ona su možda još očitija na drugim razinama dramaturških strategija ove autorove drame, jer osim svojim tematsko-fabularnim ishodištem, dramaturgija ovog teksta u okviru teodramatike posebno se upliće, uza sve ostalo, još i naročitim načinom ostvarivanja dramske priče, tim iako nešto teže zamjetljivim, vjerovatno dramaturški najznačajnijim zasnovom njezine teodramatičnosti. Riječ je zapravo o ranije spomenutom aspektu defabularizacije dramske priče u cijelosti kao i o njezinom ispunjava-

nju gradiranom emocionalnošću namjesto događajnosti, a prije svega – s potonjim u uskoj vezi – o izrazitoj poetizaciji svekolikog Plakalova dramskog tkiva, elementu koji, ovako lirski amalgamiran, dramski lik, taj naredni bitan dramatološki aspekt, inače podrazumijeva tek kao dramskim svijetom pulsirajuće emocijsko biće teksta. Drugačije rečeno, riječ je o onom stožernom nizu elemenata koji će, po izvršenoj vlastitoj izmjeni, hijazmički izokrenuti Plakalov tekst u njegovu opusnom okružju, ali i u inače hijatičnoj bošnjačkoj i bosankohercegovačkoj dramskoknjiževnoj tradiciji te u kulturi u njezinoj savremenoj cijelosti.

Bez trenutno bespotrebnog ulaženja u detalje, radi se, naime, o činjenici da je poetizacija dramskog diskursa u *Hazreti Fatimi* Safeta Plakala, kao i njome obuhvaćeno svodenje priče na, uvjetno govoreći, dramski nužan minimum, ostvarena sad već ne, kao ranije, gotovo isključivo uvođenjem protagoniste i ostalih dramskih likova u prostore njihove emotivne raspršenosti po tekstu, već poetski diskurs u drami u najnovijem Plakalovu dramskom uratku postaje uvjetovan između ostalog i naročitim kontekstualiziranošću cjelokupnog dramskog zbivanja među odsječke didaskalijskomonološkog teksta što ih u *Hazreti Fatimi* kazuje Sufija, lik što već u unutar-dramskom Prologu impostira ideju potrage za vječitim smislom, potrage svjesne da je vrijeme tek hudo ostrvo u oceanu vječnosti (Plakalo 1999:11), odnosno ideju traganja što kao takvo samu dramu verbalno te scenskosi-mbolički smješta izvan potencijalno smislonosnog rješenja u okvirima *materijalne krhkosti, ispod kore površna života*, pa samom dramskom tekstu ne ostaje ništa drugo doli da i sam postane teodramsko mjesto očitovanja takovrsne *ezoterije*, da postane te da se potvrdi kao teodrama. Zato su uostalom u *Hazreti Fatimi* i mogući hronotopski skokovi te njihova preplitanja, rezovi između događajnih punktova, kao što su moguća i znatno šira pomjeranja u vremenskom i prostornom smislu, pa čak i na razini identiteta dramskog lika, kao onda kada unutar-dramska hazreti Fatima zaigra obličjem kasnije Rabije, perzijske sufijske pjesnikinje iz 8. st. itd., riječju – redom svi elementi poetizacije dramskog teksta, a sve to tim prije što je svaki element u drami, jednostavno, empatijsko lelujanje na dašcima iste, jednosne Božije zbilje, njezine sveobuhvatnosti, apostrofirane u prološkom kazivanju, koja se pritom, prema islamskoj mistici, u ovosvjetovnoj brojnosti pojedinačno tekstualno najrječitije objavljuje upravo emotivnim i figurativnim diskursom te diskursom izrazite semantičke pluralnosti gdje tekst ne samo da ima niz značenja već se naprotiv ostvaruje kao sâmo njihovo mnoštvo, kao, naime, nesvodivi pluralizam (Barthes), a što upravo jesu bitne odrednice poetskog diskursa uopće (up. Čulavkova 2001:145–146), koji je – već je posve očito – u *Hazreti Fatimi* Safeta Plakala sad primarno muslimanskoteodramske provenijencije.

Takvo šta iznova obznanjuje te potvrđuje i citatna, meta- te intertekstualna mreža Plakalove drame sa pripadnim joj unutartekstualnim signalima koje, na tragu defikcionalizirane empatijske tematizacije hazreti Fatimina žalostivog iščeznuća iz ovozemaljskih perivoja ljubavi te kao ospoljenje vlastitog poetskog diskursa, ostvaruje teodramska dramaturgija Safeta Plakala. Naime, citatnost, metatekstualnost te intertekstualnost Plakalova dramskog diskursa nije više tek puki izričaj emotivno ustreptalog svijeta dramskih likova ovog autora, već ove, ženetovski govoreći, transtekstualne reference postaju daleko talasanje uzvišenog kur'anskoga govora, njegov daleki pripjev na usnama Plakalovih likova, čiji je život u suštini okrenut samo i jedino Bogu, gest svojstven cjelokupnoj muslimanskoj književnosti u njezinu širokom rasponu od tradicionalnog do savremenog, a u kojoj je kao u religijski ukotvljenoj literaturi istina data: postoji samo projekcija odakle se ona motri (Hajdarević 1981:30), pa otuda i dramska riječ postaje ozbiljenjem isključivo te istine, dakle uopće amblemom teoliterarnog tekstualnog tkanja.

Stoga, na kraju, zaključno gledano, ovakvo muslimansko teodramsko pismo Safeta Plakala, onda kad je u cijelosti ostvareno, na osnovi autorova proslova indirektno naslutivim tragom i razlikom u odnosu na prethodnu vlastitost, hijazmičkim gestom autoreferencijalno ispituje i samo sebe na način dijalogiziranja sa u osnovi apsurdističko-egzistencijalističkim zasnovom ranije dramatike ovog autora, pri čemu se sva čežnja potonjih Plakalovih unutar-dramskih sudbina pokazuje čežnjom što je utaziava jedino u upućenosti ka smislonosnom svjetlu Božijem, dok na jednak način metakulturalno osviještena ovdašnja dramska književnost jasno pokazuje svoju hijatičnu prazninu, prazninu što se, između ostalog, dešava i kao iskorijenjenost iz vlastitog tradicijskog te kulturalnog pamćenja. Time, konačno, čitatelju ostaje da, oduhovivši vlastiti svijet suptilnim empatijskim titrajima Plakalove teodramske Istine, već jednom postane sretan, jer Plakalova drama priča je o konačnoj sreći, sreći nakon sve boli i stradanja, dok sama *Hazreti Fatima* Safeta Plakala prošiva novi, dosad nepoznati bod u klasifikacijsko-periodizacijskim shemama bošnjačke te bosanskohercegovačke dramatike uopće.

LITERATURA

- Car-Mihec, Adriana (2003). *Dnevnik triju žanrova*. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO.
- Čulavkova, Katica (2001). *Poetika lirike*. Beograd: Narodna knjiga / Alfa.
- Gašparović, Darko (2003). *Obrisi nove hrvatske teodrame*. Ms.
- Hafizović, Rešid (1999). *Raskoš duhovnog stola*. U: Plakalo 1999:99–100.

- Hajdarević, Hadžem (1981). *Ramazan u pjesmi*. Islamska misao. 31. V / 1981. 30. U: Ključanin 2000:6.
- Ključanin, Zilhad (2000). "O pobožnoj poeziji". *Panorama pobožne bošnjačke poezije XX stoljeća*. Tuzla: Behram-begova medresa.
- Lešić, Josip (1991). *Dramska književnost II*. Sarajevo: Institut za književnost / Svjetlost.
- Muzaferija, Gordana (1991). *Tri drame Safeta Plakala*. Baština. 2. 219–221. U: Muzaferija 1998:474–476.
- Muzaferija, Gordana (1998). *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – Drama*. Sarajevo: Alef.
- Muzaferija, Gordana (1999). *Suvereno uobličena drama*. U: Plakalo 1999:101–103.
- Plakalo, Safet (1999). *Hazreti Fatima*. Sarajevo: Sarajevski ratni teatar – SARTR.
- Von Balthasar, Hans Urs (1973). *Theodramatik*. Einselden: Johannes Verlag.

DRAMENTHEORETISCHE ASPEKTE DES TEODRAMATISCHEN DISKURSES IN *HAZRETI FATIMA* DES BOSNISCHEN AUTORS SAFET PLAKALO

Zusammenfassung

Der Verfasser versucht, diesen in der Geschichte der bosniakischen Literatur einzigartigen islamotheodramatischen Text unter Einbeziehung neuester literaturtheoretischer Einsichten zu analysieren. Es wird der Versuch unternommen, sowohl auf der literaturtheoretischen Ebene als auch auf der literaturgeschichtlichen Ebene Plakalos theodramatischen Ausdruck zu bestimmen und die grundlegenden Elemente eines theodramatischen Diskurses zu charakterisieren. Die Frage wird aufgeworfen, welchen kulturellen Status dieses neueste Drama von Safet Plakalo beanspruchen kann.

Sead ŠEMSOVIĆ

TEMATSKO-FABULARNI NIVO UTJECAJA BALADE
HASANAGINICA NA DRAMU *HASANAGINICA*
NIJAZA ALISPAHIĆA

KLJUČNE RIJEČI: *intertekstualnost, tematsko-fabularna razina intertekstualnosti, transformacija elemenata, Hasanaginica*

Autor se u tekstu bavi problemom tematsko-fabularne razine intertekstualnosti na primjeru balade *Hasanaginica* i istoimene drame Nijaza Alispahića. Autor analizira elemente prijedloška (*Hasanaginice*) s aspekta podudarnosti ili transformacije, skrećući kod posljednje pažnju na brojna semantička pomjeranja.

U okviru razmatranja problema usmene književnosti kao interteksta pisane književnosti ponuđena teorijska postavka¹ zasnovana je na četiri razine koje teže zaokruživanju ovog problema. Jedna od razina sagledavanja ovog problema jeste i tematsko-fabularna razina.

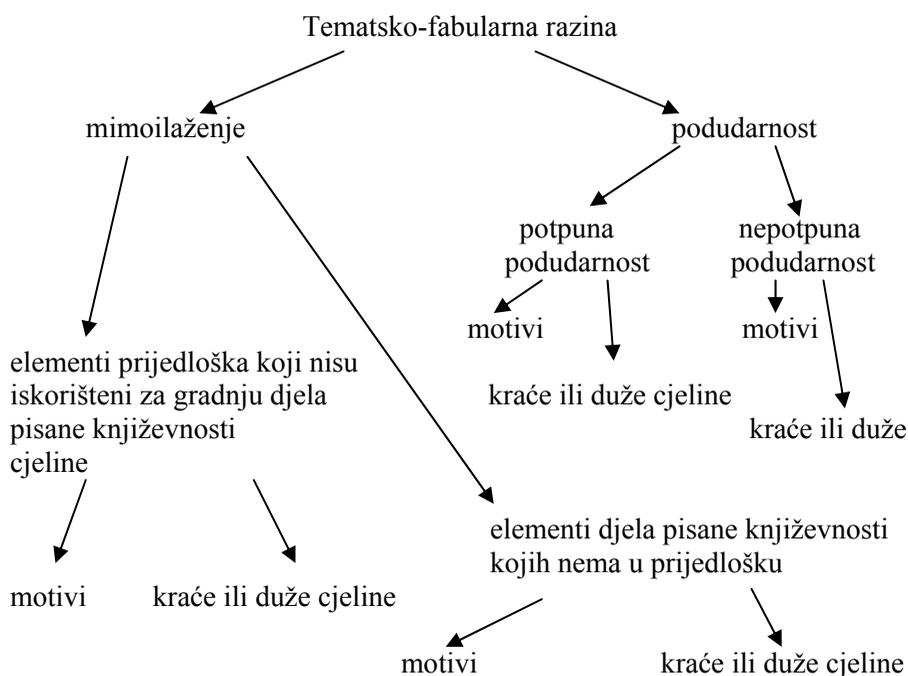
Za djelo pisane književnosti kažemo da je nastalo tematsko-fabularnom razinom utjecaja kad je moguće jasno raspoznati tematske i/ili fabularne elemente nekog djela usmene književnosti. Pritom, djelo može nastati i samo tematskim nivom utjecaja kad je *priča* ispričana na neki drugi način od ponuđenog ili iz nekog drugog ugla.

Postojanje ovog nivoa intertekstualnosti dokazujemo usporedbom nastalog djela s prijedloškom, pri čemu se posebno osvrćemo na ono u čemu se ova dva djela podudaraju, a u čemu se mimoilaze. Mimoilaženje utvrđujemo dvodijelnom analizom, u kojoj prvi dio podrazumijeva pronalaženje

¹ Usp. Šemsović, Sead: Neki elementi usmenog pjesništva u poeziji Skendera Kulenovića, Novi Izraz, br. 20, str. 121-132.

elemenata prijedloška koji nisu iskorišteni za gradnju djela, a drugi dio – pronalaženje elemenata djela pisane književnosti kojih nema u prijedlošku. U drugom dijelu ove analize posebno treba obratiti pažnju na elemente koji su preuzeti iz nekog drugog djela usmene književnosti. U oba dijela ove analize služimo se pronađenim motivima i kraćim ili dužim cjelinama.

Podudarnost prijedloška i djela pisane književnosti može biti potpuna i nepotpuna, što također utvrđujemo analizom motiva i kraćih i dužih cjelina preuzetih iz prijedloška. Pri ovoj usporedbi posebno treba voditi računa o stupnju transformiranosti tih elemenata.

Ovaj sistem analize primijenit ćemo na određivanje odnosa balade *Hasanaginica* i drame *Hasanaginica* Nijaza Alispahića. Kao izvor svoje drame Alispahić na početku knjige navodi jednu od varijanata balade. Ovakvom analizom dobit ćemo odgovore i na neka druga pitanja tipa: da li je baš ova varijanta korištena kao prijedložak i koje su pjesme usmene poezije korištene kao dodatni materijal.

PODUDARNOST

Motiv

Motiv koji u baladi zasigurno privlači pažnju, a u drami je snažan naglasak na njemu, predstavlja motiv Hasanaginčinog "ponovnog djevovanja".

U baladi ovaj motiv izgleda ovako (varijanta u knjizi):

*"Djevojka te l'jepo pozdravljaše,
A u knjizi l'jepo te moljaše,
Kad pokupiš gospodu svatove,
Dug pul'duvak nosi na djevojku:
Kada bude agi mimo dvora,
Nek ne vidi sirotice svoje."
Kad kadiji b'jela knjiga dođe,
Gospodu je svate pokupio,
Svate kupi grede po djevojku.
Dobro svati došli do djevojke
I zdravo se povratili s njome.*

Dakle, jedino se u ovom dijelu balade za Hasanagicu kaže da je djevojka. Funkcija ovog motiva dodatno je objašnjenje svrhe dugog *pul'duvaka*, koji nose samo djevojke. To objašnjenje ustvari govori o njegovoj uobičajenoj namjeni, čime se posebno ističe neobičnost ovog događaja. Hasanaginica želi dug *pul'duvak* jer pod njim neće vidjeti svoje sirotice kad bude "agi mimo dvora".

Ovaj motiv Alispahić do te mjere forsira da dolazi do gubljenja svake veze s izvorom, a tako i sa svrhom postojanja kakva je u baladi. Prvi se put motiv javlja u Pintorovićevom obraćanju Hasan-agi:

(...) i miraz ćeš dati. Da se znade, Haso, da mi sestra nije sluškinja ti bila.

Da se znade! Da je begovica!

I ope' djevojka. (70)

Dakle, Alispahić smatra da bi kaduna ponovno bila djevojkom već samim Hasan-aginim davanjem miraza (?). Pored toga, miraz bi dokazao da mu nije bila sluškinja, već žena i, naravno, da je begovica.

Zatim, na istoj strani nalazimo i na Hasan-agino priznavanje nje kao djevojke:

Ovog časa! Djevojka je. Neka se udaje! (70)

Promatran samostalno, dijalog je između Hasanaginice i imotskog kadije na mjestu. Upotreba je ovog motiva u okvirima realnog, jer kadija iznosi svoj stav, svoje osjećanje, a ne opće pravilo kao u prethodnom primjeru:

HASANAGINICA

Nije vrijeme da govoriš tak'e riječi.

Ja sam, kadi, pušćenica.

IMOTSKI KADIJA

Lijepa aginice,

već ti rekoh za me si djevojka! (93)

Ukoliko posmatramo ovaj motiv u samoj baladi, nametnut će nam se pitanje: zašto Hasanaginica želi dug *pul'duvak* kojim će zakloniti svoj pogled od djece kad im nosi darove, ili: odakle Hasanaginici darovi za djecu ako ih već ne želi vidjeti kad bude "agi mimo dvora". Na sva ova pitanja Alispahić ne nudi nikakav odgovor, već pravi balans između dugog duvaka i darivanja:

HASANAGINICA

Onda dug pokrivač pripremite. Da nikog ne vidim. I da niko mene nesretnu ne vidi.

PINTOROVIĆ

Sve će biti kako kažeš. Razvedri se samo.

HASANAGINICA

Samo jošter jednu želju imam. Kad budemo kraj agine kule, dopusti mi da obiđem djecu. Da još jednom sve ih vidim, brate! (84)

Dakle, djecu kao razlog Hasanaginicinog nošenja duvaka Alispahić zamjenjuje njenom željom da nikog ne vidi i da nju niko ne vidi. Na taj način on dopušta Hasanaginici da planira obilazak djece. Ovakvom transformacijom motiva Alispahić temeljni problem marginalizira ostvarujući pritom jedan sasvim drugačiji pogled na nastalu situaciju. Taj novi pogled na svoj način razrješuje i pritom tumači jedno naočigled nejasno mjesto u baladi. Hasanaginica nosi i dug *pul'duvak* i darove djeci, ona i želi i ne želi svratiti aginjoj kuli, što je potpuno razumljivo za jednu majku, a prvenstveno ženu. Jedan ovakav segment Alispahić razlaže pokušavajući ga objasniti, pri čemu pravi temeljnu grešku u transformaciji. Kad transformacija sadrži do-

davanje novog i sasma drugačijeg značenja, tada ona uglavnom i uspijeva, ali ukoliko se pod transformacijom podrazumijeva samo tumačenje nekog djelimično zatamnjenog ili nejasnog mjesta, tada često dolazi do greške, kakav je slučaj i ovdje, jer je to ustvari samo zamjena nečeg boljeg za nešto manje dobro. Pritom, mora se uzeti u obzir da ovim dramaturška sloboda nije osporena, već se samo želi istaknuti nužnost očuvanja veličanstvenosti ove balade.

Kraće i duže cjeline

Pozajmljene cjeline, bilo da su kraće ili duže, izložene su transformaciji u procesu pozajmljivanja. Pojedini primjeri doslovno su navedeni, dok su drugi samo djelimično izmijenjeni, odnosno prilagođeni novom kontekstu.

U okviru mogućnosti pozajmljivanja cjelina iz prijedloška pronašli smo sljedeće primjere:

1. *Da je snijeg već bi okopnio!* (19)

To je ustvari treći stih balade, ali varijante koju donosi Vuk Karadžić², a ne one koju Alispahić navodi, u kojoj ovaj stih glasi:

Da su snjezi već bi okopnuli.

U ovakvoj situaciji teško je konstatovati da li se radi o navedenom ili pseudonavedenom stihu.

2. Sljedeći je primjer kombinacija trećeg stiha iz Vukove i četvrtog iz navedene varijante.

*Da je snijeg već bi okopnio
Labutovi već bi poletjeli.* (20)

Na osnovu ovog primjera možemo ponuditi tezu da Alispahić nije slučajno pravio balans između ovih dviju varijanata balade.

3. Primjer: *Ni u dvoru ni u rodu mome* (38) samo je djelimično izmijenjen u odnosu na obje varijante. Izraz *momu* Alispahić mijenja u *mome*.

4. Znatno veću transformaciju doživio je stih:

² Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme III*, Beograd, 1988, str. 379-383.

*I pobježe Hasanaginica
Da vrat lomi kuli niz pendžere,
od kojeg nastaje: Ja ga živa dočekati neću. Vrat lomiću kuli niz pen-
džere. (44).*

Dakle, dramatisiranjem balade pjevačeve riječi o Hasanaginicinom bjekstvu postaju njene lične. Prijelazom iz poetskog u dramski kontekst ova obavijest dobija drugog vlasnika, iako akter ostaje isti. Pritom, iskaz ovog tipa nije uobičajen za prvo lice jednine, upravo iz razloga što je u baladi ovo lični komentar pjevača. Iz samog komentara uvjetno se može zaključiti da pjevač i ne žali baš mnogo Hasan-aginu ljubiu.

5. Primjer: Nije babo Hasanaga, već daidža Pintorović beže (45) nastao je od stihova:

*Vrati nam se mila majko naša
Nije ovo babo Hasan-aga
Već daidža Pintorović beže*

Navod je gotovo istovjetan u obje varijante. Primjećujemo da je u drami izostavljena pokazna zamjenica za treće lice jednine srednjeg roda *ovo*.

6. Najznačajniji dokaz Alispahićeva pravog izvora jest primjer:

*A, vi, djeco! Vamo.
Kad se na vas nije smilovala,
Majka vaša srca kamenoga! (176)*

Hasan-agina replika, kao što primjećujemo, razlikuje se od navedene varijante upravo po izrazu *srca kamenoga*, koji u izvoru što ga nudi Alispahić glasi:

*Hod'te amo sirotice moje!
Kad se neće smilovati na vas
Majka vaša srca hrđavskoga.*

Izraz *srca kamenoga*, kao i neke prethodne primjere, Alispahić pozajmljuje iz Vukove varijante. Sama preoblika izuzetno je kvalitetna. U baladi je navedeni dio u budućem vremenu, a ono je u drami zamijenjeno prošlim vremenom. Ovim transformacijskim postupkom dramaturg ograni-

čava Hasan-agin iskaz pretvarajući ga pritom u svršen čin. U baladi je slučaj sasvim drugačiji. Hasan-aga koristi buduće vrijeme ne bi li time svojoj ljubici dao još jednu priliku za povratak. Odnosno, junak balade radi sebe produžava trenutak konačne Hasanaginicine odluke čiji bi pečat bio njen odlazak sa svatovima. Dakle, Alispahić ovom transformacijom ne samo da mijenja strukturu i značenje stiha već mijenja i Hasan-agine osobine - *ranjivost* zamjenjuje *odlučnošću*.

MIMOILAŽENJE

Motiv

Na preuzimanje motiva iz druge pjesme usmene književnosti nailazimo na samom kraju drame:

*Bijel duvak nebo puno zvijezda
Leti lasta oko svoga gnijezda
Bješe vedro pa se naoblači
Lastu zgodi damla iz oblaka
S teška slova olovna bolovna*

*Osta lasta bez svojega gnijezda
I postade najsjajnija zvijezda. (177)*

Dakle, to je motiv postanka zvijezde na koji nailazimo i u usmenoj pjesmi *Sunce se djevojkom ženi*.

*Ugleda je lijepo sunašce,
Ugleda je kroz jelovo granje:
kol'ko se je ašik učinilo,
triput se je sunce zaigralo,
pa odvuče lijepu djevojku,
da je uzme sebi za ljubovcu,
od nje posta zvijezda Danica.³*

Kao što primjećujemo, sam motiv nastanka zvijezde istovjetan je – zvijezda nastaje od žene, pri čemu su uzroci i svrha njihova nastanka različiti.

³ U nedostatku obavijesti o zapisivaču ove pjesme ili makar ozbiljnije zbirke usmene lirike, kao izvor nudimo *Čitanku sa književnoteorijskim pojmovima za I razred srednje škole* Ljiljane Nikolić i Bosiljke Milić, Beograd, 1991, str. 20.

ti. U usmenoj pjesmi zvijezda nastaje jer se sunce zaljubilo u lijepu djevojku i njome se ženi, a u drami nastaje da bi se suprotstavila ljudskoj zaboravnosti. Kaduna postaje najsjajnijom zvijezdom da se ne bi zaboravila priča o njoj i njezinoj tragičnoj ljubavi. Sintagma najsjajnija zvijezda može imati dva značenja: Sunce i Zornjača ili Večernjača, jer su i jedna i druga zvijezda u svom domenu najsjajnije. Vjerovatnoća da se ipak radi o Zornjači ili Večernjači znatno je veća, jer je ova zvijezda ustvari planeta Venera, koja je simbol ljubavi.

Kraće i duže cjeline

Cjeline pozajmljene iz drugih djela usmene poezije samo ćemo paralelno navesti s pretpostavljenim izvorima, jer bi analiza svakog od primjera znatno opteretila ovaj rad. Pretpostavljenost izvora ogleda se u mogućnosti da se isti ili sličan primjer nalazi i u nekoj drugoj pjesmi. Većina primjera pretrpjela je djelimičnu li potpunu transformaciju, a tek poneki preneseni su u svom izvornom obliku.

<i>U daljini bijeli se Hlijevno I u Hlijevnu bijeli se kula (77)</i>	<i>Kad su bili bijelu Lijevnu, Ugledaše proketo Lijevno De u njemu bijeli se kula. (Stari Vujadin⁴)</i>
<i>Akšam, mračē Akšam mračē Moj pobogu, brate! A jacijo, A jacijo, moja posestrimo! (90)</i>	<i>Akšam mračē, moj po Bogu brate, a jacijo, moja posestrimo! (Akšam mračē moj po Bogu brate⁵)</i>
<i>Na dorinu dovedi mi Foču Starog Foču od stotinu ljeta (114)</i>	<i>Starac Fočo od stotine ljeta. (Početak bune protiv Dahija⁶)</i>

⁴ Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme III*, Beograd, 1988, str. 261.

⁵ Maglajlić, Munib: *Antologija bošnjačke usmene lirike*, Sarajevo, 1997, str. 69

⁶ Nazečić, Salko: *Junačke narodne pjesme*, Sarajevo, 1969, str. 327

<p><i>Udarite zurle i tambure. Šenluk čini aga Hasanaga (124)</i></p>	<p><i>Šenluk čini aga-Bećiraga Uvatio Malog Radojicu Pa ga meće na dno u tavnicu. (Mali Radojica⁷) U krajini pucaju topovi Puca, braćo, sa svakoga grada, Šenluk čine Mujovu Halilu, Gdje je Bosni obraz osvjetlao A svoj Bosni i butun Krajini. (Filip Madžarin i gojeni Halil⁸)</i></p>
<p><i>Nekad bilo sad se spominjalo (121)</i></p>	<p><i>Davno bilo sad se spominjalo (Hajduk Golalija i Arzulja arzuljskog bana⁹, Gojeni Halil i deset hajduka¹⁰, Ženidba od Zadra Todora¹¹) Onda bilo sad se spominjalo (Hrnjica Omer i Anđa Smiljanića¹²)</i></p>

Prilikom transformacije pjesme *Akšam mrače* došlo je do drukčijeg pisanja, što naravno dovodi i do izmjene u značenju. Izrazi *po Bogu* i *pobogu* imaju sasvim različita značenja. Prvi znači *po vjeri*, a drugi je "ustaljeni frazeološki izraz u čuđenju i zaklinjanju s oslabljenim osnovnim značenjem, zaboga"¹³. Shodno tome, oblik koji je Alispahić iskoristio u drami i uklopio u preostali dio pjesme nejasnog je značenja.

U okviru ove razine utjecaja postoji i mogućnost građenja stihova po modelu usmene poezije:

*Šta učini aga Hasanaga
Šta učini da od boga znadeš (85)*

⁷ Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme III*, Beograd, 1988, str. 262

⁸ Hörman, Kosta: *Narodne pjesme Bošnjaka I*, Sarajevo, 1996, str. 660

⁹ Buturović, Đenana: *Usmena epika Bošnjaka*, Sarajevo, 1995, str. 657

¹⁰ Hörman, Kosta: *Narodne pjesme Bošnjaka II*, Sarajevo, 1996, str. 152

¹¹ Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme III*, Beograd, 1988, str. 130

¹² Buturović, Đenana: *Usmena epika Bošnjaka*, Sarajevo, 1995, str. 616

¹³ *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska, knj. IV, Novi Sad, 1971.

Jesam li ti govorio, diko!
Da nas neće rastaviti niko.
Došli dani rastasmo se sami. (122)

Nek s' drmaju Pintorović dvori!
Nek od jeda bezi popucaju! (144)

Bješe vedro pa se naoblači (177)

Podrobnom analizom moguće bi bilo dokazati iz kojeg je djela pozajmljen model za građenje ovih stihova. U prvom primjeru, koji izdvajamo s razlogom, usljed transformacije došlo je gubljenja značenja, jer mjesto izraza *znadeš* mora stajati *nađeš*. Dakle, stih bi glasio: *Šta učini da od Boga nađeš*, dok u sadašnjem obliku ne znači ništa.

Ovakvim postupkom tematsko-fabularna razina intertekstualnosti okvirno je postavljena. Za potpuno zaokruženu analizu nužno bi bilo svaki od motiva kao i sve kraće i duže cjeline uklopiti u sistem transformacija. Transformacija svakog od preuzetih primjera može se shematski prikazati, čime bi analiza ove razine intertekstualnosti bila zaokružena.

IZVORI I LITERATURA

- Alispahić, Nijaz: *Hasanaginica – drama & libreto*, Tuzla, 1999.
Buturović, Đenana: *Usmena epika Bošnjaka*, Sarajevo, 1995.
Hörman, Kosta: *Narodne pjesme Bošnjaka I-II*, Sarajevo, 1996.
Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme I-III*, Beograd, 1988.
Maglajlić, Munib: *Antologija bošnjačke usmene lirike*, Sarajevo, 1997.
Nazečić, Salko: *Junačke narodne pjesme*, Sarajevo, 1969.
Nikolić, Ljiljana i Bosiljka Milić: *Čitanka sa književnoteorijskim pojmovima za I razred srednje škole*, Beograd, 1991.
Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Matica srpska, knj. IV, Novi Sad, 1971.
Šemsović, Sead: "Neki elementi usmenog pjesništva u poeziji Skendera Kulenovića", *Novi izraz*, 20, str. 121-132.

THEMATIC-FABULAR LEVEL OF INTERTEXTUALITY
(EXEMPLIFIED BY INTERTEXTUAL RELATION
BETWEEN *HASANAGINICA* BALADE
AND *HASANAGINICA* DRAMA WRITTEN
BY NIJAZ ALISPAHIĆ)

Summary

A written literature masterpiece is said to be created upon thematic-fabular level of influence when the thematic and/or fabular elements of the oral literature are possible to be clearly recognized. Thus, the masterpiece could be created upon a sole thematic level of influence when the tale is spoken in a different way, and from different angle than it usually is.

The existence of this level of the intertextuality could be proven by comparing the new masterpiece with a model, thus dealing with parts of mutual sameness, and missings. The missings could be established by a two-part analysis where the first part means finding the elements of the model that have not been used for the masterpiece creations; concerning the second part of the analysis a special attention should be paid to the elements that have been taken over from some other masterpiece of the oral literature. Both parts of the analysis use discovered motives in shorter or some longer entirety. The sameness for the model and for the masterpiece of the written literature could be complete and incomplete, and whether it is complete or incomplete can be decided upon by the analysis of shorter and longer entirety taken from the models. In doing that, it is necessary to pay attention to the transforming degrees of elements. This analysing system has been applicable to the *Hasanaginica* balade as well as the *Hasanaginica* drama written by Nijaz Alispahić.

II. GOSTUJUĆI PRILOG

Nijaz IBRULJ

HOLIZAM IDENTITETA

KLJUČNE RIJEČI: *identitet, holizam identiteta, holizam mentalnog, idiomi identifikacije, idiomi reprezentacije, kriterij identiteta, ontologija, teorija, ontološki status, status identifikacije*

Autor u ovom tekstu postavlja konstrukciju za jednu teoriju o *holizmu identiteta* nastalu na temelju Quineove teorije o *holizmu znanja* i Davidsonove ideje o *holizmu mentalnog*. Quinova holistička koncepcija znanja počiva na zavisnosti ontologije od jezika, odnosno na zavisnosti jezika od kulture, i zavisnosti kulture od idioma identiteta i kvantifikacije koji nastaju iz psiho-genetskih i ontogenetskih izvora.

Autor teksta heuristički širi rezoluciju Quineovog slogana: "Nema entiteta bez identiteta" i izvodi konsekventni slogan: "Kakav identitet takav entitet". Time Quineova holistička interpretacija znanja, prema kojoj ontologija teorije zavisi od jezika prebacuje svoje sidrište na stranu *idioma identifikacije identiteta*, od kojih zavise idiomi kvantifikacije i ontološki status objekata jedne teorije. *Holizam identiteta* se ovdje argumentira kroz konekcionističku karakterizaciju idioma identifikacije u formi *identiteta supstancije* (istovjetnosti), *identiteta kvaliteta* (sličnosti) i *identiteta kvantiteta* (jednakosti).

Holizam identiteta je ideja koja dozvoljava da u jednom teorijskom stereotipu, ili jednom identifikacijskom području, funkcioniraju različiti kriteriji identiteta ili različiti nivoi identifikacije koji na različit način određuju ontološki status objekata teorije, omogućavaju kompoziciju hijerarhija ontoloških općenitosti, logičkih općenitosti i lingvističkih općenitosti koje se podešavaju od sekvence do sekvence i harmoniziraju semantičku i strukturalna svojstva jedne teorije bez obzira na to koje kulturne činjenice ona uzimala kao ontološke positume.

1. ONTOLOGIJA I/ILI RELATIVITET

U Quineovoj (Quine, 1980) verziji filozofskog objašnjenja toga kako svijet, jezik i mišljenje funkcioniraju zajedno uspostavljen je lanac zavisnos-

ti: ontologija jedne teorije zavisi od jezika; jezik teorije zavisi od konceptualne sheme korisnika jezika; konceptualna shema korisnika jezika zavisi od idioma identiteta i kvantifikacije; idiomi zavise od kulture u kojoj je usvojen prirodni jezik; kultura je zavisna od psihogenetskih i ontogenetskih korijena (Quine 1976) svakog pojedinca. Dakle, svaki pojedinac ima svoju konceptualnu shemu koja je razumljiva samo unutar kulture koja dijeli istu ontologiju i isti jezik. Teorija na jednom jeziku nije potpuno prevodiva u drugi jezik zbog različitosti idioma identiteta i kvantifikacije, a to znači i zbog različite ontologije ili zbog različitih sklonosti jednog društva i jedne kulture prema pripisivanju egzistencije objektima. Pitanje o dohvatanju "objektivne reference" kod Quinea, prema mišljenju P. F. Strawsona, započinje elaboracijom teorije i jezika a završava padom u mentalizam, u otkrivanje "psiholoških mehanizama" koji ostaju u *backgroundu* (Strawson 2000:124).

Ovo je simplificirano izložena shema relativističkog i pragmatičkog utemeljenja znanja – *holizma znanja* – koje se formira iz perceptivnih i racionalnih blokova koji epistemološki postavljaju odnos svijeta, mišljenja i jezika i ona je ovdje data u generalnim potezima. Ako se ova shema parafrazira u terminima u kojima se svijet, mišljenje i jezik pojavljuju neposredno jedno za drugo, onda lanac zavisnosti izgleda nešto drugačije: ontološki status fizičkih objekta zavisi od ostenzivne reakcije i singularnih dijelova jezika; singularni dijelovi jezika zavise od idioma identifikacije i kvantifikacije koji u jezik prodiru iz konceptualne sheme; domet singularnih i egzistencijalnih kvantifikatora zavisi od mjesta na kojem se nalazi egzistencija fizičkih objekta u hijerarhiji kulturnih činjenica (od atoma do homerskih bogova), odnosno zavisi od toga šta se uzima u jednoj kulturi kao fizički a šta kao ne-fizički objekti; tipovi kulturnih činjenica zavise od toga da li su njihovi korijeni dominantno ontogenetski (kao dio perceptivne psihologije) ili su dominantno psihogenetski (kao dio mentalne ontogeneze).

Pažljivom čitanju gornjih paragrafa neće izmaći činjenica da ono što iz generalne sheme nije parafrazirano u partikularnu jeste izraz "idiomi identiteta". Do sada smo pratili uglavnom tok objašnjenja koje je ponudio američki filozof Willard van Orman Quine. Njegova se verzija holizma, za razliku recimo od one Donalda Davidsona, koju je ponudio u tekstu *Reality Without Reference* (Davidson 1977. U: Davidson 1984), reducira na teoriju i na konceptualnu shemu. Teorija u Quineovu holizmu znanja ima, kao i kod Wittgensteina, unutrašnju i vanjsku granicu: vanjska granica je iskustvo, unutarnja je određena strukturom konceptualne sheme, onim što je logičko jezgro teorije. Pojedinačni iskazi jedne teorije ne podliježu pojedinačno sudu iskustva, nego cijela teorija sve do njenog logičkog središta, jer je teorija zapravo konceptualna hijerarhija načinjena od ontoloških i lingvističkih hi-

jerarhija, koja se formira od ontoloških i lingvističkih partikularija i univerzalija različitog nivoa općenitosti. Teorija je zapravo "ekvilibrir" iskaza (Quine 1980:43) koji ima relaciju sa iskustvom. Ovaj ekvilibrir koji postoji u teoriji moguće je zamisliti kao *ekvilibrir identiteta* sa različitim tipovima identifikacije identiteta..

Znanje je u teoriji koju zastupa Quine dvostruko zavisno: od ontologije i od ideologije. Isto iskustvo, sa istom ontologijom, u konceptualnoj shemi druge osobe ne mora biti jednako prosuđeno (Quine 1980:10). Teorija je zavisna od izbora ontologije budući da je "nečija ontologija temeljna za njegovu konceptualnu shemu kojom on interpretira sva iskustva" (Quine 1980:10), te od toga šta su referencijske mogućnosti jezika. Stoga Quine govori o nedokučivosti referencije, o neodređenosti prevođenja i o ontološkom relativitetu (Quine 1960).

Holizam identiteta – ideja koju ovdje želim braniti – inicijalno je, kao i holizam znanja, u vezi sa Wittgensteinovom (Wittgenstein 1948. U: Wittgenstein 1960) idejom o jezičkoj igri ili "životnoj formi", koja u sebi sadrži holistički mrežu analognih reakcija: mentalnih, fizičkih, jezičkih, socijalnih. Razlika je u tome što bi jedna razvijena teorija o holizmu identiteta trebala posmatrati identitet kao mrežu paralelno distribuiranih reakcija, fizičkih reakcija, jezičkih reakcija, reakcija stimuliranih vanjskim podražajima, reakcija stimuliranih socijalnim utjecajem, reakcija produciranih ontologijom prvog lica, reakcija stimuliranih ontologijom trećeg lica, reakcija produciranih socijalnom ontologijom općenito i reakcija produciranih sekvencama ili stereotipima logičkog identiteta. Takva interpretacija identiteta je bila bliža Quineovu kasnijem razmišljanju u knjizi *Philosophy of Logic* jer je on procijenio da je primjerenija supstitutivnoj interpretaciji identiteta (Quine 1970:47–60) nego objektnoj interpretaciji identiteta, što Quine i izričito izražava u knjizi *From Stimulus to Science* (Quine 1995:91).

Na temelju Quineova slogana "Nema entiteta bez identiteta" i na temelju tvrdnje da je entitet za jednu teoriju ono u šta ona vjeruje da "jeste" i što postavlja kao egzistentno (*positum*), radilo se o homerskim bogovima ili fizičkim objektima, te na temelju tvrdnje da je ta razlika samo razlika u stepenu vjerovanja u njihovu egzistenciju, autor ovoga rada je kao konsekvencu ponudio slogan: "Koliko identiteta toliko egzistencije", odnosno: "Kakav identitet takav entitet", navodeći argumentaciju da se ne radi samo o diferenciranoj ontologiji ili ontološkoj hijerarhiji nego i o diferenciranom pojmu identiteta i diferenciranoj upotrebi znaka identiteta.

Ako se treba više približiti samoj ideji koju zastupam, a to uvijek može donijeti nove derivacije, onda je treba karakterizirati tako da postane jasno šta je razlikuje od drugih ideja na istom području. Stoga će biti dobro di-

rektno reći sljedeće: *holizam identiteta je ideja o razlikovanju stupnjeva identifikacije identiteta i hijerarhija reprezentacije koje se prepliću ili paralelno distribuiraju u jednoj funkcionalističkoj definiciji ili u funkciji jednoznačnosti koja ih povezuje u cjelinu*. Drugim riječima, ako je tačna Quineova tvrdnja da je ontološka diferencija stvar teorije i njenog stepena vjerovanja u egzistenciju entiteta kojima se bavi, onda se može isto tako tvrditi da je identitet, koji se unutar teorije pripisuje ovim entitetima u postupku stvaranja znanja o njima, zavisan od toga da li se identitet formira sa stanovišta odnosa entiteta prema jednoj biti (supstancijalni identitet), sa stanovišta nekog kvaliteta koji entiteti posjeduju nezavisno od biti koja im je različita (kvalitativni identitet, sličnost) ili sa stanovišta kvantiteta nekog svojstva koje im pripada (kvantitativni identitet, jednakost). Naravno, ovo razlikovanje se u terminima ontologije može izraziti kao razlikovanje stepnja ontološke općenitosti koji se entitetima pridaje *u jednoj teoriji* (u kojoj inače nema ništa singularnog), i u isto vrijeme je zavisno od hijerarhije i kapaciteta logičkih formi koje se ispunjavaju elementarnim stavovima o datim entitetima i od hijerarhije jezika kojima se vrši reprezentacija postignutih identifikacija identiteta u navedenoj teoriji.

Moja je namjera da u ovom tekstu ocrtam neke konsekvence Quineove teze o zavisnosti ontologije od ideologije (Quine 1980), odnosno o zavisnosti entiteta od identiteta, ili od zavisnosti ontologije od jezika. Ako je Quineova teza tačna, onda možemo proširiti rezoluciju ovog zaključka i utvrditi da ontologija zavisi od tipa identifikacije identiteta ili od "kriterija identiteta" (Davidson 1984:154) koji se u jednoj teoriji konstruira. To znači da želimo govoriti o tipovima identiteta kojima se prilagođava izbor ontologije i od kojih zavisi ontologija jedne teorije. Pri tome želim podsjetiti na razlikovanje tipova identiteta o kojima je već Aristotel nešto rekao kada je razlikovao identično kao istorodno / istovjetno, kao istovrsno / slično i kao istomjerno / jednako, odnosno: sinonimijsku istovjetnost stvari, homonimijsku istovjetnost stvari i paronimijsku istovjetnost stvari. Ako, dakle, stoji Quineova tvrdnja: "Nema entiteta bez identiteta" (Quine 1969:27), onda bi mogla da stoji i tvrdnja "Kakav identitet takav entitet".

O ovoj zavisnosti Quine je govorio kao o zavisnosti jezika od konceptualne sheme odnosno od idioma identiteta i kvantifikacije, no pod tim je uglavnom, ili najvećim dijelom, navodio idiome kvantifikacije, odnosno varijabilnu kvantifikaciju koja dominira nad cijelom našom ontologijom. Idiomi varijabilne kvantifikacije, kvantifikacijske riječi ili "varijable kvantifikacije", prema Quineu (Quine 1980:12), stoje iznad cjelokupne naše ontologije: izrazi "svaki", "neki" i "nijedan" jedini su način našeg ulaska u "ontološko obavezivanje", odnosno u ontološki izbor jedne teorije kojoj se obavezuje-

mo od periferije do centra teorije, ili, kako sada želimo reći, na svim nivoima *identifikacije identiteta*. Ovi idiomi zapravo stoje u temelju tvrdnje Rudolfa Carnapa (Carnap 1956:207) da "biti znači biti element sistema" (pri tome je Carnap mislio na lingvistički sistem ili lingvistički *framework*), a onda stoje i u središtu Quineove tvrdnje: "Biti znači biti vrijednost varijable" (Quine 1980:15). No, taj način egzistencije objekata snažno je kompliciran logičkim konektivima unutar logičkog kalkulusa odnosno unutar računa iskaza. Idiomi kvantifikacije pokazuju u kolikom se obimu jedna činjenica uzima kao objektivna ("objektno vezana varijabla"), a ne i kakva se vrsta egzistencije činjenici pripisuje. To je moguće učiniti, prema mom mišljenju, samo idiomima identifikacije identiteta pomoću kojih dvije stvari identificiramo kao "istovjetne" zato što imaju jednu bit (spadaju u jedan rod) i zajedničko ime, ili zato što se samo isto imenuju zbog jednog svojstva koje dijele (ili u kojem učestvuju), ili zato što se jednoj stvari ime izvodi iz imena druge stvari.

Idiomi identifikacije identiteta su ono na šta ovaj rad želi ukazati. Pri tome su važni razlozi zbog kojih se ovi idiomi, periferni i centrični, harmoniziraju i grade ekvilibrij identiteta. Konkretno želim ukazati na sljedeće: vrsta identiteta ili tip identifikacije identiteta u direktnoj je vezi sa vrstom egzistencije koju neki objekat ima prije nego što mu se ona pripíše ili izmijeni ili tek potvrdi unutar jedne teorije. A to znači da usvajamo onaj tip realizma koji, prema Johnu Searlu (Searle 1998:11), objekti imaju "by default". To ujedno znači da trebamo još jednom na novi način promisliti Aristotelovo mišljenje da se identitet tiče odnosa između stvari (hoon) a ne riječi. Time se narušava harmoničnost relativizma koju u odnos između svijeta, jezika i mišljenja unosi Quine i za početnu ontologiju uzima se ona koja pušta da nešto jest prije nego što mi kažemo, sa svojom teorijom, da jest tako-i-tako.

UPOTREBA ZNAKA IDENTITETA

Ludwig Wittgenstein je u svoja dva djela, kojima je, snažnije nego Frege ili Russell, pokrenuo interes za istraživanje relacije svijet, jezik, mišljenje, zapravo sproveo različitu upotrebu znaka identiteta.

U *Tractatusu* (Wittgenstein 1922. U: Wittgenstein 1960) je Wittgenstein pokazao šta znači pokušati analizu ovog odnosa identificirajući ga i predstavljajući kao *strukturnu unifikaciju svijeta i jezika* specijalnom upotrebom znaka identiteta kao znaka ekvivalencije dva skupa: skupa SVIJET i skupa JEZIK u formi $\{S\} = \{J\}$, u kojoj se radi o pozicionalnom razvrstavanju činjenica koje čine ontologiju skupa S i činjenica koje čine ontologiju skupa J. Pri tome se njihov identitet postavlja kao rezultat matematskog kri-

terija izjednačavanja datog u metodi uzajamnog obostranog preslikavanja koja je u filozofiju dospjela od Georga Cantora preko Gottloba Fregea do Wittgensteina. Stoga je u *Tractatusu* skup $\{J\}$ slika skupa $\{S\}$.

U *Logische Untersuchungen* (Wittgenstein 1948. U: Wittgenstein 1960) Wittgenstein mijenja smisao upotrebe znaka identiteta tražeći *semantičku unifikaciju svijeta i jezika* u formi $\{S = J\}$ koja je analogna formi $\{J = S\}$ i svakoj koja je derivirana iz ove forme, gdje jedan skup čini jedna holistička jezička igra ($j = s$) ili jedna forma života ($s = j$), koja sadrži mrežu mentalnih, fizičkih i lingvističkih reakcija kao jedan skup činjenica koje korespondiraju ili stoje u analogiji. Kriterij identiteta u ovoj teoriji dat je u funkcionalnoj definiciji ili u upotrebi idioma identifikacije za svaku jezičku igru posebno. Stoga nije moguće unaprijed znati značenje riječi u nekoj jezičkoj igri kao što nije moguće unaprijed odrediti njenu ontologiju: ona zavisi od vrste stimulacije, koja može biti fizička, mentalna, verbalna, socijalna. Ako u jednoj jezičkoj igri budu podešeni svi njeni elementi, onda je ona smislaona unifikacija svih reakcija. Ako riječi nemaju značenja ili ako ih ne mogu imati s obzirom na kriterij identifikacije koji dominira jezičkom igrom, onda nema ni objekata kojima se mogu pripisati.

Quineov međutim slogan "No entity without identity" (Quine 1969:27) ne može se konvertirati ako se pod terminom *entity* misli nešto što ima egzistenciju u prostoru i vremenu. Obratnost u tom slučaju ne vrijedi. To je upravo razlog što je moguće prihvatiti njegovu tvrdnju o ontološkom positumu: nešto što je fizički objekat i nešto što je Hermija (jedan od homerskih bogova) jednako mogu biti objekat neke teorije i razlikuju se samo po stepenu egzistencije koja im se u toj teoriji pripisuje, a ne koja im pripada po sebi. To znači da je identifikacija njihove egzistencije, bila ona vanjska ili unutarnja s obzirom na holizam mentalnog, bez obzira na stupnjeve stanja stvari i procesa i stupnjeve mentalnih stanja stvari i procesa, zavisna od konceptualne sheme i da je njihova egzistencija unutar teorije zavisna dodatno još od jezika teorije kojim se vrši reprezentacija postignute identifikacije.

Pokušajmo još jednom zavrtiti Quineov *Gedankenexperiment* sa zecom i identifikacijom identiteta "zečijih faza" (Quine 1960:26–31), sada u drugom smjeru. Opis kretanja zeca u jednom prostoru načinjen u prirodnom jeziku razlikuje se od algoritma kretanja zeca koji je napisan u matematičkom jeziku. Pri tome je važno da se u konceptualnoj shemi koja funkcioniра u prirodnom jeziku "zec" (lat. *Lepus*) identificira sa "glodar koji spada u porodicu sisara za koju je karakteristično da ima rascijepljenju gornju usnu, duge zadnje noge, kratak rep i duge uši" ili u dječijoj epistemologiji kao "uhata-brza-dlakava-topla-slatka-životinja" koja se "ne zove vjeverica" nego se upravo označava imenom "zec". U matematičkom opisu jednog fizič-

kog stanja stvari ili kretanja zeca ne identificira se objekat preko njegove definicije nego se vrši opis jednog njegovog prostorno-vremenskog svojstva a da se ne navodi šta jeste objekat ili šta jeste svojstvo kretanje zeca. Pita se kako se jedan objekat ponaša u prostoru i vremenu s obzirom na svojstvo koje se želi identificirati. Šta u kulturi koja pokriva taj prostor i vrijeme gdje se taj opis vrši znači zečija šapa to nije bitno, kao što nije bitno u koju vrstu životinja spada zec i da li je to ista vrsta u koju spada vjeverica niti koje su specifične razlike. Još manje je bitno da je latinsko ime za vuka *Lupus*.

Na ovom mjestu možemo krenuti putem koji je postavio Gottlob Frege (Frege 1918. U: Frege 1962) u spisu *Über Sinn und Bedeutung* pitajući se da li je identitet relacija koja se tvrdi (nekom teorijom koja sadrži jednoznačni simbolički jezik) ili koja postoji po sebi. Frege je to izrazio pitanjem da li je identitet relacija između znakova koji označavaju neke predmete ili je relacija između samih predmeta. Grafička razlika između "a = a" i "a = b" je Fregeu bila dovoljna da tvrdi da se *bez opasnosti po istinu* (istinosnu vrijednost iskaza) isti misaoni sadržaj (ista misao) može dati na različite načine u istom artifičijelnom jeziku. No, pitanje koje bi moglo proisteći ako bismo se udaljili od Fregea i prišli bliže u Quineovu blizinu jeste: ima li "a" u izrazu "a = a" više ili manje egzistencije ili isti ontološki status nego što ima "b" u izrazi "a = b"?

Time nismo daleko od puta kojim je išao Strawson kada je pitao šta je ontološki primarno, "a" ili "b", i zaključio da je "a" primarno ako u sebi sadrži "b" (Strawson 1990:17). To je analitičko pitanje, pitanje o hijerarhiji jezika i kompleksnosti simbola koje je do Strawsona došlo preko Carnapa. Moje se pitanje odnosi na diferenciranu ontologiju i diferenciranu identifikaciju identiteta. Da li u jednoj i istoj teoriji može da postoji entitet sa različitim ontološkim statusom na različitim nivoima teorije, pa dakle i hijerarhija ontoloških općenitosti, i da li to znači hijerarhiju egzistencije objekata ili hijerarhiju identifikacije egzistencije objekata? Drugo, šta to znači za samu teoriju, za idiome kvantiteta i identifikacije?

Potrebno je, međutim, promisliti ono što slijedi iz takvog odnosa prema ontološkim i epistemološkim pretpostavkama teorije. Quine smatra entitete kulturnim činjenicama koje se razlikuju samo po stupnju a ne po vrsti egzistencije: fizički predmeti i homerski bogovi su positumi (Quine 1980:44) koji ulaze u teoriju na temelju vjerovanja ili na osnovu njihove egzistencije koja im se pripisuje u jednom kulturnom *frameworku*. No, ako je tako, onda bi imali pravo dovesti nivo ili stupanj egzistencije u korelaciju sa nivoom ili stupnjem identifikacije i reći: "Kakav entitet takav identitet". Ili: "Koliko identiteta toliko entiteta". Da podsjetim na drugi način da je tvrdnja koju ovdje branim sljedeća: ako se objekti mišljenja razlikuju po stupnju

vjerovanja u njihovu egzistenciju, po stupnju njihova pozicioniranja u jednom sistemu uvjerenja na kojem to pozicioniranje počiva, onda se i mentalna koherencija znanja o tim objektima razlikuje po stupnju identifikacije identiteta odnosno po tipu identiteta koji se epistemološki formira.

ONTOLOŠKI STATUS I STATUS IDENTIFIKACIJE

Quineovo razlikovanje ontologije i ideologije jedne znanstvene teorije (Quine 1980:131) sastavni je dio teze da je svijet zavisan od konceptualne sheme jezika koji ispunjava. Ontologija je zavisna od kulture, odnosno ontološke činjenice su kulturne činjenice. Ono što se unutar jedne kulture uzima kao postojeće, bez obzira na to koliko egzistencije ima i koliko zavisi od čulne stimulacije, funkcionira u jednoj teoriji ("teorija zasnovana na jednoj kulturi") kao objekat o kojem se konstruira teorija sastavljena od centra (logika) i periferije (iskustvo). Kultura kakva je bila npr. antička imala je u svojoj ontologiji uračunate besmrtno olimpske bogove (athanatoi theioi) i razna mitska bića kao postojeća, kao ono "što jeste" pokraj ljudi, stvari, životinja, biljaka i planeta.

Ali ono što stoji u odnosu prema svim ovim kulturnim činjenicama kao znanstvena paradigma ili kao (u jedno vrijeme) *racionalno prihvatljiva ideologija znanosti* jeste teorija koju daje fizika kao znanost o prirodi koja govori o samopostalosti materije, za koju postoje atomi i elektroni, sile i polja sila, kretanje i mirovanje, i za koju se bez kontradikcije ne može govoriti o nematerijalnim bićima kao prostorno-vremenskim fenomenima u terminima kojima se opisuju stvari (jezik stvari). Na toj znanstvenoj paradigmi, koju ljubitelji antičke kulture mogu ali i ne moraju usvojiti kao istinitu ili kao racionalno prihvatljivu, koju dakle mogu prihvatiti ili odbaciti, utemeljeno je jedno uvjerenje koje se imenuje ateističkim i koje se nalazi u svim monoteističkim kulturama jednako kao kulturna činjenica za čiju argumentaciju u jeziku stvari ima najviše racionalne evidencije, odnosno čiji idiomi identifikacije identiteta pružaju najviši stupanj jednoznačnosti.

Različite kulture sa različitim ontologijama ili dijele ili ne dijele, prihvataju ili ne prihvataju jednu fiziku: onu do koje je obrazovano ljudstvo došlo u jednom vremenu. Unutar jedne, druge i treće ili četvrte kulture tačno se zna šta je fizički objekat i šta su fizička svojstva, i šta je jezik stvari u kojem se eksplicira ova ontologija, zna se šta su mentalni objekti i njihova svojstva, šta je jezik u kojem se ova ontologija eksplicira, i zna se šta su objekti vjerovanja i njihova svojstva i šta je jezik teorije u kojoj se ta ontologija eksplicira. Ne može se teorija kao skup "periferija / iskustvo – plus – centar / logika" jednoznačno primijeniti na sve kulturne činjenice iako se sva

ontološka stanja mogu proglasiti kulturnim činjenicama. Unutar kulture kojom snažno dominira monoteističko vjerovanje, iskazi koji sadrže nadnaravnu ontologiju ne mogu se verificirati ni pojedinačno niti svi zajedno na osnovu iskustva periferije koje dijele fizički materijalni objekti sa atomskom strukturom i silom gravitacije. Oni se verificiraju u odnosu na iskustvo vjerovanja cjelokupne vjerujuće zajednice, u odnosu na *holizam mentalnog* unutar kojeg se mentalna stanja vjerovanja i nadanja pojavljuju u tipovima reprezentacije ili tipovima iskaza "vjerujem da ___", "nadam se da ___", a ono što identificiraju ta mentalna stanja kao realno ili kao postojeće formira ontologiju vjerovanja a ne fenomenologiju stvari.

Ono što ja ovdje želim sugerirati jeste sljedeće: primarne ili partikularne, a ne globalne, ontologije različitih teorija nisu različite zato što su različite kulture koje ih produciraju nego zato što je identifikacijski okvir teorije, a onda i ontološki status objekata, složen bez obzira na kulturu koja ga proizvodi. Ideološki ili identifikacijski status objekata koji se u jednoj teoriji pripisuje objektima zavisi od dominantnog tipa identiteta koji teorija konstruira na jednom od svojih nivoa. Naprimjer, hipotetički nivo teorije nije jednak njenom analitičkom niti sintetičkom ili konkluzivnom nivou. Idiomi identifikacije identiteta jesu zavisni od kulture i od jezika, ali je njihova funkcija univerzalna za svaku kulturu: oni služe diskriminaciji čulnih i perceptivnih objekata, velikih i malih oblika, trenutnih i frekventnih konfiguracija, kratkoročnih i dugoročnih proceduralnih aktivnosti, mentalnoj diskriminaciji klasa objekta, formaliziranim diskriminacijama klasa itd. Oni prožimaju sve hijerarhije perceptivnog i mentalnog procesa identifikacije, počivajući na nižim nivoima i završavajući na višim kognitivnim nivoima (Kosslyn 1995).

No, ne radi se unutar teorije o samo jednom tipu identifikacije ili jednom kriteriju identiteta nego o paralelnom funkcioniranju više idioma identifikacije identiteta, o paralelnom funkcioniranju više tipova mentalnih reakcija, o stimulacijama više tipova fizičkih reakcija i o paralelnom učešću više tipova jezičkih reakcija ili idioma reprezentacije. No, naše "generalno shvatanje svijeta" je, kako kaže Donald Davidson, uglavnom nastalo u komunikaciji i interpersonalnim reakcijama koje dijelimo (Davidson 2001: 218–219). Ako neko u jednom kulturnom svijetu pravi teoriju o imovinskom stanju anđela, o privatnom vlasništvu koje oni posjeduju, onda se mora reći da nekim objektima, koji nemaju realnu egzistenciju, pripisuje svojstva koja pripadaju realnim objektima, mada teorija o imovinskom stanju anđela može biti npr. zanimljiva. Naša globalna upotreba jezika koja je podvrgnuta "lingvističkoj podjeli rada" je isto tako generalno korektna jer počiva na stereotipima jezičkih reakcija (Putnam 1975:227).

Identifikacijsko područje jedne teorije pruža identifikacijski status objekata teorije time što na tom području ili na tom nivou, koji može biti hipotetički, ili analitički, ili sintetički pruža kriterij identiteta koji određuje osnovu za tretiranje identitea kao pretpostavljenog / uvjetovanog identiteta, kategoričkog / neuvjetovanog identiteta, analitičkog / deduktivnog identiteta, sintetičkog / višestruko uvjetovanog identiteta itd. Identifikacijski status koji objekt dobija na jednom nivou teorije je kriterij identiteta koji zadovoljava u funkciji jednoznačnosti koja se na tom nivou formira i u kojoj učestvuju svi dijelovi pojmovnog sadržaja koji se semantički i strukturalno podešavaju prema uvjetima istinosne vrijednosti koju nameće kriterij identiteta.

Unutar svake kulture postoje entiteti kojima se pripisuje egzistencija kao prostorno-vremenska (fizička), kao pojmovna (logička), kao mentalna (psihološka), kao jezička (verbalna). U odnosu na vrstu egzistencije ili nivo ontološkog konteksta koji se pripisuje objektima formira se ili konstruira teorija u jeziku koji joj pripada po kontekstu u koji spada. Dakle, ono što se samo sugerira na ovom nivou jeste da ne bi trebalo odnos entiteta i identiteta unutar teorije posmatrati u shemi "jedna kultura – jedna ontologija" (jedan entitet jedan identitet), nego se može govoriti o složenom ontološkom kontekstu u koji spada manje ili više jedan objekt date teorije, u kojem može manje ili više objektivno funkcionirati. Ontologija teorije ne može biti u koliziji sa logičkim središtem te teorije, tj. sa onim za šta postoji logički instrumentarij utemeljenja i opravdanja. Jedna kultura producira mnoštvo ontologija i jezika koji im kontekstualno pripadaju. Postoji, međutim, različit nivo identiteta koji se može formulirati ili postići takvom ontologijom i takvim vokabularom. Identitet je cjelina, nešto što jedna teorija treba postići podešavanjem semantičkih i strukturalnih sekvenci, koje, ako su znanstvene, stoje unutar logičkih stereotipa sastavljenih iz sekvenci ako-onda.

Quine je učinio da je ontologija jedne teorije zavisna od ideologije te teorije. Njegov slogan "No entity without identity" može značiti ovo: "Nema ontologije (jedne teorije) bez ideologije (upravo te teorije)". Ovim se zapravo izražava da je ontologija zavisna od jezika teorije u kojem se pojavljuje. To može značiti i ovo: "Kakva ideologija takva ontologija". Ja sam međutim upravo kao protutežu uveo slogan: "Kakva ontologija takva ideologija", odnosno "Kakav entitet takav identitet".

Provjerimo možemo li napraviti vlastiti *Gedankenexperiment*, koji bi bio od pomoći za argumentaciju ove tvrdnje. Možemo naprimjer prihvatiti ontološki kontekst *KAPPA* knjige Homerove *Odiseje* kao dio zasebne teorije nastale unutar jedne kulture i razlikovati ga od ontološkog konteksta *LAMBDA* knjige. Unutar *KAPPA* knjige možemo smatrati kulturnom činjenicom ili ontološkim positumom "ljepokosu Kirku": "Kirke euplokamos"

(Odysseias, K. 136) ili "Kirke kalliplokamos" (Odysseias, K. 220), odnosno biljarku Kirku, koja se bavi travama i spravlja čarobne napitke kojima čini da čovjek zaboravi svoju zemlju; možemo prihvatiti i to da je u stanju udarcem palice pretvoriti mornare u svinje. Ali iz tog konteksta i na račun takve ontologije ne možemo u svojoj operativnoj konceptualnoj shemi dati Kirki isti ontološki status koji ima ljepokosa diplomirana farmaceutkinja zaposlena u apoteci "Stari grad" u Sarajevu ili plavokosa diplomirana farmaceutkinja u "Ljekarni" na Miklošičevoj ulici u Ljubljani, koje izdaju ljekovito bilje na recept, a nijedna od njih nije u stanju činiti čuda čarobnom palicom niti je u stanju spravljati čarobne napitke. Isto tako ne možemo identificirati značenje riječi koje u *KAPPA* knjizi ima izraz "Kirke pharmakon" (Odysseias, K. 276) sa značenjem riječi "farmaceutkinja Zlata" ili "farmakologinja Mojca". Možemo činiti ontološke gradacije unutar *KAPPA* knjige i reći da je egzistencija svinja višeg ontološkog stupnja od egzistencije čarobnice i biljarice Kirke, ali ne možemo gradirati cijeli taj ontološki kontekst u odnosu na ontološki kontekst *LAMBDA* knjige, gdje Odisej silazi u podzemni svijet i susreće mrtve duše koje čekaju da se napiju krvi žrtvovanih životinja i da kažu istinu, ili ontološki status duše proroka Tebanca Tiresije koji Odiseju govori budućnost (Odysseias, Λ. 100–135). I jedna i druga knjiga, i *KAPPA* i *LAMBDA*, spadaju u nadređeni kontekst *ODISEJE*, u kojem paralelno postoje 24 ontološka konteksta, svaki sa svojom ontologijom ali i sa različitim stupnjevima identifikacije identiteta (govoreno mojim terminima) ili ideologijom (u Quineovim terminima).

IDENTITET I NJEGOVE RAZLIKE

Vrsta identifikacije identiteta govori o vrsti egzistencije entiteta. Identitet je prije svega vrsta identifikacije, način na koji se dijelovi misaonog sadržaja izjednačavaju po svojoj semantičkoj funkciji učestvujući u formiranju jednog iskaza kao funkcije jednoznačnosti koja ima istinosnu vrijednost jer posjeduje u sebi neki (logički) zakon ili, kako to naziva Donald Davidson (Davidson 1984:154), "kriterij identiteta za pojmovne sheme". U isto vrijeme identitet je vrsta reprezentacije ove jednoznačnosti ili ove funkcije koja nema samo semantičku nego i strukturalnu komponentnost ili "ispunjenost" ("satisfaction") (Tarski 1956:189). Jedan jednostavan misaoni sadržaj može se predstaviti kompleksnim simbolom, npr. dvostrukom negacijom, dok se jedan kompleksan sadržaj može reprezentirati jednim prostim simbolom.

Pogledajmo sada ponovo ono što je ponudio Aristotel u diferenciranom pojmu identiteta (Aristotel, M.1021a 10). Ako želimo identificirati dvije stvari kao istovjetne, onda je to moguće učiniti na tri načina:

- 1) dvije stvari su istovjetne / istorodne (to auton) zato što imaju jednu bit
- 2) dvije stvari su istovjetne / slične (to homoion) zato što imaju jedan kvalitet biti
- 3) dvije stvari su istovjetne / jednake (to ison) zato što imaju jedan kvantitet biti

Pokušajmo sada povezati ova *tri načina identifikacije identiteta* sa razlikovanjem njihove jezičko-gramatičke i logičke realizacije kroz trostruku predikaciju zasnovanu na sinonimiji, homonimiji i paronimiji, o kojima Aristotel govori u spisu *Kategorije* (Aristotel, K. 1a1–1a15). U slučaju (1) *ako* stvari imaju jednu bit, *onda* imaju (a) zajedničko ime (onoma koinon) i (b) istovjetan pojam biti označen imenom (ho de kata tounoma logos tes ousias ho autos). Rečeno na način na koji je Aristotel govorio radi se o suimenovanim (sinonimnim) stvarima (hoon) ili o *sinonimnoj istovjetnosti*, koja je osnova *sinonimne predikacije* i koja na nužan način povezuje subjekat i predikat. U tom kontekstu stvari treba nazvati zajedničkim (a ne istim) imenom jer im je rod jedan: tako možemo zajedničkim imenom "životinja" označiti "čovjeka" i "vola" jer im je rod koji im se u definiciji pripisuje kao njihova bit jedan. Ako dakle želimo da kažemo po čemu su čovjek i vol jedno i isto, onda možemo reći po tome što su životinja. To je udaljeni ili logički pojam identiteta. Ako tu definiciju želimo dokazivati i navoditi zašto se u definiciji čovjeka i vola pojavljuje zajedničko ime životinja, onda ćemo navoditi svojstva životinje koja pripadaju čovjeku i volu u istoj mjeri. U ovom se pojmu istovjetnosti radi o logičkoj ili analitičkoj istovjetnosti.

U slučaju (2) *ako* stvari imaju jedan kvalitet biti, *onda* imaju (a) samo zajedničko ime (onoma monon koinon) i (b) različit pojam biti označen imenom (ho de kata tounoma logos tes ousias heteros). Rečeno na način na koji je Aristotel govorio o tome u *Kategorijama* radi se o isto-imenovanim (homonimnim) stvarima (hoon) ili o *homonimnoj istovjetnosti* (sličnosti), koja je osnova *homonimne predikacije* ili slučajne veze subjekta i predikata. Sinonimna predikacija je sintetička jer ne slijedi iz iste definicije nego iz slučajnog pripadanja dva ili više predikata jednom subjektu. Stvari možemo samo nazvati zajedničkim imenom, ali one nemaju istu definiciju jer ne spadaju u isti rod i nemaju istu bit. Jedan pojedinačni "čovjek" na ulici i "slika čovjeka" na grčkoj vazi mogu se označiti zajedničkim imenom "životinja", ali je definicija ili pojam "čovjek" različita od definicije ili pojma "naslikani čovjek".

U slučaju (3) *ako* stvari imaju jedan kvantitet biti, *onda* se ime jedne stvari izvodi iz imena druge, jedna stvar dobija ime po imenu druge stvari:

imenica "gramatičar" izvedena je iz imenice "gramatika". Rečeno na način na koji je Aristotel govorio o tome u *Kategorijama* radi se o paronimnim stvarima (hoon) ili o po-imenovanim (paronimnim) stvarima (hoon) ili o *paronimnoj istovjetnosti* (jednakosti).

Sada se vratimo ponovo na ono što je postavio Frege u spisu *Über Sinn und Bedeutung*. Razlika između "a = a" i "a = b" nije samo razlika u vrsti reprezentacije koja kaže da je "b" znakovna ekvivokacija ili homonim ili drugo ime za "a", ili da je "b" drugačiji način lingvističkog postojanja entiteta "a" kao što je "5" drugi način lingvističkog postojanja entiteta "2 + 3", nego ta razlika ukazuje ili na različitost ontološkog statusa entiteta koji se dovode u relaciju identiteta ili ukazuje na različitost tipova identifikacije entiteta koji se pripisuje istom entitetu. Ona pokazuje da označeni entitet ne dopušta da ga se označi samo jednom vrstom znakova ili da se na njega može primijeniti samo jedan kriterij pojmovne sheme, onaj unutar kojeg je jedan pojmovni sadržaj identičan samo samome sebi (supstancijalni identitet), nego da se on sam ili jedno njegovo svojstvo koje ga u definiciji karakterizira i sa kojim se može u definiciji konvertirati može označiti nizom znakova koji se formiraju u jednoj funkciji jednoznačnosti. Kognitivno konvertiranje ili kognitivna sinonimija je ono na čemu je Frege utemeljio mogućnost svoga *Begriffsschrift*a.

Ovdje, dakle, nije u pitanju da li objekat ili entitet postoji ili ne postoji nego na koji način je moguće da postoji za nas kao istovjetan u svim svojim fazama, u fizičkom, mentalnom i jezičkom sklopu koji formiramo. Ako je "b" zajedničko ime za "a" i "b" ili ako su "a" i "b" dva različita znaka za isti entitet, onda je razlika u onome preko čega se entiteti identificiraju kao identični. Ako je relacija "a = a" sadržana u relaciji "a = b" i isto tako relacija "b = b" a isto tako i relacija "a = a", onda ništa u znacima koji su tako napisani ne dopušta prelaz na relaciju "a = b", osim ako ne postoji nešto treće sa čim su oba znaka povezana kao njegova imena i što im daje identičnost. U Aristotelovoj silogistici nije moguće dokazati da kao istinita relacija vrijedi "a = b" ako ne postoji neko zajedničko ime / znak "c" za koji vrijedi: "a = c" i "b = c".

Frege je ovu relaciju uzimao kao ekvivalenciju oznaka istog sadržaja: "a" i "b" su različiti jezički način postojanja istog predmeta, različit način datosti istog pojmovnog sadržaja koji reprezentiraju ovi znaci. Za Fregea postoji isti identitet u izrazima: "Venera = Venera" i "Venera = Večenjača" i "Venera = Danica" i svim drugim kombinacijama koje slijede. No, Frege je riječi i rečenice povezivao ne samo sa stvarima i predmetima nego i sa pojmovima, sa smislom riječi a ne samo sa njihovim značenjem. Misao je za Fregea smisao stava odnosno način njene lingvističke datosti ili strukture

misli (*Gedankengefüge*) (Frege 1966:72). U slučaju "a = a" radi se o analitičkom stavu i govori se o logičkom identitetu ili jednakosti entiteta sa samim sobom (supstancijalni identitet) koji važi bez obzira na vrstu entiteta, bili oni zamišljeni ili stvarni, bila njihova egzistencija ovog ili onog stupnja, bili oni entiteti ili poluentiteti. Ona važi čak i onda kada bi se cjelokupna realnost reducirala na znak "a".

Razmotrimo sada samo slučaj "a = b". U tradicionalnom smislu tu se radi o sintetičkom stavu. Pogledajmo sada, pokušavajući da povežemo tradicionalno (Aristotelovo) i moderno (Fregeovo) tumačenje pojma identiteta u nekim mogućnostima konstruiranim samo kao *Gedanekenexperiment* ove vježbe. Koje su sve moguće kombinacije ili sinteze ili samo odgovori na pitanje šta se sve podrazumijeva pod ovom formom identiteta. Uzmimo pri tome u obzir i one misli koje su kontrafaktičke i koje možemo samo pomišljati bez neke realne mogućnosti da dobiju potvrdu u iskustvu.

a) Supstancijalni identitet (istovjetnost stvari)

- 1) relacija između entiteta: entiteta "a" i entiteta "b"
- 2) relacija između znakova / imena koji označavaju isti entitet, između znaka "a" i znaka "b"
- 3) relacija između egzistencije jednog entiteta u različitim vremenskim sekvencama
- 4) relacija između faza ili sekvenci jednog entiteta u prostoru
- 5) relacija između različitih tipova ili nivoa identifikacije jednog entiteta u procesu
- 6) relacija između različitih nivoa identifikacije dva entiteta
- 7) relacija između različitih dijelova jednog logičkog sadržaja: subjekta "a" i predikativnog dijela "b"

b) Kvalitativni identitet (sličnost stvari)

- 8) relacija između stupnjeva identifikacije nekog svojstva istog entiteta, tj. različitog nivoa logičke općenitosti koja se svojstvu pripisuje i različite hijerarhije kompleksnosti reprezentacije kojim se svojstvo predstavlja
- 9) relacija između dva stupnja logičke općenitosti pod koja potpadaju entiteti
- 10) relacija između dva stupnja ontološke općenitosti koje ima jedan entitet u teoriji

11) relacija između dva stupnja lingvističke općenitosti koji se apliciraju na jedan entitet

c) Kvantitativni identitet (jednakost stvari)

12) relacija između različitog stupnja kvantiteta istog svojstva jednog entiteta (kvantitet "a" svojstva D entiteta P i kvantitet "b" svojstvo D entiteta P)

13) relacija između različitih oznaka istog svojstva jednog entiteta (oznaka "'a'" svojstva "a" entiteta P i oznaka "'b'" svojstva "b" entiteta P)

Ovdje smo pustili mašti na volju da bismo vizuelno pokazali jedan broj mentalnih rotacija koje se kriju iza ideje o *holizmu identiteta*. Na svim nivoima ili u svakom izoliranom tipu identifikacije identiteta očito je da su prisutni svi drugi tipovi, na ovaj ili onaj način. Zapravo, u svakom pojedinačnoj mogućnosti od (1) do (13) paralelno se prepliću ontološki, logički i semantički tip identifikacije identiteta. U ovim *diferencijalima identiteta* jasno se pokazuje složenost i isprepletenost tipova identifikacije identiteta. Time se želi reći: identitet nije rigidna analitička istovjetnost objekta sa samim sobom, niti je rigidna ili nužna pripadnost predikata subjektu koji se pomišlja kao već prisutan u pojmu subjekta. Postoji čak razlika i u pojmu nužnosti ili rigidnosti, ona koju je opisao Saul Kripke uvodeći sintagmu "apriori na temelju iskustva" (Kripke 1999). Drugim riječima, put do rigidnih konkluzija u jednoj teoriji je težak, stupnjevit i na njemu se uspostavlja *mreža identifikacije identiteta* u jeziku i metajeziku, u prvim konsekvencama i u kasnijim derivacijama. Identitet se osim toga svaki put mora iznova identificirati (Ibrulj 1999:212) i stoga je teorija uvijek otvorena za degradaciju, rekonstrukciju i interpretaciju.

Idiomi identifikacije su istinosne funkcije, otvoreni iskazi koji osim što zavise od u svom ontološkom kapacitetu vezanih varijabli ili od idioma kvantifikacije koji funkcioniraju u nekom jeziku, zavise i od sistema ili konstrukcije tipa identiteta koji se na jednom teorijskom nivou uspostavlja a koji rasporedom logičkih matrica integrira i distribuira subjekte i predikativne dijelove iskaza.

ZAKLJUČAK

Strategija ovog teksta bila je unaprijed određena idejom da ne određuje samo ideologija jedne teorije njenu ontologiju, nego da različiti tipovi

identiteta koje ideologija teorije sadrži u sebi kao algoritamske blokove ili stupnjeve identifikacije dijelova pojmovnog sadržaja, i koje koristi kao elemente *jedne funkcije jednoznačnosti* koja preko reprezentacije dopire do objekata iskustva, određuju ontološki status objekata teorije, vrstu entiteta a time i kontekst i jezik teorije, odnosno sve što ulazi u složen pojam istinosne vrijednosti čitave teorije.

Bilo je više nego zavodljivo otvaranje mogućnosti da se dovede u vezu Aristotelov složeni pojam identiteta ili *triangulacija identiteta* kao logičko-ontološko-lingvističkog okvira unutar kojeg se na različitim nivoima paralelno distribuiraju i integriraju subjekti i predikati pomoću kriterija identifikacije koji djeluju kroz homonimijsku istovjetnost, sinonimijsku istovjetnost i paronimijsku istovjetnost. Pokazalo se da ovu diferenciju koja prebiva u upotrebi znaka identiteta ili u načinima na koje se kaže isto (to auto legetai) treba koristiti samo u određenom smjeru i opsegu, odnosno više kao ilustraciju o mogućnostima na koje, se kako kaže sam Aristotel, "kaže isto" ili na koje se sve načine relacija istovjetnosti može promišljati kada se promišlja o sklopu jezik – svijet – mišljenje koji se u jednoj relaciji oprimjeruje u semantičkom i strukturalnom smislu.

Identitet je složena relacija koja se pojavljuje na semantičkom i na strukturalnom nivou, koja se tiče logičkih, ontoloških i lingvističkih partikularija i univerzalija od kojih se formulira laička, religijska, mitološka ili znanstvena teorija o objektima koji se mogu nazvati kulturnim činjenicama, kako to čini Quine, ali za koje u svakoj kulturi postoji utvrđeni stereotip egzistencije koju imaju i koja im se pripisuje. Taj stereotip zavisi od tipa identifikacije koji se aranžira unutar teorije koja se odabire za vrstu objekata koja u njoj treba da se pojavi. Teorijska paradigma ili stereotip identifikacije ne nastaje otkrićem objekta kakva god on imao svojstva, ali snažno utječe na to da li će se objekat pokazati u svjetlu teorije kao fizički, racionalan, kao iracionalan ili kao fantastičan.

U kontekstima u kojima se javlja više objekata različitog identifikacijskog kriterija moguće je uspostaviti ontološku diskriminaciju određivanjem ontološkog statusa pojedinih objekata u odnosu na kulturni kontekst iz kojeg se pozicioniraju, u odnosu na globalnu konceptualnu shemu ili globalnu sliku svijeta (Davidson) koju dijele učesnici jedne kulture unutar koje vlada lingvistička podjela rada ali isto tako i znanje o tipovima ontološkog statusa koji objekti imaju sami po sebi.

Ideja o *holizmu identiteta* je ideja koja govori u prilog razumijevanju jedne teorije kao skupa različitih kriterija identiteta, jednih koji djeluju vertikalno, u sinonimijskom smjeru ili u smjeru logičkih odnosa pripadanja, obuhvatanja i proricanja, kao relacija različitih nivoa logičkih općenitosti; u

horizontalnom smjeru ili u smjeru reduplikacije imena sa devijantnim završetkom, kakav je paronimijski identitet, i u smjeru koji operira istim imenima, što je homonimijski tip istovjetnosti.

LITERATURA

- Aristotelis (1948): *Organon I–II. Übersetzt und erleutert von Eugen Rolfes*. Leipzig: Velix Meiner Verlag.
- Aristotelis (1978): *Metaphysica I–II. In griechisch-deutsch. In übersetzung von Hermann Bonitz. Neu bearbeitete mit Einleitung und Kommentar von Hoerst Seidel*. Hamburg: Velix Meiner Verlag.
- Carnap, Rudolf (1956): *Meaning and Necessity*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Davidson, Donald (1977): "Reality without Reference". U: Davidson, D (1984): *Inquiries Into Truth and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.
- Frege, Gottlob (1923): "Gedankengefüge". In: Patzig, Gunter (1966): *Gottlob Frege: Logische Untersuchungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Frege, Gottlob (1918): "Über Sinn und Bedeutung". In: G. Frege (1962): *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ibrulj, Nijaz (1999): *Filozofija logike*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Kosslyn, Stephen M. (1995): *Image and Brain*. Cambridge, Massachusetts, London: MIT Press.
- Homeri Odyssea. Edidit by Guilielmus Dindorf. Editio quinta correctior quam curvat C. Hentze. Pars I. Odysseae I–XII. Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri. MDCCCXCI.*
- Putnam, Hilary (1975): *Philosophical Papers 2*. London: Cambridge University Press.
- Quine, Willard Van Orman (1960): *Word and Object*. Cambridge, Massachusetts and London: MIT Press.
- Quine, Willard van Orman (1980): *From a Logical Point of View*. Second Edition. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Quine, Willard van Orman (1976): *Die Wurzeln der Referenz*. Frankfurt / Mein: Suhrkamp. (Quine, The Roots of Reference. Open Court Publishing Co., La Salle, Illinois)
- Quine, Willard Van Orman (1970): *Philosophy of Logic*. New York: Prentice-Hall.
- Quine, Willard Van Orman (1995): *From Stimulus to Science*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Quine, Willard Van Orman (1969): *Ontological Relativity and Other Essays*. New York: Columbia University Press.
- Searle, John (1998): *Mind, Language and Society. Philosophy in the Real World*. New York: Basic Books.

- Strawson, Peter Frederick (2000): *Entity and Identity and Other Essays*. Oxford: Clarendon Press.
- Strawson, Peter Frederick (1990): *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*. London and New York: Routledge.
- Tarski, Alfred (1956): *Logic, Semantics, mathematics*. Oxford: Oxford University Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1960): *Schriften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

THE HOLISM OF THE IDENTITY

Summary

In this article the author presents some questions about the concept of identity in relation to some ontological, logical and linguistic aspects. Firstly he examines Quine's relation between ontology and ideology or the relation between entity and identity inside one theory. The main goal set by the author of the article is to find some suggestive consequences of Quine's thesis: « There is no entity without identity ». The author proposes a new resolution of that thesis in terms of "Like identity - like entity". It means that there is a difference in the concept of identity as well as in the ontological status of objects of a theory.

As a kind of comparison the author takes in account Aristotle's differentiation in the concept of identity: we have to differentiate between the concept of sameness as (1) synonymous identity between things which have one genus or one substance; (2) homonymous identity between things which have one quality; (3) paronymous identity between things which have different models of one name. With that Aristotle shows difference in the type of predication.

The author of the article finds that we have to introduce differentiation to the concept of identity compounded by different sequences of identification or different criteria for the arrangement of the statements of theory as recursive and interchangeable functions of sameness. Holism of identity is a theory that interprets a theory as equilibrium of statements that contain different idioms of representation setting on the different hierarchical levels

(hypothetical, analytical, synthetic) which are in connection through the identity of substance, the identity of quality and the identity of quantity. The holism of the identity is an approach to identity that suggests the interdependence of various aspects of identity.

The identity is not a rigid relation on only one level of theory or the same and identical structure of logical identification at every level of theory. The idioms of identification are truth functions or open sentences that depend on the ontological capacity, on the bound variables or on idioms of quantification. They depend on the system or construction of the type of identity which is dominant on one level of theory and which makes a formal order of logical matrixes that a theory uses for integration and distribution of subjects and predicative parts.

II. OSVRTI I PRIKAZI

RIJEČI OVOG VREMENA

Od 1971. godine Društvo za njemački jezik¹ bira riječ godine. Kada se pogleda lista tih riječi, može se brzo proputovati kroz dio historije njemačkog društva i upoznati stvari i pojave koje su svake pojedine godine zaokupljale najviše pažnje njemačke politike, njemačkog naroda i njemačkih medija. Riječ 1986. godine bila je *Černobil*, 1987. *AIDS*, 1995. *multimediji*, 1999. *milenij*, 2001. *11. septembar*. Od 1991. osim riječi godine bira se i "neriječ" godine, a 1992. to je bilo *etničko čišćenje*, 1999. *kolateralna šteta*, 2002. *Božiji ratnici*.²

Riječi jednog jezika samo su dijelovi koji izgrađuju ono što mislimo, govorimo i pišemo. I ne samo da one oslikavaju stvarnost, one stvaraju i svijest. Na taj način leksika nekog vremena predstavlja obilježja toga vremena, obilježja onoga što je ljude u tom vremenu pokretalo, onoga sa čim su ljudi tog vremena živjeli. Riječi jednog vremena otkrivaju nam kako su ljudi tog vremena vidjeli svijet i kako su ga

prosudivali – one oslikavaju duh tog vremena.

Svako vrijeme ima svoj duh i svoj karakteristični rječnik. Kako se vremena mijenjaju, tako se mijenja i jezik – riječi se rađaju i umiru (što se prije razvitka medija i nije dalo tako lahko posmatrati). Upotreba određenih termina zavisi od okolnosti koje su obilježavale određeno vrijeme. Jezik, odnosno njegova leksika mora se neprestano prilagođavati kulturnom, tehničkom, političkom i svakom drugom razvoju. Stvaraju se nove riječi ili se one preuzimaju iz drugih jezika. Osim toga, dolazi do proširenja, sužavanja čak i promjene značenja nekih od njih.

Bosanski jezik u nekoliko navrata bio je izložen vrlo jakim utjecajima – koji su u prvom redu zahvatili njegovu leksiku, koja, u odnosu na gramatiku, predstavlja dio jezika vrlo podložan promjenama. Dolazak Osmanlija uvelike obogaćuje jezik u Bosni kiteći ga karakterističnom leksikom: *turcizmima*. Sljedeće osvježenje bosanske leksike desit će se s dolaskom Austrije kad u jezik prodiru *germanizmi*.

Promjena društvenog uređenja nakon Drugog svjetskog rata zahti-

¹ Gesellschaft für deutsche Sprache

² Ovdje su navedene samo riječi koje imaju neko značenje i za čitaoce u Bosni i Hercegovini.

jevala je i svoju leksiku te dolazi do rađanja novih riječi: *samoupravljajne, bratstvo, jedinstvo, nesvrstanost* itd. Generacije koje dolaze imat će problema da prođu do značenja ovih riječi, odnosno da ih shvate onako kako su ih njihovi preci shvatali. Šta znači *nesvrstanost* u vremenu kada se na sve strane priča o integracijama?

Ali sad je došlo novo doba. Desio se raspad Jugoslavije, desio se rat, pa Dayton, pa mir. Mnogo čega novog u samo deset godina – treba sve te promjene i njihove posljedice opisati. To burno vrijeme naše historije ogleda se i u riječima.

Ovdje želim spomenuti i ukratko opisati upotrebu nekoliko riječi bosanskog jezika koje su obilježile blisku prošlost a koje će, vrlo vjerovatno, još dugo ostati u kolektivnoj svijesti velikog broja Bosanaca i Hercegovaca.

Izbjeglice je svakom vrlo razumljiva riječ; postoji u većini svjetskih jezika, ali u Bosni i Hercegovini ona ne predstavlja samo ljude izbjegle pred nemani rata, ona ovdje predstavlja čitavu društvenu klasu. Bilo je u nas *izbjeglica* i prije, ali sad postoje i *izbjeglička* naselja, *izbjeglički* kartoni, *izbjeglički* problemi. Sad se čak rađaju i djeca, koja odmah stječu oznaku *izbjeglice*. U nekim je školama *izbjeglički status* argument da neko ne dobije slabu ocjenu itd. Mnogi se zaljube u *izbjeglicu*, što im onda predstavlja problem za planiranje budućnosti. Može se, nažalost, očekivati da će i u budućnosti neki biti nazivani *izbjeglicama* samo

zato što su njihovi roditelji nekad odnekud negdje izbjegli.

Naizgled sasvim suprotan pojam, u suštini pojam rezerviran za istu "društvenu klasu" je pojam *povratnik*. *Povratnik*, kako sama riječ kaže, je neko ko se odnekud vratio. Takvih je u Bosni i Hercegovini bilo i prije: vraćali su se iz pećalbe, ili sa dalekih frontova Italije i Rusije, ali nikom od njih se nije pridavala posebna pažnja, barem ne ovolika kao današnjim *povratnicima*. Jednostavno, bili otišli (ili ih "odvelo") pa se vratili. Ali danas da bi bio *povratnik* morao si prije toga biti *izbjeglica*, onda se moraš imati gdje vratiti, moraju ti kuću obnoviti, dovesti struju, vodu. Mora te policija čuvati'. *Povratnici* su danas vijest, *povratnici* su zajedno sa *izbjeglicama* čak spomenuti i u Ustavu Bosne i Hercegovine, čak imaju i svoj aneks Ustava. Danas u Bosni i Hercegovini skoro da i nema ozbiljne političke emisije, u kojoj se ne koriste ova dva pojma.

Da bi se *povratnici* imali gdje vratiti, nerijetko tome mora (nažalost) prethoditi *deložacija*:

"Komšija, kakva je ovo gužva pred zgradom?"

"Ma, *deložacija*."

"Koga *deložiraju*?"

"Ma one *izbjeglice* iz Žepe, onaj s petog dobio stan u *povrat*".

Neupućenima je smiješno da neko dobije u *povrat* svoj stan, a da se oko *deložacije* nekoga iz tuđeg sta-

na pravi problem. Poput svakog *izbjeglice* i svakog *povratnika*, tako se i svaka *deložacija* zapisuje, sabira i predočava. U novinama se objavljuje broj *deložacija* za pojedinu općinu, kanton, entitet. Neke *deložiraju* i po šest puta. Zbog *nedeložiranih* visoki predstavnik smjenjuje predsjednike, ministre, gradonačelnike...

Nakon Drugog svjetskog rata nova vlast je nekima oduzela imovinu i dala je naciji, *nacionalizirala* je. Mi danas, ili velika većina nas, ne možemo govoriti o tome šta je za poratno doba četrdesetih i pedesetih godina značila ova riječ, koliko ju je narod koristio i da li ju je uopće koristio itd.; mi možemo govoriti samo o tome šta bi taj termin trebao značiti: imovina se oduzima od bogatih i daje naciji, tj. narodu, tj. siromašnima. Danas se imovina koja je do danas bila narodna ili nacionalna prodaje narodu – taj proces se naziva *privatizacija*. Prodaju se stanovi, firme, fabrike – *privatiziraju* se. Nema sumnje da će mnogi ovaj proces prije ili kasnije osjetiti na svojoj koži; mnogi će ostati bez posla u firmama za koje su vjerovali da su njihove, da su ih oni sami, radnici, izgradili, a mnogi će odjedanput postati vlasnici stanova – ili su to već postali. Danas kad se govori o *privatizaciji* uglavnom je to u negativnom kontekstu, iako je svima jasno da je taj proces neophodan. Nije nevjerovatno da će se historija ekonomije u Bosni i Hercegovini dijeliti na vri-

jeme prije, u toku i poslije *privatizacije*.

Čuo sam priču o dva dječaka koja su se negdje pred kraj rata ili neposredno poslije njega igrala i kad su "dijelili uloge" jedan reče: "Ja ću biti zubar", a drugi: "Ja ću biti *šehid*". Zaista kako se danas koristi termin *šehid*. Poginuli borci iz Drugog svjetskog rata bili su *pali borci*. Danas nema tog pojma, mjesto njega se koristi *šehidi* i *poginuli borci*. Govori se o djeci *šehida*, ženama *šehida*, roditeljima *šehida*; *šehidske* porodice (donekle neprikladan termin) imaju svoja socijalna prava - primaju *šehidske* penzije, pripadnici *šehidskih* porodica imaju prednost na šalterima državnih institucija. *Šehidi* su danas ušli i u zakon, *šehidi* imaju i svoj dan, drugi dan ramazanskog Bajrama. U Kur'anu se o *šehidima* govori samo najbolje, a u Bosni i Hercegovini se *šehidi* odnosno njihove porodice uglavnom smatraju socijalnim kategorijama.

Ovim je tekstom pokušano da se povežu historija i jezik, da se ukaže na posebnu leksiku ovog postdejtonskog doba – naravno, nezaobilazan je i termin *Dayton* – ali istinski poduhvat predstavljao bi potpuni opis karakteristične leksike postdejtonskog bosanskog jezika, što nije moguće na ovom mjestu. Nažalost, sve navedene riječi uglavnom su "negativnog naboja", pa se jedino možemo nadati da nam predstoji bolje vrijeme i ljepše riječi.

SPRACHWISSENSCHAFT. EIN READER

Ovaj lingvistički *reader*, kako ga sam autor naziva, objavljen 1996. u prvom, a već 2000. godine u drugom izdanju, je ustvari zbornik "kласičnih" i savremenih tekstova ili dijelova tekstova i to u periodu od Humboldta 1810/11. do Hoffmanna 1996. Autoru je pošlo za rukom da dva stoljeća lingvistike predstavi na 800 stranica i to dijeleći tekstove na sedam poglavlja:

Prvo poglavlje o jezičkim teorijama sadrži Humboldtov tekst (1810/1811), kojim on daje uvod u čitav studij jezika, nakon čega slijedi Paulov tekst (1880/1920) o principima dijahronog posmatranja jezika. Odmah nakon Paula slijedi De Saussure (1916) odnosno dio temeljnih pitanja opće lingvistike, te Bühlerova jezička teorija (1934), Wittgensteinova filozofska istraživanja (1958) i Morrisove osnove teorije o znaku (1938). Na kraju ovoga poglavlja je tekst Chomskog o jeziku i nesvjesnom znanju (1980).

Drugo poglavlje čine Rehbeinov tekst o aspektima pragmatike (1988), Austinov o performativnim i konstatirajućim iskazima (1958), Searlov o govornom činu (1969), Gricov o logici i konverzaciji (1975) te Ehlich-

hov o funkcionalno-pragmatičkoj analizi komunikacije (1986).

Poglavlje o diskursu i konverzaciji počinje Ehlichovim tekstom (1984) o analizi jezičkog djelovanja, nakon čega slijedi Sacksov tekst o pričanju priča unutar razgovora (1971), Güntherov tekst o jeziku spolova (1992), kojim on pokušava dati odgovor na pitanje: Da li je komunikacija između spolova interkulturalna komunikacija, a nakon njega slijede dva primjera transkripcije govornog stila i to Hoffmannov o komunikaciji u krivičnom postupku i Redderov o jeziku studenata.

Četvrto poglavlje je posvećeno formalnoj strani jezika: glasovima, tonovima i pismu, a uvodni tekst je Martinetov (1960) o osnovama opće lingvistike. Slijede Trubetzkoy (1939) o osnovama fonologije, Ternesov uvod u fonologiju (1987), Pompino-Marschall i uvod u fonetiku (1995), Jakobsonov tekst o porijeklu riječi *mama i papa* (1959) i Labovljevi tekst o odrazu socijalnih procesa u jezičkim strukturama (1968).

O formama, strukturama i vrstama riječi govori se u petom poglavlju, čiji je uvod dio iz Hockettovog kursa moderne lingvistike (1958).

Slijedi tekst o jeziku i gramatici, poglavlje o morfologiji Vennemana/Jacobsa (1982), Nidov tekst o problemima morfologije (1949), tekst Bergenholtza i Mugdana o strukturama riječi (1985), Sapirovo o formi i jeziku (1931) te Robinsov tekst o vrstama riječi u evropskoj gramatičkoj tradiciji (1966).

Šesto poglavlje o rečenici, iskazu i tekstu uvodi Thümmelov tekst o historiji sintaksičkih istraživanja na Zapadu (1993), nakon čega slijede tekstovi Paula (1919) i Behaghela (1932) o sintaksi njemačkog jezika. Dalje slijedi Hockett i tekst o neposrednim konstituentima (1958), Tesnièreov tekst o strukturalnoj sintaksi (1959), Chomsky i Lasnik govore o principima i parametrima (1993), daje se Dikov pregled funkcionalne gramatike (1983), Danešev o lingvističkoj analizi strukture teksta (1970) te Hoffmannov o temi i remi (1992).

Posljednje poglavlje govori o značenju, te, kao što i dolikuje, započinje Lyonsovima teorijama značenja (1991). Nakon Lyonsa slijedi Trier o jezičkim poljima (1932), Bierwisch o strukturalnoj semantici (1969), Wunderlichov tekst o značenjskim relacijama (1974), Fregeov o logici (1906). Zatim slijede Tugendhat/Wolf o logičko-semantičkoj propedeutici (1983), Frosch o Montaguegramatici i kategorijalnoj gramatici

(1996), Schwarze o stereotipima i leksičkoj semantici (1982) te Lakoff/Johnson o metaforama prema kojima živimo (1980).

Bitno je napomenuti da je nakon svakog poglavlja navedena vrlo bogata bibliografija.

Cilj autora, bolje rečeno priređivača, jeste, prema vlastitim riječima: uvođenje u klasične tekstove lingvistike istovremeno upućujući na noviju stručnu literaturu kako bi pokazao i ukazao na međusobnu povezanost tema i pitanja pojedinih oblasti lingvistike. Hoffmann predlaže ovu knjigu kao uvod u lingvistiku kako na fakultetu tako i prilikom samostalnog istraživanja, pri čemu daje i savjete kako bi se sa tekstovima iz ove knjige trebalo postupati da bi diskusija o lingvističkim teorijama i praksama bila što bolja.

Reader je tako koncipiran da ne zahtijeva *linearno* čitanje, odnosno omogućava čitaocu čitanje pojedinih poglavlja nezavisno od prethodnih. Ipak, neki od tekstova upućuju, direktno ili indirektno, na druge: npr. De Saussure na Paula, Bühler na De Saussura, Searle na Austina, Wittgenstein i Grice na Hocketta itd.

Međutim, prava vrijednost ovoga *readera* je ta što daje pristup originalnim tekstovima – neki tekstovi su u engleskom originalu – te omogućava informiranje iz *prve ruke*.

Snježana KORDIĆ

ADA VIDOVIČ MUHA:
SLOVENSKO LEKSIKALNO POMENOSLOVJE

(Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 2000)

Izrada rječnika je bila i ostala težak posao, kod kojeg se ulaže mnogo vremena u prikupljanje građe, u promišljanje koncepcije kako na najbolji način urediti natuknice za unošenje, a rezultat je najčešće vrlo podložan kritici svakog tipa, barem što se tiče južnoslavenskih prostora. Jedan od izuzetaka na tim prostorima je proizvod slovenske leksikografije, veliki suvremeni rječnik slovenskog jezika, koji je izlazio u više tomova od 1970. do 1991. godine. Kad je već praktična primjena leksikoloških znanja u Sloveniji dala dobre rezultate, onda svakako može biti korisno pogledati kako izgleda novi leksikološki priručnik iz Slovenije, knjiga Ade Vidovič Muha *Slovensko leksikalno pomenoslovje*.

U prvom poglavlju knjige govori se o počecima suvremene leksikografije na slovenskom jeziku u 19. stoljeću. Autorica u tom kontekstu ističe rječnik slovenskog jezika Maksa Pleteršnika objavljen krajem 19. stoljeća. S njim uspoređuje dru-

go važno djelo takvog tipa, već spomenuti *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991), koji unosi aktualni evropski lingvistički funkcionalizam i pragmatičke sastavnice u opis leksema.

Drugo poglavlje bavi se pojmom leksema, jedinica koje čine rječnik nekog jezika, npr. *besedje, označevalec, papir*. Na razini izraza leksem se može sastojati od jedne riječi, makar nastale spajanjem dviju kao *ananasliker* ili spajanjem i skraćivanjem kao *filofaks*, a može se sastojati i od nekoliko riječi kao *beli medved, barvni film*.

U trećem poglavlju govori se o značenju leksema. Razlikuju se stalna značenja od povremenih. U stalna se ubrajaju kategorijalno i denotativno značenje, pa čak i pragmatičko značenje. Kategorijalno značenje se sastoji od gramatičkog, npr. označavanje ljudskog pomoću *kdo* naspram neljudskog pomoću *kaj*, a sastoji se i od tvorbenog značenja, npr. *lep-ota* sa značenjem osobine, *skak-alec* sa značenjem vršioca rad-

nje. Denotativno značenje se može opisati pomoću semantičkih obilježja, npr. *jazbečar* > *lovski pes* > *pes* > *domača žival* > *žival* > *bitje* > *kar biva*. Kod pridjeva je njihovo denotativno značenje ili ovisno o govornom činu, npr. *tukajšnji, sedanjji*, ili nije ovisno o govornom činu, npr. *čokoladni, tovarniški*. Prilozi se grupiraju prema tome da li određuju vanjske okolnosti glagolske radnje, npr. mjesto i vrijeme u *spati doma, vstati zgodaj*, ili to ne čine poput *zelo lepo govoriti, slovensko govoriti*.

Nakon opisa kako su denotativna značenja raznih vrsta riječi strukturirana u rječniku autorica se okreće nekim posebnim slučajevima. Jedan takav predstavljaju vlastita imena jer je za njih poznato da velikim dijelom ne ulaze u rječnik kao leksikografsko djelo. No u slučajevima kada poprime opća značenja opisuju se u rječniku, npr. *judež* 'izdajalec, ovadah', *donhuan* 'osvajalec žensk', *donkihot* 'kdor si brezuspešno prizadeva za kaj'.

Kod konotativnog značenja autorica razlikuje s jedne strane neodvojivu konotativnost, npr. ugrađenu u morfologiju leksema poput *bolnič-ek, ded-ek, brat-ina, hlač-on* 'kdor nosi prevelike hlače', a s druge strane razlikuje pridatu konotativnost, npr. *prasec, svinja* 'ničvreden, malo-vreden človek', *plesniv* 'osivel, star'.

Četvrto poglavlje u knjizi posvećeno je značenjskim odnosima unutar leksema. Autorica konstatira da je većina leksema višeznačna. Izuzetak su termini poput *palatal, lek-*

sika, homonim, čije načelo je jednoznačnost. U nastavku se opisuju tipovi višeznačnosti npr. kod riječi *človek, ženska*. Govori se i o prenesenim značenjima, npr. o sinegdohi poput *nositi lisico okrog vratu, nastup treh tenorjev*, zatim o metonimiji poput *vsa tovarna se je zbrala na ulici, cel vlak je spal*, a na kraju i o metafori kao npr. *sosed je kozel, električni pastir* 'žična ograja po vlogi kot pastir okoli pašnika', *biološka ura*.

Naredno poglavlje bavi se odnosima među leksemima. Opisuje se odnos značenjske jednakosti (sinonimija) npr. *brzina - hitrost, dristilo - odvajalno sredstvo - odvajalo*, odnos značenjske suprotnosti (antonimija) npr. *lep - grd, začetek - konec, sladek - grenek*, te hiperonimija i hiponimija npr. *drevo - češnja*. Zatim se analiziraju odnosi na planu izraza: jednakost izraza (homonimija) npr. *kolegialen* 'nanašajoč se na kolegij' - *kolegialen* 'prijateljski', *bar* 'nočni gostinski zabavni lokal' - *bar* 'enota za merjenje zračnega pritiska', a nakon toga se govori o odnosu sličnosti izraza (paronimija), npr. *adoptirati* 'vzeti tujega otroka za svojega, posvojiti' - *adaptirati* 'preurediti, prenoviti', *sestavljenska* 'vrsta tvorjene besede' - *sestavljanka* 'vrsta igre'.

Time završava glavni dio knjige, a slijede sažetak na slovenskom i na engleskom jeziku, popis literature, popis kratica, registri pojmova, imena i shema. Knjiga sadrži i dodatak od skoro stotinjak stranica, u kojem je opisano značenjsko preplitanje

glagola *imeti* i *biti* (a zatim i nekih količinskih izraza i pridjeva). Tu se autorica bavi primjerima poput *Sosed ima avto, Avto je sosedov*. Ne iznenađuje što se odlučila za uspor-edbu baš tih dvaju glagola jer oni u mnogim jezicima pokazuju bitna zajednička svojstva. Tako se npr. uz opis u knjizi može dodati da se glagol *biti* u raznim jezicima koristi i kao isključivo gramatička jedinica i kao punoznačna riječ. U prvom slučaju služi za uspostavljanje gramatičke veze između dvaju imeničkih pojmo-va poput *Moja sestra je učiteljica*. *Biti* je isključivo gramatička jedinica i kad se pojavljuje kao pomoćni glagol, npr. *Moja sestra je došla*. Za razliku od tih isključivo gramatičkih upotreba, *biti* može biti upotrijebljen i kao punoznačna riječ sa značenjem 'postojati' i sl., npr. *Bio jednom jedan car*. Poput glagola *biti*, i glagol *imati* koristi se u raznim jezicima kao gramatička jedinica i kao punoznačna riječ. Tako se npr. u engleskom i njemačkom upotrebljava u funkciji pomoćnog glagola, npr. *I have bought a car, Ich habe ein Auto gekauft*, i u funkciji punoznačnog glagola za izražavanje posvojnosti, npr. *I have a car, Ich habe ein Auto*. Kod izražavanja postojanja *imati* i *biti* se u većini južnoslavenskih jezika nadopunjuju, npr. tako da *imati* izražava postojanje u sadašnjosti poput *Ima li u blizini nekakav restoran?*, a *biti* u prošlosti i budućnosti npr. *Bio je jedan dobar restoran u blizini, ali ne znam da li su ga zatvorili*.

Odnos između glagola *biti* i *imati* smatra se u tolikoj mjeri osnovnim da se evropski jezici klasificiraju u tzv. *biti*-jezike i *imati*-jezike s obzirom na to kako izražavaju posvojnost, koji pomoćni glagol koriste i kako izražavaju postojanje i lociranje. Među slavenskim jezicima stoji na jednoj strani ruski jezik, u kojem *imati* čak nije ni glavno sredstvo za izražavanje posvojnosti. Na drugoj strani stoji makedonski jezik, u kojem se *imati* koristi i za izražavanje posvojnosti i za izražavanje postojanja i lociranja, a čak se koristi i kao pomoćni glagol.

I dijakronijski odnos glagola *biti* i *imati* je zanimljiv. Glagol *biti* dijakronijski prethodi glagolu *imati*. Za razliku od *biti*, glagol *imati* je rijetkost u jezicima svijeta, u većini jezika ne postoji. U indoevropskim jezicima razvio se kasno. U većini jezika je određena konstrukcija s glagolom *biti* jedina mogućnost izricanja značenja 'imati'. *Imati* je sekundaran i kao pomoćni glagol u indoevropskim jezicima.

Čim se istraživač tako malo detaljnije pozabavi pojedinim riječima, postaje svjestan kako je sastavljanje kvalitetnog rječnika ogroman posao. Da bi se on donekle učinio lakšim, može pomoći i knjiga *Slovensko leksikalno pomenoslovje* Ade Vidovič Muha jer daje teorijsku podlogu i praktične primjere zajedno s analizom konkretnih pojedinačnih riječi.

Snježana KORDIĆ

STEPHEN M. DICKEY:
PARAMETERS OF SLAVIC ASPECT:
A COGNITIVE APPROACH

(Center for the Study of Language and Information, Stanford, 2000)

Poznato je da je glagolski vid jedna od najzanimljivijih kategorija u slavenskim jezicima, ali istovremeno i jedna od najtežih za strance koji žele naučiti neki slavenski jezik. Obimna literatura bavi se opisom formalnih svojstava i značenja glagolskog vida, tako da već dobivanje uvida u postojeću literaturu predstavlja izazov za svakoga tko se odluči upustiti u istraživanje te kategorije. Polazeći od dosadašnjih radova, Stephen Dickey se u knjizi *Parameters of Slavic Aspect*, koja predstavlja njegovu doktorsku disertaciju, odlučio primijeniti novi, kognitivni pristup na opis značenja glagolskog vida.

Rukovodeći se postavkom da se značenje slavenskog glagolskog vida ne može istinski izučiti ako se promatra samo jedan jezik, autor istražuje osam slavenskih jezika: “Bulgarian, Czech, Polish, Russian, Serbo-Croatian, Slovak, Slovene, and Ukrainian”. S obzirom na to da postojeća literatura nije za svaki od nave-

denih jezika jednako obuhvatna, autor ističe da mu je posebno za srpskohrvatski jezik bilo dragocjeno i dodatno ispitivanje informanata jer je glagolski vid u srpskohrvatskom jeziku, za razliku od npr. bugarskog ili češkog, vrlo oskudno opisan.

U uvodnom dijelu knjige Dickey zapaža da se glagolski vid u ruskom jeziku često uzima u svjetskoj lingvistici kao tipični predstavnik glagolskog vida iz slavenskih jezika te da stoga nekako prešutno ispada kako kod te teme nema nekih bitnih razlika između pojedinih slavenskih jezika. Usporedna istraživanja vida u slavenskim jezicima su rijetka. U njih se ubraja monografija H. Galtona iz 1976. godine *The main functions of the Slavic verbal aspect*, koja ističe podjelu slavenskih jezika na istočnu i zapadnu zonu s obzirom na glagolski vid. Može se spomenuti i monografija A. Stunové iz 1993. godine *A contrastive analysis of Russian and Czech aspect: Invariance vs. discourse*, koja opisuje ne-

ke bitne razlike između ruskog i češkog glagolskog vida, ali ne uključuje druge slavenske jezike.

Kao što je poznato, glagolski vid pokazuje da li se radnja o kojoj je riječ gleda kao završeni događaj, npr. *pročitati*, ili kao proces u toku, npr. *čitati*. Stoga se unutar vida razlikuju svršeni i nesvršeni glagolski vid, koji se tvore pomoću različitih morfoloških sredstava, usp. svršeno/nesvršeno *kupiti/kupovati*, *naučiti/učiti*, *ispitati/ispitivati*. Slavenski jezici se međusobno razlikuju po tome kako koriste ta dva vida. Kad se npr. želi izreći radnja koja se obavlja po navici, onda jezici koji se ubrajaju u već spomenutu zapadnu grupu prvenstveno koriste svršeni vid (češki, slovački i slovenski), dok kod jezika iz istočne grupe dominira nesvršeni vid (ruski, bjeloruski i ukrajinski). U takvim primjerima se u srpskohrvatskom može koristiti bilo svršeni bilo nesvršeni vid: *On svaki dan popije / pije dvije čaše vina*. Zato se taj jezik ne ubraja ni u jednu od gore navedenih grupa.

Razlike između slavenskih jezika pri upotrebi svršenog i nesvršenog vida opisane su u sedam poglavlja u knjizi. Svako poglavlje posvećeno je jednom tipu upotrebe. Tako je u prvom poglavlju istraženo izražavanje radnje koja se obavlja po navici, a drugo poglavlje se bavi izjavama o činjeničnoj prošloj radnji za koje je karakterističan nesvršeni vid premda se radnja gleda kao svršeni događaj, npr. *Već sam čitala tu knjigu*. Pritom

jezici istočne grupe, kojima se ovdje pridružuje i bugarski, češće koriste nesvršeni vid, npr. čak i u ovakvim primjerima: **On je već jednom dobio opomenu zbog kašnjenja*.

U trećem poglavlju je opisana upotreba historijskog prezenta. I kod nje se potvrđuje podjela slavenskih jezika na zapadnu i istočnu grupu: u grupi zapadnih jezika je po pravilu dopušten svršeni vid, dok ga istočni slavenski jezici ne dopuštaju. Srpskohrvatski je ovdje sličniji zapadnim slavenskim jezicima jer se svršeni vid može koristiti u historijskom prezentu, npr. *Dođem ja jučer na fakultet i naletim na Marka*.

Četvrto poglavlje bavi se glagolskim vidom u uputama koje se daju npr. na televiziji ili privatno kada se opisuje kako peći kolač, kako upotrijebiti neku spravu i sl. Zapadni slavenski jezici i u takvim situacijama dopuštaju svršeni vid, dok se u jezicima istočne grupe koristi nesvršeni vid. Srpskohrvatski je opet bliži zapadnoj grupi jezika, npr. *Na kraju dodaš malo vode, dobro promiješaš i staviš peći*.

U petom poglavlju govori se o performativnim rečenicama, čijim izricanjem se ujedno i izvršava radnja koju opisuju, npr. *Zahvaljujem se, Opraštam ti*. Kako je vidljivo iz ovih primjera, u srpskohrvatskom jeziku se tada koristi nesvršeni vid. Po tom svojstvu je srpskohrvatski bliži istočnim slavenskim jezicima jer jezici zapadne grupe češće dopu-

štaju i korištenje svršenog vida u performativnim rečenicama.

Dok se u svim dosadašnjim poglavljima radilo o situacijama kada zapadna grupa naspram istočne preferira svršeni vid, šesto poglavlje opisuje suprotnu situaciju. Pri izražavanju slijeda događaja u prošlom vremenu upotrebljava se u zapadnoj grupi naspram istočne i nesvršeni vid, npr. u rečenicama poput *Sjeo je i pisao*, gdje je drugi po redu glagol nesvršenog vida. Kao što je srpskohrvatski po tome sličniji zapadnim jezicima, tako im je blizak i po slabijoj upotrebi glagola *stati* sa značenjem 'početi' i prefiksa *za* za označavanje početka radnje. Oba ta sredstva se izdašno koriste u jezicima istočne grupe.

U knjizi se na kraju istražuju glagolske imenice. Kod njih se također pokazuje razlika između dviju grupa slavenskih jezika: zapadna grupa tvori glagolske imenice i od svršenih i od nesvršenih glagola, dok ih istočna grupa (s iznimkom ukrajinskog) prvenstveno tvori od nesvršenih glagola. Srpskohrvatski je po tom svojstvu sličniji jezicima istočne zone jer ima relativno mali broj glagolskih imenica koje čine par po svršenosti / nesvršenosti, npr. *uobličjenje / uobličavanje, izvršenje / izvršavanje, oslobođenje / oslobađanje*, dok je većina glagolskih imenica tvorena od nesvršenih glagola, npr. *čitanje, lupanje, padanje, naglašavanje, kvarenje, širenje, pisanje*.

U zaključku knjige konstatira se da primjena sedam kriterija iz prethodnih poglavlja pokazuje kako se slavenski jezici s obzirom na upotrebu svršenog i nesvršenog vida mogu podijeliti u zapadnu grupu, koja se sastoji od češkog, slovačkog i slovenskog, te u istočnu grupu, koju čine ruski, bjeloruski, ukrajinski i bugarski. Srpskohrvatski i poljski predstavljaju prijelazne zone. Pritom je srpskohrvatski bliži zapadnoj grupi jezika, dok je poljski bliži istočnoj grupi jezika.

Na kraju knjige nalazi se popis literature i registar pojmova i citiranih autora. Knjiga je metodički dobro uređena: sva poglavlja imaju istu strukturu, započinju odvojenim uvodom i završavaju zasebnim zaključkom. To je svakako jedan od razloga zašto se knjiga čita s iznenađujućom lakoćom, što je inače rijetkost kod monografija koje se bave glagolskim vidom. Izbor primjera u knjizi također doprinosi njenoj čitkosti. Temeljnost sprovedenog istraživanja, logičko vođenje misli i izvođenje zaključaka mogu poslužiti kao uzor ne samo kod budućih radova posvećenih glagolskom vidu nego i kod lingvističkih istraživanja općenito. Zato je monografija *Parameters of Slavic Aspect* Stephena Dickeya nezaobilazna za one koji se žele baviti glagolskim vidom, ali je istovremeno vrlo korisna i svima drugima koji se bave lingvistikom.

Merima OSMANKADIĆ

DUŠKA KLIKOVAC, KATARINA RASULIĆ (UR.):
*JEZIK, DRUŠTVO, SAZNANJE – PROFESORU
RANKU BUGARSKOM OD NJEGOVIH STUDENATA*

(Filološki fakultet, Beograd, 2003)

U svijetu je uobičajeno da se u čast zaslužnih naučnika izdaju zbornici radova. Takvi se zbornici često izdaju pod nazivom *Festschrift*, koji je posuđen iz njemačkog jezika ali se udomaćio i u drugim evropskim jezicima. U njima su sabrani ozbiljni naučni tekstovi vezani za onu disciplinu kojom se bavio naučnik u čiju čast se zbornik izdaje. Zbornik koji je pred nama možemo svrstati u kategoriju *Festschrifta*, s tim što je ovaj zbornik sastavljen isključivo od radova bivših studenata (magistranata i doktoranata) profesora Ranka Bugarskog, što sa *Festschriftom* obično nije slučaj.

Ime Ranka Bugarskog nije potrebno posebno predstavljati ovdašnjoj lingvističkoj javnosti. Možda bi trebalo samo napomenuti da je on jedan od rijetkih lingvista s područja bivše Jugoslavije koji ima tako zamašan naučni opus (14 knjiga i preko 350 stručnih i naučnih radova) i koji je svoje radove objavljivao u najpoznatijim svjetskim lingvis-

tičkim časopisima (*Lingua, Journal of Linguistics, General Linguistics, Folia Linguistica, Slavic and East European Journal* itd.) i aktivno sudjelovao na eminentnim stručnim i naučnim skupovima. Također, kako u predgovoru ovog zbornika stoji (Klikovac, Rasulić, 2003:7), dosada je pod mentorstvom Bugarskog odbranjeno jedanaest doktorskih disertacija i preko četrdeset magistarskih radova, što je vrijedan doprinos lingvistici, jer, kako se vidi iz većine radova koji sačinjavaju zbornik što je pred nama, mnogi od studenata profesora Bugarskog i sami su postali odlični lingvisti.

Zbornik *Jezik, društvo, saznanje* sastoji se od šesnaest radova, koji su prema predmetu izučavanja i teorijsko-metodološkom pristupu podijeljeni u četiri grupe: I – *Sociolingvistika*, II – *Gramatika, semantika i pragmatika*, III – *Kognitivna lingvistika* i IV – *Lingvistika u primeni*. Prvi dio zbornika čine četiri rada. Prvi rad, *Engleski kao svetski*

jezik Svetlane Stojić, predstavlja sociolingvističku i sociopsihološku analizu engleskog kao *lingua franca* današnjice. Autorica se trudi da nam predstavi i pozitivne i negativne strane globalne upotrebe engleskog u komunikaciji, kao i različite stavove prema tome, koji proizlaze iz činjenice da se engleski širio kontinentima pod različitim historijskim i društvenim okolnostima. Drugi rad nosi naziv *Strani jezici u jezičkoj politici – novi trendovi* autorice Anđelke Ignjačević i govori o jezičnom planiranju i politici na planu stranih jezika u balkanskim zemljama i zemljama Evropske unije. Autorica na kraju rada daje pregled situacija u nekim balkanskim zemljama i zemljama Evropske unije, a koje se tiču izučavanja stranih jezika u osnovnom i srednjem obrazovanju i reformi na tom planu. Rad toplo preporučujem svima onima koji su na bilo koji način uključeni u proces nastave stranih jezika jer razmatra najnovije trendove na tom polju i daje opširnu recentnu literaturu koja se bavi planiranjem i politikom stranih jezika u nastavi. *O seksizmu u engleskom jeziku* naziv je trećeg rada ovog dijela knjige. Autorica Nina Vlahović u prvom dijelu svoga teksta raspravlja o tome ko su zapravo lingvisti koji se bave seksizmom u jeziku, dok u drugom dijelu daje kratak pregled primjera takve upotrebe jezika. Zaključak je da su se seksizmom u jeziku primarno bavile lingvistice feministkinje, ali i da

mnoge institucije u angloameričkom svijetu (najčešće univerziteti) poklanjaju veliku pažnju ovakvoj upotrebi jezika dajući zvanična uputstva (*guidelines*) o upotrebi nediskriminirajućeg, odn. politički korektnog jezika. Posljednji rad koji se bavi sociolingvističkom tematikom u ovom zborniku razlikuje se od prethodna tri po tome što mu predmet razmatranja nije engleski već makedonski jezik. Rad nosi naziv *Načini oslovljavanja u govornom makedonskom jeziku* i predstavlja kratki pregled istoimenog magistarskog rada autorice Ljiljane Kalinić-Ordev. U ovome se radu govori o lingvističkim promjenama uzrokovanim društvenim promjenama (ukidanje socijalističkih društvenih odnosa) i o tome kako se te promjene reflektiraju na imeničko i zamjениčko oslovljavanje u makedonskom jeziku. U istraživanju autorica se koristila anketnom metodom i na taj način je došla do veoma interesantnih i validnih rezultata. Rad predstavlja pravo osvježenje i može poslužiti kao inspiracija svim sociolingvistima koji bi eventualno željeli da istraže slične promjene u bosanskom jeziku.

Drugi dio zbornika, Gramatika, semantika i pragmatika, sadrži šest radova. *Moving in mysterious ways: On the nature of lexical patterning* (Tajanstveni načini kretanja: O stvaranju leksičkih obrazaca¹) naslov je

¹ Prijevod ovog i svih sljedećih radova koji su napisani na engleskom potječe od autora tekstova.

prvog rada ovog dijela. Autorica Luna Filipović govori o osnovnim principima procesa leksikalizacije u različitim jezicima. Pod leksikalizacijom se ovdje podrazumijeva način na koji se iskustvo prenosi u različitim jezicima. U radu se konkretno govori o tipologiji leksičkih obrazaca kojima se izražavaju načini kretanja u engleskom i srpsko-hrvatskom.² U svome radu O referencijalnom značenju Petar Vučković daje pregled pristupa referencijalnom značenju u novijoj lingvističkoj teoriji. Proučavanje referencijalnog značenja, tvrdi autor, još uvijek je na margini lingvističkog interesovanja, jer se s jedne strane referencijalnost doživljava kao filozofski problem, a, s druge strane, smatra se da referencija spada u vanjezično znanje pa prema tome ne treba biti predmet izučavanja lingvistike, koja proučava jezično znanje. Treći rad ovog dijela nosi naslov Izražavanje aproksimacije količine u srpskom jeziku autorice Snežane Bilbije. Autorica na vrlo interesantan način izražavanje aproksimacije dovodi u vezu s Griceovim maksimama o kvalitetu i kvantitetu, jer govornici svjesno odabiru da ne govore precizne podatke o količini u čiju istinitost sumnjaju (npr. pedesetak, nekih 500.000 glasova itd.), a u stanju su i procijeniti da u datom trenutku u komunikativnoj situaciji aproksimacija predstavlja optimalan izbor da se slušalac ne bi naveo na pogrešno

zaključivanje. U radu je data klasifikacija unutar sistema aproksimacije količine, koja je vrlo precizno razrađena i bazirana na korpusu, što daje dodatnu vrijednost radu. Iza ovoga, slijedi rad Vladimira Žegarca *Relevance and the communication of irrational beliefs* (Teorija relevantnosti i prenošenje iracionalnih uverenja). Ovaj se prilog fokusira na širenje iracionalnih ideoloških uvjerenja putem ljudske komunikacije. Autor, naime, tvrdi da širenje iracionalnih ideoloških uvjerenja koristi mehanizme ljudske komunikacije kako bi se postigli ciljevi koji su diametralno suprotni istinskoj funkciji komunikacije. U radu se koriste primjeri iz literature o jeziku medija, a razmatrani su u okviru teorije relevantnosti, koju su razvili Sperber i Wilsonova. Teoriju relevantnosti kao teorijski okvir izučavanja koristi i Mirjana Mišković u svome radu *Relevance-theoretic semantics and the Serbian pragmatic marker kao* (Semantika teorije relevantnosti i srpski pragmatički marker **kao**). Autorica pokušava unutar ove teorije rasvijetliti načine na koje pragmatički marker kao doprinosi relevantnosti iskaza i dolazi do zaključka da je glavni doprinos ovog markera na nivou pragmatičke interferencije propozicije. Također, autorica je došla do zaključka da marker kao može doprinijeti prepoznavanju ironičnog propozicionog stava kada se određuje kao marker ehoičnosti. Ovaj rad smatram naročito interesantnim jer koristi jednu od

² Naziv *srpsko-hrvatski* koristi se u radu.

najnovijih lingvističkih teorija za opis lingvističkog fenomena koji je bilo veoma teško opisati pomoću tradicionalnih lingvističkih metoda. Nažalost, te se metode još uvijek najčešće koriste u domaćoj lingvističkoj literaturi. Posljednji rad u ovoj dijelu nosi naziv *O nekim govornim strategijama u srpskom jeziku*. Autorica Tanja R. Ostojić razmatra dvije govorne strategije u srpskom jeziku: indirektnu upotrebu imperativa i iskaze lišene glagolskog oblika. Njena analiza pokazuje da govorni jezik razvija komunikacijske strategije naglašavajući pragmatičku funkciju jezika. Također, prema autorici, ove strategije su logički korektne, što znači da gramatička ispravnost nije jedina garancija za komunikacijsko procesuiranje smisla.

U trećem dijelu zbornika, koji nosi naziv *Kognitivna lingvistika*, nalaze se tri rada. *Metaforička konceptualizacija: analiza glagola vizuelne percepcije* autorice Katarine Cvetković analiza je konceptualnih metafora povezanih s glagolima vizuelne percepcije u engleskom i srpskom jeziku. Kao i sljedeća dva rada u ovom dijelu, i ovaj je smješten unutar okvira kognitivne lingvistike, koja ne tretira metaforu na tradicionalan način, naime, kao stilsko sredstvo koje se koristi isključivo radi postizanja posebnog efekta u jeziku i govoru. Naprotiv, metafora se smatra jezičnom karakteristikom prisutnom u svakodnevnoj jezičnoj upotrebi. Drugi rad, *O metaforama u*

srpskom jeziku čiji je izvorni domen odnos sadržavanja autorice Duške Klikovac, govori o konceptualnim metaforama u srpskom jeziku pomoću kojih se struktura slikovne sheme sadržavanja prenosi u različite apstraktne domene, a jedno od osnovnih sredstava pomoću kojeg se ova slikovna shema izražava u jeziku jesu prijedlozi. Katarina Rasulić u svome radu *Konceptualizacija društva pomoću vertikalne dimenzije* objašnjava kako u engleskom i srpskom jeziku lekseme koje označavaju vertikalnu dimenziju u fizičkom prostoru proširuju svoja značenja u apstraktni domen društvenog prostora.

Četvrti dio uključuje tri rada iz oblasti primijenjene lingvistike. Ivana Trbojević-Milošević u svome radu *Komunikativna kompetencija između sociolingvistike i primijenjene lingvistike* raspravlja o tome da li je komunikativna kompetencija napušteni teorijski koncept u sociolingvistici ili operativni pojam u primijenjenoj lingvistici. Ona nudi i mogućí odgovor na ovo pitanje: primijenjena lingvistika je kroz model komunikativne kompetencije dobila čvrstu sponu s analizom diskursa, pragmatikom i sociolingvistikom. Drugi rad ovog dijela, *Metodika nastave stranog jezika struke* Mirjane Furundžić, sadrži osvrt na historijski razvoj nastave stranog jezika struke kao i razmatranja o problemima s kojima se susreće nastavnik u toj nastavi. Tvrtko Precić u svome radu *Mali englesko-srpski rečnik ge-*

ografskih imena daje transkripciju geografskih imena iz zemalja u kojima je engleski prvi jezik.

Na kraju ovog prikaza može se samo reći da zbornik *Jezik, društvo,*

saznanje predstavlja pravo osvježene kada se radi o novijoj lingvističkoj literaturi na području bivše Jugoslavije i da otvara nove perspektive u lingvističkim izučavanjima.

Sabina BAKŠIĆ

EKREM ČAUŠEVIĆ: *TURKOLOŠKA ČITANKA.*
IZBOR TEKSTOVA IZ TURSKOG TISKA S GLOSAROM
I KOMENTARIMA

(IBIS grafika, Zagreb: 2002)

Učenje i podučavanje stranih jezika jednako je osvajanju nepoznate teritorije iz više pravaca. Gramatika je samo jedan od glavnih smjerova koji vode ka željenom cilju. Rad na tekstu isto je tako nezaobilazno sredstvo u usvajanju stranog jezika.

Nakon *Gramatike suvremenoga turskog jezika* prof. dr. Ekrem Čaušević ponudio nam je i knjigu namijenjenu ovom drugom segmentu. Naime, riječ je o *Turkološkoj čitanci s podnaslovom Izbor tekstova iz turskog tiska s glosarom i komentarima*.

Ova čitanka, namijenjena prije svega studentima turkologije (ponaјviše trećoj i četvrtoj godini), pruža višestruku korist svojim čitateljima. Prvo, riječ je o novinskim tekstovima (još uvijek prilično nedostupnim većini studenata), čija leksika, kako sam autor u uvodu kaže, "odražava svekoliku društvenu, političku, gospodarsku i kulturnu stvarnost suvremene Turske." Upoznavanje ove leksike, koja se neprestano uvećava i to brzinom

koju rječnici gotovo i ne mogu pratiti, teška je zadaća svakome ko se bavi turskim jezikom. Nastojeći obuhvatiti što raznovrsniji leksik, autor je pod krov ove čitanke uvrstio tekstove iznimne tematske raznolikosti. Svoje mjesto ovdje su našli članci iz oblasti politike, ekonomije, nauke, tehnologije, historije, arheologije, kulture, umjetnosti, školstva, medicine, sporta, sve do naslova koji se tiču crne hronike, horoskopa, čitateljskih pisama i novinskih oglasa.

S druge strane, ova čitanka, zahvaljujući tekstovima iz novina različitih političkih usmjerenja, pruža mogućnost sagledavanja ukupne šarolikosti današnjeg turskog društva i to od političkog do jezičkog plana, uz napomenu autora da samim izborom članaka čitatelju, ni u kojem slučaju, nije želio sugerirati bilo kakav stav, ili, pak sliku o Republici Turskoj.

Knjiga je dobila još jednu ravan više iscrpnim i mnogobrojnim obja-

šnjenjima koja je autor dao u napomenama, olakšavajući na taj način čitanje i razumijevanje teksta i same teme. Napomene se protežu i na gramatička objašnjenja i komentare, tako da je čitateljima učinjen prohodnim i otvoren put do prijevoda određenog članka.

Zasebnu vrijednost ove čitanke predstavlja *Glosar*, koji, iako sadrži samo kontekstualno uključena značenja riječi i frazeologizme, dostiže

zavidan četveroznamenkast broj od 5.700 riječi.

Turkološka čitanka već je pronašla svoje korisnike i postala je obaveznom lektinom za studente treće i četvrte godine. Samo ako imamo u vidu svekoliku zahtjevnost učenja turskog jezika, kao i nedostatak literature koja ga, nažalost, prati, možemo ispravno procjenjivati svu višedimenzionalnu korisnost i značaj ove knjige.

Vahidin Preljević

KULTUROLOŠKA KNJIŽEVNA ZNANOST U NJEMAČKOJ

(Die Negativität der Moderne in Rainer Maria Rilkes *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* und Robert Musils *Der Mann ohne Eigenschaften*)

U posljednjih desetak godina unutar evropskih humanističkih znanosti, a poglavito znanosti o književnosti, odigrava se jedna značajna promjena paradigme, koja je u kulturnom novinarstvu – u analogiji s poznatom sintagmom iz šezdesetih godina – proglašena *cultural turnom*¹. Svojevremeni lingvistički obrat književne ali i drugih humanističkih znanosti bio je uvjetovan i širenjem strukturalističke episteme izvan prvobitnih granica teorije jezika, i njegovim sve snažnijim prodorom u druge discipline, najprije u etnologiju, a zatim i u filozofiju i, naročito, književne znanosti, u kojima je on preovlađivao narednih nekoliko desetljeća. Mnogo toga upućuje na to da bi sadašnji uklon prema "kulturalizmu" također mogao poprimiti slične razmjere. *Matricu* jezičke strukture smijenili su kulturalistički *diskursi*.

Očito je da književna znanost upravo prolazi kroz fazu temeljite

preorijentacije, i da sasvim sigurno nije riječ o nekoj prolaznoj teorijskoj modi, već o mogućoj fundamentalnoj promjeni paradigme, o "artikulaciji jedne opće strukturalne promjene"² u širem kontekstu duhovnih znanosti.³ Ovakav razvoj daje naslutiti da je posrijedi stanovita unutarnja logika: kao što je *linguistic turn* književnim znanostima bio potreban za stvaranje sigurnijeg i utemeljenijeg metodološkog okvira, tako je i kulturalistički obrat potreban upravo zato da bi proširio takve okvire koji su postali preuski.

Istina, teško da, uprkos poplavi kulturoloških publikacija, postoji maglovitiji pojam od *kulture*. Različita teorijska i interpretativna polazišta s kulturalnim prefiksom pod

¹ Vidi primjerice: Barbara von Reibnitz: „Blick in Zeitschriften – Hybride Kulturen“, u: *NZZ*, od 21. 12. 2002.

² Gerhart von Graevenitz: „Literaturwissenschaft und Kulturwissenschaften. Eine Erwiderung“, u: *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 73 (1999), 94–115, ovdje str. 95.

³ Usp. Paul Michael Lützel: „Die kulturalistische Wende in den Geisteswissenschaften“, u: *Akademie-Journal*, 1 (2000), 16–19.

tim terminom podrazumijevaju različite, a nekad i dijametralno suprotne stvari. Za nas je ovdje posebno zanimljiv razvoj nove discipline – *Kulturwissenschaft*⁴ – na njemačkim univerzitetima od kraja osamdesetih godina, discipline koja nastoji povezati različite struje i tradicije kulturološkog izučavanja.

Književne znanosti ovaj se najnoviji trend tiče dvojako: s jedne strane, nesporno je da je većina sadašnjih vodećih njemačkih "kulturologa" i osnivača katedri za novu disciplinu primarno obrazovana u filološkim znanostima, iz kojih su "ponijeli" i dobar dio pojmovnog i analitičkog aparata; s druge strane, i u tradicionalnim je filologijama sve primjetniji upliv kulturološke refleksije, koja omogućava postavljanje sasvim novih znanstvenih pitanja i otvaranje dosad zanemarenih problemskih sfera. Nakon hermeneutičke, strukturalističke, poststrukturalističke i dekonstruktivističke književne znanosti na pomolu je nešto što bismo mogli nazvati *kulturološka književna znanost*. Kao primjere takvog kulturološkog pristupa književnosti možemo navesti sve veći broj

⁴ U našem pojmovlju još neetabliran termin. Istina, sve se više koristi pojam "kulturalne studije" (vidi temat časopisa *Razlika*), koji se, međutim, uglavnom oslanja na tradiciju brinimgenške škole označavajući samo jedan određeni – uglavnom socijalni – segment istraživanja kulture. Kao alternativu predlažem sljedeće sveobuhvatnije pojmove: *kulturologija*, *znanost o kulturi* ili *kulturalna znanost*.

publikacija koje se bave književnom konstrukcijom i predstavljanjem *tijela*⁵, te niz studija koje razmatraju odnos *pamćenja* i književnosti⁶.

Dobar pregled i uvod u inače veoma razgranatu "kulturologiju" daje koautorska knjiga Hartmuta Böhma, Petera Matusseka i Lothara Müllera *Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will* (Reinbeck bei Hamburg, 2000) dok se mogućnostima koje ova nova disciplina otvara za književnu znanost bavi zbornik Claudije Benthien i Hans Rudolf Veltena (*Germanistik als Kulturwissenschaft. Eine Einführung in neue Theoriekonzepte*, Reinbeck bei Hamburg, 2002).

Pojam kulture (lat. cultura) kojim se koristi nova znanost oslanja se na svoju upotrebu "bez genitiva" kao kolektivnog singulara koji je prvi put posvjedočen kod Samuela Pufendorfa u 17. stoljeću posluživši kao polazište za kulturalne diskurse 18. stoljeća, prije svega kod Vica i J. G. Herdera. Pod kulturom se ne podrazumijevaju samo "predmeti pos-

⁵ Vidi, primjerice, jedan zbornik o "kulturalnoj anatomiji dijelova tijela": Claudia Benthien / Christoph Wulf (ed.): *Körperteile. Eine kulturelle Anatomie*, Reinbeck bei Hamburg, 2001, ili monografiju Claudije Benthien o "književnoj povijesti kože": *Haut. Literaturgeschichte-Körperbilder-Grenzdiskurse*, Reinbeck bei Hamburg, 1999.

⁶ Vidi, npr., radove Aleide Assmann od kraja osamdesetih naovamo, pogotovo njezin habilitacijski spis *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, 1999.

matranja već i forme te perspektive koje neko društvo razvija za posmatranje posmatrača (eksperta drugog stepena)” (Böhme et. al.: 106). Na taj se način urušavaju esecijalističke predodžbe o kulturi, pa se ona pojavljuje kao nešto ”sačinjeno”, kontingentno a time i rekonstruktibilno. Kultura je, u skladu s konceptom semiotičke *poetike kulture*, simbolička i tekstualna mreža, univerzum tekstova u kojoj se pojedini kulturni momenti mogu razumjeti samo u vlastitim kontekstima. Kulturna realnost shvaća se kao ”tkivo znakova”, a izučava se u svojoj ”topografskoj smreženosti” i strukturi te, dijahronijski, kao dugotrajna transsubjektivna semantička sveza. ”Kulturwissenschaft” nije pragmatička disciplina, već postupak generiranja značenja koji analizira ”signifikantne stilove percepcije, kognicije i simboliziranja”.

Tri su glavna područja kulturološkog istraživanja: a) povijest medija, b) ikonografija (Bildforschung) i c) historijska antropologija. Povijest medija rekonstruira uvjete proizvodnje kulturne komunikacije, pamćenja i percepcije. Ikonografija općenito istražuje fenomen vizualnog i, prema Andyju Warburgu, arhiv ”historijske psihologije ljudskog izraza”, kodiranja osjećaja, imaginacija i formi odnosa. Pojam ”slike” ovdje obuhvaća i tjelesne figure pokreta, socijalne rituale, habitus, izražajne oblike osjećanja i djelovanja. Historijska antropologija ispituje životne uvjete u mijeni, u jeku

sve izraženijeg preoblikavanja kulture ali i ljudske naravi razvojem tehničko-znanstvene civilizacije. Posebno je važno istaknuti da kulturologija ne polazi od pretpostavke nekih antropoloških konstanti, već ”ljudsku prirodu” razumijeva kao nešto što je uvijek posredovano kulturom. U tom kontekstu moguće je govoriti o ”povijesti tijela” kao o posebnoj grani kulturologije. Ona ne obuhvaća samo povijest čula i opažanja, već i povijest retorika, semantika, topika koje se odnose na tijelo i njegove izražaje. U sklopu ”povijesti tijela” sagledava se i geneza rodničkih, dobnih i sličnih poredaka koji se zasnivaju na tjelesnosti.

Iz ovog kratkog opisa znanstvenih polja nove znanosti jasno proizlazi da su kulturologija i kulturološka književna znanost nužno upućeni na interdisciplinarnost. Filološke metode moraju se dopuniti postupcima i saznanjima iz tako različitih oblasti kao što su psihohistorija, religija, povijest mentaliteta, antropologija, etnologija itd. Metodička orijentacija kulturologije jeste *sinkretizam*.

Kulturološka refleksija smjera na ona pitanja i probleme koji nisu mogli biti uočeni unutar pojedinih diskursa humanističkih i prirodnih znanosti. Kako naglašava Peter Matussek⁷,

⁷ Natascha Adamowsky / Peter Matussek: *Formen des Auslassens. Ein Experiment zur kulturwissenschaftlichen Essayistik*. U. isti: *Auslassungen. Leerstellen als Motens der Kulturwissenschaft*, Würzburg, 2004, str. 13–28

kulturologija ne polazi od pretpostavke o linearnoj progresiji ljudskog znanja. Kulturni oblici nikad se u potpunosti ne uklapaju u scijentističke postupke. S povećanjem znanja nužno se povećava i neznanje. Kulturologija svoju pozornost usmjerava upravo na ono što je "ispušteno" iz postojećih diskurzivnih

poredaka znanosti. "Praznine u kartografiji znanja" osnovni su poticaj njezine "znanstvene znatiželje" (H. Blumenberg). Ona se u tom smislu javlja i kao neka vrsta metakritike znanostvenog/-ih diskursa i predstavlja izazov koji književna znanost treba prihvatiti zarad očuvanja svoje već više puta pokazane vitalnosti.

Naser ŠEĆEROVIĆ

PROBLEMATIČNA EKSKLUZIVNOST

(Franz Haas / Hermann Schlösser / Klaus Zeyringer, *Blicke von außen: Österreichische Literatur im internationalen Kontext / Pogledi izvana: Austrijska literatura u internacionalnom kontekstu*, Haymon-Verlag, Innsbruck, 2003)

Namjera autora knjige Franza Haasa, profesora univerziteta u Milanu, Hermanna Schlössera, lektora univerziteta u Beču, i Klause Zeyringera, koji trenutno predaje u Francuskoj jeste prije svega da ispituju recepcije aktualne austrijske književnosti van granica Austrije, i to u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji. Ispitivanje se vrši u kontekstu trenutnih prilika na literarnom, kulturnom i političkom planu tih zemalja, a primjenjuje se metod promjene perspektive (izvana-iznutra). Velika je prednost knjige što ne postavlja nikakve apsolutne vrijednosti niti teži ka potpunosti, što bi u ovom kontekstu svakako i bilo nemoguće. Na osnovu određenih djela koja služe kao primjer oni nastoje prikazati sličnosti i razlike između austrijske književnosti, na jednoj strani, i njemačke, francuske i italijanske književnosti, na drugoj. Osim toga dobivamo i osnovne informacije o literarnim poljima tih zemalja, naročito o austrijskom.

Knjiga počinje diskusijom autora o svome projektu, u kojoj oni navode osnovne namjere i ciljeve, daju osnovne podatke o literarnom polju i o samoj književnosti u Austriji te ukazuju na problematiku svoga projekta. U drugom dijelu knjige postavljaju se osnovna načela metoda rada i okviri u kojima će se taj rad odvijati, nakon čega slijedi glavni dio knjige, koji obuhvata poređenje austrijske i lokalne književnosti određene zemlje, literarno-estetske poglede i vrijednosti te same recepcije aktualne austrijske književnosti u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji. Slijedi završna diskusija u kojoj se konačno još jednom naglašavaju najvažniji rezultati rada.

Kakva je recepcija aktualne austrijske književnosti izvan granica te zemlje? Jednom riječju: nikakva! Najnovija austrijska književnost praktično se i ne čita u Italiji i Francuskoj, u Njemačkoj možda tu i tamo. Dovoljno govori podatak da je trenutno najpopularniji austrijski

”kulturni” import u Italiji superinteligentni komesar Rex, a najpoznatija je princeza u Francuskoj Sisi. Nije baš da se književnost iz Austrije ne čita nikako. Autori poput Stefana Zweiga, Franza Kafke, Roberta Musila, zatim, od mlađih, Thomasa Bernharda, Elfriede Jelinek, Petera Handkea svakako su poznati i u Francuskoj i Italiji, međutim većina tih autora više (odavno) nije živa, a novija djela onih živih teško probijaju međudržavni led. Osim toga, primjerice kod Bernharda i Jelinek više prevagne interes za političkim aspektom njihovih djela nego za umjetničko-estetskim. Uzroci su uočene (ne)recepcije austrijskih autora raznovrsni, pa je vrijednost knjige upravo u tome što osvjetljava ovaj zanimljiv književno-sociološki fenomen koji po važnosti prelazi granice izučavanja austrijske književnosti.

Austrijski autori uživaju posebne uvjete u poređenju sa svojim kolegama iz drugih zemalja. Oni sebi mogu dozvoliti taj luksuz da pišu bez ikakve brige o ekonomskom uspjehu svojih djela, tako da su u mogućnosti da stvaraju ”kvalitetna”, a ne ”popularna” (ovo stoji pod uvjetom da je ”kvalitetno” ≠ ”popularno”) djela. Oni, naime, uživaju status ”državnih umjetnika”, što znači da im država pruža finansijsku sigurnost putem raznih stipendija i drugih subvencija. Takav je sistem jedinstven. Ali ko odlučuje o sretnim dobitnicima? I kako postati sretni dobitnik? To je ona druga strana

na prvi pogled primjernog austrijskog sistema. Autori su u nekoj vrsti frontalne pozadine jer su oni prije svega prisutni u javnosti, dok o uspjehu njihovih djela odlučuju autoriteti koje publika u Austriji uglavnom slijedi. Kada se zatim uzme u obzir (veoma mala) veličina litararnog polja, onda tek dobivamo pravu sliku prilika u kojima se nalazi austrijska književnost. O uspjehu austrijskih autora odlučuje šaćica ljudi. To i ne bi bio možda tako veliki problem da ti isti ljudi time istovremeno ne određuju i umjetničko-estetske vrijednosti književnosti, sve pod okriljem objektivnosti, a ustvari po vlastitom ukusu, koji je iznad svega subjektivan. Ti ljudi ne odlučuju samo o stipendijama nego istovremeno i o književnim nagradama. To znači da se samo oni pitaju ko će izići na veliku scenu (austrijsku).

Osnovni kriterij po kojem se biraju dobitnici stipendija i nagrada jeste bavljenje ”austrijskim” temama. Austrija mora biti u središtu pažnje djela. To se najprije može objasniti težnjom Austrije i njenih stanovnika da izgrade vlastiti identitet, tako da Austrija konačno izide iz sjene svog velikog brata po jeziku. Naravno da to kod ”brata” nimalo ne nailazi na razumijevanje, nego prije svega na kritiku, pa čak i na otvoreno ismijavanje, jer je doista nepobitno da Austrija i Njemačka ne samo da imaju isti jezik nego i dijele veliki dio historije, koju Austrija tim decidiranim negiranjem

povezanosti i isticanjem vlastitog identiteta nastoji elegantno zaobići, što izaziva ljutnju kod susjeda. Popularnost Austrije u Njemačkoj opada, a istovremeno i interes za nju, što naravno ne utječe povoljno ni na austrijsku književnost. Zahtjev za bavljenjem "austrijskim" temama naravno ima svoje dobre strane, prije svega suočavanje s prošlošću i kritiku jačanja desničarskih stranaka u Austriji. To čak zanima i Francuze i Italijane, možda zato što malo skrene pogled s domaćih političkih prilika kod kuće na navodno "nacističku" i "antisemitsku" Austriju, te vlastitu zemlju stavlja pod malo demokratskije i liberalnije svjetlo. Ali kad se teme autora počnu poklapati s temama *Kronen Zeitung* (najtiražnijeg lista u Austriji; žuta štampa), tu logično prestaje svaki interes svakoga izvan Austrije, između ostalog i zbog toga što jednostavno ne razumije sve te probleme i problemčice austrijskog javnog života, i uopće mu nije ni potrebno da ih razumije. Ali u Austriji te teme i dalje izazivaju zanimanje. Kad takvu tematiku još "upakujemo" u avangardistički, eksperimentalni stil, omiljen u Austriji, onda dobijemo paket čija je prođa u Evropi veoma mala, a trendovi su ionako usmjereni ka Americi, ka zabavi i lahko probavljivom štivu. Ljudi se uz knjigu žele

odmarati (kad se već odluče da je uzmu u ruke), a ne da moraju još razmišljati čak i kad čitaju. Taj trend, naravno, uzima maha i u samoj Austriji, gdje se među bestselerima nalazi ogromna količina "zabavne" literature iz Amerike. "Teške" knjige tu zaista nemaju mjesta, niti žele imati. Jer kvalitetna, estetski i formalno vrijedna knjiga i nije namijenjena masi, nego ograničenom broju odabranih sretnika koji su je u stanju savladati. Što je knjiga "teža", to je bolja, što je "popularnija", to manje valja. Prava je knjiga ona koja predstavlja intelektualni izazov koji ne može svako prihvatiti.

Pod tim okolnostima austrijski književnici žive na svom otoku, pričaju sa samim sobom o svojim problemima i uživaju u svom luksuzu stvaranja vrijedne, dobre austrijske književnosti, sve to u doba evropskih integracija. Naravno da se ne može očekivati da dobrovoljno odustanu od luksuznog života, da govore jezik razumljiviji svima (pa čak i van granica) i pišu o temama koje ne nose isključivo atribut "austrijski", da se čak usude *pripovijedati*, a ne samo *eksperimentirati* da bi ih mogli čuti i razumjeti oni koji hoće da ih knjige zabavljaju, a ne zamaraju, da ih odmaraju, a ne da ih tjeraju da misle, jer to ni televizija ne traži od njih, osim pokoji hrabri kviz.

PODACI O AUTORIMA

Enisa Kafadar
Sarajevo
enisakafadar@hotmail.com

Refik Bulić
Filozofski fakultet
Tuzla
refik.bulic@untz.ba

Alen Kalajdzija
Fakultet humanističkih nauka
Mostar
alen.kalajdzija@unmo.ba

Đenita Imamović-Haverić
Filozofski fakultet
Sarajevo
dzenita.imamovic@ff.unsa.ba

Sabaheta Gačanin
Orijentalni institut
Sarajevo
ois@bih.net.ba

Elma Dizdar
Filozofski fakultet
Sarajevo
elma.dizdar@ff.unsa.ba

Jasmin Džindo
Filozofski fakultet
Sarajevo
jasmin.dzindo@ff.unsa.ba

Alma Čović-Filipović
Pravni fakultet
Sarajevo
almacovic@hotmail.com

Amela Sejmenović
Sarajevo
amelams@bih.net.ba

Damir Arsenijević
Filozofski fakultet
Tuzla

Vahidin Preljević
Filozofski fakultet
Sarajevo
vahidin.preljevic@ff.unsa.ba

Ljubinka Petrović-Ziemer
Filozofski fakultet
Sarajevo
ljubinka@bih.net.ba

Muhamed Šator Pedagoški zavod Mostar
--

Dino Međedović
Tuzla

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sanjin.kodric@ff.unsa.ba

Sead Šemsović
Sarajevo
seadsemovic@hotmail.com

Nijaz Ibrulj
Filozofski fakultet
Sarajevo
nijaz.ibrulj@ff.unsa.aba

Snježana Kordić
Institut für Slawistik
Humboldt-Universität zu Berlin
snjezana.kordic@staff.hu-berlin.de

Vedad Smailagić
Filozofski fakultet
Sarajevo
vedad.smailagic@ff.unsa.ba

Merima Osmankadić
Filozofski fakultet
Sarajevo
merima.osmankadic@ff.unsa.ba

Sabina Bakšić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sabina.baksic@ff.unsa.ba

Naser Šećerović
Sarajevo

UPUTE ZA AUTORE

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);
1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);
2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskome jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskome.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti izvršeni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972:246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987:18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izraze iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i popratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotrebom malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cjelovit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecednim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojeni zarezom), ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi, iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena *ur.*, naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim priložima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur., *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or German, the summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, *title in bold italics (Times New Roman)*

1.1.1. Numbers in roman, *title in italics (Times New Roman)*

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972:246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987:18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with crossreferences to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim priložima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts and Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorenname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Besprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorenname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972:246). Ist der Autorenname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987:18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktion:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor- und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor- und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

- Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.
- Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen
- Thorne, J. P. (1970). "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics*,. 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

PISMO je naučni časopis za jezik i književnost koji izdaje Bosansko filološko društvo i koji izlazi jedanput godišnje. Radovi u PISMU klasificiraju se na sljedeći način:

- rasprave i članci
- osvrti i prikazi

Radovi klasificirani kao *rasprave i članci* moraju biti izvorni naučni radovi. Oni mogu obuhvaćati do 30.000 znakova, bez bjelina. Radovi iz ove skupine bit će dati na recenziranje, i mogu biti objavljeni samo uz pozitivnu recenziju. Redakcija, međutim, zadržava pravo da donese konačnu odluku o njihovu objavljivanju.

Osvrti i prikazi mogu obuhvaćati do 10.000 znakova, bez bjelina.

Radovi mogu biti napisani na bosanskom, engleskom i njemačkom jeziku. Radovi na bosanskom jeziku lektoriraju se u skladu s bosanskom pravopisnom i gramatičkom normom.

Radove (disketu i ispis) slati na adresu uredništva: Filozofski fakultet, Odsjek za bosanski, hrvatski, srpski jezik, F.Račkog 1, 71000 Sarajevo, ili na e-mail adresu: pismo@bih.net.ba.

PISMO is a journal for linguistics and literary studies. It is published by the Bosnian Philological Society. It is published in one volume per year. Contributions in PISMO are classified as follows:

- original full-length articles
- notes and book reviews

Original full-length articles are normally up to 30.000 characters, without spacing. These articles are reviewed, and can be published only if they are reviewed favourably. However, the editorial board reserves the right to have the last word in deciding whether the article will be published or not.

Notes and book reviews are up to 10.000 characters in length.

Languages of publication are Bosnian, English, and German. Articles written in Bosnian are proofread according to the orthographic and grammatical norm of the Bosnian language.

Contributions (floppy disk and printout) should be sent to the following address: Filozofski fakultet, Odsjek za bosanski, hrvatski, srpski jezik, F.Račkog 1, 71000 Sarajevo, or to the e-mail address: pismo@bih.net.ba .

PISMO ist eine Zeitschrift für Linguistik und Literaturwissenschaft und wird von der Bosnischen Filologischen Gesellschaft herausgegeben. PISMO erscheint einmal im Jahr. Die Beiträge in PISMO sind folgenderweise klassifiziert:

- ◆ Originalbeiträge
- ◆ Miscellen und Buchbesprechungen

Originalbeiträge umfassen ca. 30.000 Schriftzeichen. Diese Beiträge werden rezensiert und können veröffentlicht werden, nur wenn die Rezension positiv ist. Doch, die Redaktion behält das Recht, zu entscheiden, ob ein Beitrag angenommen wird oder nicht.

Miscellen und Buchbesprechungen umfassen ca. 10.000 Schriftzeichen.

Die akzeptierten Beiträge werden in bosnisch, englischer oder deutscher Sprache veröffentlicht. Die Beiträge in bosnischer Sprache werden nach den Regeln der bosnischen grammatischen Norm und Rechtschreibung lektoriert.

Die Beiträge sollen an die folgende Adresse geschickt werden: Filozofski fakultet, Odsjek za bosanski, hrvatski, srpski jezik, F.Račkog 1, 71000 Sarajevo, oder an die E-Mail Adresse: pismo@bih.net.ba .

Lektura i korektura:

Amela Šehović (bosanski)
Timothy Condon (engleski)
Stephanie Weismann (njemački)

Priprema:

Narcis Pozderac, TDP d.o.o. Sarajevo

Štampa:

BEMUST

Tiraž:

500 primjeraka

Cijena: 10 KM (za Bosnu i Hercegovinu), 15 EUR (za inozemstvo).

Available for order at/Bezugsmöglichkeiten über: pismo@bih.net.ba

Na osnovu Mišljenja Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku
broj 04-15-5324/03 iz 2003. godine ovaj je časopis oslobođen plaćanja poreza.